

14. ÉVFOLYAM

2002

1–4. SZÁM

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1989

A MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
FOLYÓIRATA

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Megjelenik 1993-tól évente négy számmal, két kötetben. A második Vatikáni Zsinat szellemében értett Egyház Magyarországon és egyéb magyar nyelvű közösségekben megélt hit történetével kapcsolatos tudományos tanulmányokat, forrásokat és módszertani kérdéseket közöl magyarul, angolul és más, a magyar történelemmel kapcsolatos nyelven.

Essays in Church history in Hungary, a scholarly review, appears beginning with 1993 twice a year with four issues. It publishes studies in Hungarian, English, French and German languages dealing with events, parishes, persons, institutions, monuments, Church activities and writings, as well as photocopies of unpublished documents and sources related to the Church's history in Hungary and to Hungarian linguistic communities.

Megrendelhető: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok
6720 Szeged, Dugonics tér 12. +36+62+426+043. Fax: 36+62+426+062;
Honlapunk: www.c3.hu/~mev
E-mail: heh@mail.tiszanet.hu

Előfizetés: 700 Ft.

Subscriptions and membership:

In Hungary: 700 Ft.

Outside of Hungary:

Individual: Can\$ 20.00 or 18 DM; Institutions: Can\$ 30.00.

Subscriptions and remittances should be sent to

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

2002/1-4

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST

Kiadó – Publisher

**MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
(METEM)**
Pannonhalma–Budapest

**METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**
Toronto, Canada

HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY
Szeged

A kötet megjelenését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alapprogram

Főszerkesztő – General Editor
CSÓKA GÁSPÁR

Tiszteletbeli elnök – Honorary President
GABRIEL L. ASZTRIK

Szerkesztőbizottság – Board of Editors

*HUNGARY: Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Dóka Klára, Érszegi Géza,
Kiss Ulrich, Mészáros István, Rosdy Pál, Sill Ferenc, Szabó Ferenc,
Török József, Várszegi Asztrik, Zombori István;
AUSTRIA: Galambos Ferenc; CANADA: Bonkáló Ervin, Horváth Tibor;
GERMANY: Adriányi Gábor, Tempfli Imre
ITALY: Somorjai Ádám, Szilas László, Németh László;
USA: Steven Béla Várdy*

Felelős szerkesztő – Editor
ZOMBORI ISTVÁN

A szerkesztő munkatársa
ZVARA EDINA

Felelős kiadó – Publisher
VÁRSZEGI ASZTRIK

ISSN 0865-5227

Nyomdai előkészítés:
SIGILLUM 2000 Bt. Szeged

TARTALOM

TANULMÁNYOK – ESSAYS

HORVÁTH Gábor	Eltűntnek hitt egykori premontrei prépostság az erdélyi Mezőségen	5
	<i>A One-time Premonstratensian Provostry in the Mezőség of Transylvania That Was Believed to Have Disappeared</i>	19
SZEBENI Olivér	A hutteri testvérek hazai kódexeiről	23
	<i>Contributions to the codices of the Hutterists</i>	38
KRUPPA TAMÁS	Kísérletek Erdély rekatalizációjára.	
	Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében	39
	<i>Attempts at recatholicizing Transylvania.</i>	
	<i>Contributions to the religious policy of the Báthorys</i>	74
MOLNÁR Antal	Az egri püspökség 17. századi történetéhez	77
	<i>Contributions to the History of the Episcopacy of Eger in the 17th Century</i>	96
MÉSZÁROS István	A nagyszombati jezsuita gimnázium és egyetem 17. századi anyakönyve	97
	<i>The matricula of the Jesuit Grammar School in Nagyszombat in the 17th century</i>	106
KOVÁCS Kálmán	Adalékok az erdélyi vallásügy államtanácsai, kancelláriái és guberniumi tárgyalásaihoz (1765–73)	107
Árpád	<i>Contributions to the negotiations of religion in Transylvania 1765-73</i>	141
GLÜCK Jenő	Az erdélyi főrabbinátus (1754–1877)	142
	<i>Chief rabbinate of Transylvania (1754–1877)</i>	160
KELEMEN Miklós	Brassai Sámuel 19. századi iskola- és tudományreformálási törekvése	163
	<i>Sámuel Brassai's endeavor to reform education and science in the 19th century</i>	170
MERÉNYI-METZGER Gábor	Az aradi címzetes prépostok onomasztikonja (1581–1945)	171
	<i>Onomasticon of titular provosts in Arad (1581–1945)</i>	188
NÉMETH László	Adalékok a római magyar lelkészség történetéhez	197
	<i>Contributions to the history of the Hungarian pastorate in Rome. First part: 1945–1963</i>	228
Stephen TÖRÖK	Hungarian Catholics and their Churches in America. Tracing The History Of The First Twenty-Five Years	229
	<i>Magyar Katolikusok és templomaik Amerikában. Az első huszonöt év története</i>	252
BURA László	Felekezeti oktatásunk Erdélyben (1918–2001)	253
	<i>Hungarian denominational education in Transylvania (Romania) (1918–2001)</i>	268

FORRÁSOK – SOURCES

GYŐRI János	Adalékok a Jászkiséri római katolikus egyház történetéből	269
	<i>Contributions to the history of the Roman Catholic parish in Jászkisér</i>	277
MIKLÓS Péter	A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak reakciója Mindszenty József 1945. október 18-i pásztorlevelére	279
	<i>Reaction of parties within the Hungarian National Independence Front to the pastoral letter of József Mindszenty issued on 18th October 1945</i>	284

MÓDSZERTAN, ADATTÁR, SZEMLE METHODOLOGY, DATA STORE, SURVEYS

MOLNÁR Antal	Beszélgetés Szilas László jezsuita egyháztörténésszel	285
	<i>Interview with Jesuit László Szilas</i>	292
RUZSIK Vilmos	Mindszenty bíboros utolsó lekipásztori útja Dél-Amerikában (1975. április 9–25.)	293
	<i>The Last Visit of Cardinal Mindszenty in South America</i>	
ZVARA Edina	Egyháztörténeti könyvek és kiadványok 2001, 2002	307
	<i>Books Concerning Ecclesiastic History 2001, 2002</i>	

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

KITKA Ioann: <i>Katihiszisz malij</i> ... [„Kis katekizmus...”] (Ism.: Földvári Sándor)	327
<i>A Szent Margit gimnázium jubileumi évkönyve</i> (Ism.: Mészáros István)	332
BERZEVICZY Klára: <i>A magyar katolikus klérus elitjének képzése. 1855–1918.</i> (Ism.: Mészáros István)	334
GAAL György: <i>Műzsák és erények jegyében</i> (Ism.: Kelemen Miklós)	336
Harangozó Ferenc: <i>A csendlaki parókiától a szibériai hómezőkhöz</i> (Ism.: Mészáros István)	337
HETÉNYI VARGA Károly: <i>Elfelejtett hitvallóink</i> (Ism.: Mészáros István)	340
Sasvári László: <i>Ruszinok nyomában...</i> (Ism.: Miklós Péter)	343
Die Konstruktion der Vergangenheit. Geschichtsdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa (Ism.: Fazekas István)	345
NÉMET J László: <i>Egyháztörténeti feladatgyűjtemény.</i>	
NÉMET J László– Robotka Csaba: <i>Történelem feladatgyűjtemény. 1–3.</i> (Ism.: Mészáros István)	349

HORVÁTH GÁBOR

ELTÜNTNEK HITT EGYKORI PREMONTREI PRÉPOSTSÁG
AZ ERDÉLYI MEZŐSÉGEN

omladó falú cinterem
repedt harangú torony
korhadó hársfán zümmögő
gyermekkorom
kidőlt-bedőlt idő
süppedt sír mohos kövek
egyszer mindenkit
elfelejtenek¹

A monasztikus szerzetesség és az ahhoz közel álló, de sok mindenben különböző kanonokrendek Erdély területén már a középkorban is jóval ritkábban voltak megtalálhatók, mint az akkori Magyarország más területein pl. a Dunántúlon. A bencések *Kolozsmonostoron*, *Győrmonostoron*, *Ákosmonostoron*, *Harinán*, *Meszesen*, *Almás*on és talán *Gyulaférváron* települtek meg.² A bencések szigorított, megreformált ágát képviselő ciszterciek pedig csak egy monostort tartottak fenn *Kercen*, mely 1202-ben alapult.³ A következő rend, mely Erdélyben a ciszterciekkel közel egy időben települt meg az ugyancsak reformirányzatot képviselő premontreiek voltak. Ez a rend öt prépostsággal rendelkezett Meszes és Almás, melyeket a bencésektől vettek át; két női kolostor létezett *Brassóban* és *Nagyszebenben*, és volt még egy *Zich-en*, amelynek pontos helye teljes bizonyossággal nem megállapítható.

Az egykori Zich-i prépostság létezéséről és történetéről elsőként *Norbert Backmund* premontrei rendtörténész tett említést 1949-ben megjelent munkájában, melyben közli az addig még nem ismert rendi katalógusokat, többek között a *Catalogus Ninivensis*-t is, melyben Zich is szerepel. „*Occurrit tantum in catalogo Ninivensi. Sita erat in diocesi Alba Juliensi, hodie in Romania. Praepositura fundata ante annum 1235, filia Sti. Stephani Varadiensis. Eversa a Tartaris anno 1241, nec amplius surrexit. Secus nihil de ea scitur. Vide supra Meszes, quae eandem sortem habuit.*”⁴

1 KÁNYÁDI S.: *Fekete-piros versek – Öreg ének* (1968.). In: *Valaki jár a fák hegyén*, Budapest 1997. 172.

2 TAKÁCS I. (szerk.), *Mons Sacer 996–1996 Pannonhalma 1000 éve I.* Pannonhalma 1996. 130.

3 HERVAY F. L. O. Cist., *Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis In Hungaria*, Roma 1984. 243.

4 N. BACKMUND O. Praem.: *Monasticon Praemonstratense*, Staubing 1949–56. 564.

A későbbiek során *Osztwald Ferenc Arisztid* a nagyváradi premontrei gimnázium egykori igazgató írt – két tanulmányban is – a magyarországi rendtartomány történetéről. 1938-ban még azt írja, hogy „nem került elő eddig egyetlen oly magyarországi katalógus sem, mely valamely hivatalos ügyből kifolyólag az összes akkori prépostságok nevét, helyét, filiációját stb. feljegyezte volna. Így magyarországi összefoglaló munka vagy jegyzék sem kéziratban, sem nyomtatásban a középkorból nem maradt ránk.”⁵ 1957-es tanulmányában röviden ő is foglalkozik Zich-val. „Azért nagy hálával vettem *Backmund Norbert* windbergi premontrei rendtársnak levélbeli közlését az ún. *Catalogus Ninivensis* felfedezéséről és később a *Catalogus Hilgentalensis* és a *Catalogus Tongerloensis* napvilágra kerüléséről, amelyek eredetére az azóta nyomtatásban is megjelent művében is hivatkozik. A legértékesebb ránk nézve az 1234-es ninivei catalogus, mert az magában foglalja az 1234-ig alapított” huszonkettő monostort. „Ezek közül a tatárjáráskor végleg elpusztult négy erdélyi egyházmegyei monostor: Meszes és Zich férfinonostorok, Brassó és Nagyszeben női monostorok. Ezeket a későbbi catalogusok többé nem is említik. Mi is csak az emléküket tartjuk fenn.”⁶

A premontreiekről írt szócikkében *Hervay Ferenc Levente* is említést tesz az egykori erdélyi prépostságokról: „*Meszes, Zich és Almás monostorát az erdélyi egyházmegyében a tatárjáráskor (1241/2) v. már előtte elvesztették. Zich helye ismeretlen. Cheim monostort nem sikerült meghatározni, a katalógus szerint az egri egyházmegyében feküdt.*”⁷

A kérdéses helység azonosításával többek között *Jakó Zsigmond* is foglalkozott. Az Erdélyi Okmánytárban – magyarázatot nem adva – említést tesz az eltűnt Zich-i prépostságról, melyet a Szilágysomlyó közelében találhatók, egykor létező Széccsel azonosít: „1235-ben *Fredericus* volt *hamborni* apát, rendi *visitor* magyarországi szemleútja során az erdélyi részekben az alábbi premontrei monostorokat látogatta meg és vette jegyzékbe: *Váradhegyfok, Meszes, Szécs, Almás, Ábrány, valamint apácakolostor Brassóban és Szebenben.*”⁸

Végezetül *Romhányi Beatrix* 2000-ben megjelent könyvében a premontreiekről írt fejezetben Zich-et – bizonyítás nélkül – Székkel hozta kapcsolatba, mint egy lehetséges helyszínét az egykori premontrei prépostságnak. „*Zich (? erdélyi em.; azonosítatlan). Premontrei prépostság. Egyetlen említése az 1235-ös jegyzékben található. Legkésőbb a tatárjáráskor elpusztult. Helye teljesen ismeretlen, írásmódja alapján lehetne Csicsó (Györffy) vagy Szék (Benkő). Jakó Széccsel azonosítja.*”⁹

Erdély térképét szemlélve a Mezőégen egy Szék nevű település található, mely több szempontból is figyelmet érdemel. A falu neve mellett három jel látható: egy piros kör, mely *Népművészeti központ*-ot jelöl, és ez így is van, mert Szék (a község három nagyobb településrésze: Felszeg, Csipkeszeg és Forrószeg) archaikus hagyományai, népművészete, ma is élő népviselete, zenéje, néptánca alapján igen fontos helyet foglal el a magyar kultúrában. Maga a Táncház mozgalom is innen ered, ugyanis a bálakat Széken

5 OSZVALD F. Ar. O. Praem.: *A magyarországi középkori premontrei prépostságok*, Gödöllői Értesítő 1937–38., Gödöllő 1938. 3–37.

6 OSZVALD F. Ar. O. Praem.: *Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez*, Művészettörténeti Értesítő 1957. 231–254. (A továbbiakban OSZVALD 1957.)

7 HERVAY F. L. O. Cist.: *Premontreiek*. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon* (Főszerk.: KRISTÓ GY.) Budapest. 1994. 558.

8 JAKÓ ZS.: *Erdélyi Okmánytár I. (1023–1300)*, Budapest 1997. 180.

9 ROMHÁNYI B.: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Budapest. 2000. 7.

táncháznak nevezik.¹⁰ Mindez annak köszönhető, hogy Szék az 1940-es évekig elszigetelten élt a többi mezőszéki faluhoz hasonlóan, ahogyan Entz Géza is írja: *Szék községbe eljutni az odavezető rendkívül elhanyagolt úton ma meglehetősen nehéz, esős időjárás idején tengelyen alig, inkább csak gyalog lehet megközelíteni.*¹¹ Vagy ahogyan Lajtha László írja Székről: *Jól elzárt hely.*

Először Lajtha László kereste fel az addig ismeretlen települést, aki Kodály Zoltán buzdítására kezdte el itt a népzene gyűjtést 1940–41-ben.¹² 1946-ban Kós Károly indult el gyalogosan gyűjtőújtára Székről,¹³ majd többek között a néptáncgyűjtő Martin György látogatott el rendszeresen Székre.¹⁴ A hatvanas években kezdte meg Korniss Péter – többek között – a székiek fotózását.¹⁵

A következő jel öt piros pontokból álló kör, melynek jelentése *Magyar kulturális vagy történelmi emlékhely*. A harmadik jel, mely jelen dolgozat szempontjából a legfontosabb egy piros templomocskára, mely *Kolostor; Nevezetes templom*-ot szimbolizál. A széki, ma reformátusként működő templomra építészettörténeti szempontból elsőként Debreczeni László hívta fel a figyelmét Entz Gézának, aki el is végezte a templom előzetes művészettörténeti felmérését, majd pedig 1947-ben tudományos ismertetését, nem ismerve még természetesen Backmund 1949-es felfedezéseit, amelyek csak 1957-ben váltak publikussá Magyarországon Oszvald Ferenc Arisztid munkásságának köszönhetően.¹⁶

Ezen dolgozat célja tehát azon feltevés bizonyítása, hogy az 1234-es ninivei katalógusban szereplő, eltűntnek hitt Zich azonos a Mezőségen található Székkel, melynek *Nevezetes templomá-t* még a premontrei kanonokok kezdték el építeni a tatárjárást megelőző időkben.

RÖVID RENDTÖRTÉNET

A XII–XIII. század szellemiségére leginkább jellemző, VII. (Szent) Gergely (1073–1085) által elindított reform – az egyház tisztaságáért (*simonia és concubinatus*) és szabadságáért (*investitura*) – az egyház életében egy igen jelentős és látványos lelkiismereti mozgalomnak a megszületéséhez vezetett. A pápa által kezdeményezett és utódai által folytatott reformok következménye lesz a középkor talán legnagyobb tömegeket megmozgató szellemi és katonai vállalkozása: a *keresztes hadjárat*. Az említett célok megvalósítása érdekében sorra születnek a különféle szerzetes- és lovagrendek Európában és

10 TAKÁCS A.: *Sorozás Széken*, Valóság, 1992. 10. szám 93–107.; *Kultúra és identitás – Szék*, Valóság, 1995. 9. szám 45–53.

11 ENTZ G.: *A széki református templom*, Technika, 1942. évi 7. sz. 250.

12 LAJTHA L.: *Széki gyűjtés. Népzenei Monográfiák II.* Budapest 1954. Újranyomása: 1978.

13 DR. KÓS K.: *Ismeretlen magyar népviseletekről*. In: *Népelet és néphagyomány*. Bukarest 1972, *A régi Szék községi rendjéről*. In: *Eszköz, munka, néphagyomány*. Bukarest 1979. 444–471.; *Erdély népi építészete*. (Szerk.: BALASSA M. I.) Budapest 1989. 60.

14 MARTIN GY.: *Szék felfedezése és táncgyűjtései*, Táncművészet, 1981. 12. sz. 6–11.; *A széki hagyományok felfedezése és szerepe a magyarországi folklórizmusban*, Ethnográfia, XLIII. 1982. 73–83.

15 KORNISS P.: *Leltár. Erdélyi képek 1967–1998*, Budapest 1998.

16 ENTZ G.: *A széki református templom*, Technika, 1942. évi 7. sz. 250–252.; ENTZ G.–K. SEBESTYÉN J.: *A széki református templom*, Kolozsvár 1947. (A továbbiakban: ENTZ–K. SEBESTYÉN 1947.)

a Szentföldön. Az 1120-ban Szent Norbert által alapított központosított rend – a ciszterci rend mellett, mely sokban hatott a premontrei rendre – legfőbb hivatása és egyben újdonsága nem a világtól való elhúzódás, elzárkózás, hanem éppen ellenkezőleg a nép felé való nyitás volt. A rendalapító célja *Szent Ágoston* regulája és az apostolok példája alapján, ahogyan Márk evangélista írja, illetőleg az Apostolok Cselekedeteiben leírt egyszerű jeruzsálemi közösséghez hasonlóan¹⁷ a papi, *kanonoki közösségek* – maga Szent Norbert is kanonokként élt Xantenben – megújítása volt, melyhez a monasztikus szerzetesség aszketikus gyakorlatait használta fel. A szerzeteskanonokok célja tehát: a papi tökéletesség elérése a monasztikus aszkézis útján (a közös imavégzés, munka, böjt, húst nem fogyasztottak stb.).¹⁸

A premontreiek *pasztorációs tevékenysége* is a rendalapító életéből adódik, aki az apostolokhoz hasonlóan vándorprédikátorként, magányosan – miután II. Gelasius pápától (1118–1121) erre engedélyt kért és kapott – járta Franciaország vidékeit és misszionált.¹⁹ Szónoklatait nagy áhitattal hallgatták és tömegesen tódultak a helyekre, ahol Norbert missziót tartott. Első tanítványai is ekkor csatlakoztak hozzá, többek között *Havelbergi Anselm*, *Evermod* és *Fosses-i Hugó*, aki később utóda lett Prémontrében rendjének vezetésében (1128–1164). A rend szellemisége a *közös javak*, az *ünnepélyes liturgikus tisztelet* és a *pasztoráció* (prédikáció) mellett leginkább *Szűz Mária* (legtöbb premontrei templom a Szent Szűz tiszteletére van szentelve), az *Oltáriszentség*, a *Szent Kereszt* és *Keresztelő Szent János* tiszteletére, a *szegények gondviselésére*, a *zarándokok fogadására* és a *vendégszeretet* gyakorlására terjedt ki. Különösen tisztelték *Szent Ágostont*, *Szent János* evangélistát, *Szent Pált* és *Nagy Szent Gergelyt*.²⁰ Fontos hangsúlyozni, hogy a rend szellemiségére nagymértékben hatottak a fent már említett keresztes hadjáratok. Sorra alapulnak a hadjáratok útvonala mentén Görögországban (Kalaryta, Hermokastron), Cipruson (Bellapais) és a Szentföldön (Szent Habakuk, Szent Sámuel) a premontrei rendházak, ezzel is részt vállalva a feladatokból. Jeruzsálem muzulmán visszafoglalása után 1187-ben sok premontrei szerzetest mészárolnak le Szaladin katonái, majd a Szentföld elvesztését követően 1571-ig Ciprus török elfoglalásáig vannak jelen a Közel-Keleten.²¹ A szent helyek szeretete, a premontreiek által alapított monostorok neveiben a Szentföldet idézik itt Európában. Ezek között több Szentkereszt, Palmarum, Betlehem, Mária Sírja, Siloe, Jericho, Olajfák hegye, Sion hegy, az Úr Temploma nevet találunk.²²

Norbertet akarata ellenére, 1126-ban Speyerben Magdeburg érsekévé választották. Ezzel egyházi főhatósága kiterjedt egészen a Visztula partjáig. Magdeburgi érsekként arra törekedett, hogy a vidék még pogány népei között (pl. a vendek és egyéb szláv né-

17 Jézus tizenkettőt választott ki, hogy vele tartsanak és hogy igehirdetésre küldje őket. (Mk 3, 14); Mindezek az asszonyokkal, Máriával, Jézus anyjával és testvéreivel együtt egy szívvel-lélekkel, állhatatosan imádkoztak. (ApCsel 1, 14)

18 B. ARDURA O. Praem.: *Premostratensi*. In: Dizionario Enciclopedico del Medioevo, Roma 1999. 1534.

19 TÖRÖK J.: *Szerzetes és lovagrendek Magyarországon*, Budapest 1990. 78.; *Szentelek Élete*, Budapest 1984. 254.

20 B. ARDURA O. Praem.: *Premostratensi. Nove secoli di storia e spiritualità di un grande Ordine Religioso*, Bologna 1997. 30–46. (A továbbiakban ARDURA 1997.); H. WOLTER–H.-G. BECH, *Civitas Medievale*, in *Storia della Chiesa*, diretta da H. JEDIN, Milano 1975. 22. (A továbbiakban JEDIN 1975.)

21 ARDURA 1997. 93–95.

22 F. PETIT O. Praem.: *La spiritualité des Prémontrés aux XIIe et XIIIe siècles*, Paris 1947. 90.

pek) a kereszténységet rendje segítségével terjessze.²³ Még életében alapulnak Magdeburg és Wroclaw apátságai, a későbbiek során pedig többek között a németországi Jerichow, Brandenburg, Havelberg, a csehországi Strahov, Želiv, Teplá, a lengyelországi Plock stb. és a legtávolabbi Riga-i monostor.²⁴ Prémontré apátja egyben a rend legfőbb előljárója, vagyis *generális apátja* is volt egy személyben; a rend vezetésében a generális apátnak, mint tanácsadók a Laon-i Szent Márton konvent, továbbá a Floreffe-i és a Cuissy-i apátok segítettek.²⁵

Szent Norbert 1134. június 6-án halt meg és Magdeburgban, az általa alapított apátságban temették el. XIII. Gergely (1572–1585) 1582. július 28-án ünnepélyesen szentté avatta. Mivel Magdeburg a reformáció idején protestáns kézre került, így a rend kérésére 1627-ben a csontokat átszállították Prágába, Strahovba (a prágai Sion-hegy),²⁶ melyet nem sokkal Norbert halála után, II. Vladisláv (1140–1173) 1140-ben alapított²⁷ – ahol a rendalapító ma is nyugszik. Szent Norbertet a csehek nemzeti szentként, mint Csehország égi védnökét tisztelik.²⁸ A rendalapító szent monstranciás szobra többek között a prágai Károly hídon is látható.

A MAGYAR CIRCARIA TÖRTÉNETÉRŐL

A premontreiek még a rendalapító életében 1130-ban érkeztek Magyarországra a cisztercieket megelőzve. II. István (1116–1131) telepítette le őket Szent László városába, a „magyar Compostelába”,²⁹ Nagyvárad mellé Váradhegyfokra. A közvetlenül Prémontreből érkező szerzetesek Szent István első vértanú tiszteletére szentelték fel templomukat.³⁰ „*Filia Premonstrati Sanctus Stephanus Waradine civitatis*”. Mivel királyi alapítású prépostságként jött létre, a későbbiekben mint *hiteleshely* is működött, több más magyarországi premontrei konvent mellett (pl. Lelesz, Znióvárálja, Jászó, Ság, Túrje stb.). Egyrészt a hiteleshelyeken végzett munka,³¹ másrészt a pasztorációs

23 H. CAMPBELL O. Praem.: *Szent Norbert a Premontrei Rend alapítója, a béke apostola*, Csorna 1996. 145.

24 H. JEDIN-K.S. LATOURETTE-J. MARTIN, *Atlas zur Kirchengeschichte*, Freiburg, Basel, Rom, Wien 1987. 54.

25 JEDIN 1975. 21.

26 Egy emléktábla jelzi 1582-ből Magdeburgban Szent Norbert egykori sírját: NORBERVS DEI GRATIA SANCTAE MAGDEBURGENSIS ECCLESIAE ARCHIEPISCOPVS ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS INSTITVTOR ET HVIVS MONASTERII RESTAVRATOR SVB HOC CONDITVR MAR-MORE OBIIT AN(N)O DNI. M.CXXXIII. VI. IUNII: L. HORSTKÖTTER, *Norbert von Xanten (†1134), erst Ordensmann, dann Erzbischof von Magdeburg*. In: *Kloster Unser Lieben Frauen Magdeburg, Stift, Pädagogium, Museum*, Magdeburg 42.; PUSKELY M.: *Keresztény szerzetesség*, Budapest 1996. 731.

27 *Catalogus Ordinis Praemonstratensis*, Tongerlo 1995. 159.

28 *Szettek Lexikona*, Budapest 1994. 275.

29 BALINT S.: *Ünnepi Kalendárium* 2. köt., Szeged 1998. 521.

30 HERMANN E. O. Praem.: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München 1974. 77.

31 KUMOROVITZ L. B. O. Praem.: *A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig*, Turul, 1928. 1–27., *A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig*. In: Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára, Gödöllő 1934.; HORVÁTH A. O. Praem.: *A csornai konvent hiteleshelyi működése*. In: *A Csornai Premontrei Kanonokrend Keszthelyi Gimnáziumának Jubileumi Évkönyve az 1942–43. tanévről*, Keszthely 1943.; KOVÁCS I. E. O. Praem.: *A türjei Premontrei Prépostság története*, Zalai Gyűjtemény 32. szám, Zalaegerszeg 1991.

tevékenység során – mindenek előtt a kialakulóban és elterjedőben lévő *Szent László tisztelet* ápolása révén, melyet egy központosított reformrend nagyban elősegíthet –, a rendnek nemzeti jelleget is adott. A megmaradt középkori premontrei templomok közül többen is megfestették Szent László híres küzdelmét a kunnal: *Ócsán*,³² *Türjén*,³³ feltehetőleg *Váradhegyfokon* is. Egy domborműtöredéket tartanak számon *János-hidán*³⁴, mely nagy valószínűséggel Szent László várból való kivonulását ábrázolja. Ugyancsak Szent Lászlóval kapcsolatos *Bény* (Bina, Szlovákia) határában, közel a premontrei prépostsághoz a csodás vízfakasztás legendájának hagyománya.³⁵ Jászó mellett *Debrődön* (a mai Szlovákiában) Szent László búcsújáráhelyet láttak el a premontreiek egészen a mostani időkig (1950-től betiltották), melynek eredete a középkorba vezet vissza.³⁶ A premontrei rend volt Magyarországon az első olyan rend, mely a ciszterciek mintájára központosított rendként működött. Így a magyarországi circaria központja, melyből a későbbi századok során a legtöbb prépostság létrejött: *Váradhegyfok*, *Várad-előhegy* volt.

A rend középkori történetét a ránk maradt kevés magyarországi forrás miatt nehezen lehetne rekonstruálni. Mivel a premontrei rend már központosított rend, központja pedig *Prémontré* volt így a circariákban egyesített rendi helyeket hivatalosan is számon tartották. Magyarországon ilyen összefoglaló jegyzéket még nem találtak és valószínűleg már nem is fogunk. Ellenben a középkor folyamán több ilyen kimutatás készült Magyarországról is, melyet *Prémontré*-ba küldtek el. A francia forradalom alatt azonban *Prémontré*t szinte a földdel tették egyenlővé, így levéltárának az anyaga más nyugat-európai, főleg belga rendházakba vándorolt. Ezen belga apátságok levéltárából került elő az utóbbi időben – a negyvenes évek végén – néhány olyan jegyzék Norbert Backmund windbergi premontrei jóvoltából, melyekben a magyar circaria prépostságai is szerepelnek. Ilyen az 1234-es *Catalogus Ninivensis*, a *Catalogus Scheftlarensis* (1270–80), a későbbi *Catalogus Tongerlonensis* (1320) és a *Catalogus Hilgentalensis* (1458).³⁷ A fenti katalógusok közül az 1234-es ninivei a legfontosabb dolgozatunk szempontjából. Frigyes egykori hamborni apát (1220–1227)³⁸ *fr(ater) fred(er)icus quo(n)da(m) abbas hamburnen(sis)*, rendi vizitátor által készített jegyzék hitelessége egészen bizonyos, a benne felsorolt adatok minden esetben pontosak és helytállóak. Ő a rend megbízásából kereste fel a magyar circaria konventjeit *visitavit ecc(les)ias hu(n)ga-*

32 LÁSZLÓ GY.: *A Szent László-legenda középkori falképei*, Budapest 1993. 163–4.

33 LÁNG J.–D. MEZEY A.: *Beszámoló a türjei volt premontrei prépostsági templomban feltárt Szent László-legenda falképciklusról*, Műemlékvédelmi Szemle, 1995/1–2, 130–142.

34 KOZÁK K.: *A jánoshidai rk. templom (volt premontrei prépostság) feltárása*, Jászkunság XVIII. évf. 1972.; *A jánoshidai rk. templom, volt premontrei prépostság régészeti kutatása (1970–74)*, Jászberény 1974.; L. MENYHÉRT L.: *A jánoshidai domborműtöredék*, Katedrális, 1991. 1. szám, 41–48.

35 MAGYAR Z.: *Keresztény lovagoknak oszlopa. Szent László a magyar kultúrtörténetben*, Budapest 1996. 345. (A továbbiakban MAGYAR Z. 1996.)

36 *A Jászóvári Premontrei Kanonokrendi Prépostság Névtára*, Jászóvár 1944. 122.; MAGYAR Z.: *Szent László a magyar néphagyományban*, Budapest 1998. 237–253.; GÖRCSÓS M.: *Szent László kápolnája és búcsújárási helye Debrődön*. In: *Vallásos népélet a Kárpát-medencében*. (Szerk.: BARNA G.) Budapest 1995. 144–155.

37 N. BACKMUND O. Praem.: *Monasticon Praemonstratense I–III*, Staubing 1949–56.; OSZVALD 1957. 237–238.

38 N. BACKMUND O. Praem.: *Hamborn*. In: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*. Sous la direction de R. Aubert, Paris 1990. 206–207.

rie i(n) v(er)itate(m) p(ate)rnitatu(m) et filiationu(m) sic(ut) su(n)t hic notate és útjáról jelentésben számolt be a generális káptalan előtt.³⁹ A jegyzék 20 férfi és 2 Erdélyben lévő női prépostságot sorol fel. A helynevek írásmódjának sajátosságai egyrészt talán azzal magyarázhatók, hogy ezeket amint hallotta, úgy rögzíthette le – a német helyesírásnak megfelelően –, a későbbiek során való visszaismételhetőség miatt. Másrészt, és ennek lehet nagyobb a valószínűsége, hogy ő maga mindenegyes magyarországi konventet személyesen nem látogatott végig, hiszen ez éveket vett volna igénybe az akkori közlekedési viszonyok miatt⁴⁰, hanem egy korábbi Váradhegyfokon meglévő listát átmásolva – amely tehát nem a vizitátor által készült – vihetett magával a rendi káptalanra és ezen lista kerülhetett be a rend hivatalos katalógusába. A katalógus fontossága abban áll, hogy az 1241–42-es tatárjárás előtti helyzetről kapunk pontos tájékoztatást, ezt követően ugyanis jó néhány konvent elpusztult és ezek a későbbi századok alatt sem népesültek már be. A véglegesen megszűnő prépostságok mindegyike Erdélyben található: *Almásmonostor*, mely a XIII. sz. elejéig a bencéseké volt, azt követően pedig a premontreiek kapták meg a kegyúrtól, a Kán nembéli László comestól. A premontreiek azonban e helyet nem tarthatták számukra megfelelőnek, mert még a tatárjárás előtt a maguk jószántából elvonultak.⁴¹ *Meszes* – mely korábban szintén bencés volt –, *Nagyszeben* és *Brassó* is ekkor szűnik meg (a későbbi katalógusok már nem említik ezeket a helyeket), de legalább földrajzilag pontosan lokalizálhatók. Egyetlen helynév maradt *Zich*, mely nyomtalanul tűnt volna el, amint Oszvald Ferenc Arisztid is írta ezekről az elpusztult monostorokról: *Mi is csak az emléküket tartjuk fenn.*⁴²

A ZICHI MONOSTORRÓL

Zich-ről csak annyit tudunk a katalógus alapján, hogy Szent István első vértanú tiszteletére felszentelt konvent (azaz Váradhegyfok) filiája volt, földrajzilag pedig az erdélyi egyházmegyében feküdt.⁴³ Amint már az előszóban is olvasható volt, feltehetőleg a forrásban szereplő Zich megegyezik az erdélyi Mezőségen ma is létező településsel: *Székkal*. Az egykori mezővárosban található református plébániatemplom, mely még a középkorban épült, az 1210–1220-as években a premontreiek prépostsági templomának készült.

A XI. századtól sóbányászatáról⁴⁴ híressé lett település – román neve *Sic* –, melynek lakossága hospes németekből, magyarokból és székelyekből tevődött össze, az erdélyi Mezőségen Kolozsvár és Szamosújvár között fekszik. Maga a település neve is a kör-

39 KOVÁCS I. E. O. Praem.: *A türjei Premontrei Prépostság története*, Zalai Gyűjtemény 32. szám, Zalaegerszeg 1991. 7.

40 A bényi és a margitszigeti, ekkoriban már biztosan létező prépostságok hiányoznak a jegyzékből.

41 DÜMMERLING Ö.: *A Premontrei Kanonokrend magyarországi építészeti tevékenysége* (kézirat), 1975. 9–10.

42 OSZVALD 1957. 233.

43 *Filia s(ancti) steph(ani) – alban(ensis) d(yocesis) – Zich*; in: Archivum Archiepiscopale Mechlinense (Mechelm), Cartularium Ninivense, cod. s. XV. fol. 235–248–Catalogus Ninivense.

44 ENTZ G.–KRISTÓ GY.: *Szék*. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon* (Főszerk.: KRISTÓ Gy.) Budapest. 1994. 623.

nyéken előforduló *sóra* utal, abból magyarázható (szikés-sós). Ez figyelhető meg abban a szokásban, hogy a székiek falujuk nevét ma is Sziknek mondják. A soknemzetiségű és többségében vegyeslakosságú (magyar, román, szász, szlovák, cigány stb.) Mezőségen – ahol elszórtan több magyar nyelvsziget is létezik, melyek népi kultúrája nagyban különbözik egymástól⁴⁵ – szinte egyedülálló Szék nemzetiségi megoszlása; a lakosság nagy többsége ma is magyar.

Mindezek után vegyük sorra, mely érvek szólnak a premontreiek Széken való megtelepedése mellett:

1. Zich olvasata: A rend történetével foglalkozó kutatók *Zich*-et rendszeresen *Zics*-nek olvasták, és olvassák ma is; ez az olvasat vált elfogadottá. Így mivel ilyen nevű település Erdélyben ma sem található, ezért eltűntnek hitték, melyet a nagy erejű tatár pusztítás semmisített meg. Olyannyira nyomtalanul tűnt volna el, hogy a települést ma már lokalizálni sem lehetséges. Véleményem szerint *Zich*-et nem lehet *Zics*-nek olvasni, mégpedig a *catalogus* többi helységnevének írásmódjából következően. Ha megvizsgáljuk a többi monostor leírt alakjait, akkor látható, hogy pl. *Lelesz*, *lelez*-nek, *Meszes Mezzes*-nek, *Csorna zirna*-nak, *Ócsa Alza*-nak van írva, tehát *Lelesznek*, *Messzesnek*, *Szirnának*, *Álszának* kell olvasni. Ez alapján *Zich*: *Szich*-nek olvasható. Ha tovább vizsgáljuk a leírt alakokat, akkor a *-ch*-ra is találunk „szerencsés” módon példákat, melyet a *katalógus* szerzője következetesen alkalmaz nemcsak a magyar *circaria* neveiben: *Sambuch*, azaz *Zsámbék* (*Sambuk*), *Bozoch*, azaz *Bozók* (*Boszok*), *Cheim*, talán *Keme* (ennek a helynévnek is bizonytalan a lokalizációja, talán eltűnt nyomtalanul), „*Ursperch*” azaz *Ursberg*, „*Roggenburch*” – *Roggenburg*, „*Iericho*” – *Jerichow* stb. Áttekintve a teljes *katalógus*ban előkerülő neveket, mindezen példák alapján megállapítható, hogy a *-ch* végződés k-ként, illetve kh-ként oldható fel. Így megkapjuk *Zich* minden bizonnyal helyes olvasatát: *Szik*. Ez a helynév pedig már azonosítható a ma is létező mezősegi, egykori mezővárossal Székkal, melyet a helybeliek – amint már fentebb említettem – településük nevét ma is Sziknek mondják. Ezt az olvasatot erősítik meg Szék középkori nevének más okleveles említései is: *Zek* (1291), *Zeek* (1310), *Scekakna* (1315), *Zykyvelg* (1318)⁴⁶, *Zyk* (1376), *Zeck* (1464).

2. A templom patrocíniuma: A faluban lévő, feltehetően egykori premontrei templomról egy 1464-ben megírt domonkos *Inventárium*ból megtudható, hogy annak patrocíniuma *Szűz Mária* (*ad ecclesiam beatae virginis Mariae in Zeck*).⁴⁷, mely ismételt figyelmet érdemel. Entz Géza a templom építészettörténeti elemzésében ciszterci, kerci párhuzamokról ad felvilágosítást. Ezzel kapcsolatban írja: *a széki templom cisztercita szokás szerint Szűz Máriának volt szentelve*. Máshol: *a cisztercita templomok kivétel nélkül mind Máriának voltak szentelve*.⁴⁸ Ebből az következik, hogy Entz Géza a templom patrocíniumának eredetét is ciszterci hatással magyarázza, pedig itt ciszterciek soha nem voltak. Viszont ha megnézzük az ekkoriban és a későbbiekben alapuló pre-

45 BALASSA I. – ORTUTAY GY.: *Magyar néprajz*, Budapest 1979. 41.

46 GYÖRFFY GY.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II.* Budapest 1977. 87–88. (A továbbiakban GYÖRFFY 1977.)

47 ESZTERHÁZY J.: *A kolozsvári Boldog-Asszonyról címzett domonkosok, jelenleg ferencziek egyházának történeti és építészeti leírása*, Magyar Sion, IV. 1866. 569. (A továbbiakban ESZTERHÁZY 1866.)

48 ENTZ-K. SEBESTYÉN 1947. 37–38.

montrei konventek templomainak védőszentjeit, akkor a legtöbb alkalommal Szűz Máriával találkozunk. Így van ez a következő esetekben: Ábrány, Kökényes, Majk, Ócsa, Ság, Túrje (ezen prépostságok mindegyike szerepel a ninivei katalógusban is), Bény (mely 1234 előtt alapult, de a ninivei katalógusban nem szerepel), Adony, Darnó, Ivanics. A rendi hagyomány szerint Szent Norbert a rend fehér habitusát magától Máriától kapta. Tiszteletére naponként külön mise és officium van a rendben.⁴⁹ A premontrei rend szellemisége röviden így foglalható össze: *Laus Dei in Choro, chultus eucharistus, cultus marialis, zelus animarum, spiritus iugis paenitentiae*.⁵⁰ Norbert vándorprédikátori hivatásának a kezdetétől fogva áldozatosan megünnepelte a Clermont-i zsinat szellemiségében a „*De Beata*” misét. A Pémontrében már meglévő templomot, noha már Keresztelő Szent Jánosnak volt ajánlva, újraszentelte a Madonna tiszteletére, így állítva példát a rend minden közössége számára. Három Máriával kapcsolatos emléknap a legünnepelesebb módon került a rend liturgiájába: Gyertyaszentelő Boldogasszony, Szűz Mária Mennybevitele és Születése.⁵¹ Szűz Mária tisztelete ma is megfigyelhető a premontreieknél. A Csornáról elmenekült hét magyar premontrei által 1961-ben alapított Orange-i (Kalifornia) premontreiek egyik kiadványában ez olvasható: *Rendünk ősi liturgikus és jámbor hagyománya gazdag az Áldott Szentség és a Szűz, Isten Anyja iránti szeretetben és tiszteletben*.⁵²

3. Szék földrajzi elhelyezkedéséről: Szék a középkorban rövid megszakítással mindvégig királyi birtok volt. A mára teljesen elzárt település egykor igen forgalmas kereskedelmi utak mentén volt sóbányáinak köszönhetően.⁵³ A premontrei rend konventjei pasztorációs tevékenységükből adódóan (pl. zarándokok fogadása miatt) forgalmas utak, folyami átkelők mentén helyezkedtek el. Többek között például: Zsámbék, Jászó, Csorna, Ság, Túrje, Ócsa, Szeged, Árpás (Mórichida), Jánoshida, Ábrány stb. A lelkipásztorkodás mellett a premontreiek is vezettek gazdaságokat, fejlett bányáiparuk volt, hiteleshelyeket tartottak fenn.⁵⁴ Kisebb ellentmondásnak tűnhet viszont a megfigyelő számára a templom építészeti jellegzetességein látható ciszterci párhuzamokkal szemben Szék város sóbányáinak jelentős kereskedelmi kapcsolata, illetve maga az épület-együttes elhelyezkedése a település szerkezetén belül, amelyre szintén a premontreiek hajdani ittléte adhat magyarázatot. A ciszterciek építészeti sajátosságairól tájékoztatást kapunk a *Charta Caritatis*-ből:

„9. Új apátságok alapítása

Elhatároztatott, hogy minden monostorunkat az ég és föld Királynőjének kell szentelnünk. Ne épüljön monostor városokban, várkastélyokban és majorságokban. Ne küldjenek apátot új helyre legalább 12 szerzetes nélkül és a következő könyvek nélkül... Továbbá olyan előzetesen felhúzott építmények nélkül, mint amilyen az oratórium, ebédlő, hálóterem, ven-

49 HORVÁTH A. O. Praem.: *Szent Norbert szelleme és Rendjének működése*, Szent Norbert Gimnázium 1933–34. évi Értesítője. Közzéteszi: Steiner Miklós igazgató, Szombathely 1934. 12.

50 GABRIEL ASZ. O. Praem.: *A premontreiek Szent István tisztelete a középkorban*, Gödöllői Értesítő 1937–38., Gödöllő 1938. 6–12.

51 ARDURA 1997. 45.

52 *The life of saint Norbert*, Garden Grove 1984. California 30.

53 GYÖRFFY 1977. 88.; PAULINYI O.: *A sóregálé kialakulása Magyarországon*, Századok, 1923–24. évf. LVII–LVIII. évf. Budapest 1924. 628–647.

54 SÁNDOR J.: *A Premontrei Kanonokrend főbb kiváltságai*, Budapest 1905. 34.

dégház és a kapus testvér cellája, hogy a szerzetesek azonnal elkezdhessék az istenszolgálatot teljes szerzetesi fegyelemben...⁵⁵

A ciszterciek által keresett helyek tehát a városoktól távoli, elhagyatott vidékek voltak, leginkább a hegyek által körülzárt völgyeket kedvelték, azaz olyan földeket részesítettek előnyben, amelyek még nem voltak megművelve. Ezt a következő szentencia is jól bemutatja: *Benedictus montes, Bernardus valles, Franciscus oppida*. Az ellentmondás pontosan abból adódik, hogy a széki templom egy teraszos magaslatra épült – ami a ciszterciek hagyományaival ellentmondásban áll: egyrészt a hely szűkössége miatt, másrészt pedig a fent említett teraszos magaslat miatt –, olyan helyre tehát, amit már messziről is jól lehet látni.⁵⁶ Így közel ugyanaz a látvány tárul elénk Széken, mintha pl. Zsámbékon járnánk. Mindkét helyen egy meredek „sziklára”, „teraszra” építették a templomokat teljesen megegyező elrendezéssel, tájolással úgy, hogy a település egy félkör alakú íven fekszik az említett magaslat körül. Erről a helyről természetesen jó kilátás nyílik az egész völgyre, az egykori sóbányákra és sóstavakra is. Ilyen teraszos magaslatra épült egyébként az első premontrei magyar prépostság is *Váradhegyfokon* – ez a név magáért beszél –, melynek alapfala töredékesen ma is megvan, de sajnos katonai terület lévén nem látogatható. De ennek a látványnak lesz részese mindaz, aki Prágában járva a Hradzsín közelében lévő *strahovi* (Mons Syon) premontrei apátságot felkeresi. A fenti példák alapján mindebből az a következtetés vonható le, hogy a premontreiek által kedveltek voltak ezek az általában déli, keleti oldalról meredek magaslatok – talán nem véletlenül –, melyeket alkalmasnak találtak a rend számára a megtelepedéshez.

4. A templom építészeti sajátosságai: A premontreiek templom- és csak a rendre vonatkozó építészeti sajátosságairól viszonylag kevés jellemző mondható el; Nyugat-Európában a legtöbb esetben a ciszterci szokásokat követték.⁵⁷ Három dolog azonban mindenképpen figyelmet érdemel: 1. *Egy- vagy háromhajós templomaik voltak két nyugati toronnyal* pl. Árpás, Zsámbék. 2. *A keresztházhoz vagy templomtérhez két kápolna vagy melléktér kapcsolódott* pl. Bény, Jánoshida, Ócsa.⁵⁸ 3. *A főhajó szentélye ált. hosszan elnyúló* pl. Túrje, Ócsa. Az építészettörténet ezt a szerkezeti megoldást nevezi *Cluny-i templomtípusnak* (Cluny II.). Itt igen jelentős szerepet foglalt el a keresztházról keletre lévő szerzetesi kórus, ahol a rendtagok az *Opus Dei*-t, a papi zsolozsmát végezték, és amelyben az egész konvent káptalani miséjét is tartották. A kórus melletti két kápolna rendszerint *Szűz Máriának és Szent János evangélistának* voltak szentelve; ők álltak ugyanis a Golgotán a Kereszt mellett. Ezt a templomépítészeti szokást vették át többek között a premontreiek (pl. *Jerichow*), mely ugyancsak hatott főleg a német területeken élő ciszterciekre is.⁵⁹ A ciszterci renden belül viszont – akik egyébként pasztorációt

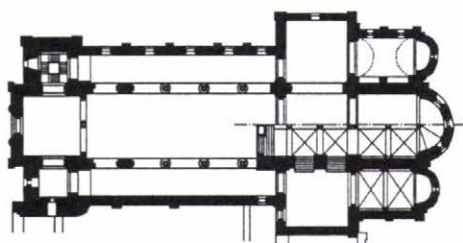
55 LÉKAI L., O. Cist.: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*, Budapest 1991. 418. (A továbbiakban LÉKAI 1991.)

56 „Ti vagytok a föld sója. Ha a só ízét veszti, ugyan mivel szózzák meg? Nem való már egyébre, mint hogy ki-dobja és szétlapossa az ember. Ti vagytok a világ világossága. A hegyre épült város el nem rejthető. És ha világosságot gyűjtanak, nem teszik véka alá, hanem a tartóra, hogy világítson a ház minden lakójának. Így világítson világosságotok az emberek előtt, hogy lássák jótetteiteket és magasztalják mennyei Atyátokat.” (Mt 5, 13–16)

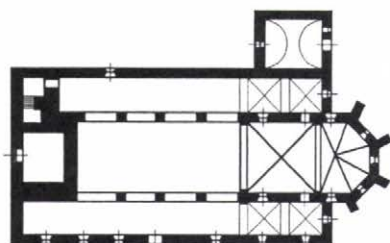
57 G. BINDING, *Prämonstratenserkirche*. In: *Lexikon des Mittelalters VII*, München 1995. 152.

58 Dr. GUZSIK T.: *Magyar román kori építészet*. (Jegyzet) 8.

59 Dr. GUZSIK T.: *Szakrális építészeti terek funkcióelemzése, II. (Nyugati középkori liturgiák és építészetük)*, Budapest 1988. 36–38. (A továbbiakban GUZSIK 1988.); LÉKAI 1991. 265.

Jerichow, premontrei templom (alapítva 1144-ben, építkezés 1150–52-től, 1200 körül)

Szék (Sic, Kolozs m. Románia)

nem végeztek, így templomaik belső tereit csak saját szükségleteiknek megfelelően használták egyszerűsített liturgiájuknak megfelelően – egy másik igen fontos folyamat is végbement, mely során a klerikusok (felszentelt papok) és a laikusok (conversus-ok) élesen elkülönültek egymástól a liturgiában is. Új elemként jelenik meg templomaikban, hogy a papi kórus elválik az oltár és az apszisok terétől és a keresztházról, a hosszház keleti felében alakítva ki azt mindkét oldalon, míg a hosszház nyugati felében a laikusok kórusa volt.⁶⁰ A bemutatott építészeti eltérések pedig megfigyelhetők a széki és a kerci templomok esetében is.⁶¹ A premontreiek, mivel egyben kanonokok is – tehát jelentős helyet foglal el életükben a liturgia ünnepélyes végzése, azaz a „*laus Dei in Choro, cultus eucharistus*” –, a kórusimák és a konventi misék alkalmával – a fenti említett módon – a templomok főhajóinak szentélyében a fal mentén egymással szemben elhelyezett *stallumok*-ban foglalnak helyet. A széki templomon a nyugati toronypár kivételével (ma a templomnak egy tornya van, melyet a negyvenes években építettek újjá), mindhárom jellegzetesség megfigyelhető. Tehát: háromhajós, a főszentélyhez, mely viszonylag hosszú, két melléktér (mellékkápolna) kapcsolódik. A kerci műhellyel kimutatható kapcsolatai alapján a templom alapítása az 1210–1220-as évekbe tehető, tehát nagyjából arra az időre, amikor a székihez sokban hasonló ócsai és zsámbéki premontrei konventeket is alapították.⁶² Feltehetőleg – hasonlóan Ócsához – ez a prépostság is – a később keresztes hadjáratot is vezető – II. András alapítása, mivel mindkettő prépostság királyi birtokon feküdt. Entz Géza a templom építéstörténetéről a következőket írja: *A széki építkezések így az 1250–60-as években indulhattak meg, tehát nem közvetlenül a tatárjárás után.*⁶³ Véleményem szerint azonban – a fenti érvek alapján – a templomot már az 1210-es években elkezdték építeni, mivel 1234-ben már egy meglévő premontrei templomról van tudósítás.

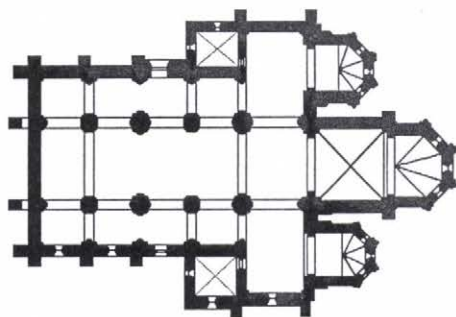
5. A templom freskói és a domonkosok: Végezetül egy érdekes összefüggésre szeretném felhívni a figyelmet a templom freskóival kapcsolatban, amely nem tekinthető abszolút értelemben bizonyító érvek. A falfestmények keletkezési ideje, ahogyan

60 GUZSIK 1988. 42–46.

61 ENTZ G.: *A kerci (crai) cisztercita építőműhely*, Művészettörténeti Értesítő XII. Budapest 1963. 121–147. (A továbbiakban ENTZ 1963.)

62 LUKÁCS ZS.–J. CABELLO-CSENGEL P.: *Az ócsai premontrei prépostság kutatása*, Műemlékvédelmi Szemle, 1991/1. 16–19.

63 ENTZ-K. SEBESTYÉN 1947. 20.

Ócsa (Pest m.)

Entz Géza írja, Nagy Lajos korára tehető,⁶⁴ tehát akkorra, amikor premonstreiek már biztosan nem voltak Széken. Mégis e képek témájuk, ikonográfiájuk alapján akár premonstreinek is mondhatók. Mindez talán azzal magyarázható, hogy a tatárjáráskor felégetett és megrongálódott épületeket a premonstreiek ugyan végleg elhagyták, de a későbbi századokban a templom és a hozzá tartozó halastó az 1328-tól Kolozsváron megtelepedő *domonkos rend* tulajdona lett *nostro conventui piscinam quandam prope Zeck iuxta stratam regiam in valle Zelleck*.⁶⁵ A domonkosok hivatása, célkitűzései (az ágostoni regula, a domonkos constitutiók, a pasztorációs tevékenység, maga a rendi ruha fehér színe) nagymértékben származtathatók a premonstreiektől. A premonstreiek tulajdonképpen előképei a későbbiek során nagy népszerűsége és befolyásra szert tevő domonkosoknak. Sokáig, régebbi korok domonkos történetírói is azt tartották, hogy maga Domonkos is premonstrei kanonokként kezdte szerzetesi életét a spanyolországi De la Vid premonstre apátságban. A két rend mindig testvérrendnek tartotta magát; 1230-ban lelki szövetséget (*confoederatio*) kötöttek.⁶⁶ Ennek talán egyik kézzelfogható bizonyítéka a középkori Magyarországon az egymáshoz közel létrejövő premonstre és domonkos rendházak pl. *Margitsziget*; *Váradhegyfok* (prem.), *Várad-Velence* (dom.); *Ivanics* (prem.), *Csázma* (dom.); *Szeged*; Erdélyben *Nagyszeben* és *Brassó*.⁶⁷

Az 1464-es domonkos Inventáriumban olvasható ismételtelen, hogy a templom építésére száz forintot fordítottak (*centum florenis pro fabrica ecclesie de eadem Zeck*).⁶⁸ Ezt követően valószínűleg építkezések folyhattak Széken, ekkor keletkezhetek a templom késő-gótikus részletei.⁶⁹

De most nézzük, mit ábrázolnak a megmaradt freskók. Entz Géza szerint a déli mellékhajóban található királyszent freskó IX. (Szent) Lajos (1226–1270) francia királyt ábrázolja. Erről írja még: *Nem csodálkozhatunk azon, hogy mint a keresztény világ friss*

64 ENTZ-K. SEBESTYÉN 1947. 35.

65 ESZTERHÁZY 1866. 568.

66 HERMANN E.: *Ciszterci Charta Caritatis, premonstre statutumok, domonkos constitutiók*, Theologia Hit-tudományi Folyóirat, szerk.: Iványi János, VII. köt. 1940. 1. szám 35–36.

67 HARSÁNYI A.: *A Domonkos Rend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen 1938. 83.

68 ESZTERHÁZY 1866. 569.

69 ENTZ-K. SEBESTYÉN 1947. 37.

szentjét oly félreeső helyen is megörökítették, mint Széken.⁷⁰ IX. Lajosról két dolgot szeretnék megemlíteni. Elsősorban, hogy a Kárpát-medencében nem túl gyakori e királyszent ábrázolása, másodsorban pedig, amely a premontreiekkel való kapcsolatára utal. Mégpedig arra, hogy a rend egyetemes címerének viseletét, melynek alapja a francia királyok címerével egyezik meg, éppen IX. Lajos engedélyezte⁷¹ a premontreieknek.⁷² Ez egyfajta elismerése annak a munkának, amelyet a rend tagjai a keresztes hadjáratok során végeztek, mint „tábori lelkészek”.⁷³ Ő az, aki a tatárok⁷⁴ Európába, illetőleg Magyarországra való betörését mint fiatal, 27 éves király élte meg. Egyik leveléből, melyet anyjához írt tudható meg, hogy miként éli át ezeket az eseményeket: „Bátorság! Ha elérnek bennünket, vagy mi kergetjük vissza azokat pokolbeli lakhelyükre, amit alvilágnak (Tartareus) hívunk, vagy ők lesznek azok, akik az Égbe küldenek minket.” Két végzet – sors, vagy talán vágyakozás bontakozik ki képzetében Góg és Magóg népével kapcsolat-

70 ENTZ-K. SEBESTYÉN 1947. 26.; Ugyanerről MAGYAR Z. 1996. 107. Szent Lászlóról ír könyvében: A közeli nagy múltú, hajdan sóbányásztároló híres Széken a déli mellékhajó falán egy királyszent egészalakos képe maradt ránk szinte teljes egészében (XV. század közepe). Jobbjában országalmát tart, baljában pedig egy vállára fektetett, hosszú nyelvű uralkodói jelvényt. Feltehetőleg bárdot, ugyanis a kép egy markáns arcú, középkori férfit mintáz paláttal fedett lovagi öltözetben, akinek szakállviselete is a jellemző László-ábrázolásokat idézi.

71 GÖMBÖS T.: A szerzetes és lovagrendek címerei és viseletei, Budapest 1993. 51.

72 Véleményem szerint a kérdéses királyszent nagyobb valószínűséggel Szent Lászlót jeleníti meg, aki hasonlóan Szent Lajoshoz a kereszténység védelmében többször is harcra szállt a pogányság ellen. A két szent kapcsolatát a premontreieken keresztül vizsgálva, a freskó akár Lászlót, akár Lajost is ábrázolhatja. Hogy mégis inkább László alakja tárul elénk az említett freskón, arra az 1241–2-es tatárjárás adhat magyarázatot. László Gyula A Szent László-legenda középkori falképei c. már említett munkájában (55.o.) Balogh Jolán ezen megállapítása olvasható: „A falfestmények helyéről annyit, hogy az az, a kun, a besenyő és a tatár betörések útonalába esnek (ti. Erdélyben).” Ha mindezt kivetítjük az egész Kárpát-medencére, hasonló eredményre juthatunk. Tehát Szent László (megmaradt) falképei a tatárok által leginkább pusztított vidékeken jelenik meg – többek között Radna és Beszterce felől a Szamos-völgyében –, mintegy „örök” emlékeztetőül a mindenki számára megrázó gyászos eseményekre. A Szamos-völgy több településének templomában – közel Székhez – léteztek egykor Szent László falképek (Dés, Désakna, Ördöngösfüzes, Páncélcseh – MAGYAR Z. 1996. 171.) Így magyarázatot kaphatunk az ország „közepéről” (azaz nem az egykori határvidék), leginkább premontrei templomokból előkerült ábrázolásokra is. Név szerint ismert pl. Pók Móric fia Móric (Pók és Mórighida prépostságainak alapítója), Türje Dénes fia Dénes lovászmester, akik részt vettek IV. Béla kimenekítésében a muhi csatából. Kálmán herceg – aki nem sokkal a csata után vesztette életét – volt az, aki hozzájárult a jászói premontrei prépostság építkezéseéhez, mely Váradhegyfok filiája volt. A tatárjáráskor súlyosan megrongálódott konventet a vész elmúltával IV. Béla egy második alapítólevellel újította meg. Jászó – mely ma az egykori barokk átépítések miatt már semmit sem őriz középkori épületeiből – filiája volt Ócsa, ahol ismételten találkoztunk Szent László legendájával. Rátót nembeli Mátyás esztergomi érsek, aki 1239–40 körül alapítója volt a gyulaifiratóti – ma már csak romos – premontrei prépostságnak (szintén Jászó filiája), ugyancsak a muhi csatában esett el. Lehetne még tovább folytatni a felsorolást, amely még jobban világossá tenné az imént vázolt magyarországi méltóságok kapcsolatát a premontreiekkel és így Szent Lászlóval is, de ez már egy másik dolgozat témája.

73 KOVÁCS I. E. O. Praem.: A Premontrei rend története, A Szombathelyi Premontrei Gimnázium Évkönyve az 1994/95. tanévről. Közzéteszi: Karáth László igazgató, Szombathely 1995. 11. (A továbbiakban KOVÁCS 1995.)

74 Az oroszlán fölkelt fekvőhelyéről; elindult útjára a nemzetek megrontója, eljött hazájából, hogy pusztává tegye országodat. Városaid romhalmazzá válnak, senki sem lakik többé bennük... „Lám, úgy közeleg, mint a felhő, szekei olyanok, mint a szélvész, lovai gyorsabbak a sasoknál. Jaj nekünk! Elvesztünk!” (Jer 4,7–13)

ban: egyfelől egy eszkatológikus, azaz az Apokalipszisben megjövendölt mézszárlások és pusztítások mint előjátékai a világ végének, másfelől pedig éppen saját mártírsorsa.⁷⁵

Másodszor pedig, amelyről ugyancsak Entz Géza ír: *A szentélyzáródás felé eső ablak két oldalán ezek szerint Szent Ambrus és Szent Ágoston püspökök foglaltak helyet.*⁷⁶ A két egyházatyát ábrázoló freskók mára már elenyésztek, viszont feltételezhető hogy mindkettőjüket megfestették, mivel a másik két egyházatya (Szent Jeromos, Nagy Szent Gergely) ma is látható. A premonstreiek, akik Szent Ágoston regulája alapján szervezték meg közösségi életüket, Ágostont sokáig a rend alapítójának tartották, Norbertet pedig a rend megújítójának. Ez egészen addig így is volt, míg Norbertet szentté nem avatták (1582. július 28.). Így tehát csak fokozatosan alakult ki a rend saját öntudata.⁷⁷

ÖSSZEGZÉS

A fentiek alapján elmondható, hogy Székre a premonstreiek valószínűleg 1202 után (tehát Kerc alapítása után) érkezhettek Váradhegyfokról és egészen a tatárjárásig éltek itteni életüket. 1234-ben templomuk már minden bizonnyal állt, melyről Frigyes hamborni apát tett említést a *Catalogus Ninivensis*-ben. A prépostságot nagy valószínűség szerint Ócsához hasonlóan II. András – a rend egyik fő támogatója – alapította Szűz Mária tiszteletére, mivel a terület sóbányái miatt ekkoriban királyi birtok volt. 1241-ben a tatárok a templomot csak felégethették, de nem rombolták le; hasonlóan a kerci ciszterci monostorhoz.⁷⁸ Mindazt, amit Széken is véghezvittek az Erdély területére betörő Kádán emberei, többek között Spalatói Tamás *A Salonai és Spalatói főpapok története* című művéből választott idézet teszi jól elképzelhetővé számunkra, bemutatva a pusztulás szomorú pillanatait:

*„Nem tisztelték a női nemet, nem kegyelmeztek a gyermeki kornak, nem szánták meg az öregeket, egyforma kegyetlenséggel gyilkoltak le mindenkit, s nem is embernek, inkább ördögnek látszottak. Ha szerzetesek lakhelyeihez közeledtek, felszentelt ruhákba öltözve kivonult eléjük az egész papi rend, himnuszokat és egyházi énekeket zengve, mintegy a győzteseknek kijáró tiszteletet akarták kifejezni, még ajándékokat is készítettek nekik, hogy maguk iránt könyörületet ébresszenek bennük. Ők azonban nem ismerték sem a könyörületet, sem az emberséget, a szerzetesi hűségüket megvetve, a jámbor egygyűségüket kinevetve, kivont kardjukkal, minden irgalom nélkül lenyakazták őket. Aztán betörték a kolostorokba: elraboltak mindent, a házakat felgyújtották, a szentegyházakat megszenteltelenítették, szétrombolták az oltárokat, szétszórták az ereklyéket, a megszentelt ruhákból ágysaiknak és feleségeiknek köntösöket csináltattak.”*⁷⁹

A pusztítást követően pedig a meggyöngült rend már nem tudta visszavenni, nem tudta szerzetesekkel ismételten ellátni egykori Erdélyben lévő prépostságát, mindenekelőtt mert a tatár pusztítás országszerte nagymértékben károsította a premonstreirendet, illetőleg a már népszerűbb, újabb vallásosságot képviselő koldulórendek szorított

75 J. LE GOFF, *San Luigi*, Torino 1996. 109–110.

76 ENTZ-K. SEBESTYÉN 1947. 29.

77 KOVÁCS 1995. 10.

78 ENTZ 1963. 128.

79 KATONA T. (szerk.), *A tatárjárás emlékezete*, Budapest 1987. 221.

ták ki őket. Így ettől az időtől kezdve a széki templom is mint plébánia – s csak később mint a domonkosok tulajdon szerepel a forrásokban megfelelkezve a múlttól.

Végezetül megállapítható, hogy egyrészt minden bizonnyal sikerült beazonosítani egy eddig eltűntnek hitt egykor premontrei, és ma is nemcsak romjaiban létező templomot, másrészt pedig bizonyítást nyert, hogy a Szék történetére vonatkozó első hiteles említést nem az eddig ismert 1291-es oklevél, hanem már a jóval korábbi, 1234-es premontrei katalógus tartalmazza.

*vár volt vár
de még milyen vár
tatár elől török elől
bújtunk mi a kántor elől
alagút is volt alatta
attila király rakatta
ha nem ő hát akkor istván
ha nem lászló ha nem kálmán
minden köve tiszta márvány
úgy bizony galambom
elszolgált budvárig
de látod-e kincsem
hogy elporlad minden
bim-bam bim-bam
mindenütt csak sír van⁸⁰*

GÁBOR HORVÁTH

A ONE-TIME PREMONSTRATENSIAN PROVOSTRY IN THE MEZŐSÉG OF TRANSYLVANIA THAT WAS BELIEVED TO HAVE DISAPPEARED

There is only one source available concerning the history of the Premonstratensian order before the Tartar Occupation in which the spread of the order in Hungary is discussed, the *Catalogus Ninivensis*. In the year 1234, Frederick, the abbot of Hamborn and visitor of the order prepared the Hungarian *circaria* list which can be considered more or less complete, regardless of the fact that two place names are missing from the list, those of Bény and Margitsziget. This catalogue helps one reconstruct the history of the Premonstratensian order before the Tartar Occupation. Of the five Transylvanian place names (Meszes, Almás, Zich, Brassó, Nagyszeben), Zich deserves special mention for the purposes of the present paper since from among the historians of the order, Ferenc Arisztid OSZVALD considers it as having been lost, while Zsigmond JAKÓ identified Zich with the Szécs located in the Szilágyság. An analysis of the Hungarian and non-Hungarian place names in the list shows that Zich can also be read as Szik, that is Szék (the name of the settlement in Romanian is Sic), on the basis of the examples provided in the catalogue: Mezzes – Meszes, Lelez – Lelesz, Sambuch – Zsámbék, Bozoch – Bozók. In Szék, on the other hand, which is situated in the Mezőség to the north of Kolozsvár, there is one church built in the middle ages. We know nothing about the history of its architecture as no documentary sources have remained about it. Géza ENTZ (1947) provides a summary of the information available regarding the history of architecture of the church and its history in general. Since Norbert BACKMUND "discovered" the Ninivian Catalogue as late as in 1947, Géza Entz could not, of course, utilize the new source due to the oncoming of communism.

Five aspects have been examined in connection with the history of the church: 1. the reading of Zich (Zich = Szek); 2. The patronage of the church (Virgin Mary, similarly to Kökényes, Majk, Türje, for exam-

80 KÁNYÁDI S.: *Fekete-piros versek – Őreg ének* (1968.). In: *Valaki jár a fák hegyén*, Budapest 1997. 172.

ple); 3. the geographical situation of Szék (it is located on a hill not far from trading routes like that of Zsámbék and Váradhegyfok); 4. the architectural features of the church that can be said to have a Premonstratensian character; 5. the frescos of the church and the Dominicans.

It can be established on the basis of the five aspects considered that the church was built by Premonstratensian canons. It is presumed that the provostry was founded by the Hungarian king András II (1205–1235) to the memory of Virgin Mary around 1210, since the territory – having salt mines on it – belonged to the king. Similarly to other provostries existing at that time in Transylvania, the Premonstratensians had operated in Szék, which was then destroyed by the Tartaric troops who left behind burnt down churches and ruins, up to the year 1241.

SZEBENI OLIVÉR*

A HUTTERI TESTVÉREK HAZAI KÓDEXEIRŐL

Hazánk történelmében több, mint négyszáz éve léptek fel a hutteri testvérek (habánok), de még ma is megszámlálhatatlanul sok a félreértés, sőt talán a tudatos hamisítás is velük kapcsolatban. A XVI. század két nagy reformációs mozgalmával egyszerre keletkező anabaptistákat általában nem ismerik, vagy csak a habánok ipari tevékenységéről tudnak. Ebből egyoldalú következtetésekre jutnak, vagy éppen a lényeget hagyják figyelmen kívül.

A nevüket nem ők választották, sem az anabaptistát (újrakeresztelőt), sem a „habán”-t. Bár a keresztelés jellemző kegyességi gyakorlatuk, csakis hitvalló felnőtteket keresztelnek meg. A keresztség alapvetően fontos, de nem kizárólagos. Az anabaptista elnevezés gyűjtőfogalom, egy sokrétű (plurális) felekezeti csoport neve, de nincs közöttük szervezeti egység, viszont a keresztségen kívül jelentős eltérések vannak sok más, elsősorban társadalmi kérdésben (pl. radikálisok vagy pacifisták).

Az anabaptisták közül hazánkban elsősorban a hutteri testvérek működtek, akiknek jelentős irodalmi hagyatékáról részletesebben szól tanulmányunk, ők szintén pacifisták voltak. Soha nem fogtak senki ellen fegyvert. Nem voltak menekültek és nem menekülés közben ejtették útba éppen hazánkat. Az egykori magyar főurak kiváltságokkal kecsegtették őket és letelepítették birtokaikra. A hutteriek akkor vándoroltak tovább, ha egy befogadó állam törvényesen kimondta a köteles katonáskodást.

Az is tévedés, hogy „az anabaptisták kihaltak”, illetve hogy mind visszatértek a római katolikus egyházba. Megtették sokan, de nem mindenki. Többen vándoroltak az Újvilágba, ahol mai utódaik zavartalanul élnek ősi hitelveik szerint. Az Egyesült Államokban fennmaradt az anabaptisták hutteri ága, a hollandi mennonitaké, és létezik a svájci eredetű ámis baptisták gyülekezete. A két utóbbi gazdálkodó közösség lassan növekszik Kanadában és az USA-ban. Az anabaptisták rendszerének tehát legalább három jelentős árnyalata él a mai napig.

Ezt követi egy újabb, nagyon fontos és közös jellemző: a három csoport többé-kevésbé ortodox felfogású. Ortodoxijáuknak széles skálája van. Elsősorban az ámisokra vonatkozik a megállapítás. Igen zárkózottak, „örizkednek” a technikai civilizációtól, gyermekeiket saját maguk iskoláztatják, meghatározott öltözkében járatták. Fekete, egylovas kocsikkal közlekednek. A három fennmaradt csoport közül az ámisok vannak a legkevesebben. A hutteriekre mindez csak részben érvényes. Bizonyos mértékben elfogadják a technikai civilizációt, más tekintetben azonban ők is meglehetősen ortodoxok, ami mind elvi, mind gya-

* A szerző évtizedeken át élt az USA-ban és ott készült a jelen írás. Az ott rendelkezésére álló szűkös magyar szakirodalom segítségével írta meg művét. (Szerk.)

korlati síkon megnyilvánul. Mezőgazdasági kommunákban élnek, egyéni birtoka, saját pénze nincs senkinek. Gyermkeiket ők is saját iskolájukban, maguk tanítják. 1959 óta a kanadai hatóság kölcsönös megállapodással kötelező utóképzésben részesíti a tanítókat, de nem „neveli őket át” a többi, világi tanító iránti követelmények szerint. A tanítók gyakorlati idejüket a hutteri iskolákban töltik, és a tantervet a gyülekezetek szerint teljesítik. Az ámis és a hutteri gyülekezetek tagjai előszeretettel beszélnek németül, mégpedig svájci dialektusban. A hutteriek megértik a német köznyelvet és az angolt is.

A harmadik ágazat a mennonitáké, akik teljesen nyitottak a technikai civilizáció és a korszerű közművelődés előtt. Nem követnek saját iskolai programot, sokat áldoznak történelmük kutatására. Ők is pacifisták és ragaszkodnak néhány ortodox nézethez, de a változásokkal is lépést igyekeznek tartani. Bár tudósaik közül mindenki beszél németül, inkább az irodalmi nyelvet használják (das Schriftdeutsch). Ezek mellett, rengeteg humanitárius áldozatot hoznak. A mennoniták nevüket alapítójuk, a holland Menno Simons (1496–1561) nevére vették, akinek irodalmi hagyatékát Kanadában angolul ezer oldal terjedelmű könyvben adták ki.

Léteznek további, csekély számú anabaptista (vagy kvázi-anabaptista) gyülekezetek, velük azonban tanulmányunkban nem foglalkozunk.

I. TÖRTÉNELMI VÁZLAT

A habánok szervezetét Hutter Jakab, tiroli származású anabaptista vezető Morvaországban, 1533-ban hívta életre a keresztyén gyülekezet és az általános termelő-fogyasztó szövetkezet sajátos egyesítésével. A polgári Svájcban, 1528-ban zaklatták őket. Augsburgban és a környéken szintén erőteljes támadást kezdeményeztek ellenük. Mégis úgy tűnik, hogy nem ők menekültek, hanem elvándorlásuk a bíróságok által legenyhébb büntetésként kiszabott száműzetések következménye volt. Ezért nagy csoportokban hagyták el hazájukat Németország felé, ahol rövid tartózkodás után két irányban folytatták útjukat. A keleti ág Morvaországban talált átmeneti menedéket a Liechtenstein grófok birtokán 180 helységben. Nikolsburgban vallásos brosrakat adtak ki, különösen Hubmaier Baltazár (1481–1528) jeleskedett az anabaptista hitújítás terén. A bajorországi Ingolstadtban, ahol egyetemi tanár volt, „Hubmaier Strasse” és a későbbi baptista igehirdetőről nevezett Oncken-Weg egyaránt létezik. Hubmaier nevét többféleképpen írják, és az sem eldöntött, hogy a hírneves mártír professzor felvett nevet használt vagy nem. Az európai civilizációban és a vallásjavítás történelmében igen nevezetes személy volt, amit bizonyít, hogy halála után nyolcvan évvel a svájci Christoph von Sichem rézkarcot készített róla, aminek eredeti példánya a zürichi központi könyvtárban látható. Ez Hubmaier ismert képe a mai napig.

Miután egy másik Nikolsburgban élő svájci, a laikus igehirdető, Jacob Hutter megalapította sajátos gyülekezetét, mind lelkiekben felvirágoztatta, meghatározva sajátos kegyességi arculatukat, mind gazdaságilag felvirágoztatta a közösen termelő gazdaságukat. Fellendítettek számtalan iparágat és intenzívebbé tették a mezőgazdaságot. Ebben a morva városban tizennyolc gyülekezet létezett 60 000 taggal. (Ez nem szórvány!)¹

1 Szebeni Olivér előadása az Egyetemi Könyvtárban 1999 novemberében. Nemeshegyi Anna jegyzete. Kézirat. 2000.

Hutter Jakab neve különböző variációban maradt ránk. Nyugati források általában egy „t”-vel írják és Ukrajnában, cirillbetűkkel szintén ezt a változatot követik. Szlovákiában és Magyarországon viszont gyakoribb a hosszú „t”-és változat.

A bibliai alapú vagyonszétosztásról a mi véleményünk általában az, hogy utópisztikus képtelenség. Az észak-amerikai kommunális „ösközösségeket kiemelt tisztelet övezi”, – említette Kürti László a miskolci egyetemen. „A túl-modernizált társadalomban nekik sikerült megőrizni és hűen megmaradni a kultúrájuk mellett. Ebben nagy szerepe volt a hitnek és az ezáltal mindent meghatározó hagyományos értékrendnek”.² Ez a világon az egyetlen szervezet, ahol az emberek testvéri együttműködése kiküszöbölte a pénz hatalmát.³

Ha Hutter Jakab rendszere bármilyen más alapon jött volna létre, akkor a kiváló szervező nagybirtokossá, vagy gazdag vállalkozóvá válik. Ő azonban visszament szülőföldjére prédikálni, ahol bebörtönözték és 1536-ban máglyán elégették. Hutter Jakab halála után Hans Amon bajor származású férfi lett Morvaországban az „összes gyülekezet elöljárója”, ott is halt meg 1542-ben. A levelei bizonyítják, hogy különös gonddal fordult a falkensteini gyülekezet felé, akik közül 1540-ben minden ígehirdetőt elfogtak, vallatás, kínzás után Triesztbe vittek és gályarabnak adták el (Galeerensträfling).⁴ Falkenstein gyülekezetéből mind otthon maradtak a többiek, tehát nekik is írt Morvaországból az elöljárójuk leveleket. Ezekre a hutteri irodalom részletezése keretében még visszatérünk.

Egy bizonyos vízválasztó húzódik Európa közepén, talán Augsburg városánál, amelynek a svájci anabaptisták történelmében nagy jelentősége van. Hitelveiket sokan elfogadták és azonosították az egyházi reform fő ágazatával. A hatalom ellenséges magatartása és az elutasításuk első jele volt, hogy a város gazdag bankárai, a Fuggerek által támogatott Hans Taucher szobrász anabaptista feleségét 1526-ban elűzték, férjét pedig maradásra kényszerítették.

Az egyik – ma már nem létező – anabaptista ágat „dél-német anabaptisták”-nak nevezik, akik 1527. augusztus 20-tól 24-ig tartották az elhíresült „Mártír-szinódus”-t, lassan, körülményesen és hosszasan húzódó bírósági processzussal. Előbb összeírták a résztvevőket, majd egyenként kihallgatták. Aztán elbocsátották, utóbb letartóztatták, bebörtönözték és végül valamennyi résztvevőt kivégezték. A gyászos eseménynek példájára az Alpoktól északra csapott át a folyamatos üldözés. Akik időben megtehették, Keletre vagy Nyugatra húzódtak. Akkor már megerősödtek az anabaptisták különféle irányzatai, hangsúlyt kaptak eltérő nézetek.

Az egyik a chiliazmus, azon belüli a münsteri „Új Sion Királyság”. A hollandiai áttelepült anabaptista chiliasztikusok városa egy évnél hosszabb időre ostromgyűrűbe szorult. Védői éhséggel, járvánnyal küzdöttek, majd kegyetlen mészárlás áldozataivá vál-

2 Kürti László egyetemi előadásáról készült jegyzet. Kézirat. 1999.

3 Mecenseffy Margit: „Ez a keresztyén közösség volt az egyetlen igazi kommunizmus a világon, amit ismerünk. A mai napig igazolódott, nemcsak Európában, hanem Amerikában is.” *Die Hutterischen Täufer*. Weierhof, Bolanden, 1985. 25–28. Mennonitische Forschungstelle. A hutteri testvérek sohasem használták a kommunista kifejezést. A magyar származású professzornő gondolatársítása a két világhrendszer közötti hidegháború korszakából való.

4 ROBERT FRIEDMANN–ADOLF MAIS: *Die Schriften der Huterischen Täufergemeinschaften. Gesamtkatalog...* 1529–1667, Wien, 1965.

tak. 1536 januárjában a sebesült védőket borzalmas kínzások közepett végezték ki, a holttesteket és a még vonagló sebesülteket vasketrecekben a templom tornyára függesztették. Mintha mindez nem lett volna éppen elég, a legelfogultabb és legellen-ségesebb véleményt csempészték a történelembe egykori hóhéraik. Ez a véres kezű, erőszakos ellenzék kap szót a Tolnai Világtörténelem lapjain, mint az anabaptisták jellemzése, primitív leegyszerűsítéssel és általánosítással. Bármilyen volt a münsteri szélsőségek magatartása, nem az ő nézetükre, hanem ellenségeik véleményére épül a „hivatalos” történelmi értékelés a gyilkosságaikról, kegyetlenkedéseikről és az úgynevezett „nőközösségükről”. Egyetlen szó nincs, ahol ezt az anabaptisták elrendelik vagy hitelvi nézeteik közé bizonyítottan becikkelyezik. Azonban Tolnai Világtörténelme⁵ ezt állítja róluk, és nem csupán a münsteriekről, hanem valamennyi anabaptistáról. A durva általánosítást mindenki tovább mondja a mai napig a magyar egyháztörténelmi irodalomban.

A svájci testvérek tömegei Morvaországba érkeztek, ahol egy részüket 1533-ban olyan gyülekezetekké szervezte Hutter Jakab, ahol az Apostolok Cselekedeteiben említett vagyonközösséget valósították meg (ApCs 4:32–37). Ennek a különös gyülekezetnek az útját kísérik végig a kódexek és a kéziratok, amelyekről a dolgozat szól. Augsburgtól nyugatra van Münster, keletre Nikolsburg (Mikulov), ahol abban az időben magyar főúr élt, és 1567-ben egy latin levelében írt kedvező sorokat az anabaptistákról. Egyetlen szóval sem azonosítja őket a nyugati chiliasztikus forradalmárokkal, nem említi a nőközösséget sem.⁶ Bethlen Gábor egy évszázaddal később Nikolsburgban járt, megismerte a hutteri gyülekezet ipari termékeit és birtokaira hívta őket Erdélybe.

A többi magyar főúr megelőzte őt és a nagybirtokos (Nádasdy Tamás, Batthyány Boldizsár, Nyáry Ferenc és István, Illyésházy István és Gáspár) szintén birtokaikra hívta a hutteri testvéreket. Őket követte Bethlen Gábort és I. Rákóczi György áttelepítése. Mindketten közismerten erkölcsös keresztyén fejedelmek, el sem képzelhető, hogy álnok, gyilkos, felforgató és nőcsábász bandát behurcolt volna a birtokára egyik is. Minden esetre ilyen súlyos vádakkal illeti a hutterieket és általában az anabaptistákat a köztudat, amelyen változtatni kell.

1546-tól telepítettek át a Felvidékre, a mai Szlovákia területére hutterieket. 1621-ben, egy évvel később Bethlen Gábor morvaországi hadviselése után indult az első csapata Felvidékről Erdélybe, Alvincra. Nyolc nap múlva újabb követte. Az áttelepítés folyamatosan tartott két éven át. Sárospatakon 1647-ben kaptak telkeket a Heycze utcában.

A XVII. században Ószombat (Szobotiszt) hutteri püspöki székhely volt. Amikor elkezdődött a rekatolizáció, egy jezsuita páter költözött a faluba. Tervszerű és óvatos munkájáról 1788-ban több száz oldal terjedelmű latin kéziratot készített. Az esztergomi kódexekkel mindig kihozzák a jezsuita hittérítő hatalmas kéziratát, de nem akadt még kutató, aki időt fordított volna az elolvasására.

Kassáról is Nikolsburgba ment vissza Albrecht Bolsterl hutteri orvos-balneológus, hogy a feleségét Erdélybe hívja 1622-ben, ahol később gyógyfürdőt létesítettek.

5 154–155. old.

6 Gépelt másolatban kapta meg a levelet Csehországból Krisztinkovits Béla. A levél címzettje Paul Eber, keltezése 1567. augusztus 10.

Az áttérítés ideje elhúzódott és mindvégig részleges volt. Végül, a történelmi Magyarország, 1863-tól nem gyakorolhatták a hutteriek a vagyonközösséget. Ám akkor sem rendült meg teljesen a hutteri közösség. A második világháború után Ószombaton 240 volt hutteri délelőtti misén, délután bibliaórán vett részt. A XIX. században Pullmann testvér a pap mellett állt a templomban, valamilyen önkormányzatot reprezentálva. Később a leszármazottai Budapestre költöztek, és a család utolsó tagjáról így emlékezett meg a sajtó, a rádió 1969-ben: „Meghalt az utolsó magyar habán”.⁷

Elég gyakori félreértés a szakirodalomban, hogy a hutterieket vagy habánokat „jelen-téktelen német etnikumként” kezelik, akik nem illeszkedtek be a magyar társadalomba. Elszigetelődő nép, Amerikában is kiváltják környezetük megvetését – írják, mondják.

Amennyiben ellenszenvesek, miért kaptak kedvezményeket a korabeli magyar arisztokráciától? A német nyelv használata a második világháborúval szakadt meg Magyarországon az arisztokráta és vagyonos polgárok körében. Az első, már hanyatló anabaptista edényen, 1746-ban megbocsátó nyilatkozat áll magyarul és egy magyar családi név: „Stephanus Rigó”. Sok családban a gyermekeket hutteri dajkákra, majd nevelőkre bízta. A Zrínyi-családban hutteri orvos volt. II. Rudolf 1602-ben előírja, hogy a gyógyszerészek coctumaikat az „újkeresztyének patika-edényeiben” tárolják. Talán nem elég ennyi a hutteriek magyarországi beilleszkedésének bizonyítására?

A dolgozatban kevesebbet foglalkozunk a különféle anabaptista gyülekezetekkel, a hutteriek hitelveivel, vagy szervezeti részletekkel. Ezekre a szerző más munkájában tért ki.⁸

II. KORÁBBI SZERZŐK AZ ANABAPTISTA KÉZIRATOKRÓL

A kódexekről – tudomásunk szerint – legkorábban németül publikáltak. Nevezetesebb szerzők a következők:

A) Joseph Beck (1815–1887) morva jogász Bécsben, egy akkor igen tekintélyes oszt-rák történelmi sorozatban informálta először olvasóit az „Ausztia-magyarországi új-keresztelők történelmi könyvei” címen.⁹

Beck kizárólag történelmi kódexekkel foglalkozott. Hatalmas munkája azzal zárul, hogy a már Ukrajnába vándorolt hutteri testvérek püspöke, Jakob Walter 1855. március 15-ikén meghalt a Huttersthal nevű kolóniájukon, Berdjansk kerületben.¹⁰

Joseph Beck történelmi vázlatot készített hatalmas sorozatához, amely szerint az anabaptisták egységes története 1519-cel kezdődik. A hutteri közösség a nehézségeik ellenére 1547-ig fejlődött, növekedett. Akkor Magyarországra hívták be őket, amivel éppen megelőzhettek egy heves zaklatást. Magyarországon 27 éven át aranykorát élte a testvéri közösség. A bajok a cseh háború idején újultak ki. A XVII. század második felében hanyatlás kezdődött el, amit a legismertebb kerámiai ipar díszítő elemeinek válto-

7 SZEBENI OLIVÉR: *Anabaptisták. A reformáció harmadik ága*. Bp., Magyarországi Baptista Egyház, 1998. 143. Magyar Nemzet, 1969. május 20., 4. old.

8 SZEBENI i. m.

9 BECK, JOSEPH: *Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn*. Bécs, 1883. (Fontes rerum Austriacarum. II. sorozat, 43.). OSZK 14 991/II. 43. (Az alapvető munka címének magyar fordítása.)

10 J. BECK i. m. 642. (Az adatot Kirner A. B. is közli.)

zása szemléltet, nyomon követve a római katolikus reformáció (ellenreformáció) eszmei hatását a hutteriek néhány műhelye fölött. Beck írásaiban 1855-ig követhető történelmük a töredékek és regeszták alapján.¹¹

A több, mint száz éves katalógus nem minden tekintetben tükrözi a mai állapotokat. Kódexek veszttek el a világháborúk alatt. Magyar tulajdonos Bécsbe, restaurálásra küldött könyvét nem kapta vissza.

Rudolf Wolkan (1860–1927) bécsi irodalomtörténész könyvet adott ki „Az újrakeresztelők énekei”-ről.¹² Az első világháború után jelent meg a második könyve ebben a témában. Ismertette azoknak az énekeknek az eredetét, amelyek terjedelmesek, bibliai történeteket és a hutteriek viharos történetét foglalják verses formába.

Wolkan rámutat, hogy a kelet-európai anabaptisták három csoportja, a svájci testvérek, a hollandiai mennoniták és a hutteri testvérek kommunái már az ő korában, elsősorban Észak-Amerikában találhatók. Valamennyi csoport azonos lelki alapon, mégis eltérő történelmi tradíciókon nyugszik.

Robert Friedmann (1891–1970) bécsi származású történész, a hitlerizmus elől kényszerült áttelepülésre. Munkássága Amerikában bontakozódott ki, elsősorban a mennonita történelemírás keretében. Közülük egyet, a hutteri kódexekről társszerzői segítséggel kiadott katalógusát többször megemlítjük.¹³

B) A kódexekről magyarul a római katolikus Áldássy Antal történész írt elsőnek. Bár főleg másodlagos forrásokra hivatkozik, ismeri az anabaptisták – valószínűen hutteri testvérek – néhány kéziratát.¹⁴

Egy évvel később S. Szabó Józseftől jelent meg írás Fischer Andrásról a Protestáns Szemlében. Ugyanott sokkal később egy másik cikkben említik Gamauf T. soproni gyülekezeti monográfiáját. Nádasdy Tamás nádor megtúrta birtokain „a cseh-morva anabaptistákat”, akiket „országos törvények tiltottak ki”.¹⁵

Zoványi Jenő a reformációról írt könyvét sokáig kéziratban őrizték. Írt Schröter Kristóf megjelenéséről (1523), Fischer Andrásról és felvidéki eredményeiről a mártírháláláig (1540). A két igehirdető nem tartozott a hutteriek közé. Zoványi tartott először előadásokat református teológiai hallgatóknak hazánkban az anabaptistákról.¹⁶

Kirner A. Bertalan (1884–1973) Zoványi Jenő egyik diákja volt, aki professzora példáját követve elsőként ismertette a baptista olvasóknak az anabaptista kódexeket.¹⁷ Igyekezetenél, szorgalmánál csak lelkesedése volt nagyobb. Ezért azonosította az anabaptistákat a kortárs baptista hívőkkel. Rámutatott az áttérítők „buzgólkodására”. Az egyik látható nyoma a szabolcai jezsuiták bejegyzése a könyvek belső címlapján a konfiskálásokról. A 18 budapesti kódexnek Kirner neveket adott. Ezek utalnak a kódexek műfaji jellegére.

11 BECK, JOSEPH i. m.

12 RUDOLF WOLKAN: *Die Lieder der Wiedertäufer*. Berlin, 1903. – *Die Hutterer*, Wien, 1918.

13 ROBERT FRIEDMANN–ADOLF MAIS i. m.

14 ÁLDÁSSY ANTAL: *Anabaptisták Magyarországon a XVI. és XVII. században*. Katolikus szemle, 1893. május, 805–838.

15 S. SZABÓ JÓZSEF: *Egy vértanú reformátor. (Fischer András.)* Protestáns Szemle, 1894; GAMAUF T.: *A soproni gyülekezet története*. Protestáns Szemle, 1914. Ráday Könyvt. F 5.

16 ZOVÁNYI JENŐ: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Debrecen, 1921.

17 KIRNER A. BERTALAN: *Budapesti baptista kódexek*. A budapesti kir. m. Pázmány P. tudományegyetem könyvtárában. Békés, 1942. KIRNER A. BERTALAN kiadása. Magángyűjt.: 11/A 017.

Evangelikus részről is említhetünk egy régebbi, magyar szerzőt, Payr Sándor személyében. Az augsburgi vallásbéke (1555) után Sopron város lehetővé tette az anabaptisták betelepülését. 1556-ban szárazmalmot („Ochsenmühle”) építettek a városháza mögött. Nádasdy Tamás több uradalmán, így Keresztúron, Sárváron, Lékán. A tisztartók kalugyer néven emlegetik őket. Ha távolabbi helyről „valami prédikátorjok” jön, aznap nem kell munkába állniuk.¹⁸

Egy idő után elvesztették a főurak támogatását. A műhelyeknek felemelt adót kellett fizetniük. A mai szlovákiai területen azonban még 150 évvel később is léteztek és kapcsolatokat ápoltak Sopron környéki testvéreikkel. Ez abban is megmutatkozott, hogy 1706-ban egy szakolcai késes települt Sopronba. A hutteriek szakmai kiválóságát Gvadányi József (1725–1801) költő egyik versében ismeri el, emlegetve az „újkeresztén kést”.

III. A HUTTERI TESTVÉREK KÉZIRATAI

A gyülekezeti közösségre jellemző az írásbeliség. Akkor már ismert és német nyelvterületen bárhol beszerezhető volt a nyomtatott könyv, viszonylag olcsón. Ők azonban a művészi kivitelű kéziratokhoz ragaszkodtak. Bibliájuk egy régi svájci verzió, az úgynevezett Froschauer-fordítás.¹⁹ Szinte mindenkinek saját énekeskönyve volt. Igen általános, de gyülekezetenként is több példányban használták krónikás könyveiket, amelyeknek gyakorisága a história iránti vonzódásukat mutatja.

A könyvkötészet a hutterieknél önálló ipar. Két fatábla között fűzik össze a legtöbbször meritett papírból készült, vízjeles íveket. A sorok száma meghatározott és a címratok nagyobb betűkkel készülnek, gyakoriak a színes iniciálék. A könyveket kapcsokkal és a fekete bőrkötést sajtolt díszítésekkel látják el. Az elkészítés ugyanolyan kiváló minőségű, mint más iparcikkeik esetében.

A kézírást olykor rajzokkal illusztrálják, mintha Johannes Amos Comenius (1592–1670) szemléltetési ajánlásainak az ősei lennének.²⁰ Kevesen tudják, hogy a szlovákiai egyetem névadója, az európai pedagógia-tudomány kiemelkedően jeles képviselője és a Cseh Testvérek egyházának püspöke magyarul is tudott. Sőt, a korai árvaságra jutó gyermeknek magyar volt az édesapja.²¹ A Comenius-kutatás egyik vezető személyisége, a német Niesky-ben tud arról, hogy milyen bensőséges volt Comeniusnak a sárospataki hutteriek körével mindhaláláig ápolta kapcsolata.²²

A hazánkban megtalálható kézírásos könyvek műfaját a következők szerint foglalhatjuk össze:

1. Krónikák
2. Levelek (összefűzött gyűjteményekben)

18 PAYR SÁNDOR: *A soproni szemle*, 1955. 1–2. sz., 141–143. old.

19 SZEBENI i. m., 55., 78.

20 Comenius készítette el az első illusztrált tankönyvet 1654-ben (*Orbis pictus*).

21 Benda Kálmán történész 1992. március 10-iki rádióelőadásában célzást tett rá.

22 K.-E. LANGERFELD: *Comenius*. Magángyűjt. 41/B 201.

3. Énekeskönyvek
4. Dogmatikai iratok
5. Pedagógiai iratok
6. Bibliamagyarázatok (az Ó- és Újszövetség alapján)
7. Egyebek
  - a) ígehirdetési vázlatok,
  - b) gyógyászati és balneológiai jellegű feljegyzések,
  - c) rendtartások iskoláknak, műhelyeknek
  - d) nem hutteri szerzők átvett iratai

1. A krónikák. Ezeknek a köteteknek van a történészek előtt elsőrendű jelentőségük. Legtöbbet a mai nyelvre átírt szövegeiket forgatják. Sajnos nincs a kódexekről teljes magyar fordítás, csak németül vagy angolul van!

Két budapesti krónika ismeretes J. Beck közlései óta. Mindkettő a XVII. században keletkezett.²³ Az esztergomi primási könyvtárban öt krónika van, köztük a leghíresebb az, a mit „Mártírok tükrének” neveznek.²⁴ Az esztergomi kódexekről mikrofilmet készítettek, és a MTA mikrofilmtárában tekinthetők meg.

Az egyes műfajokon belüli azonosság mutatja, hogy a szövegeket másolták. Ritkábban előfordult, hogy kiegészítették. Készült két kompiláció²⁵ is a változatokból, de a történelmi leírások törzsanyaga leginkább azonos.

Két kódexet találhatunk a Széchényi Könyvtárban. Az első egy 1648-as bibliai konkordancia, a másik Dreller történelmi kódexe. A címrata: Ádámól Krisztusig. Egyes evangéliumi kisegyházak körében a mai napig használt kortörténelmi meghatározás ezt követi. A hutteri könyvkötő neve Isaac Dreller, aki valószínűleg Ószombaton lakott.²⁶

2. A levelek rövid, buzdító iratok, amelyeket kolligátumokban őriztek meg. Egyes püspökeik írták a bajba jutott, bebörtönzött missziósok, vagy vizsgálati fogságra vetett gyülekezeti tagok megerősítésére.²⁷

Mind a budapesti Egyetemi Könyvtárban, mind az esztergomi gyűjteményben találhatunk egybekötött leveleket. A levelek és töredékek száma eléri a százat, keletkezési idejük nagy részben a XVI–XVII. század. A levelekből rekonstruálható az anabaptizmus európai elterjedtsége, a szerzők olvasottsága és műveltsége.²⁸ Semmiben sem maradnak el koruk humanistáitól. A készítőik nagy része művelt teológus, rendelkeznek a bibliai klasszikus nyelvek ismeretével és koruk filozófiai színvonalán állnak.²⁹

23 Az Egyetemi Könyvtár jelzete: Ab 15 (1642) és Ab 17 (1681).

24 Az esztergomi könyvtár jelzete: Cod. II. 296, II. 505, Cod. III. 112, 133, 197.

25 A. J. FRIEDRICH ZIEGELSCHMID: *Die älteste Chronik... és Das Kleine-Geschichtsbuch der Hutterischen Brüder*. Philadelphia, 1947.

26 A Széchényi Könyvtár jelzete: Cod. Oct. 281. és Quart. German. 921. 1650.

27 HANS AMON: *Siebzehn Sendbriefe an verschiedene Brüder und Gemeinden*. Budapesti Egyetemi Könyvtár, Ab 5. A kódexben a levelek száma 50 körüli. Az 1764-ből származó kötetre írták a mártír Hubmayer Baltázár világhírű jelmondatát: „Die Wahrheit ist untödlich”.

28 Esztergomi jelzetek: Cod. III. 124, III. 128, III. 148.

29 J. BECK i. m., 19. „...igen tanult emberek a német, a latin, a görög, a héber nyelvben és a Szentírásban.” A nem hutteri anabaptista vezetők közül névről említ kettőt, a mártír Hubmaier Baltázár egyetemi tanárt, Ludwig Hätzer lelkészt és nyomban utána írja: „és sokan mások”.

3. Az említett hazai és külföldi gyűjtőhelyeken őrzött énekeskönyvek száma a legtöbb. Tartalmuk meglehetősen azonos. Igen hosszú szövegekben tükröződik hitbeli meggyőződésük, bibliai ismeretük és a sorsuk. Az éneklés a liturgia része, de gyakran pedagógiai célokat is szolgál. A mostani gyűlekezetekről Amerikába látogató kortársak mondják, hogy a hutteriek szívesen énekelnek. Munkából hazatérve sietnek egymás mellé a kórusban. Az egyik legszebb kivitelű énekeskönyv Ehrenpreis püspök kódexe.³⁰

Az énekek száma a tíz kötetben nem meghatározó, miután több szöveg ismétlődik, az önállóak száma tíz körüli. Az Ab 2-ben kiemelt jelentőségű hazánk neve.³¹ Az Ab 7 jelzetű kódexben három levelet bekötöttek, ezeknek az ad különös jelentőséget, hogy maga az alapító, Jakob Hutter írta mind a hármat (a 161–220. oldalon). A bécsi Egyetemi Könyvtárban, egy barna bőrkötésű, gondosan restaurált könyvben, magyarországi eredetű kódexben (146-ik és 164-ik oldalon) található egy 1535-ben íródott – talán Ferdinánd királynak, talán a morva helytartónak – levél. Abban a kódexben olvasható Hutter utolsó, 1536-ban kelt tanúságtétele a helyi bíróságnak. (413. old.)³²

Luther Márton és Zwingli Ulrik elvetette a másodkánoni iratokat és nem vette be a Biblia ihletett iratai közé. Csak a római katolikus fordításban vannak meg. A hutteriek viszont énekelnek a Makkabeusok könyvei és Szuzsanna története alapján. (Ab 11)

Ellene mond a közvélemény szerinti tanulatlanságuknak az is, hogy az egyházatyák közül ismerik az első történetírót. Eusebiust idézik az egyik énekben. (Ab 11) Az a körülmény, hogy egy gyülekezeti ének foglalja magában, arra utal, hogy ismeretük nem maradt egy szűk teológus réteg kiváltsága.

Rudolf Wolkan hozza az esztergomi gyűjteményből az általa még ismert, de 1929-ben már elveszett Cod. III. 196 jelzetű kötetet. Wolkan említi, hogy ebben 26 ének volt. Sajnos más gyűjtemény másolataiból sem azonosították, pedig ez lenne a legregibb hutteri énekeskönyv.

Kiemelhetjük még az esztergomi gyűjteményből a Cod. III. 199-es Zsoltáros könyvet 1652-ből. Az énekek a 33. zsoltárral kezdődnek, tehát a könyv töredékes, de ismert két másolata is, azok alapján kiegészíthető. Sajnos az énekekről nem maradt kotta, tehát a dallamok nem azonosíthatók. Mindössze két anabaptista költő szövege áll rendelkezésül.³³

4. A dogmatikai tételeket egy korai hitvallás foglalja össze,³⁴ a kódexekben pedig kikényszerített hitvallások (Rechenschaft)³⁵ olvashatók. A kifejezés jelentését általában vitatják a tolmácsok, ám a téma nyelvismereten túli ismerőinek a „hitvallás” nem

30 ANDREAS EHRENPREIS: *Gsang Büech*. 1657. A budapestiek jelzete: Ab 1, Ab 2, Ab 7, Ab 11, Ab 16. Az esztergomiaké: Cod. III. 125, III. 155, III. 173, III. 199, III. 200. A kódex díszes címlapját SZEBENI, O. i. m. 108. oldalán közli. Sajnos az aranyozott díszítés minden megnyitáskor sérül.

31 MICHAEL KRAMER: „Ein schönes Lied darin die Geschichte des ... Trübsals in Ungarland begriffen”. 1573. Cod. Ab 2. A szöveg másutt szintén megismétlődik.

32 Universitätsbibliothek, E. S. Codex I. 87. 708

33 LEONHARD ROTH: O, König Jesu Christe... Falkensteini raboskodása után írta 1639-ben. A másik ének Jakob Dachser szövege, egy esti imádság, amit Gerzsenyi László fordított le magyar nyelvre, 1993-ban. Vö. SZEBENI i. m., 154. További részletek: SZEBENI OLIVÉR: *Anabaptista énekek magyarul*. Kézirat. 1999.

34 Schleitheimi hitvallás. Hét pontja: Kereszttség, kiközösítés, kenyértörés (eucharisztia), elkülönülés (a világtól). A gyülekezet gáspórtai. Fegyverfogási és eskütételi tilalom.

35 HANS OBERECKER (gefangen zu Wien, 1536): Eine Rechenschaft an Richter, Obrigkeit und Verwalter der Stadt Wien. Ab 5.

vitatható. Rabságra vetett anabaptistákat vallattak, kínoztak, miközben le kellett írniuk, mit hisznek. A hittételek tetemes mennyiségét bármely keresztyén elfogadhatja. Nem is azt keresték a bírák. Rendszerint találtak egy tételt, vagy egy szót, esetleg egy ragot csupán, annak alapján mondták ki az ítéletet fejvesztésre, máglyára, vízbefojtásra. Addig azonban folyt a kínvallatás.

A budapesti gyűjteményben négy kötet dogmatikai irat található. Elsőként említhetjük azt a gyűjteményt, amely Európa különböző pontjain a gyülekezetek által elfogadott hitvallások gyűjteménye. Leonhard Dax katolikus pap volt, heves vitatkozó, de 1558-ban új meggyőződésre jutott, Morvaországban csatlakozott a hutteriekhez. Hat év múlva az „Ige szolgájává” választották. Érveit elfogadta a hutteri gyülekezet. 1567-ben írását szép bőrkötésben találhatjuk meg.³⁶ A kötetben mások kikénszerűített hitvallásos irata is megtalálható, és egy ének, amit Ab 7 és Ab 16 is közöl.

Eithelhans Langenmantel, egy augsburgi gazdag polgár volt, aki megtért és 1527-ben Hans Hut részesítette keresztségben. Nem volt hutteri testvér. Mint anabaptista mindössze két évig élt. Fejét vették. Dogmatikáját elfogadták a hutteriek (az úrvacsoráról, gyülekezeti közösségről, az Úr imádságáról, a keresztyén életéről, a Szentháromságról).³⁷ A hittételeket a budapesti könyvtárban Ab 6 alatti jelzettel olvashatjuk. Jellemző, hogy Hans Hut és Hans Denck itt közölt gondolatait a délnémet anabaptisták (Augsburg) két vezetőjétől közlik.³⁸ Ilyen mártír tanúságtevő Leonhard Schiemer 1527-ből. Bár legtöbb levelét Ausztriában írta, egy évvel később Tirolban végezték ki. Hans Mändl, Eustachius Kotter, Jörg Rack szintén Tirolban, 1561-ben szenvedett mártírhálált. Meg kell ismételnünk, hogy a hutteriek és a münsteri chiliasztikusok közötti hasonló párhuzam egyáltalán nem található a kódexekben.

Pilgram Marbeck (1495–1556) augsburgi műszaki ember a szövetségesek megbízott vezetője volt. A közösségét sok iratban Marbeck-körnek vagy „pilgramistáknak” nevezik. Elsősorban a keresztségről és az úrvacsora-tanról írt hatalmas munkát.³⁹ A hutteri kódex ennek egy részét veszi át.⁴⁰ A jeles anabaptista reformátor élete fordulat eseményeit megírták.⁴¹ A magyar olvasók azonban ilyen nem olvastak az anyanyelvükön, ezért keveset tudhatnak róla.

5. Pedagógiai irataik közül nincs Magyarországon őrzött irat, de az eszmei tartalmat nem szabad elhanyagolnunk. Számos későbbi iratban előfordulnak a korábbi pedagógusoktól átvett írások. Ezeket a hutteri iskolamestereket Európa-szerte ismerték. Tanították a Tízparancsolatot, a Mi Atyánkot és a bibliai történeteket. Énekekkel, imákkal foglalkoztak. Az imák köre kiterjedt több előre meghatározott imádság szövegére, de a nevelők célja a mielőbbi „szabad imádkozás” volt. Megrajzolták a környezet-

36 Egyetemi Könyvtár, Cod. Ab 4.

37 R. FRIEDMANN–A. MAIS, i. m., 134.

38 Egyetemi Könyvtár, Ab 6. (1576-ból).

39 SZEBENI i. m., 45–46.

40 Egyetemi Könyvtár, Cod. Ab 10.

41 J. J. KIWIET: *Pilgram Marbeck*. J. G. Oncken Verlag, Kassel. H. GUDERIAN augsburgi baptista lelkész: *Die Täufer in Augsburg. Ihre Geschichte und ihr Erbe. Ein Beitrag zur 2000-Jahr-Feier der Stadt Augsburg*. Pfaffenhofen, 1984. Herbert Immenkötter augsburgi egyetemi tanár nyilatkozata a „mártír-szinódusról” (Szebeni O. feljegyzései, 1991.)

ben található jellegzetes növényeket, virágokat. Az illó viselkedésről is szó esett a hutteri iskolákban. A gyermek oktatásának célja gyakorlatilag a keresztségi előkészítés volt.

A már ismertetett kanadai állami iskolák tantervében az általuk benyújtott javaslat rendkívül sajátosan határozza meg a nevelési célt három fokozatban: A kisgyermek megtanítása az önálló étkezésre. Az asztal melletti helyes magatartás. Részvételi alkalmasság a közös étkezéseken.

6. Bibliamagyarázatok. A budapesti Egyetemi Könyvtárban hat kódexben találhatunk bibliamagyarázatokat: Mózes könyveiben előforduló történetekről, egyes zsoltárokról, Ezsaiás prófétáról, Nabukodonozor történetéről, mint ószövetségi forrásokból, Lukács evangéliumából és a Zsidókhoz írt levélről.⁴²

Az esztergomi primási gyűjteményben szereplő kódexek közül ehhez a műfajhoz tartozók: Töredékes magyarázat a tizenkét pátriárkáról, József eladásáról egy kötetben és a Jelenések könyvének magyarázata egy újabb kötetben.⁴³

A Széchényi Könyvtárban egy töredékes bibliai konkordancia található és egy történeti könyv: Ádám-tól Krisztusig.⁴⁴ Másolata a gyulafehérvári gyűjteményben az amerikai Kansasben, Montana gyűjteményében, egy 1622-es másolatban szintén megtalálható.⁴⁵ A konkordancia első leírója R. Friedmann professzor volt 1931-ben.

A kvékerek gyűjteményében még találhatóak az 1600-as évek első felében készült bibliamagyarázatok. A bibliai könyvek sorrendjében 53 textus olvasható.⁴⁶

7. Az „egyebek” közé, a nem hutteri nézetű szerzők átvett dolgozatai sorolhatók. Ilyen az esztergomi kódexekben lévő négy kézirat.⁴⁷ Szerzőjük a spiritualista történetíró, Sebastian Franck (1499–1542). A hutteriek jónak látták átvenni a véleményét, egy más után: A tudás fájáról. Értekezés a „külső és a belső ige” közötti különbségről. Erasmus Rotterdamsról és a nettesheimi H. C. Agrippáról. Ezek a reformáció korai időszakában fontosabbak voltak.

Sebastian Franck széles körben elismert történetíró volt. Elfordult a római katolikus egyháztól, lutheránus lett, de mivel Luther Márton biblicitását („papiros pápa”) sem fogadta el sokáig, az anabaptistákhoz csatlakozott. Azok „kicsinyes türelmetlenségét” sem állhatta, mivel mindenki mást azzal vádoltak, hogy „nem az Írás szerint él”. Miután kiutasították lakóhelyéről, Strassburgból 1542 körül, egy-két évet Bázelen töltött. Ezért a nevét megtalálhatjuk a Svájci Lexikonban. Könyveit Hollandiában, Németországban nyomtatták, még a halála után évekkel is. A „Duna-Rajna-Neckar vándora” a törökök magyarországi megszállásáról is megemlékezik. Saját magát a békesség mellett kötelezte el. Szerinte nem szabad harcolni a törökökkel szemben, főleg az ország határain kívül.⁴⁸

42 R. FRIEDMANN–A. MAIS *i. m.* 50–51. Az Egyetemi Könyvtár jelzetei: Cod. Ab 3, Ab 8, Ab 9, Ab 13, Ab 14, Ab 18. A növekvő számsor egyúttal a keletkezési időpontok növekedésével párhuzamos 1566-tól 1638-ig, de az utolsónak nincs meg a keletkezési éve.

43 Uo.: 55–57.

44 Cod. Oct. German. 281. A bibliai konkordancia 1648-ból. A Cod. Quart. German. 921. 1650-ből származik.

45 R. FRIEDMANN–A. MAIS *i. m.* 51.

46 Uo.: 82, 83.

47 Esztergom, Cod. II. 127.

48 M. H. KRISZTINKOVICH (al. HORVÁTH JENŐNÉ): *An Annotated Hutterite Bibliography*. Pandora Press, Kitchener, Ontario, Kanada. 1998. 96.

Ez nem jelenti azt, hogy rokonszenvezett a törökök magyarországi viselkedésével. A következőket írta: „Az öregeket és ifjakat egyig leverték... Ha velük szemben a fiatal nők ellenkeztek, a fejüket vették”.⁴⁹

Végül megemlíthetünk egy borászati ajánlást, amihez figyelmeztetést csatoltak a kénezéssel járó halálos veszélyről.⁵⁰

IV. KORTÁRS SZERZŐK

1. Az utóbbi időkben írt és a témára vonatkozó publikációk közül első helyre kívánkoznak Katona Imre ipartörténeti kiadványai. A budapesti Iparművészeti Múzeum osztályvezetője kerámológiai írásai az ország több táján előforduló mázas fajansz edényekre terjedtek ki elsősorban; de nagyon sok feljegyzést készített a soproni és környéki habán iparosok, gyümölcstermelők, belső építések egykori munkájáról. Egy osztrák szerző a burgenlandi, részben a határ innenső oldalán élő és működő anabaptistákról írt és elismerte Katona Imre munkáit. A Batthyányiak birtokain sok habán dolgozott, még egy kódexet is találtak, amit jelenleg a kismartoni (Eisenstadt) tartományi könyvtárban őriznek.⁵¹

Katona Imre a németújvári (Güssing) festői szépségű vár urának levéltárát dolgozta föl, és egy kifejezést pontosított. A néhány évszázados magyar iratokban eddig azonosítatlan kifejezést: „újkeresztyének”, a hutteri testvérekkel azonosította. Nagyon szép kivitelű könyvről (Habánok Magyarországon) Zágoni Jenő levéltáros írt recenziót a hazai baptisták hetilapjában.⁵²

Állíthatjuk, hogy az újkeresztyének egyenlők a hutteri testvérekkel. Egyelőre úgy tűnik, hogy ez cáfolhatatlan, de a kutatók mégis azon a véleményen vannak, hogy jó lenne még további bizonyítás. Amennyiben lesz, akkor megdől az a nézet, hogy hazánk történelmében egy nagyon csekély, német etnikum volt a hutteriek jelenléte, akik végül elhagyták az országot. Hiszen nemcsak az újkeresztyén szó nyer végleges értelmezést, hanem fölvetődik egész sor török katona valószínű áttérése és magyar neveket fölvétele. Ebben az esetben Tard községben olyan jelentős prozelita réteget ismerhetünk föl, akik beolvadtak a nemzet testébe.⁵³

Az „újkeresztyén” kifejezés megjelenik a magyarsággal szomszédos és a hutteri testvérekkel kapcsolatban álló, más nyelvű népek irodalmában. Francišek Kalesný szlovák szerző említi a „novokrestenci” kifejezést.⁵⁴ Csehül „novokrtenci”, végül a németül teljesen azonos értelmű a „neuerer” jelző, rájuk vonatkoztatva.⁵⁵

A nyugati szláv nyelvekben megjelent, habánokkal foglalkozó publikációkra rávetül Kommenius János Ámos pedagógus európai nagysága. Mind a cseh, mind a szlovák ne-

49 S. FRANCK: *Chronica und Beschreibung der Turkey*. I. 1530. 253.

50 Esztergom, Cod III. 140.

51 A kismartoni (eisenstadt) jelzet: 10.310 – A – P.

52 Zágoni Jenő cikke megjelent a *Békehireshet*, 2002. febr. 10. 45. old.

53 SZEKENI OLIVÉR: *Anabaptisták*, i. m., 135.

54 F. KALESNÝ: *Habani na Slovensku*. Tatran, 1981.

55 M. H. KRISZTINKOVICH i. m., 229, 346.

veléstudomány összefüggésbe hozza vele az anabaptistákat és európai tudománytörténelmi kontextusba helyezi műveit.

Krisztinkovich Béla írt egy művet az orvosairól és a gyógyszerészeikről.⁵⁶ A meg nem szűnő királyi és egyházi zaklatások ellenére a habán orvosok legnagyobb ellenségeiket is készségesen gyógyították. 1599-ben a prágai császári udvarba hívták Zobel György orvost, járványos betegségek miatt. Segítségével megfékezték a járványt. A megbecsült idős orvos visszaköltözött Nikolsburgba, ahol négy évvel később hunyt el.⁵⁷

2. A németújvári habán kódex témájánál maradva a következőket említjük: A nagyon rossz állapotban lévő, töredékes, kutathatatlan kolligátum egy énekeskönyvet és egy gyógyászati könyvet foglal magába. A könyv borítólapja magán viseli a habán könyvkötés minden jellegzetes vonását. Az eredetileg 222 oldal terjedelmű irat megfeketedett, rendkívül törékennyé vált és hiányos (12-től 46-ik oldalig nincsenek meg a lapok). Ami egyáltalán megállapítható volt belőle, az egy ifjúsági lapban kapott helyet.⁵⁸

3. A vallásügyi kérdésekben oly kritikus „ötvenes években” is írt egy szerzői páros. Király Ferenc és Haraszi Sándor vitairatot készített Terényi István Idegen szavak szótárához, mert sérelmezték közléseit az „anabaptisták” és „baptisták” címszavakról. Az első oldalon helységnévlistát közölnek 15 olyan hazai településről, ahol bizonyítottan éltek anabaptisták (talán mindenütt hutteri testvérek). Megkísérlik a tudományos érvelést és kifejezik örömeiket, hogy neves magyar szerzők – az egykori rágalmozók mai egyházához tartozó szerzők – és irodalomtörténészek a szótárban előforduló méltánytalan hangvétellel szembeni refutációt (bírálatot) képviselnek.⁵⁹

4. A sárospataki habán telep létezéséről Román János írt önálló füzetet, amelyben Kirner A. Bertalannal több pontban vitatkozik. Idézi I. Rákóczi György látogatásának feljegyzését egyik hutteri telepen (a mai Szlovákiában). A feljegyzés egy kódexből való. Közli a fejedelem adománylevelét, egy vázlatos térképet a Bodrog partján fekvő egykori telepről, a jezsuiták historia domusát és egyéb iratok másolatát.⁶⁰

A némethez képest keményebb zöngésű magyar mássalhangzót és a nekik kiejthetetlenül mély magánhangzókat hallva a hutteri testvérek a patak helyett mondták: Bodock. Így került a kódexekbe. A jezsuiták az áttérőket és házasodókat szavuk szerint „bodoki” születésűeknek anyakönyvezték.

Sárospatak néhány nemese anabaptista mesterségre utaló magyar családi nevet vett fel: Késes, Lakatos, Eöreg Lakatos, Szabó. Az 1600-as évek végén hirtelen felszűnt az iparos családi nevek száma azon a vidéken.⁶¹

5. Az anabaptisták hazai és külföldi emlékeivel foglalkozó kortárs kutatók körében meglepetésként bukkant fel egy kódex, a pécsi Klimó-gyűjteményből. Radó Bálint mu-

56 KRISZTINKOVICH BÉLA: *Anabaptista orvosok, gyógyszerészek a higiénia szolgálatában*. Communiciones ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. Budapest, 1961., 20. szám, 88–117.

57 J. BECK i. m. (Fontes), 329 és 336. old. KRISZTINKOVICH B. is hivatkozik rá (Anabaptista orvosok...)

58 SZEBENI OLIVÉR: *A kismartoni hutterita kódex*. Fárosz, 1991. december.

59 KIRÁLY-HARASZI: *Anabaptisták és baptisták*. Kézirat, 1955. Gépi másolat a szerző birtokában.

60 ROMÁN JÁNOS: *A habánok Sárospatakon*. Sárospatak, 1959. Magángyűjt.: 51/B 001

61 *Urbaria et conscriptiones*, 1693. Magyar családtörténeti szemle, 1936. 18.

tatta be először a fénymásolatot és említette, hogy a német mennoniták máris érdeklődnek. 1995 óta sajnos nincs tudomásunk az irat további feldolgozásáról.⁶²

Az áttérítés nem dicsekedhet az eredményeivel. A XIX. században azonban jelentkezik a határidőhöz nehezen köthető hanyatlás. Az esztergomi főegyházmegye Dunától északra elterülő részén összeszedték a kéziratok könyveket és kocsiszámra elégették. A jelenség későbbi tanulmányozása végett a szakolcai bejegyzések szerint egy garnitúrát meghagytak, így aztán magunk is tanulmányozhatjuk a könyveket. Még ez sem lehetett oka a hanyatlásnak. Képzőművészetük formavilágában és kommunális rendszerük céhekké alakulásában jelentkezik elsősorban a hanyatlás, illetve a változás. Szellemiekben pedig bizonyos engedékenységet tapasztalható, de sokan erre sem voltak hajlandók és ezért Ukrajnába vándoroltak, ahol Nagy Katalin cárnő adott nekik kedvezményes letelepedésre lehetőséget.

Utalnunk kell a sokat vitatott kontinuitásra az anabaptista és a mai baptista egyház között. A modern baptisták és az anabaptisták kapcsolata több okból tér el. Az ügyet talán a kolozsvári Ellenzék című lap vészjelként vetette föl riportjaiban egy helyi, illetve egy budapesti anabaptista gyülekezetéről. Óvatosságra intett: „Állam és nemzet-ellenes tanokat csempésznek be külföldről”.⁶³ Kiskunhalas helyi értesítője is „anabaptista hitközségnek” nevezi a helyi baptista gyülekezetet.⁶⁴ A kontinuitás ellen és mellette többben törtek lándzsát. Kirner A. Bertalan mellette volt, bár elég hamar kijelentette, hogy „nem 100%-ig utódok”.

Fischer Andrásról egyesek makacsul bizonygatják, hogy evangélikus reformátor volt,⁶⁵ mások azt, hogy szombat-tartó (adventista). Daniel Liechty⁶⁶ a mennoniták negyedévi történelmi lapjában közölte doktori disszertációját, amelyben Fischer András szombatos voltáról írt. Ez a Fischer András azonban nem biztos, hogy azonos a Lőcsén 1529-ben oly eredményes igehirdetővel, akiről Zoványi is írt.⁶⁷ Azt is vegyük figyelembe, hogy az anabaptisták körében gyakori jelenség, hogy új, legtöbbször nagyon egyszerű családi nevet vesznek föl. („Halász András” szintén lehetett fölvevett név, az egykori halász, András apostolra tekintettel.)

A magyarországi baptisták Fischer András mártírhálálára (Krasznahorka) hatalmas ünnepséget rendeztek 1940-ben,⁶⁸ majd 1990-ben küldöttségük ment a mártír halálának helyszínére.⁶⁹

62 Szebeni O. feljegyzései. A külföldi érdeklődő Kümpers-Greve cég képviselője M. H. Rauert.

63 Csupják Attila válasza az Ellenzék cikkeire. 1902. febr. 11. 61–62.

64 Kiskunhalas helyi értesítője, 1903. május 27. 3.

65 SZKALOS EMIL: *A (rozsnyói) evangélikus egyház története 1525–1930*. Rozsnyó, 1931. Ezt a nézetet nyomtatékosan helyeselte 1990-ben az ottani evangélikus lelkész.

66 DANIEL LIECHTY: *Andreas Fischer: A Brief Biographical Sketch*. Mennonite Quarterly Review, 1991. július 22. 352. old.

67 ZOVÁNYI J. i. m., Philadelphus Antal elleni kihívásáról számol be Kisszebenben (Szepes m.). A hitvita elől a pap meghátrált. Az anabaptista Fischer olyan megnyerő igehirdető volt, hogy a lőcsei bíró, Mild Gergely is megtért. Lehetséges, hogy két felvidéki Andreas Fischerről van szó. Az egyik 1540-ben, a másik 1564-ben halt meg Krisztinkovich Mária szerint.

68 Szabó Ilona beszámolója az ünnepségről. A Kürt, 1940/6. 5.

69 Kiss Emil ünnepi megemlékezése. SZEKENI O.: *Ki volt Fischer András?* Mindkét ott elhangzott előadás kézírata magángyűjteményben.

A hutteri anabaptisták tartózkodása a fegyverfogástól és az erőszak összes formájától a nazarénusokkal rokonítja őket. Volt is olyan molnár (hutteri szakma), akinek a neve szerepel az osztrák megtorlások hadbíróági aktaiban és mind a baptisták, mind a nazarénusok soraiban.⁷⁰

Az anabaptisták kapcsolata az antitrinitáriusokkal, főleg lengyel áttelepülés nyomán, szinte már bizonyított. Dávid Ferenc dévai börtönében nem unitáriusként, hanem anabaptistaként halt meg 1579. november 15-ikén.

Az anabaptisták és baptisták kapcsolata nem egyértelmű. Mindenesetre a nevükben van kapcsolat. A London melletti baptista missziót Hollandiában egy mennonita kereszttség indítja. Tanításukban egyaránt van hasonló és eltérő: Hitvalló felnőtteket keresztelnek. Viszont nem az egész test víz alá merítésével (bemerítés, ang.: immerse), hanem meghintéssel vagy a fej leöntésével.

A két felekezet magyarul azonos szóval nevezi a templomát. Egy bécsi forrás jelzi, hogy Sopronban „imaházat” tartanak fenn.⁷¹ Természetesen a német az autentikus nyelv. Ők szintén a „Bethaus” szót használják.

A baptista név szerepel Temesvár ostromáról írt kortárs költeményben. Tinódi Lantos Sebestyén egyik sora: „Ezen baptista Bátori Andrásval...”⁷²

Fennmaradt egy szatmári, valószínűleg iskolai évkönyv töredéke 1769–1772-ből. Ebben egy felszámolt jezsuita iskola tanítói hivatalába lépő „baptista tanítókat” neveznek meg: Tiborcz János és Szalai János.⁷³

A mai baptisták bizonytalanok az anabaptista kapcsolat vállalásában. Nem a múltjukkal nincsenek tisztában, de aggódnak, mivel indokolatlan támadásoktól, újabb becsmérlésektől tartanak, ha vállalják a közösséget bármilyen mértékben a „forradalmárokkal”.⁷⁴ Mások hangsúlyozzák a döntő elvi eltérést a radikális anabaptistáktól.⁷⁵ Münzer Tamás forradalmáraival végeztek Frankenhausennél 1525-ben. A fanatikus vesztfáliai „Új Sion királyság” védői 1533-ban jutottak hasonló sorsra. „Jogutódai” nem maradtak. A hutteri testvérek magyarországi emlékei viszont 1546-ig vezethetők vissza.⁷⁶ Az intervallum több egy évtizednél. A földrajzi távolság szintén tekintélyes. Az iratok nem utalnak semmiféle kapcsolatra.

Hogy mi történt a hutteriekkal a Felvidéken, az egykori Csehszlovákiában, azt leírja egy amerikai utazó. 1965-ben Ószombaton járt Gari J. Waltner és „hutteri épületeket” talált: óratornyot, házat, malmot és egy eredeti Froschauer-bibliát. A német családi nevű iparosok vasúti kocsikat javítanak. (Vö.: A Pulman családi név!) Vasárnaponként,

70 M. KRISZTINKOVICH *i. m.*: *A nazarénusok más néven...* 185.

71 FRANZ VON KRONES: *Zur Geschichte Ungarns 1671–1683. Handbuch der Geschichte Oesterreich.* Wien, 1872. 205. és 1881. 13.

72 TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN: *A vég Temesvárbán. Losonczy István haláláról.* 75. (Magyar Remekírók)

73 SZEBENI OLIVÉR: *Anabaptisták i. m.*, 142.

74 Például a nyíregyházi Logosz Munkacsoport keltezés nélküli, névtelen pamfletje, amely félretájékoztat, általánosít és rágalmaz, csakhogy lejárassa „a szektát”. Teszi ezt annak tudomásával, hogy a baptistákat 1905-ben elismerte az akkori kormány.

75 Vasadi Lajos dömsödi lelkész mellett érvel, hogy Münzer Tamás és forradalmárai nem kapcsolhatók össze az anabaptistákkal. A reformáció jelenségéről van szó. Münzer Tamás nem nevezhető anabaptistának, hiszen nem keresztelkedett meg, csak helyeselte a hitvalló keresztiséget.

76 SZEBENI O. *Anabaptisták i. m.*, 105.

mise után egy „Stubel” (termecske) fogadja be őket, ahol szorgalmasan lapozgatják a Froschauer-Bibliát.⁷⁷

Természetesen a számos akarva-akaratlan megesett tévedés közé tartozik az öntelt állítás a hutteriek, illetve anabaptisták mai értelemben vett osztályhelyzetéről. A „plebejusok” és „forrongó parasztok” kizárólagosságát több mint kérdésessé teszi, hogy a többi reformációs irányzathoz hasonlóan egykori humanisták, papok, tanult lelkészek köréből kerültek ki a vezetőik. Megtérteik között volt néhány főnemes, nem kevesebb, mint a „nagy” reformációi irányzatok esetében. A világi támogatottságuk azonban nem talált pártfogó hatalmasságokra. Két szélsőségesen radikális irány, a thüringiai és szászországi felkelés, majd a veszfáliai semmiképpen sem azonosítható a békeszerető pacifista mozgalmakkal, amelyek végül túlélték az elbukott forradalmárok mozgalmát. Hazánkban meg sem jelentek, csak a hutteri testvérek kommunái termeltek – mai szóval – szövetkezeti alapon.

OLIVÉR SZEBENI

CONTRIBUTIONS TO THE CODICES OF THE HUTTERISTS

Although in the course of Hungarian history the Hutterists (i.e. “the Habans”) came forward more than 400 years ago, one may still come across innumerable misunderstandings, moreover, conscious falsifications regarding their activity. Anabaptism arising simultaneously with the two major reformation movements of the 16th century is in most of the cases hardly known. Possibly the industrial activity of the Habans can be regarded as better known. As a matter of course this may lead to rather biased conclusions, or in several cases even the very essence of this religious movement is paid no attention to.

Neither the term “Anabaptist” nor the name “Haban” was given by the members of this movement themselves. Nonetheless, the rite of baptism plays a rather characteristic role in their devotional practice, as they baptize solely confessing adults. They consider baptism fundamentally significant, however, not exclusive. The conception “Anabaptist” can be seen as a collective term referring to a manifold (plural) denominational group lacking any kind of organizational unity. Within the movement out of consideration for baptism significant differences can be noticed, mainly regarding social questions (for instance radicals and pacifists).

Within the framework of the Anabaptist movement in Hungary the so called “Hutterists” had considerable influence. Their significant literary remains are introduced circumstantially in this paper.

---

77 M. KRISZTINKOVICH *i. m.*, 323.

KRUPPA TAMÁS

KÍSÉRLETEK ERDÉLY REKATOLIZÁCIÓJÁRA.
TERVEK AZ ERDÉLYI PÜSPÖKSÉG VISSZAÁLLÍTÁSÁRA BÁTHORY ISTVÁN
ÉS ZSIGMOND IDEJÉBEN¹

Az 1566. évi tordai országgyűlésen a rendek elfogadtak és törvénybe iktattak egy olyan rendelkezést, amely lehetetlenné tette a katolikus vallásgyakorlatot intézményes keretek között. A 17. artikulus kitiltotta az országból a bálványozó papokat,² ami azzal fenyegetett, hogy lekipásztor és természetesen templom nélkül maradó, amúgy is egyre csökkenő számú nyáj előbb-utóbb beolvad a protestáns felekezetek egyikébe. A rendelet egy már évek óta zajló folyamat logikus végkifejlete volt.

Statileo János erdélyi püspök halála után, leszámítva Bornemissza Pál rövid erdélyi tartózkodását 1553–1555-ben, nem volt az országban katolikus püspök, a Habsburg kormányzat által kinevezett egyházi előjárókat nem engedték a protestánsná vált Erdélybe. Az egyházi intézmények nélkül maradt katolikusok papjaikkal együtt nagyhatalmú, befolyásos főúri támogatókba vetették reményeiket. Közülük a legnagyobb hatalommal és befolyással a somlyói Báthoryak, Kristóf és István rendelkeztek. Báthory István azonban 1565-ben házi őrizetbe került Bécsben, mivel a budai pasa csapatai a békétárgyalások alatt megrohanták és elfoglalták Pankota várát. A hírre Miksa császár megszakította a tárgyalásokat, és lefogatta a király küldöttjét.³

István családi birtokán, Szilágysomlyón mindig tartott papot⁴ és a ferences rend is mindig menedéket talált országrésznyi kiterjedésű birtokain. Számottevő katolikus hívó és pap maradt a Székelyföldön, bár ez utóbbiak nagy része nem az egyházi kánon előírásai szerint élt, mivel feleséget illetve ágyast tartott. Normális körülmények között el kellett volna bocsátani őket a szolgálatból, erre azonban sem az eszközök nem álltak rendelkezésre, sem értelme nem lett volna egy ilyen lépésnek, mivel ez a katolikus felekezet gyors eltűnésével lett volna egyenértékű.

István bécsi fogsága igen érzékenyen érintette a felekezetükhöz ragaszkodó híveket. Nagy szükség lett volna pedig segítségére, mivel János Zsigmond az 1566. évi rendelkezésnek érvényt akarván szerezni, jelentős, több ezer főből álló hadsereget vezé-

1 A tanulmány elkészültét az OTKA D 38426 sz. Posztdoktori Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé.

2 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. II. köt. (*Magyar Történelmi Emlékek* III. oszt. *Magyar Országgyűlési Emlékek*) Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Bp., 1876. (a továbbiakban EOE) 326.

3 *Báthory István emlékezete*. Szerk. NAGY LÁSZLÓ. Bp., 1995. (a továbbiakban *Báthory emlékezete*) 19.

4 *Monumenta Antiquae Hungariae (1550–1579)*. Vol. I. Ed. Ladislaus LUKÁCS S. I. Romae, 1969. (a továbbiakban MAH) 417.

nyelt a Székelyföldre, hogy rákényszerítse a székelyeket az artikulusok végrehajtására. Csíksomlyón ugyanis, amely ma is a Kárpát-medence egyik legjelentősebb búcsújáró helye, egy kis ferences kolónia maradt, amelynek az országgyűlési végzések értelmében távoznia kellett volna. Állítólag tízezer székely gyűlt össze, hogy megvédje a kegyhelyet és a Boldogasszony templomot a fejedelem katonáitól. A helyzet pattanásig feszült, csak Báthory Kristóf közbenjárására nyugodtak meg a kedélyek, a templomot pedig békén hagyták.

Az eseményeket Giovanni Andrea Gromo beszámolójából ismerjük.⁵ A fejedelem velencei testőrkapitánya ugyan saját személyes fellépésének tudta be a sikert, nem valószínű azonban, hogy egy magyarul nem tudó, az erdélyiek előtt kevés tekintéllyel bíró személy komolyan közvetíteni tudott volna a felek közt; inkább arról lehetett szó, hogy a katolikus Gromo, akinek bizalmi állásánál fogva lehetett némi befolyása az udvarban, Báthory Kristóf mellé állva segítette meggyőzni a fejedelmet. Gromót különben Rómában is úgy ismerték, mint aki előszeretettel ártja bele magát, bár jóindulattól vezérelve, rá nem tartozó ügyekbe. A későbbi erdélyi vajda döntő szerepét ismerte el egyébként közvetve maga Gromo is egy másik jelentésében, amelyben azt írta, hogy Báthory Kristóf főkamarásként egy szobában alszik János Zsigmonddal, tehát akkoriban a fejedelem belső köreiből tartozott.⁶ A csíksomlyói ügy kétségkívül Báthory személyes sikere volt; ismereteink szerint a továbbiakban nem is fenyegette komoly veszély a zarándokhelyet. Különben is kockázatos lépés lett volna ujjat húzni az igen kiterjedt rokonsággal rendelkező, hatalmas vagyonú Báthory rokonsággal.

Gromo jelentéseiben a katolicizmus két oszlopának nevezte a testvérpárt, Kristófit és Istvánt, akiket mindenképpen meg kell segíteni, különben az eretnokség végképp elárasztja az országot. Egy másik levelében erőteljes bibliai képekkel ecsetelte azt az óriási veszélyt, amely a maroknyi székely hívőt veszélyezteteti, és azt állította, hogy a székelyek az ő közbenjárását kérték a szentatyánál a lelki segítség kieszközlésében.⁷ Fentebb már idézett levelében részletezte, hogy konkrétan miben állna az a lelki segítség, amelyben a fejedelemség népét részesíteni kell; két egyházi személy kiküldését javasolta, akik közül az egyik János Zsigmond gyóntatójaként, a másik pedig a Szentszék erdélyi követeként tevékenykedett volna. A tervből akkor nem lett semmi, de a bekövetkező események szépen mutatják, hogy később sem tudtak jobbat kitalálni a Gromo által javasoltaknál.⁸

Az 1566. évi székelyföldi közjáték még inkább felhívta a Szentszék figyelmét a Báthory testvérpárra, ennek azonban sajnos a források szintjén nem maradt nyoma.⁹ Ud-

5 KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY MÓR: *Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya*. Regnum 1931. 114–115 és MAH I., 570. Az összetűzésre pünkösöd szombatján került sor, amelyet a székelyek még a XX. században is megünnepeltek. Regnum. 115.

6 *Documente privitoare la istoria Ardeleiului, Moldovei, și țării-românești*. Vol. I. Pub. ANDREI VERESS. București, 1929. (a továbbiakban *Documente*) 256.

7 Az 1566. március 23-án kelt levelet vö. *Documenta ex archivio Cardinalis Ioannis Morone ad Poloniam spectantia quae in Archivo Secreto et in Bibliotheca Vaticana asservantur*. (*Elementa fontium editiones* LVIII.) Ed. CAROLINA LANCKORONSKA. Roma, 1984. 147.

8 Gromo mindkét javaslata megvalósult később, elég, ha Carrillóra, illetve az első erdélyi nunciusra, Alfonso Viscontira gondolunk.

9 Mivel az első általunk ismert híradás, amely felhívta a Szentszék figyelmét a Báthory testvérek tevékenységére, Gromo 1567. évi jelentése volt. Vö. Regnum. 1931. 139. 141.

vari pozíciójuknak azonban nem tett jót ez a konfliktus. Részben ezzel magyarázható, hogy az 1567 nyarán fogságából hazatérő Báthory Istvánt megváltozott légkör fogadta. Megmaradt ugyan váradi főkapitánynak, hisz fejedelme szolgálatában börtönbüntetést volt kénytelen elszenvedni, Gyulafehérváron azonban ekkorra Bekes Gáspár és az olasz kegyencek, így Giorgio Biandrata kezében futottak össze a szálak, ők irányították János Zsigmond kül- és belpolitikai lépéseit. A kegyvesztettségnek azonban csak az egyik oka volt a csíksomlyói konfliktus (amelyről egyébként Gromo híradásán kívül semmit nem tudunk).

Báthory váratlan szabadlábba helyezésében Giovanni Michiele bécsi velencei követ szerint a János Zsigmond egészségi állapotáról a fővárosba érkezett hírek döntő súllyal estek latba. Mivel az ifjú királynak nem volt törvényes örököse, felmerült a trónutódlás kérdése. A követ szerint a császári udvarban Báthory Istvánt támogatták, aki gazdag, tekintélyes, tapasztalt és kedvelt az erdélyiek körében, nem utolsó sorban pedig buzgó katolikus.¹⁰ Megfelelő személy az udvar számára, aki zökkenőmentesen levezényelheti a fejedelemségnek Habsburg fennhatóság alá való visszavezetését. Szabadulása érdekében egyébként a pápai nuncius is közreműködött, ami a fentebbi adatok fényében nem meglepő.¹¹

Báthory 1567 júliusában már Pozsonyban tartózkodott, ahonnan Marcus Sinkmoser császári titkáron keresztül érdekes emlékiratot nyújtott be Erdély leendő fejedelmének megválasztásával kapcsolatban, amelyben lényegében saját személyét ajánlotta egyetlen lehetséges jelöltként Bekessel és Csáky Mihály kancellárral szemben. Erről tudomást szerezhettek a gyulafehérvári udvarban is, Báthory István nyilván ezért is próbált később a háttérben maradni. Elképzelhető, hogy ez a háttérbe húzódás szerepet játszott abban, hogy a későbbi fejedelem Veress Endre által kiadott levelezésében 1568 áprilisa és 1571. március 17-e között egyetlen dokumentumot sem(!) találunk. Ez utóbbi iratban már erdélyi vajdaként intézkedett.¹² Hatalomra kerülésével gyökeresen megváltozott Erdély és a Szentszék viszonya; új kurzus kezdődött, amelynek alakulásával a rendelkezésre álló források alapján a továbbiakban részletesen foglalkozom.

János Zsigmond 1571. március 14-én halt meg, amelynek híre gyorsan Rómába ért. Rendkívül jellemző bizonyítéka ennek Alessandrino bíboros levele a velencei nunciushoz. A bíboros nagypolitikai dimenzióba állítva be az erdélyi trónváltást, arra utasította a nunciust, hogy mivel a fejedelemségből érkezett hírt megerősítették, a lehető legrövidebb időn belül vegye rá a velenceieket a törökellenes ligához való csatlakozásra.¹³ János Zsigmondot a porta szilárd kelet-európai támaszának tartották, ezért a Szentszék joggal számított arra, hogy az erdélyi trónváltozás újra rajzolja a térség politikai viszonyait. A pápa abban reménykedett, hogy minden addiginál kedvezőbb helyzet teremthető, hogy az oszmán birodalomra súlyos csapást mérjenek. A Köztársaságra kifejtett nyomás, amelyben tehát szerepet játszott János Zsigmond halálhíre is, eredménnyel járt; ennek volt köszönhető a világraszóló lepantói diadal, amely megállította az oszmán előrenyomulást a tengeren.¹⁴

10 *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése, 1556–1575. I. köt. Gyűjt. VERESS ENDRE. Kolozsvár, 1944. (a továbbiakban Báthory levelezés)* 106–108.

11 *Nunziature di Venezia (1566 marzo–1569 marzo)*. A cura di ALDO STELLA. Roma, 1963. 130.

12 *Báthory levelezés I.*, 110.

13 Archivio di Stato di Venezia. Collegio, Lettere. Cardinali, filza 5. 1571 április 21.

14 Vö. ZIMÁNYI VERA: *Lepanto, 1571*. Bp., 1983.

V. Pius pápa sietett üdvözölni Erdély új urát. Az 1571. július 2-án kelt bréve már úgy köszöntötte a vajdát, mint akinek vallásos buzgalmát több forrásból is ismerik Rómában. Ezen információk egy része a már említett Gromótól származott, de persze nem zárhatunk ki egyéb, sajnos nem ismert csatornákat sem. A téma szempontjából ennél is fontosabb azonban a következő évtizedekben Erdélyben hatalmas szerepet játszó jezsuita rend egyik tagjának, a később fontos szerepet vállaló Szántó Arator István-nak három nappal a pápai bréve után kelt levele. Az új vajda közismert vallásosságán örvendező Szántó Báthory István hatalomra kerülését a magyar államalapításhoz hasonlította, szent királyaink, István és László példájának követését várva tőle a katolikus hit támogatásában és az eretnokség kiirtásában.¹⁵ Báthory, levelének megérkezése után, Szántót meghívta két társával együtt egy birtokain végzendő misszióba. Hasonló értelemben írt Lorenzo Maggio ausztriai tartományfőnöknöknek is, aki udvarias válaszában óvatosan kitért a határozott válaszadás elől, mivel nem tudott egyértelmű ígéretet tenni kérése teljesítésére. Válaszában lényege az volt, hogy megfelelő alapozás nélkül nem érdemes belefogni a dologba.¹⁶

Ez azonban nem jelentette azt, hogy Maggio a továbbiakban ne tett volna meg mindent, hogy megszervezze az erdélyi missziót.¹⁷ A legnagyobb problémát az jelentette, hogy a néhány évvel korábbi nagyszombati megtelepedési kísérlethez hasonlóan nem állt rendelkezésre megfelelő számú képzett magyar jezsuita.¹⁸ Szántó István természetesen nem volt ennyire mértéktartó; egészen Erdélybe kerüléséig, vagyis 1579 végéig hatalmas energiával vetette bele magát a munkába, vállalva a konfliktusokat nemcsak a bíborosi kollégium egyes tagjaival és rendi előjáróival, hanem magával a pápával is az erdélyi és magyar katolicizmus ügyének előmozdítása érdekében.¹⁹

Maggio sietett értesíteni a pápai diplomácia akkori irányítóját, Ptolemaio Galli bíboros államtitkárt az új fejleményekről. Báthory István ajánlata, bármennyire is elterjedt a híre buzgó vallásosságának, váratlanul érintette a vatikáni döntéshozókat.²⁰ Pedig bécsi fogsága alatt kapcsolatba lépett nemcsak a jezsuita rend – Maggiót, aki akkor bécsi rektor volt, személyesen kellett ismernie –, hanem a pápai nunciatúra képviselőivel is. Ez a feltámadó érdeklődés magyarázza, hogy ettől kezdve elszaporodtak az erdélyi misszióval kapcsolatos jezsuita híradások, amelyek a témát illetően az egyik legfontosabb forrásunknak számítanak. A rend érthető módon óriási lehetőséget látott a

15 MAH I., 393.

16 Uo. 397–400.

17 A jezsuiták erdélyi tevékenységének hatalmas mennyiségű iratanyagát Lukács László négy kötetben adta ki. A tanulmányban csupán azokkal a dokumentumokkal foglalkozom, amelyek az erdélyi püspökséggel kapcsolatos elképzelések szempontjából használható adatokat tartalmaznak.

18 PÉTERI JÁNOS: *Az első jezsuiták Magyarországon (1561–1567)*. Róma, 1963. 294, 296.

19 Életéről alaposan vö. SZITTYAI DÉNES: *Szántó (Arator) István SJ (1540–1612) élete és munkássága. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok VI.* (1994), 34. szám 5–35.

20 Erre utalnak Maggióknak az ajánlattal kapcsolatos sorai Hieronymo Nadal rendfőnök-helyetteshez: „è cosa molto nuova et di grande importanza. Et però gli rispondo di modo che non gli prometto, nè gli nego, ma lo trattengo in speranza cum formidine, perchè non conveniva dargli la negativa categorica.” MAH I., 400–401.

misszióban, amelynek megindításában az is közrejátszhatott, hogy ki akarták köszörülni a Társaság hírnevén esett csorbát, amelyet a nagyszombati kudarc okozott.²¹

Nemsokára megtörtént a diplomáciai szintű kapcsolatfelvétel is Erdély új ura és a Szentszék között. Báthory a frissen szolgálatába állt Berzeviczy Albertet 1572 őszén elküldte az Örök Városba. Az ügy lebonyolítását a vajda teljes mértékben Berzeviczyre bízta; még a megbízóleveleket is a fejedelmi titkár írta meg. Rómában igen előzékenyen fogadták az erdélyi küldöttet; a fogadása körüli hírverésről ékesen árulkodik az a tény, hogy a pápa előtt ura nevében elmondott orációja nyomtatásban is megjelent. Az *Oratio* a követség legfőbb okát abban jelölte meg, hogy a fejedelem méltatlannak érezte volna magát a keresztény névre, ha a többi uralkodóhoz hasonlóan nem üdvözölte és köszöntötte volna követe által őszentségét megválasztása alkalmából. Ez azonban részéről nem pusztán udvariassági gesztus, mivel elődje alatt az ország eretnekségbe süllyedt, a katolicizmust csak ő és testvére, Kristóf illetve néhány megmaradt hívő tartotta meg. Az isteni gondviselés azonban a fejedelmi méltóságra juttatta, amelynek következtében a katolikus hit a székelyek, akik az ország harmadrészét lakják, és a többi országlakó közt napról-napra terjed.²² A beszéd nem lépte túl az általánosságok szintjét, Berzeviczy küldetésének részleteit minden bizonnyal a nyilvánosság kizárásával, élőszóban adta elő, amelyre a pápai megnyilatkozásokból és a fentebb idézett jezsuita levelezésből következtethetünk.

A követ beszédében finoman utalt arra, hogy János Zsigmond ideje alatt nem volt felhőtlen a viszony Róma, a katolikus világ és az erdélyi fejedelemség között. Az ifjú uralkodó külpolitikai elszigetelődésének egyik döntő mozzanata volt az 1566-os esztendő, amikor a zimonyi táborban személyesen tette tiszteletét a szultánnak. Ezt Rómában, túl azon, hogy személyes megalázkodásnak tekintették egy pogány előtt, a keresztény ügy elárulásának tartották, mivel a szultán magyarországi megjelenése, Szigetvár ostroma és elfoglalása és a fejedelem zimonyi hódoló látogatása között egyértelmű, ok-okozati összefüggést láttak.²³ Fokozta a vatikáni ellenérzéseket, hogy Zsigmond Ágost lengyel királynak nem volt fiúgyermek, ezért komolyan szóba került unokaöccse utódlása, amely azzal fenyegetett, hogy Erdély után Lengyelország is török vazallitásba süllyed. Az új uralkodónak, függetlenül attól, hogy katolikus vagy protestáns, mindenképpen ki kellett törnie ebből a külpolitikai elszigeteltségből. Berzeviczy küldetését sikerrel teljesítette. V. Pius ígéretet tett, hogy mindenben támogatja a fejedelmet, sőt a követet, akinek lutheránus meggyőződése közismert volt, megbecsülése jeleként aransarkantyús lovaggá emelte.²⁴

A szentszéki kívánságok közt első helyen szerepelt a püspökségek visszaállítása.²⁵ Az 1557. évi kolozsvári országgyűlésen a rendek Izabella előzetes jóváhagyása nélkül rendeletet hoztak a katolikus egyházi intézmények felosztatásáról, amely miatt ugyan a királyné nemtetszését fejezte ki, de nem is akadályozta meg végrehajtásukat.²⁶ Jöve-

21 A nagyszombati megtelepedési kísérletről bőven vö. 18. jegyzet.

22 A szöveg hasonló formájában való kiadását és ismertetését vö. VERESS ENDRE: *Berzeviczy Márton (1538–1596)*. Bp., 1911. (a továbbiakban *Berzeviczy*) 74–75. Az itáliai nyilvánosság elé való kilépésre mindenképpen szüksége volt egy protestáns, sőt az antitrinitarizmus miatt félig mohamedánnak tekintett ország új uralkodójának.

23 Regnum 1931. 113.

24 *Berzeviczy*, 77.

25 A pápa válaszát vö. *Báthory levelezés* I., 224–225.

26 EOE II., 20–21.

delmeiket akkor már évek óta a királyi udvar eltartására fordították, amelyek vagy közvetlenül kincstári kezelésben maradtak, vagy árenda formájában földesurak kezébe kerültek. A pápa lehetetlen dolgot kért; Báthory sem hatalmát, sem uralmának gazdasági alapjait nem kockáztathatta a kérés teljesítésével. Ennek tudható be, hogy a fejedelem inkább szerzetesek – jezsuiták, ferencesek –, illetve egyéb egyházi személyek Erdélybe való elküldését szorgalmazta.

A püspökségek visszaállításának ügyét még egy további probléma nehezítette. Báthory megválasztásakor titokban hűségesküt tett Miksa császárnak, amely magában foglalta annak elismerését, hogy a királyi jogokat a magyar király gyakorolja, Erdély vajdájának minden fontos kérdésben ki kell kérnie Bécs jóváhagyását. Ez vonatkozott egyházkormányzati ügyekre, így a püspökök kinevezésére is. Berzeviczy római útja miatt amúgy is feszültségek keletkeztek Miksa és a Szentszék viszonyában. Miksa már az erdélyi követ lovaggá ütését sem nézte jó szemmel, a Báthorynak megadott *princeps* címen, illetve, hogy a pápa egyik brévéjében Erdély örökös kormányzójának titulálta, pedig komolyan megütközött. Giovanni Delfino bécsi pápai nunciusnak magyarázatot kellett adnia a történetekre, amelynek eredményeképpen a titulust tartalmazó, és hivatalos elismerését jelentő brévét végül nem küldték el a fejedelemnek.²⁷

Berzeviczy római útját a Szentszék 1573 őszén Georgius Fabius kolozsi esperes Gyulafehérvárra küldésével viszonzta.²⁸ Rajta keresztül arra kérte a fejedelmet, hogy küldöttjét helyezze vissza még az elődje uralkodása alatt elnyert egyházi stallumokba, vagyis iktassák be a gyulafehérvári káptalan kanonokjai közé, és adják neki a sepsiszentgyörgyi templom javadalmait.²⁹ Báthory a nehéz belső viszonyokra hivatkozva hárította el magától a kérést, ígéretet téve ugyanakkor, hogy mindent megtesz a katolicizmus pozícióinak visszaszerzése érdekében.³⁰ A fehérvári káptalant, illetve egyházi stallumait a kolozsmonostori konventéhez és a váradi káptalanhoz hasonlóan nem szüntették meg a szekularizációkor, mivel hiteleshelyi tevékenységének fenntartását fontosnak ítélték. Tagjai kezelték a fejedelmi levéltár iratait is.³¹ Formailag tehát nem lehetett akadálya kinevezésének. Fabius Rómába érkezése után néhány nappal XIII. Gergely írt Berzeviczynek is, akitől segítséget kért a jezsuiták betelepítéséhez, és a két püspökség, a váradi és az erdélyi visszaállításához.³²

Berzeviczy után tehát néhány hónappal később visszaindították Fabiust Gyulafehérvárra, ügyében azonban nem sikerült előrelépni. Közben a fejedelem diplomáciai offenzívájának részeként 1574 májusában egy erdélyi követség érkezett Bécsbe Fejérvári

27 FRAKNÓI VILMOS: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székekkel (1526–1689)*. III. köt. Bp., 1901. (a továbbiakban FRAKNÓI) 156. Ugyanezt tette Báthory is Miksához írt 1573 március 12-ai levelében. Vö. *Báthory levelezés* I., 241.

28 Róla sajnos szinte semmit nem tudni. Nem találkozunk nevével korábban a forrásokban, így azt sem világos, hogyan vált Báthory összekötőjévé Rómában.

29 *Báthory levelezés* I., 282–283. Fabius már 1572 márciusa előtt kért egyházi javadalmat Báthory Istvántól. Uo. 189.

30 FRAKNÓI III., 157.

31 Szamosközy István fejedelmi levéltárosként e káptalan jövedelméből húzta fizetését, és így jutott hozzá azokhoz az iratokhoz, amelyek felhasználásával megírta Erdély történetét.

32 Kiadását *Documente* I., 59. A bréve február 22-én kelt. A szakirodalom csak azt a brévét ismeri, amelyet XIII. Gergely március 6-án intézett Báthory Istvánhoz. Vö. *Báthory levelezés* I., 282–283. Ez azonban sem a jezsuiták, sem a püspökségek ügyét nem említi. Valószínű, hogy az a bréve elveszett, vagy lappang valahol.

Tamás deák fejedelmi titkár vezetésével³³ Maggio ausztriai tartományfőnökhöz, hogy indítsák végre útnak a jezsuita atyákat, akiket már évek óta hívott Erdélybe. A követtség, amelynek legfőbb feladata az erdélyi misszió ügyének megtárgyalása volt, és amelyet megkülönböztetett figyelemmel kísértek Rómában, egészen októberig maradt a császárvárosban.³⁴

A fentebb mondottak összegzéseképpen megállapítható, hogy a hatalomra jutásától számított három éven belül Báthory István döntő lépéseket tett annak érdekében, hogy helyreállítsa a kormányzati szintű kapcsolatokat a Szentszékkal. Ezek azonban nem történhettek meg a megfelelő belpolitikai klíma kialakítása nélkül. 1571. szeptember 17-én adta ki Báthory István elhíresült cenzúrarendeletét, amely az antitrinitárius felekezet ellen irányult. Ezen intézkedés háttereként azokat az egyre inkább elfajuló polémiákat említhetjük, amelyek az antitrinitáriusok és a többi protestáns felekezet, illetve a katolikusok közötti viszonyt megrontották. A rendelet elsősorban az antitrinitarizmus terjedése miatt megriadó lutheránus és kálvinista felekezeteknek, és persze a fejedelem felekezetének, a katolikusnak használt elsősorban. Ezt követte az 1572. évi, a vallási innovációt tiltó országgyűlési cikkely, amely már nyíltan a tanbéli újítás útjára lépő Dávid Ferenc püspök és köre ellen irányult.³⁵

A cenzúrarendelet meghozatalával körülbelül egy időben a fejedelem udvari papjával Dionysius Alesius választotta meg, és lépéseket tett annak érdekében, hogy a Matthias Hebler halálával megürült püspöki széket megfelelő emberrel töltesse be. A zsinat 1572. május havában ült össze Medgyesen. A fontos eseményre Báthory István is felkészült. Utasítást adott a szebeni és a többi erdélyi káptalannak, hogy jelenjenek meg, sőt több alkalommal is előterjesztette kívánságait a zsinattal kapcsolatban. A szászoknak két fő kérdésben kellett döntést hozniuk; az első, hogy ki legyen az új püspök, a második, hogy mi szerepeljen az egyetemes hitvallásban. E két kérdésnek óriási volt a tétje, ami a sajátos erdélyi felekezeti és egyházkormányzati berendezkedésből adódott.³⁶ Nem volt tehát mindegy, kit választanak meg szuperintendensnek.

Báthory István udvari papját elküldte Medgyesre, akin keresztül tudatta a zsinat résztvevőivel, hogy három jelöltből kötelesek választani. Alesius számíthatott a káptalanok konzervatívabb szemléletű tagjaira, akik már a helvét eszmék megjelenését is növekvő nyugtalansággal figyelték. Merőben szokatlan lépés volt azonban a hatalom részéről, hogy ilyen mértékben beavatkozott a püspökválasztásba, hisz az homlokegyenest ellenkezett a fentebb említett artikulusokban lefektetett *ius reformandi* elvével. A

33 A követtség tagja volt még Sulyok Inre és Sombory László. Vö. *Báthory levelezés* I., 296–297. és a következő jegyzet.

34 Vö. MAH I., 410–440, 442–453. A követtségnek adott instrukció sajnos nem maradt ránk, mindössze egyetlen Báthory István által írott levél, így azt sem tudjuk, hogy volt-e az erdélyi misszió elindításán kívül más feladata.

35 EOE II., 528. ZOVÁNYI JENŐ: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. (Humanizmus és reformáció 6.)* Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp., 1977. (a továbbiakban ZOVÁNYI) 102.

36 A fejedelemségben 1562 óta több országgyűlési végzés is született a vallás ügyében, amelynek eredményeként szabaddá tették az igehirdetést az országban, senkit nem lehetett megbüntetni az általa vallott és hirdetett vallási tanokért. Az intézkedés szépséghibája az volt, mint láttuk, hogy ez a szabadság nem vonatkozott a katolikusokra. A János Zsigmond uralma alatt 1562, 1566, 1568-ban hozott artikulusok leginkább az újonnan feltűnő, nem nagy múltra visszatekintő felekezeteknek, az antitrinitáriusnak és a kálvinistának kedveztek. A vallási újítások elárasztották a szászok sok szempontból zárt társadalmát is. Uo. 200, 321 és ZOVÁNYI 73–74.

zsinat végül Lucas Unglert választotta meg, akit Báthory István a szokásoknak megfelelően megerősített. Alesiushoz és a szász egyetemhez írott levelei, illetve az elfogadott hitvallás nem hagynak kétséget a felől, hogy Báthory arra akarta kényszeríteni a szász közösséget, hogy a továbbiakban a szászok kivessenek magukból minden kálvinista és szentháromság tagadó nézetet.³⁷ A szászok azonban nem hajoltak meg mindenben a fejedelmi akarat előtt, mivel az általuk elfogadott hitvallás néhány kifejezetten anti-katolikus kitéltet is tartalmazott, amely persze nem nyerte el Báthory tetszését.³⁸

A már említett 1562. évi végzés szabaddá tette az ige büntetlen hirdetését a prédikátorok számára; a döntés szükségtelenné tette az éles intézményi elhatárolódást a különböző felekezetek között. Ez a helyzet azonban nem állhatott fenn örökké, hisz a hitélet napi gyakorlata és az egyre élesebbé váló felekezeti polémiák megkövetelték a különböző felekezetek intézményesülését. Báthory fentebb említett adminisztratív jellegű lépéseit az magyarázza, hogy tiszta helyzetet akart teremteni, és meg akarta szüntetni ezt az egymást átfedő és áttekinthetetlen egyházkormányzati helyzetet, vissza akarván állítani a régi, a katolikus egyházi hierarchiát a káptalanok régi határaival együtt. A régi rendszer visszaállításának szándékáról beszédesen árulkodik, hogy a szászok 1572. évi zsinatára külön küldte el a meghívót a brassói és a szebeni káptalannak, amelyek szervezetileg még mindig az esztergomi érsekség fennhatósága alá tartoztak.³⁹

A szászokkal szemben folytatott politika szerves részeként értelmezhetőek a kálvinisták irányában tett lépések. Ezzel kapcsolatban hívom fel a figyelmet arra az eddig nem eléggé hangsúlyozott tényre, hogy a fejedelem udvari papjával nem egy lutheránust kért fel elsőként, hanem egy kálvinistát, Károlyi Pétert. Alesiust csak Károlyi elutasító válasza után hívta udvarába. Egy olyan higgadt és józan politikus, mint Báthory, nyomós okok hatására szánta el magát egy ilyen lépésre. A kálvinistákkal szemben folytatott politikával legutóbb foglalkozó Balázs Mihály meggyőző argumentációval állítja, hogy a fentebb többször is idézett cenzúra rendelet szándékai szerint nem sújtotta mindegyik felekezetet egyformán; bizonyítékul Paksi Mihály levelét idézi, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a főleg a partiumi területen nagy befolyással bíró kálvinisták úgy értelmezték a rendeletet, hogy az alapvetően az antitrinitarizmus ellen irányul; mintha a hatalom és a Méliusz vezette helvét irány cinkosan kacsintott volna össze a rendelet fölött.⁴⁰ A politika szférájában végbemenő változások tüzetesebb vizsgálata újabb érveket szolgáltat a Zoványi és Balázs által mondottakhoz.

A szakirodalom a speyeri egyezmény (1571) megkötését az önálló erdélyi állam kialakulásának egyik legfontosabb momentumának tartja. Az ezután következő másfél száz esztendő során a kortársak az egyezmény adta keretek között gondolkodtak mind Erdély, mind a királyi országrész esetében, legyen az béke, vagy háború. Az egyezmény rögzítette a határokat is; erre azért volt szükség, mivel a nemesség birtokai ezen a határvidéken is mozaikszerűen helyezkedtek el, ami azt jelentette, hogy egy Miksa párti nemesnek voltak a János Zsigmond uralma alatt álló területen is birtokai illetve fordítva. Az egyezmény területcserével, és birtokcserével próbálta orvosolni a problémát. Ennek következtében tiszta helyzet állt volna elő mind adminisztratív, mind jogi szem-

37 Vö. a nicei zsinatra, illetve Athanasius hitvallására való hivatkozásait. Uo. 199.

38 ZOVÁNYI, 69.

39 Uo. 64.

40 BALÁZS MIHÁLY: *Teológia és irodalom*. Bp., 1998. 33. (*Humanizmus és reformáció* 25.)

pontból. János Zsigmondé maradt Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok, Máramaros megye a csehi uradalommal, Miksáé pedig Szatmár, Szabolcs, Bereg, Ugocsa vármegyék a tasnádi uradalommal.

Ha kiterjesztjük vizsgálatainkat a szóban forgó vármegyék birtokviszonyaira, fontos felfedezést tehetünk. A vizsgálatot Maksay Ferenc monográfiája nyomán végeztem el, amelyből – bár a század közepének (1549) viszonyait rögzíti – következtetni lehet a 70-es évek elejének állapotaira is. A fent említett vármegyék gyakorlatilag néhány család birtokában voltak. Különösen szembetűnő a Báthory család két ágának, az eccsedinek és a somlyóinak a túlsúlya, név szerint eccsed i és somlyói Báthory Andrásé, eccsed i Báthory Annáé, Drágfy Gáspár özvegyéé, akik mellett említhetjük még Serédy Gáspárt, Török Jánost és Telegdy Miklóst. Ők a század közepén az ország legnagyobb birtokosai közé tartoztak; eccsed i Báthory András a 3., Serédy Gáspár a 7., Drágfyné a 9., somlyói Báthory András a 16., Telegdy Miklós a 39. legnagyobb portával rendelkező birtokos volt a főurak rangsorában. Közülük eccsed i Báthory András kivételével mindannyian éltek még az erdélyi uralomváltás évében, 1571-ben. Ehhez hozzátehetjük azt a már Zoványi által is megfigyelt jelenséget, hogy a partiumi, kelet-felvidéki területek lutheránus és katolikus nagyurai a hatvanas évek második felére elhaláloztak. Vagyis generációváltás ment végbe, amelynek lényegét felekezeti szempontból úgy foglalhatjuk össze, hogy ezek a családok vagy kihaltak, vagy pedig utódaik döntő többségében felekezetet váltottak.⁴¹ Az egyikre kitűnő példa a környék messze leghatalmasabb urának, a protestánsfaló hírében álló eccsed i Báthory András egykori erdélyi vajda birtokainak sorsa. Halála után testvérére, Miklósr a szálltak birtokai az eccsed i uradalommal együtt; Miklós,⁴² illetve Csicsva ura, Báthory György, már kálvinisták voltak, az utóbbi felesége pedig az egykori Drágfyné, somlyói Báthory Anna volt. A kihálásra jó példa a Perényi család, akik a lutheránusok nagy hatalmú támogatói voltak. Gábor 1567-ben halt meg, halála után szinte azonnal távozásra kényszerítették felekezetének tagjait, így birtokközpontja, Sárospatak hamarosan kálvinista lett.

Ezek után egyáltalán nem meglepő, hogy a fentebb említett nevek egy része szerepel a két legismertebb kálvinista prédikátor, Melius Juhász Péter és Károlyi Péter műveinek ajánlásaiban, így Báthory Miklósé, Telegdy Miklósé, Török Jánosé, míg a többi Báthoryt az egyháztörténet a kálvinizmus legjelentősebb támogatóiként tartja számon.⁴³ Ha alaposabban megnézzük az ajánlások szövegeit, újabb kevésbé tehetős, de a fent említett megyékben igen nagy befolyással rendelkező nemesekre, Némethy Ferencre, bár ő 1564-ben meghalt, Csáky Pálra, a Csáky család vagyonának megalapozójára, Bocskay Györgyre (†1571), és Csaholi Ferencre bukkanhatunk.⁴⁴

41 A Zoványi által említett egyik ellenpélda az Alaghy család, amely később is elszánt védelmezője maradt a Felvidéken a lutheranizmusnak. ZOVÁNYI, 173–174.

42 Miklós kezébe roppant vagyon és hatalom került, amikor 1571-ben meghalt testvére, György és árváinak nevelését a fejedelem magára vállalta. *Báthory levelezés* I., 139. A sors furcsa fíntoraként ugyan ebben az évben halt meg Bocskay György is, árvájának, Istvánnak a későbbi erdélyi fejedelemnek az érdekeit Báthory István képviselte. Uo. 150.

43 Eccsed i Báthory György és somlyói Báthory Anna példája különösen érdekes. Az 50-es évek közepéig mindketten a lutheranizmus támogatói voltak, majd áttértek a helvét hitvallásra, amelyet éppen olyan buzgón támogattak, mint előbbi felekezetüket. Erről vö. ZOVÁNYI JENŐ: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Bp., 1986. (Reprint) 299–300, 312.

44 RMN 182, 207, 259, 286.

Az elnagyolt statisztikai vizsgálat is szépen mutatja, hogy a speyeri egyezmény végrehajtásának az erdélyi uralomváltás következtében történő elhúzódnása a kálvinizmus legjelentősebb támogatóinak zömét érintette, akiknek éppen a leendő határvonal két oldalán helyezkedtek el birtokaik. Báthory István nem kockáztathatta, hogy egy minden szempontból cseppfolyós helyzetben éppen ezeknek a nagyuraknak a jóindulatát játssza el a kálvinista vallás ellen indított támadással. Ráadásul egy részükhöz, mint láttuk, szoros rokoni kapcsolatok fűzték.⁴⁵ Ez lehetett az oka, hogy békén hagyta őket; ez a kálvinizmus irányában tett gesztus rövidesen bőséges politikai hasznot kamatozott. Csáky Pál kivételével nevüket nem találjuk meg a Bekes-mozgalomban való részvételük miatt elmenekült, illetve birtokelkobzással sújtott nemesek között.⁴⁶

Báthory hatalmi bázisának megerősítését a kálvinisták irányába tett gesztusok, az antitrinitáriusok és a szászok megosztása és megfélemlítése után Bekes táborának megsemmisítésével folytatta. Mivel Bekes politikailag a szentháromság tagadókat támogatta, illetve azok őt, már megválasztásának pillanatától, vagyis 1571 tavaszától kezdve számítani lehetett arra, hogy előbb vagy utóbb fegyveres konfliktus fog kitörni közöttük. 1573 elejére már robbanással fenyegetett a két évvel korábbi választáson vereséget szenvedő, Bekes és a köré szerveződő párt és a Báthoryak közötti amúgy is feszült viszony. A fejedelem minden erejével arra törekedett, hogy fél szemmel a portát és Miksát figyelve megakadályozza az elégedetlenkedők egységes fellépését.⁴⁷ Bekeshez nehezen lehetett hozzáférni, mivel Fogaras várába zárkózott, amelyet még az országgyűlések kedvéért sem hagyott el. Ezért Báthory már 1572 elején jogi lépéseket tett ellenfele hatalmának megtörésére; vizsgálatot indított Fogaras várának és tartozékainak Bekes részére történő adományozása ügyében.⁴⁸ Ennek jele 1572. február 12-én Miksa magyar királynak írt levele; ebben először a moldvai trónviszályról, majd az udvarban tartózkodó csauszról számolt be, aki Moldvával kapcsolatban és egy másik ügyben is gyors választ várt tőle.⁴⁹

A csausz meglepő kéréssel állt elő, amely az egész kereszténység ügyét érintette. Az udvarban annyira meglepődtek a kérésen, legalábbis Báthory ezt állította, hogy haladékokat kértek a válaszadásra. A török követ leveleket hozott a testamentumos uraknak is, amelyeket a fejedelem ugyan mellékelte a beszámolójához, ezek azonban már nem maradtak ránk. A körülményes fogalmazásból nem derül ki pontosan, mit is kért a porta, vagyis a csausz jövetelének igazi okát elhallgatta Báthory, aki ezután Fogaras ügyével hozakodott elő, amelynek politikai jelentőségével a császári udvarban is tökéletesen

45 A szoros rokoni kapcsolat egyáltalán nem jelentette azt, hogy ne harcoltak volna körömszakadtáig egymás ellen, különösen a család másik ágába tartozók. Így például 1565-ben Szatmár és Erdőd birtokáért ecsedi Báthory András és Schwendi Lázár somlyói Báthory István és az ecsedi ágba tartozó György ellen. *Szamosközy István történeti maradványai. I. köt. 1566–1586. (Magyar Történelmi Emlékek. II. oszt. Írók. XXVIII. köt.)* Kiadta SZILÁGYI SÁNDOR. Bp., 1876. 17.

46 Ez persze nem okvetlenül jelenti azt, hogy nem volt semmi közük a Bekes-féle mozgalomhoz, de azt igen, hogy nem vállaltak tevékeny részt a vállalkozásban. A Felső-Magyarországra menekült nemesek között például megtaláljuk Báthory István anyjának, Telegdy Anna testvérének, Telegdy Mihálynak a nevét. BETHLEN FARKAS: *Erdély története II.*, Ford.: BODOR ANDRÁS. Bp., 2002. 321–322.

47 A Miksával folytatott levelezést egy részét ill. tárgyalását vö. EOE II., passim.

48 Az eljárás részleteit vö. Vö. BUDAY KÁLMÁN: *Báthory István erdélyi fejedelemsége (1571–76)*. Szeged, 1932. (a továbbiakban BUDAY). 94–95.

49 *Báthory levelezés I.*, 176–178.

tisztában voltak. Úgy tűnik, hogy a török követ által előadottak valamiképpen összefüggésben vannak Bekes, illetve Fogaras ügyével.

Bekes, aki egyre kevésbé volt képes eljátszani Báthory alattvalójának szerepét, felbátorodva a török flotta előző évi lepantói vereségén, felszólította Miksát, hogy ragadja meg az alkalmat, és egyszer s mindenkorra szabaduljon meg Báthorytól.⁵⁰ A kérés ugyan nem talált meghallgatásra, de a fejedelem igen kényes helyzetbe került; két kulcsfontosságú vár, Huszt és Fogaras még ellenfelei, Hagymássy és Bekes kezén voltak, a porta pedig magyarázatot várt arra, miért nem vette birtokába a két kulcsfontosságú erősséget.⁵¹ Azt nem mondhatta, hogy titokban felesküdt Miksa hűségére, mert az uralma végét jelentette volna. A magyar király ugyanakkor engedelmességet követelt, és ugyanakkor védte a Báthory ellen szervezkedőket. A fogarasi uradalom azért kelthette fel Sztambul érdeklődését, mivel a porta a szokásoknak megfelelően jogot formált a bukott politikusok, vazallus uralkodók javaira. Nem lehetett ez másképp a hűtlenségbe esett Majláth István birtokaival sem, hiába történt harminc évvel korábban az eset. Elég egy pillantást vetni a térképre, hogy megérthessük, Fogaras átengedése, amely területileg érintkezett Havasalföld északi határaival, egyet jelentett volna Erdély névleges függetlenségének elvesztésével, szandzsákká süllyedésével.

A feltételezést erősíteni látszik a levélben szereplő másik ügy, amely miatt sürgősen össze kellett hívni a testamentumos urakat, mivel az szintén szoros összefüggésben volt Fogaras birtoklásának kérdésével. Mielőtt János Zsigmond Bekesnek adományozta volna, Majláth Gábor, István fia birtokolta, akit a mindenható kegyenc állítólag halálosan megfenyegetett. A szövevényes ügyről nem sokat tudni, tény azonban, hogy Majláth még 1561-ben egy fejedelem elleni összeesküvésbe keveredett. Eljárás azonban nem indult ellene, mert testvére, Majláth Margit második férje, Iffjú János közbenjárt érdekében. Ezután Majláth Magyarországra, a történetíró Forgách Ferenc szerint Lengyelországba, távozott.⁵² Nem sokkal később azonban visszatért, 1562-ben már részt vett a székelés felkelés leverésében. Helyzete azonban nem volt stabil az udvarban, a gyanú árnyéka még mindig rávetődött. Valószínűleg ez volt az alapja azon híreszteléseknek, amelyek szerint Bekes halálosan megfenyegette a Fogaras hatalmas uradalmát birtokló Majláthot, aki 1568-ban 30 ezer forintért eladta az uradalmat János Zsigmondnak.⁵³ A fejedelem nem sokkal később Bekesnek adományozta Fogarast, ami ellen úgy tűnik, akkor nem emelt kifogást, jóllehet nem érvényesíthette elővételi jogát, a már halott Gábor testvére, Majláth Margit, aki Báthory Andrásnak, István testvérének a felesége volt. Most azonban az osztozkodás elmaradásának ürügyével jelentette be tiltakozását az évekkel korábbi birtokadományozás miatt. Mivel a hatalmas kiterjedésű Fogaras *liber baronatus* volt, az ügyben Báthory István Miksához fordult. Mindenki tisztában volt azzal, hogy az ügy messze túlnő a Fogaras miatt kirobbant pereskedésen. Ezt a legvilágosabban az idézett levél árulja el. Báthory ugyanis a csausz ügyének taglalása után egy hirtelen fordulattal úgy folytatta, hogy rokona, Majláth Margit igazságának érdekében szükségesnek látja egy vizsgálat lefolytatását. Fogaras ügyének politikai

50 EOE II., 421.

51 BETHLEN II., 271.

52 FORGÁCH FERENC: *Emlékirat Magyarország állapotáról. Humanista emlékirók. (Magyar remekírók)* Bp., 1977. 761–762.

53 *Documente I.*, 253.

összefüggéseire maga a fejedelem utal, amikor Liszthy János kancellárnak írt levelében megjegyezte, hogy a főúr Miksánál már referált Fogaras ügyében *more suo, sinistre*, azaz a szokott módján hazudozva.⁵⁴

Az ügy politikai súlyáról tanúskodik ugyancsak február 18-án írott szép magyar nyelvű levele. Ebben hosszan elősorolta Liszthynek ellenségei által a személyéről terjesztett rágalmakat és igaztalan vádakat. A végén Pál apostol szavait idézve a következőképpen summázta véleményét a másik párt képviselőiről: „De nem kell senkinek csudálni ezeknek erkölcsüket, mert nemcsak emberek között, de mennyei dolgokban is olyan acutusok ezek, és ugyan ez az ő professziójuk: akit akarnak priválnak, akit akarnak öregbítnek. Az Krisztus Jézust istenségétől, az Szentlelket eszenciától fosztották meg. Az gyermekeket keresztség nélkül üdvöztetik és az embert minden bűntől megszabadítják, úgy hogy Isten akit predesztinált üdvözl, akit nem, kárhozik, mert szabad a fazekas a sárral: azért valamit az ember cselekedik vagy jót vagy gonoszt istentől vagy, sem szabadsága sem ereje nincs az embernek etc.”⁵⁵ Fentebb idézett levelében azt is tudtára adta Miksának, hogy mivel arianizmussal megfertőzött országában katolikus fejedelemként kötelességének érzi saját felekezetének a támogatását, arra kéri a királyt, küldjön egy egyházi személyt Erdélybe segédpüspöki rangban. E kérdésben ugyanis hiába fordult Mindszenty András esztergomi kanonokhoz.⁵⁶

Mindszenty, legalábbis amit róla megtudhatunk, igen alkalmas lett volna a tisztségre. Erdélyi volt, Gyulafehérváron született, iskoláit Nagyváradon, a régi Magyarország egyik vallási központjában kezdte. Életvitele is példás lehetett, végrendeletében 3000 forintnyi vagyonát a szegényekre hagyta. A pénzt a jezsuiták bécsi rendházában helyezte letétbe, amelynek 180 forintot kitevő kamatát az újra megalapítandó nagyszombati kollégium tanulóinak eltartására akarták fordítani.⁵⁷ 1577-ben halt meg.⁵⁸ Báthory István feltehetően még Erdélyből, vagy bécsi fogságából ismerhette az esztergomi kanonokot, nyilván ezért nevezte meg éppen őt.

A fejedelem ez utóbbi kérése meghallgatásra talált, legalábbis a szándékok szintjén; Liszthy János veszprémi püspök, kancellár Báthory levelének beérkezése után azt javasolta Miksának, hogy bár szűkölködnek képzett papokban, feltétlenül adjon helyt a fejedelem kérésének és küldjön oda valakit, Mindszentyt vagy valaki mást segédpüspöknek. A pápai kúriát minden bizonnyal meg lehet győzni a döntés helyességéről.⁵⁹ A kancellár válasza ugyanakkor világosan tanúskodik arról, hogy a püspökség kérdését Bécsben sem választották el Fogaras ügyétől. Liszthy ugyanis azt tanácsolta a császárnak, hogy ebben az ügyben ne tegyen semmit, úgy sincs értelme.

A kancellár tisztában volt azzal, hogy Bekes a leghatalmasabb pártfogója az antitrinitáriusoknak, az őt támogató Miksa pedig a lutheránusok iránt táplált rokonszenvet. Így a császár könnyen kínos helyzetbe kerülhetett volna, ha kategorikusan visszautasítja Báthory kérését. Rómában amúgy is folyton aggódtak a császár vallási

54 Báthory levelezés I., 177.

55 Uo. 183.

56 Uo. 177–178.

57 MAH II., 272, 718.

58 Életrajzi adatait tömören vö. KOLLÁNYI FERENC: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 174.

59 A március 2-án kelt levelet vö. Wien, Österreichische Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv. Hungarica, Allgemeine Akten, fasc. 98, ff. 96v–97r.

nézetei miatt, mert az hatással lehetett a katolicizmus ügyére az örökös tartományokban és a birodalomban. Fogarasról Berzeviczy is bőségesen referálhatott római tárgyalásai során. Ha tehát Miksa akadémikuskodik, nem egyezik bele az ügy kivizsgálásába, bekövetkezhet a katasztrófa, a keresztény világ pedig Fogaras miatt a Habsburg császárt fogja okolni Erdély elveszéséért. A katolikus vallás támogatása, írta Liszthy, dicséretes dolog, mert a bárók között egész Magyarországon már csak egyedül(!) Báthory maradt szilárd támasza.⁶⁰ A kancellár tehát, tudomásul véve a kialakult helyzetet, lényegében azt javasolta Miksának, hogy mondjon le püspök kinevezési jogáról, bízva Báthoryra a leendő püspök kiválasztását. A később bekövetkező események az ő igazát bizonyították.

Báthory István azzal az ügyes húzásával, hogy a kényes kül- és belpolitikai szituáció középpontjába a vallás kérdését állította, a Fogaras körül támadt viszály ügyében lényegében semlegesítette a császári udvart. Nem tudunk ugyanis arról, hogy komolyabb akadályt gördítettek volna a fejedelem elé a továbbiakban. Bekes és a fejedelem között 1573 nyarára fegyveres összecsapássá fajultak az ellentétek, de végül sikerült megszöknie és a királyi országrészbe menekülnie.⁶¹

A Fogaras ügyében tanúsított magatartás, a nyomdai cenzúra, az innovációt tiltó törvények, a szászokkal szembeni eljárás szervesen illeszkedtek bele azon igen aprólékosan megtervezett és kivitelezett lépéssorozatba, amelyek révén a fejedelem, bátyja segítségével megpróbálta a bevett felekezetek mozgásterét a lehető legnagyobb mértékben korlátozni, hogy az ennek következtében létrejövő hatalmi vákuumot a katolikus egyházi hierarchia intézményeivel tölthesse ki. Ezek a lépések kétségtelenül szűkítették a protestáns felekezetek lehetőségeit, de nem tették lehetetlenné működésüket. Ráadásul az a veszély is fenyegetett, hogy a túlzottan kemény fellépés még inkább Bekes oldalára állítja a zömmel protestáns ország lakóit. Minden bizonnyal ezért adott udvari as, de elutasító választ Erdély bonyolult vallási viszonyaira hivatkozva 1574 őszén a pápa küldöttjének, Georgius Fabiusnak is.⁶²

A pápa azonban kitartott álláspontja mellett, és további, egyértelmű gesztusokat várt a külpolitikai elszigeteltségből kitörni szándékozó fejedelemtől, aki elhatározta, hogy a maga módján tesz eleget a Szentszék kívánságának; kinevezte Maróci János krasznai esperest erdélyi segédpüspöknek, akit még 1572 folyamán hozott be Váradra a fejedelem bátyja, Báthory Kristóf.⁶³ Ezzel az egykori püspöki székhelyen élő körülbelül kétezer főnyi katolikus hívő egyházi előljárót kapott. Innen Maróci megkezdhetette a

60 Uo. Sajnos eddig nem került elő olyan irat, amely Mindszenty vagy egy másik esztergomi kanonok Erdélybe küldésének ügyéről további részleteket is elárulna.

61 SZÁDECZKY LAJOS: *Koronyáti Bekes Gáspár (1520–1579)*. Bp., 1887. (a továbbiakban *Bekes*) 45–47. Valószínűleg ez az oka annak is, hogy a jezsuita levelezésben – az iratpusztuláson kívül – másfél éven keresztül (!) semmilyen dokumentum nem maradt ránk az erdélyi misszióval kapcsolatban.

62 *Báthory levelezés* I., 299.

63 Vö. a fejedelem 1575 március 28-án kelt levelét *Báthory levelezés* I., 317–318. Karácsonyi János a ferences rend történetéről írott munkájában Mágócsyként említi. KARÁCSONYI JÁNOS: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. II. köt. Bp., 1924. (a továbbiakban *KARÁCSONYI*) 126, 155, 207. Ezt az adatot átvette később Lukács László is. MAH I., 418. A fejedelem idézett levelében azonban a Joannes Marocius névalak szerepel, amelyet Veress Marótiként oldott fel. Nincs azonban bizonyíték arra, hogy valóban a közismert Maróti vezetéknévről van szó. Kézenfekvőbbnek tűnt ezért a levél által adott formában Maróciként szerepeltetni. Lukács is egy másik helyen Maróczyként említi. Vö. MAH I., 486.

vizitációkat, és ugyanakkor irányítása alá vonhatta a Báthory birtokokon meghúzódó katolikus papokat, illetve ferences rendtársait is. Mivel a ferencesek nem rendelkeztek megfelelő képzettséggel, őket követték volna a jezsuiták, akik a tervek szerint Szilágysomlyón és Váradon iskolát hoztak volna létre a hitoktatás és a papi utánpótlás érdekében.⁶⁴ Ezután, a családi birtokokat ugródeszkául használva, koncentrikus körökben terjesztették volna a régi hitet, miközben megtelepedtek volna Gyulafehérváron, majd a Székelyföldön.⁶⁵ A remekül kigondolt terv, közelebből nem ismert okok miatt, meghiúsult, Maróci nem sokkal később Ecsedre került. Valószínűleg ő az a Karácsonyi által Mágócsynak nevezett ferences, aki 1583 elején könyörgő levelet írt a lengyel királynak, hogy engedjék újra prédikálni, amelyet méltatlan életmódja miatt megtiltottak neki, sőt még a rendből is kizárták.⁶⁶

Jóllehet erre nem sok alapja volt, Báthory István 1574 őszén győzelmi jelentést küldött Rómába, hogy Isten csodálatos módon megsegítette az ariánusok ellen folytatott küzdelmében fő képviselőik néhány hónapon belül bekövetkező halálával.⁶⁷ Szektájuk meggyengült, tovább már nem képesek terjeszkedni. A fejedelem talán az adminisztratív intézkedések eredményeinek felnagyításával próbálta némiképp tompítani a püspökség visszaállítását érintő pápai kívánság elutasítása miatti várható szentszéki neheztelést. Másik okként említhető, hogy a levél megírásának pillanatában a szászok Bekes felé hajoltak, ezért várható volt fegyveres beavatkozásuk Bekes minden pillanatában várható betörése esetén.⁶⁸ 1575 tavaszától kezdve egy bő fél éven keresztül semmilyen adatunk nincs arra nézve, hogy Georgius Fabius már említett útjának eredményeit, illetve Maróci kinevezésének hírét hogyan fogadták Rómában. Egészen az év végéig megszűnt minden kapcsolat Gyulafehérvár és a pápai kúria között.⁶⁹

A két évvel korábban Habsburg területre menekült Bekes csapatai azonban ekkorra már átlépték az erdélyi fejedelemség határát. Az akciót jól előkészítették, a székelyek döntő többsége és az erdélyi urak túlnyomó része a trónkövetelő hadseregéhez csatlakozott. A vállalkozás sorsa a kerelőszentpáli harcmezőn dőlt el, Báthory megmentette hatalmát, a lázadókat keményen megbüntette.⁷⁰ Mivel a konfliktusért a fejedelem a magyar királyt okolta, felmentve érezte magát a neki tett hűségeskü alól. Ez azt jelen-

64 Uo. 601.

65 Vö. BUDAY, 120.

66 MAH II., 402. Maróci állítólag ebben az évben is Ecseden tartózkodott Báthory Miklós udvarában és ott is maradt annak 1585-ben bekövetkező haláláig. Vö. KARÁCSONYI II., 126.

67 „Gyökereستül ez a pestis még nincs kiirtva, de miután a felekezet apostolai, Isten rendeléséből, rövid idő alatt úgyszólván mind elhaltak, azok, akik még a felekezetből fönmaradtak, a terjeszkedés képességét nélkülözik.” FRANKÓI III., 157.

68 Bekesnek végül sikerült meglepnie Báthoryt, aki sebtében összeszedett csapatokkal vonult a trónkövető ellen. A szászok végül gondos mérlegelés után, távol maradtak az összeccsapástól.

69 Mindössze egyetlen, de annál beszédesebb dokumentuma maradt annak, hogy a Báthoryakat ezek a nehéz idők sem tántorították el Erdély felekezeti térképének átrajzolásától. Báthory Kristóf az 1575. év nyarán az eretnekek elleni harc fontos eredményeként számolt be arról, hogy a lutheránus szektát szinte teljes egészében kiirtották. Sem a források, sem a szakirodalom nem igazolja a levél állításait, hogy tudniillik olyan tömegben éltek volna a Báthory Kristóf jurisdikciója alatt álló területeken, hogy az ellenük való fellépést ekkora fegyvertényként kellene ünnepelni, ezért valószínű, hogy inkább öccse néhány hónappal korábban Rómába küldött levelében írottak megerősítése lehetett a célja.

70 Vö. *Báthory emlékezete*, 97–99, és BETHLEN II., 329–358 és *Bekes*, 58–59.

tette, hogy Erdély fejedelme lényegében szuverén uralkodó lett, persze ha eltekintünk az oszmán függőségtől.

Rómában izgatottan figyelték az eseményeket; úgy tűnt, végképp kútba esett a már négy éve folyó tárgyalások eredménye, a jezsuiták erdélyi missziója. A kapcsolattartás a Szentszék és az osztrák tartomány között különben is akadozott a pestisjárvány kitörése miatt. Báthoryt pedig érthető módon lefoglalta a háborús események miatt felbolydult Erdély lecsendesítése, ezért nem érkezett meg a menlevél Bécsbe a már készülődő misszió számára sem. A Szentszék nem tudta, hogy mitévő legyen.

Ennek tudható be, hogy amikor félévnyi hallgatás után XIII. Gergely nemleges választ adott Maróci kinevezési kérelmére, a brevét Maggio tartományfőnök visszatartotta. Lépésének okáról részletesen beszámolt Galli bíboros államtitkárnak.⁷¹ Báthory kérésével kapcsolatban a tartományfőnök szerint a következő nehézségek álltak elő: Erdélynek van püspöke az agg Bornemissza Pál személyében, akit még 1556-ban utasítottak ki a rendek a gyalui püspökségi birtokokról. Amíg él, nem nevezhetnek ki helyére senkit. A kánonjog előírásai szerint koadjutor, segédpüspök nem működhet felettese jelenléte nélkül az egyházmegyében. Bornemissza ekkor a nyitrai püspökség ügyeit is intézte, semmiképpen sem lehetett tehát jelen Erdélyben.⁷²

Ehhez hozzátehetjük azt, hogy az érvényben lévő 1566. évi 17. artikulus amúgy sem tette lehetővé erdélyi működését. A másik lehetőség Maggio szerint az volt, hogy flandriai mintára új püspökséget hozzanak létre. Ez azonban Miksa magyar király invazícióját sértette volna. A tartományfőnök ezért azt javasolta, hogy a Szentszék mégis vegye fontolóra egy segédpüspök kiküldését a fejedelemségbe. Az ausztriai tartományfőnök levele beszédesen tanúskodik arról a tanácsstalanságról, amely az új helyzet következtében állt elő. Amennyiben a pápa továbbra is ragaszkodik a püspökség helyreállításához vagy egy újabb létrehozásához, azzal Báthory Istvánt egy szuverén ország uraként ismerné el, amely fölött Miksa magyar királynak nincs hatalma, végső soron tehát kétségszűrné a Habsburgoknak a középkori magyar királyság egészéhez fűződő jogait. Ezt a német-római birodalom uralkodójával, a katolikus hit védelmezőjével szemben nem tehették meg. Nem haragíthatták magára Miksát, de nem viselkedhettek úgy sem, mintha semmi nem történt volna. A pápai diplomácia bénultan figyelte az eseményeket; néhány hónappal a kerelőszentpáli ütközet után újabb hír sokkolta a vatikáni döntéshozókat. Báthory István ringbe szállt a lengyel koronáért, és mindenki számára váratlanul 1575 decemberében ő került ki győztesen a küzdelemből. A lengyel rendek 13-án választották királlyá. Szentszéki elismerése, a vesztes Miksára való tekintettel egészen annak nemsokára bekövetkező haláláig húzódott, amely némi feszültséget keltett Báthory és Róma között.

Megválasztása nemcsak az erdélyi viszonyokat, hanem a szentszéki kapcsolatokat is újrarajzolta. Az újdonsült lengyel királynak megnőtt a mozgástere; ez az oka annak is, hogy a kényszerű tétlenségben eltelt hónapok alatt a jezsuita renden belül felerősödtek azok a hangok, amelyek az erdélyi missziót immár nem az osztrák, hanem a lengyel rendtartomány keretei között vélték megvalósíthatónak. A Lengyelországból való betelepítést támogatták természetesen a magyar jezsuiták, Leleszi János, Báthory Zsig-

71 Az október 15-én kelt pápai brevét vö. *Báthory levelezés* I., 363–364, Maggio beszámolóját MAH I., 538–539.

72 MAH I., 463, 538–539.

mond későbbi nevelője, illetve Alphonsus Pisa, előrehaladott korban lévő rendtársa, aki féltucatnyi levélben⁷³ ostromolta a generálist a misszió mielőbbi megindítása érdekében. Fellépésük mögött a forrásokból kihámozhatóan Báthory Kristóf állt, aki az 1575. évi nyári eseményeinek kritikus napjaiban-heteiben képes volt időt szakítani arra, hogy fentebb idézett levelével Bécsbe küldje Kis Boldizsárt. Kis útjának részleteit nem ismerjük, a jezsuita levelezésből azonban annyi kiderül, hogy a váradi kapitány futára megfordult Nagyszombatban, az esztergomi érsekség és káptalan akkori székhelyén és egy közelebből nem ismert szláv pappal tárgyalásokat folytatott papok és szerzetesek (ferencesek) Erdélybe küldésének ügyében. A hírt ez a szláv pap hozta Bécsbe, aki szintén szeretett volna a fejedelemségbe menni, de nem akart elindulni a jezsuiták nélkül. Az erdélyi követ, mondani sem kell, felkereste a jezsuitákat is, és sürgette az erdélyi misszió megindítását. Éppen erre hivatkozva próbálta Pisa és Leleszi minél előbbre hozni az indulás időpontját.⁷⁴

A nagypolitika azonban közbeszólt; Maggio és a rendfőnök ebben a kényes helyzetben nem akart újat húzni a császárral, aki érthető módon nehezen viselte azt, hogy hat hónapon belül kétszer is látványos kudarcot szenvedett Báthoryval szemben. Nem volt ez másképpen a Kúria esetében sem. A lengyel királyválasztás után újra elterjedt a híre, hogy Báthory nem jó katolikus.⁷⁵ Ez óvatosságra intette a Szentszéket; Pisát néhány hónappal később „állományba” helyezték, azaz lekerült az erdélyi misszió névsoráról,⁷⁶ a missziót pedig nem indították el.⁷⁷

A király elismerése sem mozdította elő azonban a Vatikán által kívánt mértékben az erdélyi rekatolizáció ügyét. A levelezésanyag ugyan tele van a jezsuita rend erdélyi missziójának ügyével, a püspökség visszaállításának ügyében viszont jelen ismereteink szerint egészen 1579-ig nem történt érdemi előrelépés.

Ebben az évben – amely a Dávid vezette nonadorantistákkal való leszámolás éve is – hosszú évek előkészítő munkálatai után végre megérkeztek az első jezsuiták Erdélybe. Minden bizonnyal ezzel függött össze, hogy a püspökség kérdése újra előkerült a legmagasabb szinten; Caligari lengyelországi pápai nuncius arról számolt be Galli bíboros államtitkárnak, hogy a királynak szándékában áll egy esperességet felállítani csekély, mindössze ezer dukát éves jövedelemmel. Az illető egyházi személy pedig segéd- vagy címzetes püspökként működne. Az államtitkár úgy vélte, hogy a római Szent Jeromos templom papi konfraternitásában akad alkalmas személy erre a posztra.⁷⁸

73 A leveleket vö. MAH I., 553–556, 560–561, Leleszi levelét az ügyben uo. 556–560.

74 vö. 69. jegyzet. A követről Uo. 525–526, 533. Leleszit és Pisát ugyanakkor egy szintén ismeretlen esztergomi kanonok, akiről csak annyi derül ki, hogy Leleszi lelki vezetője volt még annak nagyszombati tanulóévei alatt, Nagyszombatba hívta. Talán a már említett Mindszentyről van szó.

75 MAH I., 574.

76 Súlyosabb vádak is felmerültek azonban Pisával szemben; Maggio szerint prédikációiban abszurd és elfogadhatatlan dolgokat hirdetett. Jóllehet tagadta, hogy bármiféle kapcsolatban állna a németországi rendtagok között terjedő, közelebből nem ismert eretnekséggel, az ügyet kivizsgálták. Ez nyilván közrejátszott félreállításában. Uo. 604, 612.

77 Sunyer lengyel tartományfőnök csodálkozását fejezte ki a generálistnak írt novemberi levelében, hogy még mindig nem ismerték el a lengyel királyválasztás eredményeit. Uo. 607. Jellemző, hogy Maggio sem írta le a király nevét (helyette a bidellus, azaz iskolaszolga, poroszló elnevezést használja), nehogy botrány kerekedjen abból, ha levele a császár kezébe kerül. Uo. 609.

78 Uo. 872–873.

Szántó István Gallinál konkrétabb javaslatokkal állt elő; Gyulai Pált javasolta, aki vel néhány évvel később, 1584-ben somlyói papként találkozunk.⁷⁹ Szántó az egyházügyi problémákra is megoldást kínált. Ez ugyanaz volt, mint ami néhány évvel korábban már felmerült; az erdélyi püspökségnek az agg, immár a 100. évét taposó Bornemissza Pál személyében volt már püspöke. Az első megoldás az lett volna Szántó szerint, hogy az erdélyi püspök lemond, aki különben sem tölthet be a kánonjog szerint egyszerre két püspökséget. Ebben az esetben Gyulai segédpüspöki rangban tevékenykedne. Elképzelhető azonban az is, hogy Gyulait egyszerűen kinevezik püspöknek, és mivel Bornemissza öreg, sőt második gyermekkorát éli, a nyitrai püspökséget is másra kellene bízni.⁸⁰

A harmadik javaslat egyenesen Báthory Istvántól származott, Rómába küldött követének, Paulus Uchański plocki püspöknek meghagyta, hogy érje el az erdélyi püspökség hosszú idő óta húzódó ügyének végleges rendezését. E szerint tehát Gyulait kineveznék erdélyi püspöknek, de csupán a segédpüspök megszólítás járna neki, mivel a püspök Bornemissza volt. Amúgy püspöki jogokat gyakorolna, amelybe beletartoznának a legfontosabbak, a papszentelés és a többi szent rend kiszolgálása. A negyedik lehetőség szoros összefüggésben volt az előző verzióval; Gyulait az Itáliában, Lengyelországban és Magyarországon is bevett szokásnak megfelelően címzetes püspökségre emelnék, például a moldvaira, tñinire vagy a csanádira.⁸¹

Gallinak nem tetszettek túlságosan a fenti javaslatok, és a Szent Jeromos templom papjait sem tartotta jó választásnak a nyelvtudás hiánya miatt. Jellemző azonban az Erdélyre vonatkozó ismeretek szinte teljes hiányára, hogy helyettük angol, illetve skót papokat ajánlott, akiknek a nyelve szerinte hasonlít(!) a magyarra.⁸² Galli nyilván a római angol-skót jezsuita kollégiumban végzett egyházi férfiakra gondolt. Ez a kollégium küldte ki a jezsuitákat is titkos utakon Angliába a katolikus vallás életben tartása érdekében. Az Angliába küldött jezsuiták gyakran haltak meg igen kegyetlen halállal, közülük a leghíresebb Edmund Campion volt, akiből a katolikus világ vértanút csinált, Magyarországon pedig Balassi révén híresült el példája.⁸³ Ezért a bíboros minden szempontból alkalmasnak tartotta őket a misszióra. Galli hozzátette még, hogy mivel a skótok hegyi emberek, a fizikai megpróbáltatásokat is könnyebben el tudnák viselni a hasonló klímájú Erdélyben.

Két hónappal később egy újabb jelölt neve bukkant fel az erdélyi segédpüspökséggel kapcsolatban. Rómában dalmát Georgius Fabiust, a király gyóntatóját akarták megnyerni az ügynek, a király azonban nem volt hajlandó elbocsátani a szolgálatból. Fabius személye és szerepe körül igen sok a megválaszolatlan kérdés. Dalmát származásán ki-

79 MAH I., 700–701.

80 Vö. Szántó kíméletlen szavait: „Nam cum is iam sit centenarius homo, repuerascere videtur...” Uo. 700.

81 A fontos levelet Uo. 873–875.

82 „Ma io vo più presto pensando a qualchuno di questi sacerdoti inglesi o scozzesi che sono qui, li quali et per la dottrina et forse per la lingua, che non deve esser molta discosta da quella...” Uo. 964. Az angolok küldésének ötlete Possevinótól származott. Vö. MAH II., 454.

83 Campion vagy latinosan Campianus *Tíz Okok* című művének magyarországi recepciójáról, és mártírúmának felhasználásáról a főleg főúri térítéseken a legújabban vö. BALASSI BALINT-DOBOKAY SÁNDOR: *Campionus Edmondnak tíz okai. Tanulm.* BÁRCZI ILDIKÓ, CSONKA FERENC, HARGITTAY EMIL, KRUPPA TAMÁS. Bp., 1994.

vül nem tudunk róla semmit, csak hogy krasznai esperes volt. Caligari idézett levelében érdekes összefüggésben kerül elő személye; a nuncius szó szerint azt írja, hogy „[il] non lo vole suffraganeo in Transilvania” vagyis a király nem akarja őt erdélyi segédpüspöknek. Eddig nem sikerült olyan adatot találnom, amely közelebbit is elárulna a király Fabiusszal kapcsolatos terveiről. Néhány évvel korábban, 1574–1575-ben a krasznai esperes volt az egyetlen összekötő Róma és Erdély között; akkor a Szentszék, mint láttuk, határozott nyomást fejtett ki az erdélyi püspökség visszaállítása érdekében, és Báthory, engedve a kérésnek, egy *suffraganeust*, vagyis egy helyettest ki is nevezett egy ismeretlen ferences – Maróci János – személyében. Pedig joggal várhattuk volna, hogy a tisztséget a jó római kapcsolatokkal és nyilván kitűnő ajánlásokkal rendelkező Georgius Fabiusszal töltsék be. A Kúria igazában véve őt szeretne volna látni az erdélyi egyházi hierarchia élén, mivel benne sokkal inkább biztosítottak látták az erdélyi katolicizmus érdekeinek képviseletét, mint egy jámbor, de tanulatlan ferencesben. Fabius iskoláit Rómában végezte, Szántó személyesen ismerte, amelyről egy hosszú levele is tanúskodik.⁸⁴

Marócira fél éves hallgatás után nemet mondtak Rómában. Utána hosszú évekig hallgatnak forrásaink, az úgy, mint láttuk, csak több évvel később bukkant fel újra. A hallgatás aligha magyarázható kielégítően a lengyel királyválasztás körüli problémákkal. Úgy tűnik, az adatok hiánya inkább a források pusztulásának vagy annak köszönhető, hogy az ügy aktái eddig nem kerültek a kutatás látókörébe.

A levelezésanyagban szétszórt adatok összeillesztésével azonban több-kevesebb részletességgel már most is felvázolható az események egyik lehetséges forgatókönyve; a megoldás kulcsa véleményem szerint Fabius származásában rejlik. Rómában tanult a jezsuitáknál, Szántó ismerte, dalmát volt, amelynek alapján először arra gondoltam, hogy Fabiusnak lehetett némi köze a Rómában megalapítandó Collegium Hungaricum körüli konfliktussorozathoz.

A római Collegium Hungaricum létrehozása körüli harcoknak bőséges dokumentációja maradt ránk, ezért részletekbe menő tárgyalásukat nem tartom szükségesnek.⁸⁵ Csak arra utalok röviden, hogy Szántó Arator István 1578-ban harcot indított annak érdekében, hogy a pápa létesítsen kifejezetten magyarok számára egy jezsuita papnevelőt, kizárva onnan a más nemzetiségűeket. Ebben bírta a lengyel király támogatását is. Az ügy rövidesen komoly politikai viharokat kavart, Bécs mindenáron szeretne volna megakadályozni, hogy a magyar lelkész- és jezsuita utánpótlás, éppen úgy, mint a magyar korona Erdély fölötti fennhatósága, kikerüljön ellenőrzése alól. Ebben a pálos rend patrónusai is támogatták, akiknek kezéből Szántó ki akarta vetetni a magyarok egykori római templomát a Santo Stefano Rotondót a tartozékaival együtt. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy látva a magyar példát, a horvátok és a dalmátok, arra hivatkozva, hogy ők is a magyar alattvalók, helyet akartak biztosítani maguknak az új kollégiumban.

Nyilván ezzel szoros összefüggésben merült fel ugyanebben az időben egy külön Collegium Illyricum megalapításának lehetősége is. Szántó természetesen hevesen ellenezte, hogy helyet adjanak a dalmátoknak és a horvátoknak, és jobban szeretne volna,

84 MAH I., 654.

85 A kérdésről vö. ISTVÁN BITSKEY: *Il collegio germanico-ungarico di Roma. Contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*. Roma, 1996. 33–41.

ha nekik egy külön kollégiumot hoznak létre. Csakhogy a szlávoknak is hatalmas pártfogói voltak. Közéjük tartozott a pálosok érdekében fellépő Draskovich György győri püspök is, és nem utolsó sorban Alessandro Farnese bíboros. Az illír zarándokoknak helyet adó Szent Jeromos templomot V. Pius 1566-ban avatta tituláris templommá, amely a zarándokok ellátásával foglalkozó egyháziakból és világiakból álló vallásos társulatnak (*Congregatio Sancti Hieronymi Illyricorum seu Sclavorum de Urbe*) is helyet adott, és afféle nemzeti zarándokházként működött. Az ő protektoruk volt Farnese, aki 1568-ban egyszer már megakadályozta egy magyar kollégium megalapításának tervét; most is erre törekedett.⁸⁶ Ráadásul, és ez különösen kínos helyzetbe hozhatta a Szántót hallgatólagosan támogató Báthory Istvánt, a nagyhatalmú bíboros Lengyelország protektora is volt.

Ennyi ellenféllel már nehezen lehetett megbirkózni; a kollégiumot néhány hónapos fennállás után beolvasztották a Collegium Germanicumba. Ezután maradt egy másik lehetőség, a lengyel tartomány felállítása, amely 1575-ben létre is jött, és amelynek segítségével végül sikerült elérnie a lengyeleknek, főleg a királynak, hogy a rekato-lizációhoz okvetlenül szükséges jezsuita erők megbízható helyről, vagyis ne az osztrák rendtartományból jöjjenek. Fabiusnak a Collegium Hungaricum körüli bonyodalmak-ban való közvetlen szerepére azonban semmilyen bizonyíték nincs. Egyetlen halvány utalást sikerült találni Szántó Fabiusnak írt levelében, amely fényt vethet Báthorynak a kérdésben tanúsított elutasító magatartására. Szántó az akkor már Báthory gyón-tatójává előlépett Fabiust emlékeztette néhány évvel ezelőtt, Rómában kötött barátságuk-ra, amikor lázas tervezgetésekkel töltötték az időt.⁸⁷ Nem valószínű azonban, hogy Szántó a szép emlékek felidézésével akarta újra felvenni a kontaktust befolyásos pozí-cióban lévő régi ismerőseivel.

Egy, még 1575-ből származó híradás segítségével személyét egyértelmű összefü-gésbe hozhatjuk nem csak az erdélyi misszióval, hanem közvetve a segédpüspökség ügyével is. E szerint Fabius 1575-ben kisebbfajta vihart kavart, mivel állítólag lépéseket tett az erdélyi misszió megakadályozására. Az ügyről ketten számoltak be, Alphonsus Pisa, akit akkor az erdélyi misszió vezetésével bíztak meg, és társa, Leleszi János. Pisa, akit később félreállítottak, mivel túlságosan is buzgón képviselte a Lengyelország irá-nyából történő betelepedést, alaptalan híresztelésnek nevezte az állítást, amelyet egyébként az ellenzők szokásos akadékoskodásának tartott. Ezzel azonban mégis csak elismerte, hogy valami még sincs rendben a misszió körül, és hogy ehhez Fabiusnak volt valami köze. Leleszi jóval visszafogottabban reagált, ő azt írta a rendfőnöknek, hogy ha Fabius az, akiről a hírek szólnak, akkor félő, hogy a Társaság ellen fogja han-golni a királyt, akitől már ezelőtt is sok embert elidegenített.⁸⁸ Leveléből azonban nem derül, ki hogy milyen vádakkal lépett fel a renddel szemben.

86 MAH I., 646, 684, 911.

87 Vö. MAH I., 654.

88 „Hac eadem de re sacerdos quidam hungarus in dignitate constitutus mecum egit, qui referebat monachum quendam causa studiorum ex Transylvania Romam profectum, nonnihil negotium Societatis retardasse. Is tamen nunc Batorei castra sequitur, et nisi fallor, confessarium illius agit. Vereor, Reverende in Christo pater, si is est, qui multorum animos fregit, ne út multos a principe abduxit, ita nunc principem a societate abducat.” MAH I., 557–558. A levelezést kiadó Lukács szerint a vádak alaptalanok voltak. Uo. 555, 11. jegyzet.

Különösen érdekes ennek fényében, amit Caligari írt az erdélyi segédpüspök személyével kapcsolatban. A lengyelországi nuncius elfogadva Galli véleményét, angol vagy német papot ajánlott *suffraganeus*nak. Olasz azonban semmiképpen sem, mivel, mint írja, elég, ha csak latinul tud, így is szót érthet a helyiekkel. A mondat szószerint a következőképpen hangzik: „Vostra Signoria Illustrissima proveda per d’inglese o tedesco, che questi seranno più al proposito, poichè non approba [kiemelés tőlem] gl’italiani, et basta che habino la lingua latina espedita.”⁸⁹ Vagyis nem ő, a nuncius, hanem a király nem akarja az olaszokat. Nem mondta ki *expressis verbis*, de ennek egyik oka az lehetett, hogy végső soron az ariánus eretnecség erdélyi elterjesztése is az ő nevükhöz fűződik. A király olaszokkal szembeni ellenérzésének azonban van egy másik, a fentebb mondottakkal szorosabb összefüggésben lévő mozzanata is.

Nyilvánvaló, hogy Varsóban részletesen értesültek Szántó szélmalomharcának legapróbb részleteiről is; ezek alapján pedig világossá vált Báthory előtt, hogy az olaszok esetleges részvétele az erdélyi misszióban kellemetlen politikai következményekkel járhat, mivel ők a kelletténél szorosabb kapcsolatban állnak szentszéki megbízóikkal. Erdély ügyeibe való beavatkozásukat pedig semmi esetre sem tűrhette. Éppen eléggé figyelmeztette ennek esetleges veszélyeire Fabius Szentszék által való kijelölése. Báthory István nyilván alaposan végiggondolta a Collegium Hungaricum körül kibontakozó viszálykodást; ezért úgy vélem, hogy a király Fabius személyét azért ejtette, mert ki akarta zárni nemcsak annak lehetőségét, hogy a reménybeli erdélyi segédpüspök és a (lengyel és magyar) jezsuiták között feszültségek lépjenek föl, hanem azt is, hogy rajta keresztül Róma túlságosan nagy befolyással bírjon az erdélyi belügyekre.⁹⁰

A legegyszerűbb megoldást választotta; magával vitte Lengyelországba, kinevezte udvari papjának, majd gyóntatójának, így egyrészt szemmel tarthatta, másrészt kivédhette az erőteljesebb szentszéki nyomást azzal, hogy okvetlenül szüksége van rá az udvarban. Ezzel más megvilágításba kerülnek az erdélyi segédpüspök személyével kapcsolatban eddig ötletszerűnek tűnő javaslatok is. Marócit Báthory azért nevezte ki, kész helyzet elé állítva a Szentszékét, hogy elejét vegye a Fabius személyével kapcsolatos további tervezgetéseknek. Egyébként maga Fabius is elég erőszakosan lépett fel, amikor egyházi javadalmat kért a fejedelemtől.⁹¹ 1579 nyarán Szántó, mint láttuk, Gyulai Pált ajánlotta, aki talán ferences volt, több Gyulai nevű találunk ugyanis a 16. század második felében a rend tagjai között.

Jelölése mögött majdnem bizonyosan Báthory állt. Nem tudjuk miért, de személye nem felelt meg Rómában, Caligari nuncius a Szent Jeromos-templom papjait javasolta, akik – micsoda véletlen – Farnese bíborosnak a ma is piazza Farnesének nevezett téren álló palotája közvetlen szomszédságában laktak. Galli bíboros államtitkár, mint láttuk, nem tartotta jó megoldásnak Caligari (és Farnese) jelöltjét, de nem is értette, hogyan jutottak éppen ők a nuncius eszébe, és helyettük angol vagy skót személy

89 MAH I., 982.

90 Ennek nem mond ellen Szántó Fabiusnak írt levele sem. Különbön is, a királyi udvarban betöltött pozíciója sokkal fontosabb volt annál, hogy felidézze múltbéli sérelmeit, amelyekről pápai kiátkozás terhe alatt amúgy sem beszélhetett. A viszálykodást még így sem volt képes megakadályozni; a megtelepedést követő néhány hónapban súlyos konfliktus keletkezett a rend magyar és lengyel tagjai között. Ennek tárgyalására itt most nem térek ki, csupán annyit jegyzek meg, hogy a konfliktus gyújtópontjában a tevékenységével már addig is igen nagy viharokat kavarázó Szántó állt.

91 Báthory levelezés I., 189.

kiküldését szorgalmazta. Caligari végül meghajolt az államtitkár akarata előtt, de ugyanakkor egyértelműen Báthory sugalmazására, azt válaszolta, hogy akkor legyen angol vagy német, de olasz semmiképpen sem. Ők ugyanis a Rómából távvezérelt szláv befolyást szimbolizáló Szent Jeromos konfraternitás – ne felejtjük, Fabius dalmát volt, Rómában tanult, római kapcsolatai voltak – és a Szentszék hatalmának túlzott megnövekedését vetítették előre; ezért nem lehetett egyik náció sem alkalmas a király szemében az erdélyi püspökség betöltésére.

Az erdélyi püspökség újra középpontba való kerülésének, és a feszültségek megnövekedésének oka az agg Bornemissza Pál halála volt, amivel elhárult az akadály a püspöki méltóság betöltése előtt. Galli az 1580. év legelején ugyan még mindig ragaszkodott egy angol vagy német jelölthöz, az események azonban már túlhaladtak ezen az elképzelésen, a továbbiakban nem is hallunk róla többet. A kezdeményezés, úgy tűnik, a jezsuiták kezébe ment át. Hosszas, több évet igénybe vevő előkészítés után 1579-ben végre sikerült erdélyi megtelepedésük. Vezetőjük a lengyel Jacobus Wujek lett, amely azt jelezte, hogy a római és a varsói elképzeléseknek megfelelően rendtagok munkáját a lengyel rendtartományból fogják koordinálni.

Ezek után természetes, hogy a rend az erdélyi katolikus egyházi hierarchia helyreállításával kapcsolatban is kezdeményezően lépett fel. Ezt jelezte, hogy az ugyanebben az időben a lengyel király környezetében felbukkanó Antonio Possevino⁹² jezsuita atya már 1581-ben szorgalmazta, hogy küldjenek a fejedelemségbe egy apostoli nunciust, aki ott tartózkodása alatt papokat szentelne föl, és az ifjú fejedelmet környezetében tartózkodva segíthetné, és tanácsot adhatna neki. A nunciushoz azt lett volna a feladata, hogy felmérje a terepet egy később érkező püspök számára.⁹³ Possevino azt is jelezte Rómának, hogy a tervhez sikerült elnyernie a király támogatását is. A püspöki szék betöltését összekötötték az Erdélyben megnyitandó pápai szeminárium ügyének kérdésével. A pápai szemináriumok rendszere a katolikus hit terjesztését szolgálta. A fenntartási költséget felerészből a pápa, felerészből a lengyel király állta. Ilyen iskolák létesültek az északi térségekben, vagyis az eretnekektől (protestánsok illetve görögkeledek) elárasztott területeken. Erdélyben is egy ilyet akartak felállítani Kolozsváron.⁹⁴

Possevino nem sokkal később megnevezte jelöltjét, a szentszéki berkekben igen jól ismert, Stanislaus Hosius római lengyel követ titkáráként éveket Rómában töltő Stanislaw Reszka warmiai kanonok, királyi titkár személyében.⁹⁵ Reszka feladata a Báthory István tetteit népszerűsítő művek római kiadása volt, amit 1582-ben teljesített a *De rebus gestis* címmel kiadott krónikával. Fontos szerepet játszott tehát a lengyel király elképzeléseiben, jó kapcsolatokat ápolt a *respublica letteraria* több jeles képviselőjével is.⁹⁶ Possevinónak még arra is gondja volt, hogy megnevezze azokat a jövedelemforrásokat, amelyekből egy állandóan Erdélyben székelő püspökséget fent lehetne tartani.

92 Possevino ettől kezdve néhány évig igen fontos szerepet játszott Báthory Istvánnak az orosz cárt és a Habsburg császárt érintő diplomáciai manővereiben. Erről bőséges dokumentációval vö. P. PIERLING S.J.: *Bathory et Possevino. Documents inédits sur les rapports du Saint-Siège avec les slaves*. Paris, 1887. FRAKNÓI III., 167–195.

93 Vö. Possevino 1581. október 8-án Wujek kolozsvári rektornak írt levelét MAH II., 214–215.

94 A pápai szemináriumok ügyéről vö. BALÁZS MIHÁLY–MONOK ISTVÁN: *Pápai kollégiumok magyarországi alumnusai*. Szeged, 1990.

95 MAH II., 269–270.

96 HORN ILDIKÓ: *Báthory András*. Bp., 2002. (a továbbiakban HORN). 60–61.

Az új püspököknek először egyházfegyelmi és bíraskodási ügyekben kellett eljárnia, amelybe beletartozott a házasságok megáldása, de a vegyes házasságok kényes kérdése is. Minden bizonnyal ennek eredménye Báthory 1583. január 28-án Niepolomicében kelt oltalomlevele, amelyet az erdélyi katolikusok részére állított ki. Erre az irat megokolása szerint azért került sor, mert az eretnekek kezükbe kaparintották az egyházi bíraskodást is, és a katolikusok kárára gyakorolják. Ezt a gyakorlatot kívánta megszüntetni a király; igen jellemző érvelése, amely eszünkbe juttatja a felekezetek szervezeti elkülönítését célzó erőfeszítéseit: „úgy igazságos, ha a katolikusok közt katolikus, eretnekek közt eretnek gyakorolja az egyházi bíraskodást.”⁹⁷

Az erdélyi katolicizmus függetlenítésének következő lépéseként Possevino az egyházszervezet gazdasági alapjait kívánta létrehozni: úgy gondolta, hogy Enyed városa és tartozékai megfelelőek lennének az új püspökség ellátására, mivel azokból évi négyöt-ezer forint is befolyyna.⁹⁸ Enyed egyházi birtok volt, amely Fogarassal kb. egy időben Bekes kezére került. Tőle vette el még a Fogaras miatt kirobbant háborúság előtt Báthory. Bekes Miksához írott levelében panaszkodott is amiatt, hogy míg más főurak, így a szintén ariánus Hagymássy Kristóf, szabadon birtokolhattak egykori egyházi javakat, őt a fejedelem megfosztotta ettől.⁹⁹

Nem volt azonban minden rendben Reszka személye, pontosabban jelölése körül. 1582 májusában Possevino még azt írta Gallinak, hogy mindent megbeszélt a királlyal, aki az ügyet rábízta a pápára, és csak attól zárkozott el kategórikusan, hogy jezsuitát nevezzenek ki püspöknek. Majd szóba hozta Reszkát, aki ellen a király nem emelt kifogást, csak azt jegyezte meg, hogy személyét nehéz lesz elfogadtatni az erdélyiekkel.¹⁰⁰ A hírre Possevino Rómába sietett, ahol személyesen is találkozott Reszkával, és megbeszélte vele a tennivalókat. Ennek értelmében őt nevezték volna ki Erdély püspökének, ahol a tervek szerint egyúttal állandó pápai nunciusként is időzött volna. Az új püspök a legszorosabban működött volna együtt a jezsuitákkal, akik minden segítséget megadtak volna, beleértve a jezsuita kollégiumok kiépülő rendszerét. A rend tagjai a tervek szerint már bemutatkozó erdélyi útjára is elkísérték volna Reszkát.¹⁰¹ Alberto Bolognetti pápai nuncius néhány hónappal később azonban azt jelentette, hogy Possevino Rómában, még ha jó szándék is vezérelte, hebehurgyán járt el, mivel úgy viselkedett, mintha előzetesen konzultált volna a tárgyban a királlyal. Más forrásokból azonban arról értesült, írta, hogy Possevino azért sietett Rómába, mert arról értesült, hogy Reszka néhány esetben nem éppen hízelgően nyilatkozott róla. Ez akkor vált számára világossá, amikor szóba hozta az ügyet a királynál, akinek egészen más elképzelései voltak, ő ugyanis unokaöccsét, Báthory Andrást kívánta az erdélyi egyházi hierarchia élére állítani.

Reszka erdélyi útját a király a már jól ismert érveléssel hátrította el; igen nagy zavart idéznének elő, ha a protestáns Erdélybe egy idegent neveznének ki a püspökség élére.¹⁰² Horn Ildikó szerint Reszkát a király Lengyelország állandó római követének

97 „aequum sit ut catholicus inter catholicos, sectarius inter sectarios suos ecclesiastiam suam iurisdictionem exerceat.” Uo. 378.

98 Uo.

99 *Documente* II., 31–32.

100 MAH II., 269–271.

101 Uo. 298.

102 MAH II., 365–366.

szánta, mint egykori patrónusát, Stanislas Hosiust. 1586-ban őt akarta Rómába küldeni, sőt megpróbálta kieszközölni számára a bíborosi kalapot is.¹⁰³ Az általunk tárgyalt évben, 1582-ben, azonban még bizonyosan nem erről volt szó. Bolognetti szerint a tudós férfiút hatalmas csalódás érte, és igen kínos volt számára, hogy amikor Varsóba érkezett, és bemutatta a pápa ez ügyben írt levelét, visszautasító választ kapott a királytól. De, mint írja a nuncius, Possevino már vigasztalja a derék Reszkát, és azon dolgozik, hogy Báthory András helyetteseként, vikáriusként küldjék Erdélybe, mivel ha András bíborossá választják, valószínűleg nem fog huzamosabb ideig az országban tartózkodni.¹⁰⁴ Ez a közzétett beszédesen árulkodik arról, hogy a király álláspontja nem változott, és továbbra is kategorikusan visszautasított minden olyan a Szentszéktől és a jezsuita rendtől származó elképzelést, amely nem erdélyi vagy magyar, hanem idegen származású egyházi férfiút akart a püspöki székbe helyezni.

Jezsuita forrásaink azonban egyúttal árnyalják is a Reszka személyével kapcsolatos elutasító magatartást. Amikor Szántó Arator István az 1580. év elején végre Erdélybe ért, óriási lendülettel vetette bele magát a munkába. Tevékenysége, mint említettem, hamarosan nagy viharokat kavart nemcsak a protestánsok, hanem saját rendtársai körében is. Wujek kolozsvári rektor folyton panaszkodott rá túrheterlen magatartása miatt, amelyet a lengyel előjárósággal szemben megengedett magának. De maga Szántó is mélységesen el volt keseredve.

Ennek egyik igen érdekes bizonyítéka 1581 augusztusában Acquaviva rendfőnökhöz írott levele. Ebből kiderül, hogy már két éve (!) nem írt Rómába. Hallgatását igen sok energiát felemésztő mindennapi munkájával magyarázta. Tudnunk kell, hogy a rend szabályzata előírta, hogy minden Itálián kívül, de még Európában működő rendtag köteles volt havonta legalább egyszer levelet írni a római központba. Szántónak tehát igen nagy adóssága volt ezen a téren. A rendi szabályzat lehetővé tette minden rendtag számára, hogy évente egyszer közvetlenül, tehát a hivatalos utat megkerülve, írhasanak a rendfőnöknek. Ebben általában a környezetükben tapasztalt visszasságokról számolhattak be, és kritizálhatták előjáróik tevékenységét is. Szántó is ilyen levelet írt, amelynek utolsó soraiban arra kérte a rendfőnököt, hogy szüntesse meg a lengyel uralmat, mozdítsa el Wujeket, aki állítása szerint sajátjaként irányította a kolozsvári kollégiumot. Két évvel a Collegium Hungaricum létrehozásáért folytatott küzdelem után a csalódott magyar jezsuita odáig jutott, hogy könyörögve kérte Acquavivát, és rajta keresztül Maggiót, hogy inkább az osztrák rendtartományból küldjenek rendtagokat az erdélyi misszió működtetésére!¹⁰⁵

Szántó abban a tudatban írhatott Rómába, hogy magyar rendtársai, de az erdélyi katolikusok is igazat adnak neki. Még nem felejtették el Izabella és János Zsigmond lengyel kegyenceit, akik ellen a történetíró Forgách Ferenc is élesen kikelt.¹⁰⁶ További elégedetlenségre adtak okot a király orosz háborúi, amelyhez a fejedelemség messze erején felüli áldozatokat volt kénytelen hozni, mivel a szejm rendkívül szűkkeblűnek bizonyult a vállalkozás finanszírozását illetően.

103 HORN, 90.

104 Vö. MAH II., 366. Bolognetti egyébként nem tartotta időszerűnek a püspökség felállítását. Uo. 298.

105 A levelet Uo. 177.

106 FORGÁCH, 981-982.

Panaszai és Báthory Istvánnak az idegen püspök személyével kapcsolatban hangoztatott fenntartásai nem függetleníthetők egymástól. Báthory azt remélte, hogy András 1583. évi római útja nemcsak karrierjét fogja elindítani, hanem rajta keresztül megtud egyezni a Szentszékkal a török ellenes háború és Erdély további rekatolizálásának részleteit illetően is. Unokaöccsét arra szemelte ki, hogy tartsa Rómával a kapcsolatot a családi és vallási ügyekben, tehát afféle bíboros protektorként működött volna. Első római időzésének részleteit a legutóbb Horn Ildikó foglalta össze,¹⁰⁷ ezért ennek tárgyalásától eltekintek, arra azonban felhívom a figyelmet, hogy András Rómában megpróbálta újra elővenni a Collegium Hungaricum ügyét. Két évvel korábban ugyanis a pápa nem véglegesen, hanem csak időlegesen egyesítette a magyar kollégiumot a némettel. Maradt tehát némi remény arra, hogy elérjék a Collegium Hungaricum újbóli függetlenítését. András tett egy utolsó kísérletet a pápánál, aki előtt hasonló érvekkel próbált operálni, mint annak idején Szántó; a németek és a magyarok olyanok, mint a tűz és a víz, semmiképpen sem képesek megférni egy intézményben.¹⁰⁸ Törekvéseit azonban nem koszorúzta siker, a Szentszék végérvényesen döntött arról, hogy megszünteti a magyar intézmény önállóságát. Ez azt jelentette, hogy az erdélyi jezsuiták „utánpótlása” a német vagy a lengyel rendtartományon keresztül történik a jövőben. A döntés kétségkívül a Habsburgok diplomáciai győzelme volt, Báthorynak azonban sikerült elérnie, ezúttal sem Rómában, hanem Rómánál, hogy Rudolf ne támasszon akadályt az erdélyi püspökség betöltését illetően, vagyis hogy mondjon le Erdélyt illető püspök kinevezési jogáról.¹⁰⁹

András római útjának idején tett előkészületeket a Szentszék, hogy közvetlenül beavatkozzon az erdélyi és a magyarországi valláspolitikába; Possevino 1583 tavaszán hathetes erdélyi és felső-magyarországi körutat tett, amelynek eredményeként több jelentést és egy a vallás ügyében írt memorandumot juttatott el a rendfőnököknek.¹¹⁰ A vizitáció legmaradandóbb emléke mindazonáltal *Transilvania* című műve volt, amely azonban végül nem jelent meg nyomtatásban. Ennek legfőbb oka az volt, hogy Possevino túlságosan nagymértékben avatkozott bele a politikába Báthory István oldalán.¹¹¹ A *Transilvania* megírására és sajtó alá rendezésére igen fontos időszakban került sor. Possevino benne összegezte mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket felső-magyarországi és erdélyi körútja során szerzett. A kötet nemcsak az adatoknak, hanem a javaslatoknak is igen értékes kincsesbányája. Possevino 1583 tavaszán megejett körútjával, majd könyvével, a *Transilvaniával* elvégezte annak az apostoli nunciushoz is a feladatát, akinek Erdélybe küldéséről már két évvel korábban is szót ejtett leveleiben, és akit Reszka személyében vélt megtalálni, mint korábban láttuk.

A *Transilvania*, amellet, hogy Possevino szándékai szerint az olasz közvéleményt tájékoztatta volna egy távoli, egzotikus, az anyaszentegyház kebelébe visszatérni szándékozó országról, ugyanakkor adatgazdag pillanatfelvétel az erdélyi viszonyokról,

107 HORN, 92–97.

108 MAH II., 543.

109 FRANKÓI VILMOS: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*. Bp., 1895. 290–292. és MAH II., 400. A magyar király jogairól a legtömörebben a kortárs Pázmány Péter nyilatkozott egy 1635-ben kelt emlékiratában. Vö. JACOBUS FERDINANDUS MILLER DE BRASSÓ: *Epistolae ... cardinalis ... Petri Pázmány ad pontifices, imperatores, reges ...* Budae, 1822. 174–177.

110 A leveleket vö. MAH II., 402–404, 406–413, 453–457, 469–471.

111 HORN, 83–84.

amely afféle mit kell tudni kézikönyvként szolgált volna Erdély leendő, magyarul nem beszélő, tehát az ottani viszonyokat nem ismerő püspöke, illetve helyettese számára. Itt térek vissza Báthory András római követségéhez; a püspökséggel kapcsolatos problémák, hatásköri viták, a törökellenes tervek megvalósítását illető nézetkülönbségek mellett, döntő szerepet játszhattak abban, hogy Báthory András bíborosi kinevezése hosszú hónapokat késett.¹¹² A Szentszék által erőltetett új, az eddigieknél hatásosabb beavatkozási szándék beszédes bizonyítéka az a levél, amelyet először Veress Endre adott ki Possevinónak a *Transilvania* kiadásával kapcsolatos levelezéséből 1584-ből; Como bíboros államtitkár Delfino prágai nunciusnak írt levelében kifejezte reményét, hogy hathatósan közre fog működni abban, hogy az eretnekségéről közismert Johann Rueber felső-magyarországi főkapitány halála után, a katolikus Ferdinand Nogarola kerüljön Kassára. A prágai udvar persze nem sokáig tűrte Possevinónak a felső-magyarországi katonai kormányzattal és a terület rekatolizációjával kapcsolatos újabb és újabb ötleteit; a *Transilvania* korrektúra példányát a Prágából érkező panaszok hatására visszavonták a nyomdából és a levéltár mélyére süllyesztették.¹¹³

Báthory András 1584 októberében tért vissza Lengyelországba. Miechówba sietett, ahol nagy lendülettel vetette bele magát munkába. A királlyal csak a következő évben, 1585-ben találkozott, amelynek során tüzetesen megvitatták a további teendőket. Báthory István úgy határozott, hogy visszaküldi unokaöccsét. Megbízása hasonló volt a két évvel korábbihoz; rá kellett vennie a pápát arra, hogy támogassa törökellenes terveinek megvalósításában, vagyis adjon segítséget neki Oroszország megszerzésében.¹¹⁴ Azt azonban már nem tudhatta meg, mit végzett András Rómában: 1586 végén váratlanul meghalt. Halálával megszűnt a rövid magyar–lengyel perszonálunió, a Báthory testvéreknek ezek után arra kellett koncentrálniuk erőiket, hogy a kis fejedelemséget meg tudják tartani a nagy király által kezdett úton.

A JEZSUITA REND KITILTÁSA ERDÉLYBŐL (1588): KÜZDELEM AZ ERDÉLYI KATOLICIZMUS MEGMARADÁSÁÉRT

Az erdélyi rendek Báthory halála után azonnal lépéseket tettek a rekatolizáció összes addig elért eredményének megsemmisítésére; 1588-re sikerült rákényszeríteni akaratukat a kiskorú Báthory Zsigmondra. A pápa válaszul interdiktum alá vette az országot, Erdélyben hivatalosan megszűnt a katolikus hitélet, tilos volt a mise és a többi szentség kiszolgáltatása.¹¹⁵ A *Coena Domini* kihirdetése persze a gyakorlatban nem járt súlyos következményekkel, mivel a fejedelemség területén alig néhány pap, főleg ferences tartózkodott. V. Sixtus különben is figyelembe vette Báthory Zsigmond nehéz helyzetét; engedélyezte számára, hogy gyóntatót tartson az udvarban, ahová a katolikus hívők is elzarándokoltak gyónni és áldozni.¹¹⁶

112 Horn a törökellenes háborúval kapcsolatos nézetkülönbségeket nevezi meg legfőbb okként, amely a bíborosi kinevezés késlekedésében közrejátszott. HORN, 76.

113 *Transilvania*, 209.

114 A követségről Uo. 88–96.

115 Vö V. Sixtus brévióját az ügyben Báthory Zsigmondhoz MAH III., 485–488.

116 Vö. előző jegyzet.

Erdélyben tehát szinte teljesen megszűnt a hitélet, és már az is eredménynek számított, hogy az országban maradt néhány katolikus papot és ferencset az erdélyiek békén hagyták, és többé-kevésbé szabadon működhettek. Az Erdélyből érkezett rossz hírekkel ellentétben Moldvából éppen ebben az időben kezdtek biztató hírek szállingózni. Péter vajda ugyanis nemcsak hogy beengedte országába a lengyel és kicsivel később a menekült magyar jezsuitákat, hanem templomokat és hozzájuk tartozó jövedelmeket is adott nekik. Felcsillant a remény, hogy Moldva a jezsuiták és a középkori bákói püspökségi székhelyén élő ferencesek segítségével rövid időn belül katolikussá lesz. A rekatolizáció kiindulópontja, ahogy Erdély esetében is, Lengyelország volt. A szervezőmunkát Stanislaw Warszewiczki jezsuita irányította. A rend a vajda mellett számíthatott Bartholomeo Bruti moldvai kancellár támogatására is. A Szentszék abban reménykedett, hogy a megerősödő moldvai bázisokról lengyel segítséggel sikerülni fog az erdélyi hadállások visszafoglalása is. Péter ugyanis nemcsak a moldvai protestáns magyar és szász közösségek templomait vetette el és adatta katolikus kezekbe, hanem a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alól is kivonta magát, amellyel egyértelműen jelezte, hogy országát Róma fennhatósága alá szándékszik helyezni.¹¹⁷ Báthory Zsigmond 1589 decemberében arra kérte a szalvatoriánus rendtartomány provinciálisát, valószínűleg Szelevényi Pált, hogy küldjön két-három atyát a csíki kolostorba, akiknek ellátásáról gondoskodni fog.¹¹⁸ Az adatok arra engednek következtetni, hogy a fejedelem és Báthory András úgy gondolták, hogy a ferencesek behívása nem fog akkora ellenállást kiváltani és nem lesz olyan feltűnő, mint a jezsuitáké. Úgy gondolták, munkájukat átvehetné a koldulórend, így zökkenőmentesen biztosítani lehetne a hitélet gyakorlásához szükséges minimális egyházi segédletet. Az eddig elmondottak és a későbbi események, amelyekről alább bővebben is szó lesz, ugyanakkor arra utalnak, hogy nem átmeneti megoldásról volt szó, a ferenceseknek éppen olyan fontos szerepet szántak az erdélyi rekatolizációban, mint a jezsuita rendnek.

Eközben Erdélyben Báthory András a nagybátyja által ráruházott szerepet felvállalva mindent megtett annak érdekében, hogy csökkentse azt a feszültséget, amely Erdély fejedelme és a Szentszék között keletkezett a megyesi végzések miatt. Az ügyben levelet is írt a pápának, amelyben arról biztosította a szentatyát, hogy Báthory Zsigmond kizárólag a kényszer hatására cselekedett, vallásos buzgalma töretlen, és mindent el fog követni, hogy mihamarabb elérje a katolikus vallás ellen hozott rendelkezések eltörlését.¹¹⁹ Nyomós okai voltak annak, hogy ilyen buzgón ajánlkozott és ajánlotta segítségét a megyesi végzések érvénytelenítésében.

117 A Moldváról készült jezsuita jelentéseket és Bruti leveleit 1588–1592 közötti időszakból vö. *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1476–1706. I–II. köt.* Szerk. BENDA KÁLMÁN. Bp., 1989. (a továbbiakban *Moldvai okmánytár*) 77–82, 84–114. Az ígéretes kezdetnek vetett véget Áron hatalomra kerülése, aki visszaadta a jezsuitáknak adott magyar huszita templomokat korábbi tulajdonosaiknak. Uo. 115. A moldvai terjeszkedés fényében különösen izgalmasak azon elképzelések, amelyek szerint a rend Kasán kollégiumot alapított volna. Ez nemcsak Felső-Magyarország és Erdély Lengyelországgal való összeköttetését könnyítette volna meg, hanem a két román fejedelemség rekatolizációjához is bázisul szolgált volna papjaival és növendékeivel. Erről a 80-as évek második felében és a 90-es évek elején vö. MAH III., 48, 121, 123, 710–712, 828, 876–877.

118 KARÁCSONYI II., 28. Szelevényi 1586-ban gyöngyösi gvardián volt.

119 MAH III., 489–490.

A Báthory testvérek a jezsuitákat illető nézetkülönbségeik ellenére ekkor még egy-
 ségesen, egymást segítve léptek fel Róma irányában; ennek tudhatóak be Melchior
 Michele a Szent Móric és Lázár lovagrend nagymesterének velencei tárgyalásai
 Hieronymus Matteucci velencei pápai nunciussal. Michele ekkor már két éve élt Ma-
 gyarországon illetve Erdélyben, jól ismerte tehát az itteni viszonyokat. Megbízását if-
 jabb Báthory Istvántól kapta. Küldetésének részleteit sajnos nem ismerjük, mindössze
 egy rövid feljegyzés enged betekinteni a nuncius és a lovag között folyó bizalmas beszél-
 getésekbe. A feljegyzés igen értékes bizonyítéka annak, hogyan próbált Báthory Zsig-
 mond, illetve a Báthory-dinasztia kikerülni abból az elszigeteltségből, amelybe a
 medgyesi végzések következtében került. Az 1589 elején Velencében folyó tárgyalások
 négy pont körül forogtak; a fejedelem bocsánatot kért a kiűzés miatt, de értésre adta
 egyúttal azt is, hogy a rendek dühét a jezsuitáknak Ernő Habsburg főherceggel folyta-
 tott levelezése váltotta ki. Ezért jezsuitákat nem, de egyéb szerzetbeliek befogadását ke-
 resztül tudja vinni a rendeknél.¹²⁰ Végezetül arra kérték a szentatyát, hogy nevezzen ki
 Rómában egy bíboros protektort Erdély számára, és biztosítékokat kért arra nézve,
 hogy az erdélyi követet illő módon fogadják az örök városban.¹²¹

Michele Bodoni István római útját készítette elő, aki a következő évben csakugyan
 megjelent Rómában, ahol V. Sixtus, majd az új pápa, a nem egészen két hétig hivatalá-
 ban lévő VII. Orbán halála miatt egészen 1591-ig időzött. A fejedelmet ekkor már felol-
 dották a kiközösítés alól, nem erről folytak a tárgyalások; ha a fejedelem és Báthory
 András 1591-ben és 1592-ben hozott intézkedéseit nézzük, könnyedén kitalálható, mi-
 vel is bizta meg Zsigmond az ifjú konvertitát. Hónapokkal Bodoni elindulása előtt,
 1590. január 16-án kiadott rendeletében Báthory Zsigmond meghagyta unokafivér-
 ének, Báthory Andrásnak, hogy végezzen vizitációt a Székelyföldön.¹²² Szilas László
 könyvében részletesen foglalkozott ezzel az érdekes, még a 19. században Veszely Kár-
 oly által kiadott forráscsoporttal,¹²³ ezért ennek ismertetését mellőzöm, csupán né-
 hány, az erdélyi püspökség létrehozásával kapcsolatos adatot emelek ki.

A fejedelmi rendelet tanúsága szerint a jezsuiták kiűzése után a még a lengyel ki-
 rály által kiszemelt Báthory András vállalta magára az erdélyi katolicizmus szervezeti
 megerősítésének és az egyházfegyelem megszilárdításának nehéz feladatát a meg-
 maradt kis létszámú székelyföldi pap és szerzetes között. A fejedelmi hatalom a hely-
 reállítandó püspökség székhelyét, mivel birtokait szekularizálták, a Székelyföldre,
 Csíksomlyóra, a híres kegyhelyre kívánta helyezni. A püspökség élére jámbor, de min-
 denekelőtt nagy tudású, ferences szerzetest szándékoztak helyezni. Munkáját hat vagy
 nyolc Lengyelországból küldött obszerváns testvérnek kellett segítenie, amiből az is kö-
 vetkezett, hogy magát a püspököt is a lengyel királyságból kívánta a fejedelem behozat-
 ni. A bíboros igényt tartott továbbá néhány, a Collegium Germanicumban végzett ma-
 gyar, illetve német lelkészre is. Az egyházfő titulusa Erdély püspöke lett volna, hisz

120 A tárgyalások eme pontjával van tehát összefüggésben, hogy a fejedelem a gyöngyösi ferencesektől
 miséspapokat kért a csíksomlyói kolostor számára.

121 A megbeszélésekről Uo. 419–420.

122 SZILAS LÁSZLÓ SJ: *Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599)*. (METEM-könyvek 34.) Bp.,
 2001. (a továbbiakban SZILAS) 120–121.

123 A szövegek eredeti lelőhelyeit vö. ASV Fondo Borghese III., Vol. 65DE, ff. 120r–v, 123r–v, BAV
 Ottob. Lat. Vol. 2491/1, 177r–179v, 193r–v. Kiadásuk: VESZELY KÁROLY: *Erdélyi Egyháztörténelmi
 Adatok*. Kolozsvár, 1860. 301–306.

amint az egyik memorandum megjegyzi, a fejedelemségnek csupán egy püspöksége van. A püspök eltartásához szükséges anyagiakat évi háromszáz tallérban állapította meg az emlékirat, amely jövedelem a bíboros és a fejedelem adományaiból származna, amihez idővel a kiűzött jezsuiták birtokainak bevételei is hozzájárultak volna.

A két memorandum ugyan datálatlan, de Báthory András 1592. április 5-én Gyalu várában kelt rendelete alapján bizonyos, hogy ezek is az 1592. év körül születtek. A bíboros nagy fontosságú oklevele tartalommal is kitöltötte a fejedelmi rendelet által létrehozott szervezeti kereteket; a Székelyföldön létrehozandó esperesi kerület élére Gálffy Pál kozmási lelkészt, főesperest állították. Az alapító irat nem vonatkozik az egész Székelyföldre, csak Csík, Gyergyó és Kászon székekre, amelyből az következik, hogy bár az egyik memorandum a többi széket is katolikusnak mondja, mégis ebben a háromban élt számottevő katolikus népesség. Gálffy kötelességei közé tartozott évente két vizitáció, azonkívül dönthetett egyházfegyelmi kérdésekben, de például nem volt joga, csak a bíboros beleegyezésével új papot kinevezni. Püspöki jogkört tehát nem adtak a kezébe. Arra is vigyáznia kellett, nehogy a szerzetesek világi bírói fórumhoz forduljanak, a bíboros tehát megpróbálta őket a lehető legjobban leválasztani a protestáns befolyás alatt álló közigazgatási intézményekről. Ez összhangban volt Báthory István fentebb idézett az erdélyi katolicizmust védő rendeletével.

Gálffy és Báthory András között Jósika István későbbi kancellár, András egykori familiárisa és tanuló társa közvetített, neki kellett ügyelnie arra, nehogy a fejedelem a bíboros tudta nélkül birtokokat adományozzon a kérdéses területeken. Az adományozáskor neki kellett ügyelnie arra, nehogy csorbuljon a fejedelem főkegyúri joga, illetve ha más vallású az adományozott, kötelezze magát, hogy tiszteletben tartja katolikus alattvalói vallását. Jósika képviselte tehát a „világi kardot”, a fejedelmi hatalmat és oltalmat a kérdéses területen. Az egyházi hierarchia feje Báthory András lett volna, rezidenciájául pedig Gyalu várát, a püspökség egykori uradalmi központját jelölték ki.

A majdnem másfél évszázada ismert forráscsoport több izgalmas kérdést is felvet; nem ismerjük a két memorandum szerzőjét vagy szerzőit, nem tudjuk azt sem, pontosan mikor kelt ez a két irat. A szakirodalom eddig nem keresett választ arra, hogy mi lett a terv további sorsa, de arra sem, hogy milyen körülmények között fogalmazódott meg. Amíg nem kerülnek elő újabb iratok, egyik kérdést sem lehet megnyugtatóan tisztázni; a rendelkezésre álló adatok alapján azonban a felvetett kérdések egy részére már most is lehet hipotetikus választ adni. Először a memorandumok szerzőségének tisztázására teszek kísérletet.

A vatikáni levéltár Fondo Borghese anyagában megtalálható hosszabbik emlékirat a bíboros kívánságait tartalmazza, amelyeket a szentatyának kívánt benyújtani. Első pillantásra látszik, hogy a szerző igen jól ismeri az erdélyi viszonyokat, valószínűnek tűnő adatokat közöl például a székelyföldi katolikusok számáról. A 10. pont elárulja azt is, hogy az ismeretlen szerző jezsuita. A gyulafehérvári templomról szólva ugyanis *ecclesia nostra*-ról beszél.¹²⁴ A Szent István templomról van szó, amelyet Báthory Kristóf építtetett a jezsuiták számára, aki ezt az új templomot választotta temetkezési helyéül. A ma már nem létező, a katedrális és a fejedelmi palota szomszédságában lévő templom a jezsuiták kiűzése után a városban maradó néhány katolikus egyházi személy kezelésében maradt, a fejedelem ide járt intentsizteletekre. Az 1591. április elején Er-

124 Vö. előző jegyzet.

délybe kerülő Alphonso Carrillo is a mi templomunként emlékezett meg róla.¹²⁵ A két emlékirat egyébként a jezsuitákról, mint atyákról beszél egyetlen kivétellel; a vatikáni levéltár Borghese gyűjteményében található emlékirat más kéztől származó tartalmi összefoglalójában a rend közkeletű elnevezése olvasható.¹²⁶

A következő kérdés a szerző személyére és a megírás idejére vonatkozik. Véleményem szerint e két kérdés nem választható el egymástól. A Gálffynak és Jósikának írt instrukciók, az esperesség alapító irata és a memorandum két különböző műfajba tartoznak; az instrukciók és az alapító irat nem ejt szót püspökről, sem arról, hogy honnan hozzanak papokat, szerzeteseket. Ennél sokkal gyakorlatiasabb kérdésekkel, egyházfegyellemmel, a fejedelem udvarával való kapcsolattartás módjával foglalkoznak.

Az emlékiratok viszont általános kérdéseket érintenek, a problémát felülről szemlélik, és ahogyan a hosszabbik címéből kiderül, a pápának nyújtották be Báthory András nevében; afféle háttéranyagról van tehát szó, amely a bíboros által képviselt ügyet segítette volna elkészítőjének szándékai szerint. Bizonyosan 1592 tavasza előtt keletkeztek, a memorandumok *terminus ante quem*je 1591 novembere, a sikertelen gyulafehérvári országgyűlés időpontja. Ennek indoklásához hosszabb kitérőt kell tennem, mivel a probléma tisztázásához nélkülözhetetlen az 1591. év belpolitikai eseményeinek ismeretése.

Az exkommunikáció feloldása után és Bodoni római követjárásának eredményeként került a fejedelemségbe a később kulcsszerepet játszó Alfonso Carrillo, aki Znióváránál csatlakozott a hazafelé igyekvő Bodonihoz.¹²⁷ Gyulafehérvárra kerülése kétségkívül Báthory Zsigmond személyes sikere volt. A spanyol jezsuita útjára nem kis hazavona után került csak sor, ugyanis sem a lengyel, sem az osztrák rendtartomány nem akarta tagjait Erdélybe küldeni. Pontosabban, a Campano irányítása alá tartozó lengyel provincia semleges álláspontra helyezkedett, amelynek okai között említhetjük a lengyel és a magyar jezsuiták viszályát. A Lengyelország mellett szóló érveket egy 1587-ben a rendfőnöknek benyújtott, és az erdélyi misszió ügyében született irat még jobban megvilágítja; a lengyelek mellett szól az, hogy onnan települt be 1580-ban a rend, az osztrákokat gyűlölik Erdélyben (mivel Habsburg ügynököknek tartották őket), és hogy az ausztriai rendtartományban kevés az erdélyi misszióra alkalmas rendtag.¹²⁸ Az osztrák tartomány mellett felhozott érvek közt olvashatjuk, hogy annak idején az első jezsuita (Leleszi) mégis csak Ausztriából került be a fejedelemségbe, hogy Felső-Magyarország Ausztria része (de azt nem mondja, hogy Erdély is) ahol magyarok élnek éppen úgy, mint Erdélyben. Elsősorban magyar és német rendtagokra lesz szükség, ez utóbbiból viszont a lengyel tartomány rosszabbul áll.¹²⁹

Bartholomaeus Viller osztrák tartományfőnök az imént mondottakat mérlegelve éppen ezért csak igen nehezen ment bele abba, hogy az ő egyik beosztottját küldjék a fejedelemségbe. Óvatosságból azonban a misszió vezetőjévé nem a tartományfőnököt, hanem a Bécsben maradó, betegeskedő Leleszit tette meg, aki bírta az erdélyi protes-

125 Carrillo I., 11.

126 ASV Fondo Borghese III., Vol. 65DE, ff. 123v.

127 MAH III., 526.

128 Uo. 47–49.

129 Uo. 48.

tánsok bizalmát is.¹³⁰ A fejedelemségbe érkező Carrillót tárt karokkal fogadták Gyulafehérváron, és úgy tűnt, hogy a Báthory család hathatós támogatásával nemsokára eltörlik a kitiltó határozatot is. A rendnek minden oka megvolt a bizakodásra. 1591 nyarán már négy jezsuita tartózkodott az országban, akik a fejedelmi udvarban és a Báthory birtokokon misszióztak. A rend azt remélte, hogy mind a három Báthory testvér ki fog állni mellettük, ha kenyértörésre kerül a sor.

Ezt az optimizmust tükrözik véleményem szerint az emlékiratok. Ha alaposabban végigolvassuk a két emlékirat pontjait, észrevehetjük, hogy azokban éppen az az elképzelés ölt testet, amellyel a hetvenes évek közepén Maróci János ferences Váradra küldésekor már találkozunk: az emlékiratok a erdélyi katolikus egyházi hierarchia alappilléreiként a csíksomlyói kolostort, Váradot, ahol ekkor ifjabb Báthory István tartózkodott, és aki éppen 1591 nyarán hívta magához Emmanuel Vega olasz jezsuitát, illetve a többi Báthory birtokot nevezik meg. Ez utóbbiak óriási kiterjedésűek voltak, Váradtól, Szilágysomlyón át egészen Kolozsvárig nyúltak. A kincses város közelében terült el Gyalu, az egykori püspöki birtok, amelyet ekkor Báthory András birtokolt. Gyulafehérváron a katolikusoknak templomuk, és papjaik voltak, és a fejedelmi székhelytől nem messze feküdt András többi birtoka, így Szászsebes, ahová Possevino akarta az olaszokat telepíteni, illetve Nagyenyed, amely egykor szintén egyházi birtok volt. Ettől délkeletre terült el Fogaras, Báthory Boldizsár birtokközpontja, ahol Ladó Bálint, majd Vársárhelyi Gergely jezsuiták misszióztak. E területek érintkeztek a szász székekkel, amely, mint láttuk, a rekatolizáció első számú célpontja volt. Nem véletlen, hogy az emlékirat is magyar és német papokkal számolt. Innen pedig kőhajításnyira van az erdélyi katolicizmus bázisa, a Székelyföld.

A nagy ívű, koncepciózus tervet azonban már megvalósítása előtt komoly veszély fenyegette, amelynek nagyságát nem mérte fel kellőképpen a jezsuita rend, jöllehet már az 1589. évben szállingóztak hírek arról, hogy a Báthoryak Lengyelországban Zamoyskival együtt a Társaság ellenségeit támogatják; ennek ellenére 1591 nyaráig úgy tűnt, a surlódások megszüntethetőek. Ekkor azonban a rend hatalmas hibát követett el, Piotr Skarga a lengyelországi rekatolizáció egyik nagy alakja több nyilvános prédikációban is kipellengérezte a krakkói püspökségre pályázó Báthory Andrást.¹³¹

A püspökség betöltésének ötlete természetesen még Báthory Istvántól származott, aki a bíborosi kalap mellett az egyik legtekintélyesebb lengyel egyházi méltóság megszerzésével be akarta betonozni Andrást a lengyel politikai életbe, aki alkalomadtán segítette volna valamelyik Báthory trónjelöltségét. A családot éppen azok támadták hátba, legalábbis így érezték, akiknek a támogatására a leginkább számítottak.

Az 1591 novemberében megtartott országgyűlés a fejedelem és a rend törekvéseinek totális kudarcát hozta. A rendek nemcsak a jezsuiták, ellen, hanem az egész római vallás ellen hoztak intézkedéseket. Nemcsak Váradot, Fogarast és Kolozsvárt kellett elhagyniuk,¹³² hanem sor került katolikus papok eltávolítására több kisebb helyről is, sőt a rendek arra is kísérletet tettek, hogy végső csapást mérjenek az erdélyi katolicizmusra, azzal hogy megtiltották papjaiknak, egyházaiknak adományban való részesítését. Ez egyet jelentett volna megszűnésükkkel és a papok elvándorlásával vagy konverziójával.

130 SZILAS, 22.

131 A bíboros krakkói jelöltségéről és az a körül kibontakozó vitáról vö. HORN, 150–154.

132 EOE III., 279.

Ez megmagyarázza a Gálffynak és Jósikának adott instrukciók meglehetősen korlátozott jogkörét, de azon kitételeket is, amelyek ragaszkodtak a fejedelem főkegyúri jogának csorbitatlanságához abban az esetben is, ha más vallásúak részére történne az adományozás. Mindezek tükrében úgy vélem, hogy az esperesség alapító levele és az instrukciók, szemben az emlékirattal, már kétségbeesett utóvédharc közepette születtek meg 1592 áprilisában; ezzel akarta elejét venni a bíboros és a fejedelem, hogy nyomtalanul eltűnjön a régi hit.

Az intézkedéssorozat ugyanakkor rávilágít a fejedelmi udvarban uralkodó belső viszonyokra is. 1591 nemcsak a Báthory testvérek összeveszését, hanem Jósika és a család szembekerülését is hozta. Mint már említettem, a későbbi kancellár a bíboros familiárisa volt, de nemsokára megpróbálta önállósítani magát, és kilépett hatalmas pártfogói árnyékából. Ezt csak úgy tehette meg, ha az ifjú fejedelem bizalmába férkőzik; ez a kísérlete sikerrel járt, 1591 végén az akkor még ismeretlen, alacsony sorból kikerülő, román származású Jósikát küldte a fejedelem Firenzébe és Rómába. Követségéről nem sokat tudunk, Firenzébe azért ment, hogy feleséget kérjen ura számára a Medici-házból, Rómába pedig, hogy köszöntse az IX. Incét, az új pápát megválasztása alkalmából.¹³³

Carrillo leveleiből azonban tudjuk, hogy Jósikának referálnia kellett az erdélyi ügyekről is.¹³⁴ Jósika Bodonihoz hasonlóan újonnan jött, vagyontalan konvertita volt, karrierje és jövője kizárólag Báthory Zsigmond személyéhez kötődött. Ez az új „káderpolitika” nem függetleníthető a rendtől. Bodoni János, István testvére, például Bécsben tanult, Carrillo volt a lelki vezetője, amikor megtért az arianizmusból. Egyike volt Báthory Zsigmond katolikus peregrinusainak. Mind Bodoninak, mind Jósikának alkalma nyílt arra, hogy az erdélyi katolicizmus új támaszaiként mutatkozzanak be Rómába. Az újonnan jöttek egymással kötött egyezségét mutatja, hogy Jósika érdekében írt a már Rómában ismert és kitüntetett Bodoni is.¹³⁵ Ezzel lehet összefüggésben, hogy 1592 tavaszán a székelgyházi esperesség felülről történő ellenőrzésében közvetítő szerepet éppen ő kapott. A rekatolizáció új keletű erdélyi patrónusaként (és reménybeli római követként) neve már az előző év nyarán szóba jött, a rendfőnöknek írott júniusi levelében mindenesetre buzgón ajánlkozott, hogy minden tőle telhetőt megtesz a vallás és a rend érdekében.¹³⁶ Mint láttuk, felettesével, Báthory Andrással együtt kellett eljárnia és együttműködnie, ami ugyanakkor nemcsak Jósika megnövekedett hatalmát, de azt is jelezte, hogy az új kegyenc és a Báthory család érdekei részben egybeestek; ilyen volt a rendi ellenzék hangadóival, a régi elittel szembeni fellépés a vallás kérdésében, bár a jezsuita rend egyes tagjai egyáltalán nem voltak elragadtatva Jósikától sem. Tett ugyan néhány látványos lépést hitbuzgóságának bizonyítására, de Leleszi azt írta róla Rómába, hogy nem szabad megbízni benne.¹³⁷

Hátra van még a szerzőség kérdésének a tisztázása. Olyan személyt kell keresni, aki jól ismerte az erdélyi viszonyokat és a jezsuita rend tagja volt. Ehhez hozzá kell még

133 SZILÁGYI, 35–38. és SZAMOSKÖZY István *történeti maradványai 1542–1608. IV. köt. (Magyar Történelmi Emlékek II. oszt. Írók 30. köt.)* Kiadta: SZILÁGYI SÁNDOR. Bp., 1880. 66–67.

134 MAH III., 692, 695, 702.

135 Uo. 687–688.

136 Uo. 637–638.

137 Jósika elűzte birtokairól a protestáns papokat MAH IV., 307. Leleszi véleményéről MAH III., 719, 721, 741.

tenni azt is, hogy az erdélyi egyházi hierarchia felélesztéséhez szükséges erőket Lengyelországból gondolta behívni, amely alapján szerzőként szóba jöhet magyar, de osztrák jezsuita is. Gondolhatnánk itt Szántóra, aki sokat és sokfélét írt, megfelelően agilis volt új és új tervek kidolgozásában, és, mint láttuk, éppen ő kért az osztrák rendtartományból rendtagokat, de ő nem kedvelte a lengyeleket, akikkel később komoly konfliktusa is támadt. Az osztrákok azonban, erről árulkodik a fentebb említett feljegyzés, a kényes politikai helyzet és a magyarok közismert német-utálata miatt nem óhajtottak beavatkozni az erdélyi püspökség ügyébe.

Maradnak a lengyelek, Wujek vagy Campano. Mindkettőjük mellett komoly érvek szólnak. Éveket töltöttek Erdélyben, kapcsolatban álltak Báthory Andrással, és mindkettőjüket megkeresték 1590-ben, hogy segítsenek az Erdélybe küldendő jezsuiták kiválasztásában. Mégis kizártnak tartom, hogy közülük lenne az emlékiratokhoz. Ha meg akartak szabadulni a felelősség alól, akkor bajosan készítenek egy 20, illetve 21 pontból álló iratot, amely a püspökség felállításának részletes tervét tartalmazza. Alfonso Carrillo szintén kizárható, mivel nem állt szoros kapcsolatban Báthory Andrással, szinte az ismeretlenség homályából tűnt elő, és legfontosabb feladata nem a püspökség felállítása, hanem rendjének visszatelepítése volt Erdélybe. Ezek után egy személy maradt, aki komolyan szóba jöhet a szerzőséggel kapcsolatosan, aki nemcsak az erdélyi viszonyokat ismerte kiválóan, hanem a Báthory családot, a néhai lengyel királyt, Zsigmondot, Andrást, Istvánt és Boldizsárt is, és akinek komoly kapcsolatai voltak Rómában.

Antonio Possevino megfordult a legmagasabb körökben mind Rómában, mind Gyulafehérváron és Varsóban, a nagy király diplomatájaként. 1583-ban egy több hetes erdélyi körutat tett, azzal a nem titkolt céllal, hogy felmérje a terepet a jezsuita rend további terjeszkedése és az erdélyi püspökség felállítása érdekében. Ennek a nagy munkának az értékes dokumentuma, mint láttuk, a *Transilvania*. A *Transilvania* tapasztalatai, illetve az a püspökség létrehozása körüli élénk levelezés, amelyet a híres jezsuita folytatott a 80-as évek közepén, érződnek az emlékiratokon. Erről olyan apró adatok árulkodnak, mint a memorandumban szereplő, kétezer katolikus váradi hívőről szóló adat, amely a pápának írott 1583-ban kelt levelében is felbukkan.¹³⁸ Ő volt az, aki Maróci kizárása után a lengyel királyhoz fordult, hogy a ferencesek utánpótlását Lengyelországból oldják meg, felvéve a kapcsolatot krakkói központjukkal. Felvetésére a király lépéseket is tett annak érdekében, hogy ha nem Lengyelországból, mert ott kevés volt az erre alkalmas ember, hanem Felső-Magyarországról küldjenek legalább három embert, akik közül a leendő püspöknek magyarnak kellett lennie.¹³⁹

Possevino ötlete volt az is, hogy az utánpótlást Rómából, a Collegium Germanicum magyar tanulóiból biztosítsák, akiknek taníttatását a turóci prépostság jövedelméből finanszírozták volna, ahogyan azt 1587-ben is javasolta Antonio Spinellinek, egy évvel a turóci kollégium megalapítása után.¹⁴⁰ Ez az elképzelés szorosan kötődött Possevino és Báthory István azon tervéhez, hogy az erdélyi katolikus megújulás ügyét a lehető legszorosabban kössék össze a felső-magyarországival. Ugyanebben az évben figyelmeztet-

138 MAH II., 454.

139 Uo. 402. Tíz évvel később, mint látni fogjuk, Báthory András az erdélyi püspökség ügyében hasonló kéréssel fordult a Szentszékhez.

140 MAH III., 51.

te Sfondrato államtitkárt, és ajánlotta Erdély ügyét a figyelmébe azzal, hogy István király halálával minden eddig elért eredmény veszélybe került.

Az Erdélyben történeteket továbbra is élénk figyelemmel kísérte; két évvel később, 1589-ben újra felbukkant a neve az Erdélybe indítandó misszióval kapcsolatban. Georg Bader osztrák tartományfőnök aggódva kérte Acquaviva rendfőnököt, hogy semmilyen körülmények közt ne engedje Possevinót vissza Lengyelországba. A kérést Wujek krakói rektor is erősen támogatta.¹⁴¹ A rendfőnök először nem tudta mire vélni Bader kérését, ám később megértette, hogy a Habsburg nyomásra félreállított Possevinót Bécsben továbbra is potenciális ellenségnek tekintik, mivel azt tartják róla, hogy tevékenységével egyértelműen a Báthoryakat támogatta. Éppen ezért a későbbiekben ellenállt minden olyan megkeresésnek a magyar jezsuiták, így Leleszi, illetve 1591 elején a Rómát megírt Bodoni részéről, amelyek Erdélybe küldését célozták. Acquaviva 1591. január 19-én kelt levelében válaszolt Bodoninak Possevino érdekében írt levelére, és udvariasan, de határozottan közölte vele, hogy nem tartja időszerűnek Possevino Erdélybe elküldését, és egyúttal arra kérte, hogy ne is hozza szóba az ügyet Báthory Zsigmond előtt.¹⁴² Úgy tűnik, a kulisszák mögött még néhány hónapig napirenden tartották a kérdést, legalábbis erre utal Viller osztrák provinciális levele, aki áprilisban nyomtatékosan kérte a rendfőnököt a Habsburgok érzékenységre hivatkozva, hogy ejtse végre Possevino tervezett erdélyi útját.¹⁴³

További közvetlen érv szerzőségének bizonyításához, hogy az 1592-ben felállított esperesség irányítási rendszere nagyon hasonlít ahhoz a javaslatához, amelyet 1583 elején, közvetlenül felső-magyarországi és erdélyi missziója előtt terjesztett be. E szerint Báthory András helyettesét, Reszkrét a bíboros warmiai püspökké szentelése után elő kell terjeszteni a koadjutorságra, hogy ezzel joga legyen viselni az erdélyi *suffraganeus* címet is, amelynek birtokában eljárhat egyházfegyelmi és bíraskodási ügyekben, házasságokat szentelhet meg, stb.¹⁴⁴ Pontosan azokban a jogkörökben, amelyet Gálffy kezébe is adtak.

Mindezeket figyelembe véve a legvalószínűbbnek azt tartom, hogy az emlékirat legkésőbb 1591 elején született Bodoni követségének eredményeképpen Antonio Possevino tollából, aki a legmélyebben ismerte az erdélyi ügyeket, távlatokban és koncepciózusan gondolkozott, méltó munkatársa volt tehát István királynak, és ismerte az összes döntéshozót.

A püspökség kérdése a kudarc után háttérbe szorult, így nem rendelkezünk további adatokkal a székelyföldi esperesség sorsáról sem. Rómában azonban a kudarc ellenére, vagy éppen ezért továbbra sem mondtak le a püspökség felállításának tervéről. Az 1592-ben Erdélybe látogató Attilio Amaltheo pápai legátus, akinek sokrétű és bonyolult feladata volt. Feladatai közé tartozott, hogy rávegye az országgyűlési kudarc miatt elkecsereedett fejedelmet a katolicizmus pozícióinak további megerősítésére és védelmére. Erőfeszítéseket kellett tennie annak érdekében is, hogy a Báthory rokonságban kitört viszályt elsimítsa. A Báthory testvéreket a Fogarason, Váradon tartózkodó jezsuiták to-

141 Bader levelét uo. 438, Wujekét 484.

142 Uo. 573.

143 Uo. 604.

144 MAH II., 371–372.

vábbi támogatására kellett rábírnia. A legfontosabb szerepet a bíborosnak szánták, akitől az erdélyi püspökség létrehozását várták.

Ennek eredménye Báthory Andrásnak 1593 őszén Lednicéből, a Vörös Kolostorból¹⁴⁵ a fejedelemez írt levele, amelyben arról tájékoztatta Zsigmondot, hogy járt nála a pápa egyik titkos kamarása, akivel a *religio* és egyéb ügyekben értekezett.¹⁴⁶ A szentatyja, írta a bíboros, rajta keresztül küld egy obszerváns ferencset erdélyi püspöknek, akit később követhetnének a többiek. András Rómába eljuttatott kérésére nem sokára kedvező válasz érkezett Rómából: az év végén Erdélybe küldött Alessandro Komulović által adta tudtára a pápa a bíborosnak és a fejedelemez, hogy jóváhagyta az a tervet, amely szerint a felállítandó erdélyi püspökség élére egy ferencset állítanának. Feltehetően őt segítette volna az a két-két német, illetőleg magyar alumnus is, akikről az instrukció szót ejtett.¹⁴⁷

A püspökség élére kiszemelt személy feltehetően Lubeniczky Valerián lengyel ferences volt, akit az időközben a szalvatoriánus rendtartomány rendfőnökévé előlépett Szelevényi Pál 1594 augusztusában, amikor látogatást tett a csíki kolostorban, Moldvába küldött, hogy a tizennégy évvel korábban a rendtől jogtalanul elvett bákói kolostort visszavegye.¹⁴⁸ A kísérlet ugyan nem sikerült, de jelzi a magyar ferencesek törekvését elveszett vagy veszendőben lévő moldvai pozícióik visszaszerzésére. Ugyanez mondható el a jezsuitákról is, akiknek Carrillo fáradhatatlan munkálkodásának eredményeképpen megszilárdult a helyzetük az udvarban.

Mindez azonban már egy egészen megváltozott nemzetközi politikai konstellációban történt; kitört a tizenöt éves háború, és a fejedelemségnek el kellett köteleznie magát valamelyik oldalon. A törökellenes koalíció felé történő orientálódás azt is jelentette, hogy Erdély határozott szerepet vállalt a térség vallási térképének radikális átrajzolásában. Nem tudjuk, miért ejtették a ferences jelöltet, de Báthory Zsigmond 1597-ben több mint fél évszázados széküresedés után, és az évtizedeket felemésztő előkészítő munkálatokat maga mögött tudva, az újonnan felállított erdélyi püspökség élére kinevezte Náprági Demetert.¹⁴⁹

Ezt a gyors intézkedést néhány éven belül gyors és látványos kudarc követte; még ugyanebben az évben Zsigmond titokban lemondott trónjáról. Az országból fél évvel később, 1598 májusában távozott. Néhány hónappal később visszatért, de 1599-ben újra elhagyta az országot, ezúttal unokatestvérére, Báthory Andrásra hagyva azt. András elesett a sellenberki csatában, Náprági 1600-ban elhagyta Erdélyt; ettől kezdve egészen

145 A határon fekvő karthauzi kolostort hosszas küzdelem után sikerült megszereznie a bíborosnak. Vö. MTAK Veress-hagyaték 419, 725–728, 768–771.

146 A pápai megbízottnak csak a keresztnevét, Bartholomeo, ismerjük.

147 *Nunciussok*, 39. Komulović feladata az volt, hogy rávegye a pravoszláv világot, a zaporozsjei kozákokat, a Lengyelországban élő ortodox híveket és Moszkvát, a török elleni ligához való csatlakozásra. Tevékenységéről vö. SZILAS, 50–52, PETER BARTL: *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und osmanischem Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert (Albanische Forschungen 14)* Wiesbaden, 1974. 43–55, ANTUN TRSTENJAK: *Alessandro Komulović S.I., 1548–1608. Perfilu biografico.* = *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 58 (1989) 43–86.

148 Küldetése nem járt sikerrel, a kolostort 1581 óta ott tartózkodó olasz Hieronimo Arseno nem engedte át neki. Erre néhány évvel később az akkori argyesi püspök Bernardino Quirini tett sikeres kísérletet. Vö. *Moldvai okmánytár I.*, 116–117.

149 Ennek részletekbe menő tárgyalására – mivel a kérdéses időszak dokumentumainak feltárását célzó kutatások még nem zárultak le – jelen tanulmány nem vállalkozhatott.

a felszabadító háborúig a püspökség ténylegesen nem működött, a Habsburg uralkodók által kinevezett erdélyi püspökök nem kereshették fel egyházmegyéjüket. Tennivalóikat pedig a Szentszék, látván a jezsuita rend több évtizedes eredménytelen próbálkozását, kivette a kezükből, és 1631-től a boszniai ferences rendtartományra bízta.

ÖSSZEGZÉS

Báthory István megválasztása után egyszerre próbált meg rendet teremteni az erdélyi fejedelemségben és külpolitikailag nyitni, elsősorban a Szentszék irányában. Mind felekezeti, mind politikai értelemben tiszta és egyértelmű helyzetet akart teremteni. Ehhez egyrészt meg kellett reguláznia a protestáns felekezeteket, másrészt meg kellett erősítenie a halódó erdélyi katolicizmust. A fejedelem az óvatos, lépésről-lépésre, plébániáról-plébániára történő előrenyomulást választotta.

Ez azonban nem ment könnyen, nem csak az erdélyi protestánsok ellenállása, hanem azon nézetkülönbségek miatt, amelyek a Szentszék és Báthory között időről-időre felmerültek. Róma a főkegyúri jogot illetően megpróbálta korlátozni a fejedelem, majd király mozgásterét. A Kúria ugyanis úgy vélte, ha segít megszerezni Bécs jóváhagyását, hogy a kialakult helyzetet tudomásul véve mondjon le püspök kinevezési jogáról Báthory javára, akkor ezt a fejedelem honorálni fogja. Ő azonban nem tűrt beleszólást Erdély belügyeibe. Konceptiózus valláspolitikájának tengelyébe a főkegyúri jog maradéktalan birtokba vételét és gyakorlását állította, minden külső hatás minimálisra csökkentésével. Miután a Habsburgokkal és a Szentszékkel is elfogadtatta, hogy a főkegyúri jogot ő gyakorolja a fejedelemség területén, lépéseket tett a szekularizált egyházi birtokok visszaszerzésére. Természetesen potenciális vetélytársaival kezdte; először legnagyobb ellenfelétől, Bekestől, majd párthíveitől vette el az azokat. Az egyházi birtokoknak azonban csak a töredékét juttatta volna vissza az egyháznak, hisz ezzel fejedelmi hatalmának gazdasági alapjait semmisítette volna meg, a többit szétoasztotta a Báthory család tagjai között, hogy a rekatolizáció bázisaiként töltsék be majdani szerepüket.

Álláspontja markánsan kitapintható és végig következetes maradt, amelyet Róma elfogadott, bár mást nem igen tehetett. A rekatolizációnak a tervek szerint a Báthory, illetve a fiskális birtokokról kellett elindulnia. Ezt segítették a jezsuita kollégiumok, a katolikus vallás védelmére kiadott rendeletek 1583-ban, amelyek az egyházszervezet restaurációját készítették elő. A püspökség élére magyar származású, lehetőleg ferences, vagy példamutató életmódot folytató világi pap került volna, akit megregulázott hazai egyházi kar és a Collegium Hungaricum padsoraiból kikerülő képzett gárda segített volna a munkájában. A működéshez nélkülözhetetlen anyagiakat a szekularizált egyházi birtokok egy részének visszaadásából illetve fejedelmi, ma azt mondanánk állami támogatásból, szándékoztak előteremteni. A püspök személyével kapcsolatos kötelmény már a 70-es években elkezdődött; a fejedelem végül úgy döntött, hogy elejét veszi a további nézetkülönbségeknek és unokaöccsét, Báthory Andrást jelölte ki az erdélyi püspökség élére. Az ország után tehát a dinasztia a régió vallási irányítását is a saját kezében akarta összpontosítani, így akarván megteremteni azt az erdélyi központú államegyházat, amelyet végül sikertelenül próbált a Collegium Hungaricum és az önálló magyar jezsuita rendtartomány létrehozásának segítségével megvalósítani. Nem bizo-

nyult eredményesnek a Lengyelország irányából történő erdélyi behatolás sem, mivel ez a lengyel szupremácia veszélyét vetítette előre.

Utódaira, Zsigmondra és unokatestvéireire maradt a terv végrehajtása. Nagybátyjuk szinte mindent a kezükbe adott, hatalmat, pénzt, kapcsolatokat; tervet azonban nagyon nehezen lehetett végrehajtani. A rendek a jezsuiták kiűzésének feltételét szabták Báthory Zsigmond teljhatalmú uralkodóként való elismeréséért cserébe. A pápa kiátkozta az országot, amelyet csak úgy lehetett feloldani, ha a fejedelem egyértelműen elkötelezi magát a katolikusokat sújtó rendelkezések eltörlése, a jezsuiták kiutasítása és a püspökség visszaállítása mellett. Három évvel a medgyesi végzések elfogadása után Báthory Zsigmond kísérletet tett a rendekkel kötött megegyezés feltételeinek módosítására, de a kísérlet kudarcba fulladt; még a Báthory család sem támogatta a fejedelem elhamarkodott offenzíváját. Ebben szerepet játszott a Báthory András és a jezsuiták közt kibukkanó ellentét is. 1592 elején megalakult a székelyföldi esperesség, amely a meglévő eredmények intézményes védelmét célozta. Az udvarban kiéleződő frakcióharcok, majd a háború kitörése azonban lehetetlenné tették az elképzelés gyakorlati megvalósítását.¹⁵⁰ A lassú, amennyire csak lehet békés, lépésről-lépésre történő építkezésnek a történelem nem hagyott teret.

A Báthoryak által elképzelt egyházpolitika végül is kudarcba fulladt, mert belpolitikai alapjai egészen egyszerűen nem voltak meg. Hiába fogadták el kényszerűen a Báthoryak a különböző felekezetek létezését és vallásgyakorlatát, és tartották az ország főkegyuraként adminisztratív eszközökkel szoros felügyelet alatt a nyáját, a sors furcsa fintoaként az általuk elvetett magvakat kálvinista utódainak sikerült learatni, akik Róma kényszerű approvációjával gyakorolták püspök kinevezési jogukat a katolikus egyházzal szemben, így terelve egy akolba Erdély különböző felekezeteit.

TAMÁS KRRUPPA

ATTEMPTS AT RECATHOLICIZING TRANSYLVANIA. CONTRIBUTIONS TO THE RELIGIOUS POLICY OF THE BÁTHORYS

Using enormous amount of resources this paper discusses the religious policy of the Catholic princes of Transylvania during the Báthory era, in the first place regarding the right of enthroning bishops. The study can be looked upon as a first attempt to deal with an exciting topic of great importance so far neglected by previous scholarship as well as burdened with denominational prejudices. István Báthory having been elected as prince in 1571 intended to both restore public order inside the principality of Transylvania and open in foreign policy, emphatically towards the Holy Seat. He aspired to create a clear and unambiguous situation in both political and denominational sense. In order to achieve his plan he had to on the one hand bring the Protestant churches under regulation on the other hand consolidate the already dying Catholicism in Transylvania. The prince decided to press forward cautiously, step by step, perish by perish. Recatholization was to set off from the Báthory estates.

His endeavor would have been crowned with the complete restoration of the ecclesiastical structure and the establishment of an episcopacy. According to his plans the church of Transylvania would have been led by a priest of Hungarian origin, a Franciscan, if possible, or a priest living an exemplary life. He would have been helped by a regulated national clergy and a group of educated people graduated from the institution of

150 Egyetlen halvány nyoma ennek Báthory András fejedelem 1599. június 29-ei rendelete, amelyben engedélyt adott a csiki ferenceseknek, hogy az ország egész területén prédikáljanak. MTAK Veress hagyaték. Ms 419. II., 1234–1235.

Collegium Hungaricum. Financial background for maintenance could have been provided by returning a part of the secularized ecclesiastical estates as well as by princely (i.e. state) support. These initiatives were, however, difficult to carry through partly due to the resistance of Protestants in Transylvania, partly due to regular divergences of opinion between Báthory and the Holy Seat, which special literature so far has not paid adequate attention to. The paper also throws light upon the fact that István Báthory had based his far-reaching religious policy formulated already in Transylvania on the complete acquirement and exercisement of the right of patronage. This aimed at reducing the intervention of any external authorities, such as the Holy Seat and the Jesuit order, to a minimum. After István Báthory's unexpected death his successor, Zsigmond Báthory did not have enough time to accomplish the above plan, nonetheless it was him who finally restored the episcopal structure in 1597. This attempt, however, due to war events failed a few years later.

MOLNÁR ANTAL

AZ EGRI PÜSPÖKSÉG 17. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

BEVEZETÉS

A megelőző évtizedek egyháztörténetész generációjából Galla Ferenc¹ és Vanyó Tihamér,² a rendszerváltás után induló nemzedékből pedig Tusor Péter³, Végsheő Tamás⁴ és Molnár Antal⁵ kutatásai igazolták, hogy a Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött kora újkori dokumentumok közül kiemelt figyelmet érdemelnek a püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei (közismertebb nevükön püspöki processzusok, *processus informativus*). A vizsgálati eljárás célja a Tridenti Zsinatot követő római központositott egyházreform alapelvei szerint a püspökök alkalmasságának és az egyházmegye helyzetének felmérése volt, ennek érdekében a Rómában vagy a területileg illetékes nunciatúrán több (általában kettő-öt) tanút hallgattak ki.⁶ A jegyzőkönyvek jellemzőivel, levél-

- 1 GALLA FERENC: *A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. A magyar katolikus megújodás korának püspökei.* Levéltári Közlemények 20–23 (1942–1945) 163–186.
- 2 TIHAMÉR VANYÓ: *Das Archiv der Konsistorialkongregation in Rom und die kirchlichen Zustände Ungarns in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* In: Festschrift des Haus- Hof- und Staatsarchivs I. Wien, 1949. 151–179.
- 3 TUSOR PÉTER: *Eszterházy Károly kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban.* In: Eszterházy Károly Emlékkönyv. Szerk. KOVÁCS BÉLA. Eger, 1999. 23–25.; Uő: *A magyar egyházi elit és Róma kapcsolatainak ismeretlen fejezetei (1607–1685).* Doktori (PhD) disszertáció. Bp., 2000. 86–87., 104–108.
- 4 VÉGSHEŐ TAMÁS: *Benkovich Ágoston váradi püspök működésének görög katolikus vonatkozásai (1682–1702).* Athanasiana 16 (2003) 99–122.
- 5 MOLNÁR ANTAL: *A kalocsai érsekség a 17. században a püspöki processzusok tanúvallomásainak tükrében.* In: Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA. Piliscsaba, 2001. 149–163.; Uő: *Adatok a váci püspökség török kori történetéhez.* Egyháztörténeti Szemle 2 (2001/2) 57–86.; Uő: *A váradi püspökség a püspöki processzusok tanúvallomásainak tükrében.* Levéltári Szemle 51 (2002/1) 23–40.; Uő: *Adalékok a csanádi püspökség 17. századi történetéhez. (A püspöki processzusok tanúvallomásai az egyházmegyeről).* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 13 (2001/1–2) 67–83.
- 6 A vizsgálatok során a tanúk egy 13 (illetve áthelyezés esetén 10) pontos kérdőív alapján vallottak a jelölt személyéről, és szintén 13 kérdésre kellett válaszolniuk az egyházmegye helyzetével kapcsolatban. Az egyházmegyevel kapcsolatban beszélniük kellett a püspöki székhely fekvéséről, jelgéről, nagyságáról, a házak és a katolikus lakosság számáról, és meg kellett nevezniük az ország uralkodóját (1. kérdés). Ezután következett a székesegyház bemutatása: védőszentje, építése, állapota, szükségese-e a felújítása (2. kérdés); a székeskáptalan méltóságai, kanonokjai és javadalmai, a székesegyházi papság létszáma, ezek jövedelmei, a Tridentinum által előírt teológus és poeniteciárius prebenda (4. kérdés); végeznek-e a székesegyházban lelkipásztori munkát, van-e keresztlőkút (5. kérdés); sekres-

tári elhelyezésükkel és forrásértékükkel az idézett szakirodalom behatóan foglalkozott, így ennek ismertetésétől itt eltekintek. Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a másik hasonlóan összefoglaló jellegű forráscsoport, a püspökök *ad limina* jelentéseinek igen csekély száma miatt a magyarországi püspökségek történetére a püspöki processzusok alapvető fontossággal bírnak, a püspökjelöltek személyére vonatkozó vallomások pedig a legtöbb esetben alapvető kiegészítéseket nyújtanak a magyar főpapok életrajzához.

A jegyzőkönyvek a rossz forrásadottságokkal rendelkező hódoltsági egyházmegyék esetében sokszor korábban teljesen ismeretlen információkkal szolgálnak; a (legalábbis részben) királysági egyházmegyék szempontjából viszont általában nem nyújtanak döntően új ismereteket, hiszen ezek 17. századi történetéről az egyházmegyei és az országos levéltárak is őriztek meg dokumentumokat. Viszont összefoglaló jellegük miatt a hazai forrásanyagból kirajzolódó képhez mégis hasznos kiegészítést jelentek, illetve néhány alapvető és ismeretlen adatot szolgáltatnak az egyébként forrásokban nem túlságosan gazdag időszak történetéhez.

Az egri püspökség (1804-től érsekség) a legjobban feltárt múltú egyházmegyénk közé tartozik.⁷ Történetét a kor színvonalán már a 18. század második felében összeállította Schmitth Miklós jezsuita historikus.⁸ Eger a 19. század második felétől önálló egyházi havilappal rendelkezett, amelynek hasábjain a főegyházmegye papsága számos fontos történeti dolgot tett közzé.⁹ A századfordulón az érsekség történeti érdeklődésű papjai négy kötetben egyházmegye-történeti füzetsorozatot is kiadtak, amelynek közleményei máig megkerülhetetlenek az egyháztörténetírás számára.¹⁰ Az 1980-as években az egri érsekségben az elsők között éledt újjá az egyháztörténeti kutatás, a munka eredményei vaskos monográfiákban és tanulmánykötetekben láttak napvilágot.¹¹

tyéje, liturgikus felszerelése, kórus, orgona, harangtorony és harangok, temető (6. kérdés); ereklyék (7. kérdés). A 8–9. kérdések a püspöki lakhely állapotára (felújításra szorul-e?), elhelyezkedésére (a székesegyháztól való távolságára), a püspök jövedelmeire (azok éves összegére, összetételére és az esetleges penziókra) vonatkoztak. A 10. kérdés a püspöki székváros egyházi intézményeiről (plébániatemplomok és keresztelekük, társaskáptalanok, férfi és női kolostorok, konfraternitások és ispotályok, *mons pietatis*), a 12. pedig az egyházmegyei szemináriumról (létezik-e és hányan tanulnak benne?) tudakozódott. Az egyházmegye csupán a 11. kérdés utalt: milyen nagy a kiterjedése, hány helységet foglal magába és melyeket? A 3. pont az egyházmegye metropolíájára, a 13. pedig a székesegyház idejére és jellegére kérdezett rá. Valamennyi válasz után meg kellett nevezni az ismeretek forrását. MOLNÁR: *A kalocsai érsekség a 17. században i. m.*, 149–150.

7 A püspökség régebbi történeti irodalmára lásd: BALÁSSY FERENC: *A magyar egyház s egyes püspökségek történelme és annak fontossága*. In: *Adatok az egri egyházmegye történelméhez I.* Szerk. KANDRA KABOS. Eger, 1885. 30–34.

8 NICOLAUS SCHMITTH: *Episcopi Agrienses fide diplomatum concinnati I–III*. Tyrnaviae, 1768.

9 PUSKÁS MIKLÓS: *Az „Egri Egyházmegyei Közlöny” cikk-mutatója (repertórium)*. 1869–1944. (1–76. évf.) Eger, 1979. (Gépirat az Egri Érseki Könyvtárban); különösen BALÁSSY FERENC, BÓHM JÁNOS, DEMKÓ KÁLMÁN, KANDRA KABOS, KARCSÚ ANTAL ARZÉN tanulmányait kell kiemelni.

10 *Adatok az egri egyházmegye történelméhez I–IV*. Szerk. KANDRA KABOS, BALÁSSY FERENC, LESKÓ JÓZSEF. Eger, 1885–1907.

11 SUGÁR ISTVÁN: *Az egri püspökök története*. Budapest, 1984. (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa I.); SOÓS IMRE: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Budapest, 1985. (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa II.); KOVÁCS BÉLA: *Az egri egyházmegye története 1596-ig*. (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa III.); *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv*. Szerk. ANTALÓCZI LAJOS. Eger, 1993. (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa IV.); *Észterházy Károly Emlékkönyv*. Szerk. KOVÁCS BÉLA. Eger, 1999.

Az irodalom áttekintése alapján azonban kiderül, hogy az egyházmegye történetének egyik legkevésbé ismert időszaka éppen a 17. század. Bár az egyházmegye területén található (elsősorban szerzetesi) intézmények közül többnek jelentős forrásanyaga maradt ránk ebből a korból,¹² a püspökség működésének dokumentumai csak viszonylag kis számban és szinte teljesen feltáratlanul találhatóak az Egri Érseki Levéltárban.¹³ A már említett püspöki (*ad limina*) jelentések közül mindössze egyet, Lippay György beszámolóját ismerjük, amelynek fogalmazványa az Egri Érseki Levéltárban, tisztázata pedig a Santacroce család római archívumában maradt ránk.¹⁴ A késő-középkori Északkelet-Magyarország tizenegy vármegyéjét (Heves, Borsod, Abaúj, Zemplén, Sáros, Szabolcs, Ung, Bereg, Máramaros, Zaránd, Jászság,) magába foglaló, hatalmas kiterjedésű püspökség székhelyét 1596-ban foglalták el a törökök. Területének csupán mintegy hatoda került oszmán uralom alá, a püspökök székhelyüket Kassán (1596–1604, 1649–1687) és Jászón (1614–1649) tartották. Paradox módon azonban ez a viszonylag kis terület az egyházmegye életében igen komoly szerepet játszott: míg a püspökség hódítástól mentes vidékei nagyrészt reformátusokká váltak, addig a török uralom alatti szeglete inkább katolikus maradt. Ez az első látásra különös tény, amely ellentmond a reformáció terjedésével kapcsolatos közkeletű elméleteknek, jelentős részben a gyöngyösi és jászberényi ferences kolostor kisugárzásával, illetve a földesúri reformáció hiányával magyarázható.¹⁵

Az egyházmegye királysági részében a katolikus restaurációt számos tényező hátráltatta, mégha hazai viszonylatban az egri püspökség a jobb helyzetben lévő egyházmegyék közé tartozott is. A századfordulón a székhely és környékének elvesztése, a Bocskai-felkelés és következményei, a hosszú széküresedés (1607–1616), majd a század első felében az erdélyi fejedelmek megújuló támadásai, a század második felében pedig a bujdosók és Thököly Imre uralma gátolták a katolikus egyházi intézményrendszer újjászervezését a döntő többségében református lakosságúvá vált egyházmegye területén. A hatékony lelkipásztori munka megindulását az 1620-as évek végétől számíthatjuk. A folyamat legfontosabb állomásait az egyházmegye birtokainak és tizedeinek folyamatos visszaszerzése, a Lósy Imre által 1634-ben összehívott jászói egyházmegyei zsinat, a jezsuiták, a konventuális és obszerváns ferencesek és a pálosok kolostorainak sorozatos alapítása, az egri egyházmegye bécsi szemináriumának (1641), majd kassai akadémiajának (1657), végül papnevelőjének (1665) felállítása, valamint a vallásos társulatok létrejötte és a század második felében rendszeressé váló katolikus könyvkiadás jelentették.¹⁶

12 Ezek 17. századi történetére és irodalmára összefoglalóan lásd: FAZEKAS ISTVÁN: *Szerzetesrendek Kelet-Magyarországon a XVII. században*. Acta Collegii Evangelici Prešovienis VII. Miscellanea Anno 1999. Prešov, 2000. 69–77.

13 SOÓS IMRE: *Az egri érsekség levéltára*. Bp., 1957. (Levéltári Leltárak 3.)

14 TUSOR PÉTER: *Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről*. (Archivio Santacroce). Levéltári Közlemények 73 (2002) 199–241.

15 Az egri püspökök joghatósági és lelkipásztori tevékenységével a hódoltságban készülő tanulmányomban részletesen írok.

16 A fentebb idézett irodalomból különösen: SUGÁR: *Az egri püspökök i. m.*, 287–370.; TUSOR PÉTER: *Lippay György i. m.*; BITSKEY ISTVÁN: *Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*. Eger, 1997. (Studia Agriensia 16.) 22–39.

Az egri egyházmegyének a 17. században 14, a király által kinevezett püspöke volt, közülük 10 nyerte el a pápai megerősítést is.¹⁷ A két korai püspök (Szuhay és Erdődy) kivételével valamennyinek a jegyzőkönyve fennmaradt a Vatikáni Levéltárban, tehát a vizsgálati eljárásukat elvégeztető püspökök közül hárman (Lósy, Lippay és Bársony) nem kapták meg a pápai konfirmációt. Bársony esetében a püspök halála, két elődjénél pedig a magyar püspökök és a Szentszék kapcsolatainak nehézségei akadályozhatták a megerősítés elnyerését.¹⁸ A jelenség mögött a királyi főkegyúri jog és a megerősítési eljárásért fizetendő díjak körüli viták mellett nyilván közrejátszott a magyar püspök-kinevezési rendszer azon sajátossága is, amely szerint a főpapok karrierjük során meghatározott sorrendben araszolgattak az egyre nagyobb jövedelmet jelentő püspöki székek felé. A tisztán címzetesnek tekintett, balkáni titulus után egy kisebb jövedelmű, dél-hódoltsági cím következett. Közülük a legalsó fokon állt a csanádi, majd jött a pécsi és a váradi, az utóbbi kettő némileg magasabb bevétellel. Ezt követően a váci, utána a veszprémi és nyitrai cím volt esélyes. A karrier csúcsát a győri és egri püspökségek, illetve ezek mellé a kalocsai érsekség, végül a legszerencsésebbeknek az esztergomi érsekség jelentette.¹⁹

A kinevezések és a kivizsgálási eljárások dátumainak összevetéséből kiderül, hogy az egri püspökök általában igen gyorsan, egy éven belül kérték a nunciaturán a kihallgatások lefolytatását. A pápai megerősítésre a 17. század utolsó harmadáig általában hosszú éveket kellett várni, ezt követően azonban viszonylag gyorsan megérkezett Rómából a jóváhagyás. A tizenhárom egri processzus közül tizenkettő a bécsi nunciatura kancelláriáján készült, Jakusics második vizsgálati eljárását Girolamo Colonna bíboros, Németország protektora készítette Rómában. Pyber jegyzőkönyvének tanúvallomásait Carlo Caraffa bécsi nuncius vette fel 1625-ben a soproni országgyűlésen, de a jegyzőkönyvet csak 1630-ban zárta le utóda, Giovanni Battista Pallotto. Lippay, Kisdi

17 Az egri püspökök a 17. században (királyi kinevezés – pápai megerősítés /ez elmaradhat/ – áthelyezés vagy elhalálozás): Szuhay István (1598–1600–1607), Erdődy János (1616–1625), Pyber János (1625–1631–1633), Lósy Imre (1633–1637), Lippay György (1637–1642), Jakusics György (1642–1645–1647), Kisdi Benedek (1648–1652–1660), Pálffy Tamás (1660–1667–1669), Szegedy Ferenc Lénárd (1669–1672–1675), Bársony György (1675–1677), Pálffy Ferdinánd (1678–1678–1680), Korompay Péter (1681–1682–1686), Fenesy György (1686–1687–1699), Telekessy István (1699–1702–1715). SUGÁR: *Az egri püspökök i. m.*, 287–370.; PATRITIUS GAUCHAT: *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi IV. Monasterii*, 1935. 73.; REMIGIUS RITZLER – PIRMINUS SEFRIN: *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi V. Patavii*, 1952. 73.

18 Ezekre a kérdésekre lásd TUSOR PÉTER fentebb idézett tanulmányát, illetve UÓ: *Az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia. (A magyar klérus és a római kúria kapcsolatainak válsága és reformja)*. Századok 134 (2000) 431–459.; UÓ: *A magyar hierarchia és a pápaság a 17. században. (Problémák és fordulópontok)*. Századok 136 (2002) 527–545.

19 Természetesen mindez nem jelentette, hogy egy-egy püspök valamennyi állomást megjárta, a balkáni cím általában kimaradt, és „ugorni” is lehetett: Szuhay (Vác, Eger, Nyitra, Kalocsa), Erdődy (Eger), Pyber (Pécs, Várad, Eger), Lósy (Csanád, Várad, Eger, Esztergom), Lippay (Pécs, Veszprém, Eger, Esztergom), Jakusics (Szerém, Veszprém, Eger), Kisdi (Szerém, Várad, Eger), Pálffy Tamás (Csanád, Vác, Eger, Nyitra), Szegedy (Erdély, Vác, Eger), Bársony (Várad, Eger), Pálffy Ferdinánd (Csanád, Eger), Korompay (Korbávia, Vác, Eger, Nyitra), Fenesy (Almissa, Csanád, Eger), Telekessy (Csanád, Eger). SUGÁR: *Az egri püspökök i. m.*

és Pálffy Tamás vizsgálati eljárását a nunciusok a pozsonyi ferences kolostorban, a többiekét bécsi palotájukban vezették le.

A jegyzőkönyvek közül hét maradt fenn egykorú tisztázatlanban a konzisztórium levéltárának per-sorozatában,²⁰ tizenkettőről a fogalmazvány példánya áll rendelkezésre a bécsi nunciatúrának szintén a Vatikánban őrzött archívumában,²¹ a Rómában készült jegyzőkönyv fogalmazványa pedig a Datária levéltárában²² található (hét per két állagban is fennmaradt).

1. táblázat

*Az egri püspökök kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei
a Vatikáni Levéltárban (17. század)*

Pyber János	1625 (1630)	Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 17. Arch. Concist., Processus Consist. vol. 20, fol. 338r–351v.
Lósy Imre	1634	Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 48.
Lippay György	1637	Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 57.
Jakusics György	1642, 1645	Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 75. Dataria Ap., Processus Datariae vol. 24, fol. 361r–369v. Arch. Concist., Processus Consist. vol. 44, fol. 16r–28v.
Kisdi Benedek	1649	Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 92. Arch. Concist., Processus Consist. vol. 51, fol. 78r–101v.
Pálffy Tamás	1662 (1666)	Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 126. Arch. Concist., Processus Consist. vol. 67, fol. 1r–13v.
Szegedy Ferenc	1670	Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 174. Arch. Concist., Processus Consist. vol. 71, fol. 1r–10v.
Bársony György	1677	Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 192.
Pálffy Ferdinánd	1678	Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 196. Arch. Concist., Processus Consist. vol. 77, fol. 21r–32v.
Korompay Péter	1682	Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 209. Arch. Concist., Processus Consist. vol. 81, fol. 24r–35v.
Fenesy György	1687	Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 231.
Telekessy István	1699	Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 282.

Az egri püspökjelöltek és egyházmegyéjük kivizsgálása során²³ összesen 33 tanút hallgattak meg, közülük négyet (Czeglédi, Luzénszky, Somogyi, Vanoviczi) kétszer, így

20 Archivio Segreto Vaticano, Archivio Concistoriale, Processus Consistoriales (a továbbiakban: ASV Arch. Concist., Processus Consist.)

21 Archivio Segreto Vaticano, Archivio della Nunziatura in Vienna, Processi dei vescovi e degli abbatì (a továbbiakban: ASV Nunz. Vienna, Proc. Vescovi.)

22 Archivio Segreto Vaticano, Dataria Apostolica, Processus Datariae (rövidítve: ASV Dataria Ap., Processus Datariae)

23 Az alábbiakban elmondottak forrásai az 1. táblázatban felsorolt jegyzőkönyvek, amelyek kis terjedelműek, és a bécsi sorozat oldalszámozás nélküli fasciculusokból áll. Ezért a továbbiakban a jegyző-

összesen 37 vallomás maradt fenn, ami jegyzőkönyvenként átlagban kettő–négy tanút jelent. A kihallgatott személyek egy kivétellel egyházi emberek voltak, az egri egyházmegye esetében ugyanis – a hódoltsági püspökségektől eltérően – nem volt szükség a helyi viszonyokat ismerő világi személyek (főleg kereskedők) meghallgatására. A tanúk kiválasztásakor a nunciaturai hivatalnokok általában a jelölt Bécsben (illetve Pozsonyban) elérhető ismerősei között igyekeztek keresgélni, ennek következtében az egyházmegyeről szóló beszámolók sokszor meglehetősen semmitmondóak, és az általánosságok szintjén mozognak.²⁴

2. táblázat

*Az egri püspökök kánoni kivizsgálása során meghallgatott tanúk
(* = csak a jelöltről vallott, ** = csak az egyházmegyeről vallott)*

A tanú neve, tisztsége ²⁵ és életkora	a vallomás éve
1. Baán János, a Pazmaneum növendéke (25)**	1670
2. Bartók István esztergomi kanonok (50)	1662
3. Bielavich György OFM	1645
4. Brien, Anton OFM	1645
5. Czeglédi Albert egri kanonok (42)	1637
6. Czeglédi Albert pécsi püspök (46)**	1642
7. Dávid Pál pécsi püspök (50)	1625
8. De Tertiis, Octavius pillichstori dékán (50)*	1670
9. Elevenkuti András SJ (53)	1677
10. Elwanger, Ferdinand SJ (42)*	1678
11. Fugatius András SJ (48)	1682
12. Gentilotti, Cornelio SJ (60)*	1678
13. Hartyáni György, a Pazmaneum növendéke (24)	1682
14. Hevenes Gábor SJ (45)	1699
15. Hruskovics János, a Pazmaneum növendéke (26)*	1670
16. Huszár István, győri püspöki birtokok intézője (50)*	1699
17. Kecskeméti János SJ (53)	1687
18. Kopcsányi Mihály pozsonyi prépost (42)	1637

könyvekre (az idézetek kivételével) csak a tanúk nevével hivatkozom. A tanulmányban csak az egri egyházmegyre vonatkozó adatokat ismertetem, a jelöltekkel kapcsolatos vallomásokat nem, ugyanis az ő korábbi életútjuk általában nincs kapcsolatban a későbbi egyházmegyjükkel.

24 1678-ban például Pálffy Ferdinánd vizsgálati jegyzőkönyvébe Francesco Buonvisi nuncius bemásoltatta az előző eljárás során felvett egyházmegyei vallomásokat, mivel nem találtak Bécsben olyan személyt, aki a püspökség viszonyait behatóbban ismerte volna.

25 A tanúk számos egyházi címe közül csak egyet (általában püspökséget, illetve káptalani tagságot) adok meg.

19. Lósy Imre váradi püspök (50)	1625
20. Luzénszky Joakim, Pázmány káplánja (31)	1634
21. Luzénszky Joakim esztergomi örkanonok (60)	1662
22. Makai István, a Pazmaneum növendéke (24)**	1678
23. Mariani, Pietro zenggi püspök	1649
24. Nádasdy László OSPPE (37)	1699
25. Posgay János boszniai püspök (55)	1625
26. Püsky János esztergomi kanonok (43)	1634
27. Senkvicz Máttyás esztergomi kanonok (45)	1625
28. Simándi István csornai prépost (43)	1634
29. Somogyi Ferenc pástói apát (42)**	1642
30. Somogyi Ferenc egri nagyprépost (50)	1649
31. Széchényi Pál pécsi püspök (42)	1687
32. Szelepcsényi György esztergomi kanonok (39)*	1637
33. Szendrei János, a Pazmaneum növendéke (24)**	1678
34. Szentiványi Márton SJ (44)	1677
35. Vanoviczi János OSPPE (38)	1649
36. Vanoviczi János OSPPE (58)**	1670
37. Zongor Zsigmond váradi püspök (60)	1649

A nunciatúra hivatalnokai legtöbbször a jezsuiták segítségét kérték. A bécsi jezsuita rendházak előjárói és tanárai nemcsak könnyen mozgósíthatók voltak ilyen feladatokra, de tanári és előjárói tisztüknél fogva jól ismerték a jelölteket, továbbá a rend kiterjedt lelkipásztori tevékenysége miatt az egész országterület vallási helyzetéről is rendelkeztek információkkal. A többi szerzetesrendet két-két ferences és pálos képviseli, közülük a kétszer is meghívott Vanoviczinak misszionáriusként pontos ismeretei voltak az egyházmegye viszonyairól. A világi papság soraiból összesen tizenöt kanonokot és püspököt hallgattak ki, közülük elsősorban az egri káptalan tagjainak (Czeplédinek és Somogyinak) a vallomásai tarthatnak számot érdeklődésünkre. A többi egyházmegye vizsgálati eljárásaihoz hasonlóan ezúttal is szívesen éltek a bécsi magyar papnevelő intézet, a Pázmáneum növendékeinek szolgálataival: összesen öt diák nevével találkozunk a jegyzőkönyvekben.

A PÜSPÖKSÉG EGYKORI SZÉKHELYE: EGER

A hódolt Magyarország városainak történeti forrásanyaga nagyon egyenetlenül maradt ránk: míg az alföldi mezővárosok levéltárai olykor igen gazdag anyagot őriztek meg, és így török kori történetükről is alapos feldolgozások készültek, addig a török közigazgatási és katonai központokká vált városok nagy részének 16–17. századi histo-

riájáról alig tudunk valamit.²⁶ Bár a magyar lakosságukat is megőrzött települések esetében nem annyira rossz a helyzet,²⁷ a hódoltság fővárosa, Buda és Pest történetét pedig mintaszerű monográfia dolgozza fel,²⁸ a többiekéről legfeljebb a török összeírások elemzésével nyerhetünk közelebbi ismereteket.²⁹ Még rosszabb a helyzet a 16–17. század fordulóján, vagy a 17. században elfoglalt városok esetében, hiszen ekkor már a török források száma is jelentősen lepad, így gyakorlatilag forrástalan vizsgálati terepre érkezünk. Az 1596-ban török uralom alá került Eger közigazgatásáról és katonaságáról ugyan viszonylag pontos ismeretekkel rendelkezünk,³⁰ de a városról török összeírást nem ismerünk,³¹ Evlia Cselebi és a Magyar Simplicissimus leírásain kívül szinte semmilyen dokumentum nem áll rendelkezésünkre, ennek következtében népességének, gazdaságának, társadalmának, vallási és kulturális életének részleteiről voltaképpen semmit sem tudunk.³² A fentebb elmondottak fényében a török uralom alatti Egerre vonatkozó minden apró adat fokozott jelentőséggel bír.

Az egri püspökjelöltek kivizsgálásai során több tanú rendelkezett viszonylag megbízható értesülésekkel az egyházmegye elfoglalt székhelyéről.³³ Czeglédi Albert Egerben született 1595 táján, közvetlenül a török foglalás előtt, többször járt a városban, a vallomástétel idején még életben levő szüleitől is hallott az ottani viszonyokról. Somogyi Ferenc nagyprépost az Egerben járt papoktól és jobbágyaiktól szerezte értesüléseit. Az északkelet-magyarországi pálos missziókat irányító Vanoviczi János sohasem fordult meg Egerben, de egy öreg rendtársát néha beküldte, aki beszámolt neki tapasztalatairól.³⁴ Ez az adat (az alább idézett Somogyi-féle vallomással együtt) bizonyítja, hogy a

26 A török kori magyar városhálózat kettősségére legújabbán: GERŐ GYÓZÓ: *A városszerkezet alakulása a magyarországi török hódoltságban*. Keletkutatás 1996/tavaszi – 2002/tavaszi, 129–140.

27 Csak ízelítőül: SZAKÁLY FERENC: *Török megszállás alatt (1543–1686)*. In: *Szeged története I. (A kezdetektől 1686-ig)*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged, 1983. 535–738.; *Pécs a törökkorban*. Szerk. SZAKÁLY FERENC. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.)

28 FEKETE LAJOS: *Budapest a törökkorban*. Bp., 1944. (Budapest története III.) Vö. még: FEKETE LAJOS – NAGY LAJOS: *Budapest története a török korban*. Bp., 1986. (Klly. a Budapest története II. Bp., 1974. című műből).

29 Szintén csak két újabb példát idézek: HEGYI KLÁRA: *Székesfehérvár a török korban*. H. n. [Székesfehérvár], é. n. (História klub füzetek 5.); DÁVID GÉZA: *Esztergom szerepe és sorsa a török korban*. In: *Lux Pannoniae. Az ezeréves kulturális metropolisz*. Szerk. HORVÁTH ISTVÁN. Esztergom, 2001. 251–260.

30 DÉTSHY MIHÁLY: *Adalékok a törökkori Eger történetéhez*. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve IV*. Eger, 1966. 153–164.; VASS ELŐD: *Adalékok az egri pasák hivatali sorrendjéhez*. *Az Egri Vár Híradója* 19–20 (1986) 20–48.; HEGYI KLÁRA: *Eger a magyar és a török végvári rendszerben*. *Az Egri Vár Híradója* 28 (1996) 17–23.

31 GÉZA DÁVID: *Egri*. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10. Istanbul, 1994. 489–490.

32 NAGY JÓZSEF: *Eger története*. Bp., 1978. 133–157. Kivételt egyedül az egri várban raboskodó magyar foglyok jelentenek, akikről számos levél maradt fenn: IZSÉPY EDIT: *Az egri törökök fogságába esett magyar rabok kiváltásának és szállításának problémái*. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve XI–XII*. Eger, 1974. 159–169.

33 A püspöki processzusok vallomásai a kérdőpontok alapján elsősorban a püspöki székhelyről, és sokkal kevésbé az egész egyházmegyeről tájékoztatnak. Ennek következtében az egri jegyzőkönyvek is csupán Egerről, illetve Jászóráról és Kassáról tartalmaznak használható információkat, az egyházmegye egészéről, annak lelkipásztori problémáiról (pl. ortodoxok uniója, missziók, rekatolizáció stb.) szinte teljesen hallgatnak.

34 Vanoviczi tevékenységéről és az északkelet-magyarországi pálos missziókról újabbán több tanulmány is napvilágot látott: TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: *A remeterend vándormisszionáriusa. Vanoviczi János, az*

török Egerben éltek katolikusok, akiknek vallási igényeiről a királyi Magyarország egyházi intézményei gondoskodtak.³⁵

A tanúk Egerrel kapcsolatban tett vallomásai megerősítik az eddig is ismert tényt: az egyházmegye települései közül leginkább egykori székhelye szakadt ki a magyar világi és egyházi intézményrendszer keretei közül. A vallomások leginkább csak török lakosságról tudnak: Czeglédi szerint 200 házból állt, Somogyi ötezerre taksálta lakóinak számát. Simándi István és Fugatius András szerint csak a foglyok képviselték a keresztény elemet.³⁶ Az alább említett Somogyin és Zongor Zsigmondon kívül egyedül Bartók István számolt be szemtanúk állításai alapján kisszámú református és ortodox lakosságról.³⁷ A vallomások egyöntetűen leszögeznek: a keresztényeknek nincs templomuk és nyilvános vallásgyakorlatuk. Ennek értelmében teljesen kizárható a Katona István által közölt állítólagos török feliratok hitelessége, amelyek szerint a keresztények szultáni engedély alapján használhatták a várbeli templomot.³⁸ Ez az állítás már csak azért is nélkülöz minden valószínűséget, mivel a várbeli Szent János székesegyházat 1566-tól hadiraktárként használták, a káptalan a katolikus istentiszteletet egy ideig a Szent Mihály kápolnában, majd az 1570-es évek elejétől kezdve a városi Szent Mihály plébánia-templomban tartotta, amelyet 1580-ban a protestánsok foglaltak el és tartottak birtokukban 1596-ig. A török foglalás előtti másfél évtizedben a káptalan és az egri katolikusok feltehetőleg a Szent Katalin templomot használták.³⁹

---

első pálos misszionárius levelei (1642–1677). Levéltári Közlemények 72 (2001) 187–245.; VÉGSHEŐ TAMÁS: *Pálos hithirdetők kapcsolatai Északkelet-Magyarország görög katolikusaival (1642–1682).* Athanasiana 12 (2001) 65–79.; UÓ: *Egy misszionáriusi életút indulása a XVII. században.* Vanoviczi János OSPPE (1614–1678). In: A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testülete 10 éves jubileumi közgyűléssel egybekötött tudományos ülésének előadásai 2. kötet. Nyiregyháza, 2002. 684–691.

35 Ezekre az adatokra lásd az alábbi jegyzetekben idézett vallomás-részleteket. Ugyancsak a katolikus vallású lakosság egri jelenlétére enged következtetni az egri pasa 1681-ben kibocsátott védőlevele, amelyben utasítja a vár agát, hogy a barátokat bocsássák be Egerbe. GOROVÉ LÁSZLÓ: *Eger városának története.* Eger, 1876. 183–185.

36 „Civitas Agriensis est in regno Hungariae in monte sita, habet planitiem pulchram, circuitus est unius miliaris italici circiter, quot autem domos habeat, ignoro, christifideles nullos vel paucos habet, exceptis captivis...” Simándi (1634). ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 48.; „In comitatu Agriensi est civitas Agriensis, in qua residebat episcopus, est sub dominio tyrannico Turcae, et nullus est ibi christifidelis, nisi forsitan aliquis captivus...” Fugatius (1682). ASV Arch. Consist., Processus Consist. vol. 81, fol. 27r.

37 „Scio civitatem Agriensem esse in regno nostro Hungariae in comitatu Heves, modo subiacet Turcae, quod est notorium, et audivi ab iis, qui ibi fuerunt, esse pulchri situs, mediocris magnitudinis, nescio, quot domibus conflatur, habitatur a Turcis, et pauci sunt ibi Calvinistae et schismatici, audivi ab iis, qui fuerunt ibi.” Bartók (1662). ASV Arch. Consist., Processus Consist. vol. 67, fol. 3r. Ugyanezt vallotta Luzénszky Joakim is: uo. fol. 5r.

38 STEPHANUS KATONA: *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriae XXVII.* Budae, 1794. 614–615. A feliratok hitelességét az egri történetírók is egyöntetűen elutasították. SZEDERKÉNYI NÁNDOR: *Heves vármegye története III.* Eger, 1891. 202–203.; NAGY: *Eger története i. m.*, 136–137.

39 SZABÓ JÁNOS GYÖZŐ: *Az egyház és a reformáció Egerben (1553–1595).* In: *Az Egri Múzeum Évkönyve XV.* 1977. 103–158. (különösen: 104–110., 116–119., 125–126.); *Heves megye műemlékei II.* Szerk. DERCSÉNYI DEZSŐ–VOIT PÁL. Bp., 1972. (Magyarország Műemléki Topográfiája VIII.) 134., 407.; vö. még: SZABÓ JÁNOS GYÖZŐ: *Adatok Eger XVI. századi egyháztörténetéhez.* In: *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve XVIII.* Eger, 1981. 65–82.

A vallomások leginkább a várbeli Szent János és a városi Szent Mihály templomokról szólnak.⁴⁰ Valamennyi tanú egyöntetűen arról számolt be, hogy nincsen katolikus (sőt egyáltalán keresztény) templom a városban. Czeglédi szerint a Szent Mihály templom jó állapotban volt, míg a korábbi Szent János székesegyházat a törökök a tornyával együtt lerombolták és erősséggé alakították át, a templom helyén pedig istálló állt.⁴¹ Szintén a székesegyház tornyának lerombolásáról emlékezett meg Somogyi Ferenc nagyprépost. A városban a káptalan által egykoron használt Szent Mihály, illetve a Szent Demeter templomokról is tudott. Első vallomásában úgy nyilatkozott, hogy a törökök teve-istállóként használják az egykori templomokat, a második jegyzőkönyvben viszont már azt állította, hogy a Szent Mihály székesegyház mecsetként szolgál.⁴² Az Egerbe be-bejáró öreg pálos és egy megkeresztelt török elmesélése alapján Vanoviczi is tudott a mecsetté alakított városi (tehát Szent Mihály) székesegyházról, illetve a templomtól nem messze álló püspöki palotáról, amelybe a törökök nem mertek beköltözni a kísértetektől való félelmükben.⁴³ A vizsgálati jegyzőkönyvek adatai összhangban áll-

40 A középkori egri templomokra lásd: *Heves megye műemlékei i. m., II.* 14–15.

41 „Scio quod est constituta civitas Agriensis in superiore Hungaria. Situs vero civitatis est ad radicem montis, habet autem in monte arcem Agriensem, est nobilis et ampla civitas, et habet circiter ducentas domos, inhabitatur tantum a Turcis, et est sub potestate Turcarum, et scio, quia sum in dicta civitate natus et pluries ibi transivi. Ad 2^m respondit. Scio esse ecclesiam in dicta civitate, sed in manibus Turcarum, et nullum ibi fieri sacrificium a christianis, est sub invocatione Sancti Michaelis, structurae satis bonae ex lapidibus quadratis, fuit etiam alia ecclesia cathedralis prius, quae fuit destructa a Turcis, et conversa in stabulum mulorum, et turris cum ea demolita, et scio ex relatione meorum parentum, qui adhuc vivunt.” Czeglédi (1637). ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 57.; „Respondet civitatem Agriensem esse locatam in partibus superioribus regni Hungariae, situatam in campo plano, ecclesiam vero cathedralem positam esse supra montem ipsi civitati pendentem, magnitudinis vero unius castris, qualitatis satis munitae et a Turcis in praesidium conversae. A nullo christiano inhabitatur ob tyrannidem Turcarum, et certo scio, quia sum oriundus et quia vidi. Ad 2um Scio fuisse in arce ibidem Agriensi ecclesiam cathedralem sub invocatione Sancti Joannis Euangelistae, destruxerunt Turcae templum, et fecerunt munitionem illius structurae. Et hoc mihi constat ex relatione aliorum, qui fuerunt praesentes destructioni, a quibus audiui.” Czeglédi (1642). ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 75.

42 „...A nullis christifidelibus inhabitans, dominio Turcarum Imperatori subiaccens, et istam scientiam non aliunde, quam ex frequenti relatione sacerdotum catholicorum et certorum saecularium scio. Ad 2um respondit fuisse ecclesiam in arce Sancti Joannis Euangelistae ante Portam Latinam, cuius turrim destruxit Turca, aliam ecclesiam cathedralem in civitate sitam Sancti Michaelis Archangeli, ubi antiquitus capitulum cum episcopo divina peragebant officia, tertium fuisse templum Sancti Demetri. Illa omnia templa a Turcis, christiani nominis hostibus, possidentur, ubi modo cameli intertententur. Indigerent maxima reparatione, si a christianis inhabitaretur. Et hoc audiui ex certorum sacerdotum relatione.” Somogyi (1642). ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 75. Az 1649. évi vallomását lásd a függelékben.

43 „Civitas Agriensis est in Hungaria, et in optima parte Hungariae est sita in planitie, sub quodam monte, et est satis magna, nescio praecise, quot conflatur domibus, sed bene scio, quod illa possunt egredi quinque millia Turcarum, habitatur ab iisdem Turcis, et non adsunt christifideles, est subiecta in temporalibus dominio Turcarum. De causa scientiae, quia ego habito ibi prope, licet nunquam sim ingressus civitatem praedictam, attamen intromitto interdum unum ex meis patribus, valde senem, qui plura mihi refert de civitate praefata. Ad 2^m respondit. In civitate Agriensi adhuc extat ecclesia cathedralis, nescio sub qua invocatione, sed ad praesens est conversa in moscheam Turcarum, est pulchrae structurae et qualitatis, non credo indigere reparatione, sed tamen altaria fuerunt sublata. De causa scientiae, quia audiui ab illo patre ex meis, de quo supra, necnon a quodam Turca, quem ego baptisavi.” Vanoviczi (1649). ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 51, fol. 83v.

nak Evlia Cselebi leírásával, aki egyetlen keresztény templomról sem tudott a városban, helyükön mecsetekről számol be, a várban pedig nagy hadiszertárról ír.⁴⁴

Somogyi Ferenc 1649-ben tett vallomása egy eddig teljesen ismeretlen adattal gazdagítja az egri püspökök és a hódoltság kapcsolatairól szerzett ismereteinket. Az egri káptalan kanonokja, majd nagyprépostja arról számolt be, hogy az Egerben élő olasz (a hódoltsági terminológia ismeretében nyilván raguzai) katolikus szűcsök papot kértek tőle. Somogyi nemcsak papot küldött hozzájuk, hanem liturgikus felszereléseket is, de mindezt titokban, mert nyilvánosan nem mertek katolikus vallásgyakorlatot folytatni. 1649-ben az említett pap már nem volt az élők sorában.⁴⁵ Somogyi közlése két szempontból is fontos tanulsággal szolgál. Bár korábban is tudtunk az 1630-as évek végén Egerbe telepített rácokról,⁴⁶ viszont az „olaszok”, vagyis a katolikus raguzaiak és bosnyákok jelenlétéről, akik között nyilván kereskedőket is találunk, eddig nem rendelkezünk közelebbi ismeretekkel. Somogyi vallomása alapján tehát Eger is beépült abba a balkáni gazdasági és kereskedelmi szervezetbe, amelynek a raguzai, majd a bosnyák kereskedők jelentették a legfontosabb közvetítőit, hódoltsági központjai pedig Belgrád, Buda és Temesvár voltak.⁴⁷ Másrészt a Jászón, majd Kassán élő egri káptalan és az egri raguzaiak közötti lelkipásztori kapcsolat gyakorlatilag egyedülálló a hódoltsági egyháztörténelemben. A bosnyák és horvát katolikusok lelkipásztori ellátásáról kezdetől fogva a Balkánról érkező és az Apostoli Szentszék hatóságaival közvetlen kapcsolatban álló papok, a 17. század derekán túlnyomórészt a bosnyák ferencesek gondoskodtak. A magyar katolikus hierarchia számára éppen elég nehézséget jelentett a magyar lakosság lelkigondozása, a horvát anyanyelvű katolikusokkal legfeljebb a pécsi és andocsi jezsuita misszionáriusok foglalkoztak.⁴⁸ Ugyanakkor Eger határszéli helyzete a jelek szerint már nem tette lehetővé, hogy a missziós intézményrendszer papot tudjon biztosítani a városban élő raguzai és bosnyák katolikusok számára. Egerbe a püspökség több településén vizitáló Benlich Máté belgrádi püspök sem merészkedett el.⁴⁹ A 17. század derekára ugyanakkor a magyar főpapok hódoltsági befolyása a korábbi időszakhoz képest jelentősen megnövekedett, így – ha csupán ideiglenesen is – fel tudták vállalni a közeli török közigazgatási székhely horvát anyanyelvű katolikus híveinek lelkipásztori megsegítését is.

44 KARÁCSON IMRE: *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666*. Bp., 1908. (Török-Magyarok Történelmi Emlékek. Török Történetírók IV.) 110–120.

45 Somogyi (1649): ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 51, fol. 86r. (Függelék). A Somogyival együtt kihallgatott Zongor Zsigmond is említi, hogy Egerben a törökök és a reformátusok mellett néhány katolikus is lakott, és kiemelte, hogy a környező falvakban sok jó katolikus élt. Uo. fol. 89r.

46 DÉTSZY: *Adalékok i. m.*, 158–159.; NAGY: *Eger története i. m.*, 149.

47 Erről részletesen írtam: MOLNÁR ANTAL: *A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon*. Századok 134 (2000) 373–429.; UŐ: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*. Bp., 2002. (Humanizmus és Reformáció 26.) 56–65.

48 Erre a kettősségre összefoglalóan: MOLNÁR ANTAL: *Róma és a török hódoltság. (A missziószervezés történetének vázlata)*. In: *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban*. Szerk. ILLÉS PÁL ATTILA. Piliscsaba–Bp., 1999. [2000.] (Sentire cum Ecclesia 1.) 35–54.

49 Jelentésének az egri püspökség területéről készített része: BORSA IVÁN-TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: *Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól 1651–1658*. Levéltári Közlemények 60 (1989) 128–132.

Az egri püspökök és káptalanuk a 17. században Jászón és Kassán tartották a székhelyüket. Jászón a főpásztorok a Keresztelő Szent János prépostság épületét használták rezidenciaként, templomát pedig székesegyházként. Az 1640-es évek elejétől kezdve az épületek a tanúk szerint felújításra szorultak, Kisdi Benedek hozzá is látott helyreállításukhoz.⁵⁰ Jakusics György családi javaiból egy jótékony célokat szolgáló zálogház (*mons pietatis*) felállítását tervezte.⁵¹ A püspökség és a székeskáptalan székhelye 1649-től kezdve Kassa városa volt. A tanúk közül többen hosszú éveket töltöttek Felső-Magyarország fővárosában: Elevenkuti András és Fugatius András a kassai kollégiumban tanítottak, Baán János, Szendrei János és Hartyáni György, a Pázmáneum növendékei pedig korábban a kassai jezsuiták diákjai voltak. A lakosság számáról közölt információk ennek ellenére igen különbözőek: Fugatius 7000-8000 fős adatától Elevenkuti húszeszes számáig terjed a becslések skálája. Ezek a lélekszámok még a század második felében lezajlott jelentős betelepülés figyelembe vételével is eltúlzottnak tekinthetők: a 17. század derekán a katonasággal együtt is legfeljebb 5000–6000 lakosa volt a városnak.⁵² A katolikusok számára tanúink már megbízhatóbb adatokkal szolgálnak, hiszen ők maguk is ehhez a vallási kisebbséghez tartoztak. A város őslakossága evangélikus volt, mellette egy református magyar kisebbséggel, míg a 17. században betelepülők elsősorban a katolikus felekezethez tartoztak.⁵³ Ezt a folyamatot jelzi Baán és Vanoviczi adatainak különbsége: az egykori kassai diák tanulóveiből mintegy 300 katolikusra emlékezett, Vanoviczi viszont 1670-ben (nyilván közelebbi emlékek alapján) 1000-re taksálta számukat. Szendrei szerint a 10000 fős lakosság mintegy fele a katolikus egyház híve, ami ilyenformán nyilván megint csak túlzás.

Az egri székeskáptalan a középkorban igen népes testület volt: a 13. század végén a kanonokok száma meghaladta harmincat, emellett 24 káplán és hatvannál több oltárjavadalmas szolgált a székesegyházban.⁵⁴ A káptalan szegénysége miatt 1307-ben Márton egri püspök a kanonokok számát húszban maximálta.⁵⁵ A 16. század második felében, a török háború és a reformáció következtében a káptalan jövedelmei jelentős mértékben lepadtak, gyakorlattá vált az egyes javadalmak összevonása. 1569-ben még 19 kanonok írt alá egy káptalani okmányt, 1574-ben a testület egy jezsuita beszámoló szerint már csak mintegy 10 kanonokból állt, 1583-ban pedig Antonio Possevino jezsuita diplomata összesen 13 papról tudott Egerben.⁵⁶

Az egyházmegye intézményei közül a jegyzőkönyvek a káptalanról írnak a legtöbbször: különösen a káptalan két nagyprépostja, Czeglédi Albert és Somogyi Ferenc nyújtottak vallomásaikban (1637–1649) megbízható és részletes képet a vezetésük

50 Czeglédi (1642), Somogyi (1642), Somogyi (1649).

51 Bielavich (1645).

52 KERÉKES GYÖRGY: *Polgári társadalmunk a XVII. században Schimer János 1625–1674 kassai kereskedő üzleti könyve alapján*. Kassa, 1940. 39.

53 TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA: *Társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás: a kassai példa*. In: UÓK: *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században*. Források, formák, közvetítők. Bp., 2001. 299.

54 *Adatok i. m.*, IV. 46–47. (LESKÓ JÓZSEF bevezetése NOVÁKY alább idézett művéhez.)

55 KOVÁCS: *Az egri egyházmegye i. m.*, 32.

56 SZABÓ: *Az egyház és a reformáció i. m.*, 109., 119., 126.

alatt álló intézményről. A század második feléből, a kassai időszakból sajnos nem rendelkezünk hasonlóan alapos beszámolóval.⁵⁷ A püspöki processzusok jegyzőkönyvei az 1630-as évektől kezdve közölnek számszerű adatokat az egri káptalanról. A jászói időszakban a káptalan 12–16 kanonokból állott, akik közül 4 káptalani méltóság (*dignitas*), 6–7 főesperes és 3–4 mesterkanonok volt, mellettük egy-egy káplánt fizetett a püspök és a káptalan, akik naponta miséztek a székesegyházban.⁵⁸ 1642-ben a jászói székesegyházban szolgáló papok és klerikusok létszáma összesen 19 fő volt.⁵⁹ A jászói plébános nem volt a testület tagja. A káptalanhoz régen 19 oltárjavadalom is tartozott, amelyeket a szűkös anyagi viszonyok miatt a kanonokok birtokoltak. A Trienti Zsinat által előírt teológus és penitenciárius javadalom, akárcsak a többi magyarországi káptalanban, az egriben sem volt, de a kanonokok prédikáltak és gyóntattak is, ezzel (legalábbis részben) pótolták a hiányzó funkciókat.⁶⁰ Az 1637. évi jegyzőkönyvben egy részletes kimutatás maradt fenn a káptalan tagjairól és jövedelmeikről. Az egyes stallumok bevételei elsősorban a kvartából (vagyis meghatározott települések tizedeinek a káptalan számára biztosított egynegyed részéből) és a káptalani birtokok hozamának szétosztásából (*canonicalis portio*) származtak. A hiteleshelyi tevékenység haszna felerészben a káptalant, negyedrészt az olvasókanonokot, negyedrészt pedig a jegyzőt illette.⁶¹ A püspökség jövedelmeihez hasonlóan a káptalan tagjainak bevételei is növekedtek. Czeglédi és Somogyi 1642-ben a nagypréposti stallum és a Szűz Mária prépostság éves jövedelmét 500, a dignitásokét és a kanonokokét 200–400 forintra tették, a legkisebb jövedelem 140 forintra rúgott.⁶² A káplánok ezzel szemben mindössze 60, később 100 forintot kerestek, az étkezésükről pedig az éneklőkanonok gondoskodott.⁶³

57 Az egri káptalan történetére és tagjainak archontológiájára alapvető: NOVÁKY JÓZSEF: *Memoria dignitatum, et canonicorum cathedralis ecclesiae Agriensis*. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez IV. Szerk. LESKÓ JÓZSEF. Eger, 1907. 55–265.

58 Czeglédi és Somogyi mellett a kanonokok számát említi még Püsky (1634), Luzénszky (1634) és Simándi (1634). A 17. században nem minden középkori főesperességet töltöttek be, Nováky idézett jegyzéke a vallomásokkal megegyező főesperességeket említ (hevesi, pankotai, patai, szabolcsi, székesegyházi, tarcafi, ungi).

59 Somogyi (1642).

60 Somogyi (1649). (Függelék). A magyarországi székeskáptalanoknak a katolikus reformmal szembeni ellenállásáról: VANYÓ TIHAMÉR: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről (1600–1850)*. Pannonhalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár II.) 2–15.

61 ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 57. (melléklet a káptalan jövedelmeiről). Az egri káptalan hiteleshelyi tevékenységének iratanyagából legutóbb bő válogatást közöl: SUGÁR ISTVÁN: *Az Egri Káptalani Hiteleshely nógrádi vonatkozású iratainak regesztái (1378–1700)*. Salgótarján, 2001. (Adatok, Források és Tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 30.)

62 A század második felében a tanúk hasonló nagyságú összegeket adtak meg: Baán (1670), Szentiványi (1677), Elevenkúti (1677), Fugatius (1677).

63 Baán (1670), Fugatius (1682).

3. táblázat

Az egri káptalan stallumai és évi jövedelmei aranydukátban (1637, 1642)*

Nagyprépost	400
Olvasókanonok	400
Éneklőkanonok (Szent István társaskáptalan prépostja, 1642: ungi főesperes is)	200
Órkanonok	200
Székesegyházi főesperes (1642: borsodi főesperes is)	200
Szűz Mária társaskáptalan prépostja (1642: zempléni főesperes is)	200
Szent Péter társaskáptalan prépostja (1642: beregi főesperes is)	200
Pankotai főesperes	100
Tarcafői főesperes	100
Patai főesperes	150
Szabolcsi főesperes	150
Hevesi főesperes	100
Ungi főesperes	150
4 mesterkanonok	4x100
Tapolcai apát (olvasókanonok)	200
Bélháromkuti apát (nagyprépost)	200
Sári apát (címzetes)	0
Pásztói apát (címzetes)	0

A püspökök nem költöztek a káptalannal együtt állandó jelleggel Kassára, hanem továbbra is jászói palotájukban laktak. Kassán csupán egy házat béreltek, hogy legyen hol megszállniuk a városban.⁶⁵ Székesegyházként 1650-től 1671-ig a ferencesek templomát használták, a Szent Erzsébet székesegyházat 1671. november 24-én foglalta vissza az evangélikusoktól a császári katonaság Szegedi Ferenc Lénárd püspök számára.⁶⁶ A vallomások mind a jászói, mind pedig a két kassai templom esetében hangsúlyozták a liturgikus felszerelések kielégítő voltát a főpapi istentisztelethez. Ereklyékkel viszont a 17. század utolsó harmadáig nem rendelkeztek: a Kassáról való menekülésük során 1604-ben a relikviák odavesztek.⁶⁷ I. Rákóczi György 1644. évi támadásakor a sekrestye ismét jelentős károkat szenvedett, a liturgikus felszereléseket Somogyi mentette

64 A táblázat alapjául az 1637. évi jegyzőkönyvben található kimutatás szolgál, ebben szerepelnek a megadott jövedelmek. Somogyi Ferenc 1642. évi vallomásában viszont több olyan stallum szerepel, amelyeket az 1637. évi jegyzék és Nováky összeállítása sem említ, nyilván azért, mivel jövedelmekkel nem rendelkeztek, és egyéb stallumokkal vonták azokat össze.

65 Valamennyi tanú ilyen értelemben nyilatkozott. Vö. még: WICK BÉLA: *A kassai Szent Erzsébet dóm*. Kassa, 1936. 110.

66 WICK: *A kassai Szent Erzsébet dóm i. m.*, 113–116.

67 Czeglédi (1637). 1670-től kezdve a tanúk már vallanak a székesegyház ereklyéiről (Baán, Vanoviczi, 1670). Vanoviczi két temetőről tudott: az egyik a városon kívül, a másik a romos domonkos templomban volt.

meg a pusztulástól.⁶⁸ A káptalan visszaköltözésével egyidőben, 1650-ben a jezsuiták és a szalvatoriánus ferencesek telepedtek meg a városban, ezzel a katolikus restauráció két legjelentősebb szerzetesrendje jutott fontos bázishoz a felső-magyarországi terjeszkedéshez. A két kolostor mellett a tanúk közül Szendrei és Hartványi megemlékeztek a három vallásos társulatról (a jezsuiták vezetése alatt álló *Congregatio Mariana sub titulo Immaculatae Conceptionis Beatae Mariae Virginis* és a *Congregatio Agoniae Christi*, illetve a Szent Ferencről elnevezett kordás társulat), valamint a katolikus ispotályról.⁶⁹

Az egyházmegyék papságának korszerű kiképzését a Trienti Zsinat határozatainak értelmében a püspökök által alapított és fenntartott papnevelő intézeteknek kellett volna biztosítaniuk.⁷⁰ Lósy Imre működése idejéből vannak az első értesüléseink, hogy az egri püspök és a káptalan Nagyszombatban és Bécsben taníttatott papnövendékeket.⁷¹ A Lippay György által 1641-ben, a Pázmáneum mellett alapított bécsi szeminárium alig egy évtizedig működött ugyan, de még a század második felében is tanult néhány egri növendék a bécsi magyar papnevelő intézetben.⁷² A jegyzőkönyvek vallomásai szerint az 1640-es években átlagban 16 egri növendék élt Bécsben, néha több, néha kevesebb. 1649-re szinte valamennyit pappá szentelték, és rövidesen készültek újakat küldeni, de erre valószínűleg már nem került sor.⁷³ A káptalan emellett Jászón is fizetett egy iskolamestert, aki a fiatal fiúkat tanította. A jezsuita gimnáziumok megjelenése előtt az egyházmegyében nyilván ez a tanintézet jelentette a papságra készülők első iskoláját.⁷⁴ Az 1665-ben alapított kassai szeminárium az 1660-as és 1670-es években 12–18 növendéket nevelt,⁷⁵ 1682-ben a szemináriumban 26, a nemesi konviktusban 40 diák lakott.⁷⁶ A papnövendékeknek a tanulás mellett igen fontos feladatuk volt a székesegyház istentiszteletein való részvétel, erről minden tanú megemlékezett.⁷⁷

68 Somogyi (1649). (Függelék).

69 TUSKÉS-KNAPP: *Társulatok i. m.*, 298–302.

70 Legújabbban erről a témakörrel: GÁRDONYI MÁTÉ: *A papi élet reformja a Trienti Zsinat korában*. Bp., 2001. (Studia Theologica Budapestiensia 27.) 93–100.

71 SUGÁR: *Az egri püspökök i. m.*, 304.; Czeglédi (1637).

72 FAZEKAS ISTVÁN: *A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784)*. In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. ZOMBORI ISTVÁN. Bp., 2002. (METEM Könyvek 37.) 28–30.

73 Somogyi és Czeglédi vallomásai.

74 Vanoviczi (1649).

75 Bartók (1662), Baán (1670), Szentiványi (1677), Szendrei (1678).

76 Hartványi (1682)

77 Az egri egyházmegye 17. századi papnevelésének történetéről fontos tanulmányokat tett közzé BÓHM JÁNOS: *A papnevelés az egri egyházmegyében Telekesy előtt*. Egeri Egyházmegyei Közlöny 22 (1890) 65–68., 77–79., 89–92., 101–102., 118–119., 130–131.; UÓ: *Lippay György egri püspök alapítványa*. Egeri Egyházmegyei Közlöny 31 (1899) 131–135., 139–142.; UÓ: *Az ungvári papnevelő*. Egeri Egyházmegyei Közlöny 31 (1899) 148–152.; UÓ: *Kisdý Benedek egri püspök (1648–1660) egyik alapítványa*. Egeri Egyházmegyei Közlöny 31 (1899) 161–163.; UÓ: *Pálffy Tamás egri püspök (1660–1669) végrehajtja Kisdý végrendeletét*. Egeri Egyházmegyei Közlöny 31 (1899) 170–173.; UÓ: *Pálffy Tamás egri püspök kiváltja az elzáróított Heicze falut a Kisdýánium részére*. Egeri Egyházmegyei Közlöny 31 (1899) 176–180. Vö. még: BOZSIK PÁL: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig*. Hittudori értekezés. Eger, 1910. 29–55.

Az egri püspökség a magyar egyházmegyék belső hierarchiájában az esztergomi érsekség után a győri püspökség mellett a legjobb javadalomnak számított, részben hatalmas területi kiterjedése és ezzel összefüggő egyházi és politikai jelentősége, részben pedig magas jövedelmei miatt. A püspökség bevételei a 17. század folyamán igen jelentős mértékben megnövekedtek. Verancsics Antal 1563-ban évjáradék fejében átengedte a püspöki jövedelmeket az uralkodónak, ettől kezdve a földesúri járadékokat és a tizedeket a Szepesi Kamara kezelte, visszaszerzésük csak a 17. század első felében kezdődött meg.⁷⁸ A folyamat első lépéseként a király 1622-ben visszabocsátotta Erdődy János egri püspöknek az egyházmegye tizedeit, de ezek tényleges birtokbavétele csak 1627-ben történt meg. Pyber János csupán a tiszántúli dézsmákat hagyta az erdélyi fejedelem kezében, aki ezekért kétezer tallér árendát fizetett a püspöknek. Pyber nemcsak a tizedek visszavétele terén ért el jelentős sikereket, hanem megkezdte a püspöki birtokok visszaváltását is. A birtokokért és dézsmákért folytatott küzdelmet a század végéig változó eredményekkel utódai is folytatták.⁷⁹

A főpásztorok ez irányú tevékenységének köszönhetően a püspökség bevételei alig egy évtized alatt a többszörösére növekedtek. Míg Erdődy idején a jövedelmeket a tanúk 700–800, illetve 1000–1500–2000 aranyforintra becsülték, az 1630-as és 1640-es években ez az összeg 15000–25000 magyar forint közötti summára rúgott.⁸⁰ Az egyes vallomásokban megadott értékek közötti viszonylag nagy különbségeket azzal magyarázhatjuk, hogy ezek a pénzösszegek nem számadáskönyvi adatok, hanem különböző mértékben tájékozott tanúk becslései. Ráadásul a bevételek az egyes években is jelentős eltéréseket mutathattak.⁸¹

Rákóczi György 1644. évi hadjárata következtében a bevételek 6000 aranyról 3500–4000-re csökkentek.⁸² Egy 1649-ben összeállított kimutatás szerint a háború során a Kassa környéki falvak pusztulása miatt az ottani tizedek 2000 forintról 800 forintra estek vissza. Az elpusztított Jászó helyreállítása legkevesebb 6000 forintjába fog a püspöknek kerülni. A főpásztor emellett ötven katonát fizetett az ország védelmére, illetve a jászói vár őrzésére lovasokat és gyalogosokat tartott, a kettő összege együtt

78 Az egri püspökség jövedelmeinek kamarai igazgatására legújabbban: KENYERES ISTVÁN: *A várbirtok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában. (Katonai elképzelések az egri és a szatmári vár fenntartására.)* In: *Végvár és ellátás.* Szerk. PETERCSÁK TIVADAR-BERECZ MÁTYÁS. Eger, 2001. 140–168.

79 A dézsmákért és birtokokért folytatott küzdelemben különösen Lósy Imre, Pálffy Tamás és Szegedy Ferenc Lénárd ért el jelentős eredményeket. Pálffy nevéhez fűződik a tiszántúli tizedek visszaszerzése is. SUGÁR: *Az egri püspökök i. m.*, 296., 298–300., 305., 323., 335–336., 343–344., 351., 360.

80 Az aranyforint és a számítási pénzként alkalmazott magyar forint aránya a 17. század elején meglehetősen változékony volt, a század második harmadától kezdve azonban nagyjából az egy a háromhoz/négyhez értékarány kristályosodott ki, amely a század második felében általánossá vált (egy aranyforint = három/négy magyar forint). HORVÁTH TIBOR ANTAL: *A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között.* Numizmatikai Közöny 58–59 (1959–1960) 33–50.

81 Püsky (1634): 25000 magyar forint, Luzénszky (1634): 15000 magyar forint, Simándi (1634): 20000 magyar forint, Kopcsányi, Czeglédi (1637): 3000 aranydukát, Czeglédi, Somogyi (1642), Bielavich (1645): 5000 arany. A tanúk egyöntetűen a dézsmajövedelmeket tartották jelentősebbnek a birtokokból származó bevételekkel szemben.

82 Somogyi, Vanoviczi (1649).

5000 forintra rúgott. A bécsi papnevelő számára évi 2000 forintot tartozott letenni, illetve gondoskodnia kellett a székesegyház személyzetének (káplán, organista, három kántor) eltartásáról.⁸³ Az 1660-as és 1670-es években a jövedelmek 15000–18000 magyar forint körül állandósultak.⁸⁴ Thököly mozgalmának következtében az 1680-as évek elején ismét kevesebb bevételhez jutott a püspökök: Fugatius András mindössze 5000 rajnai (rénes) forint jövedelemről tudott.

Az egri püspökség jövedelmeinek valós értékét csak a többi magyarországi egyházmegye bevételeivel összehasonlítva tudjuk megfelelőképpen súlyozni. Egyházmegyéink közül a legcsekélyebb jövedelemmel a hódoltságiak rendelkeztek. A 17. század második felében a csanádi és a váradi püspökség 250–300, a pécsi 500–1000, a kalocsai érsekség 1000–3000, a váci 3000–6000 magyar forintot termelt évente viselőjének.⁸⁵ A nagyobb részt a királysági országrészen fekvő egyházmegyék közül a legszerényebb bevétellel Veszprém rendelkezett: mindössze 6000–8000 magyar forintot jövedelmezett.⁸⁶ A kis kiterjedésű, viszont a török pusztítástól viszonylag védettebb nyitrai püspökség a század második felében 12000–15000 forint hasznot hozott.⁸⁷ A győri püspökség jövedelmei a század folyamán igen jelentős mértékben növekedtek: a század derekán 5000–8000 aranyról, a század második felében, a visszafoglaló háború előtti évtizedekben pedig már 22000–25000 (1661) és 40000–50000 (1685) magyar forintról vallottak a kivizsgálási eljárások tanúi.⁸⁸ A magyar hierarchia csúcsán álló esztergomi érsekség jövedelmeit Pázmány halála után 14000–15000 aranyra, 1685-ben pedig 30000–40000 (jobb időkben akár 60000) magyar forintra becsülték.⁸⁹

---

83 Somogyi és Vanoviczi, illetve az egri káptalan tanúsítványai (1649): ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 51, fol. 93rv., 95r.

84 Bartók (1662): 5000 tallér, Baán (1670): 18000 magyar forint, Vanoviczi (1670): 17000 magyar forint, Szentiványi (1677): 15000 magyar forint, Elevenkúti (1677): 15–16000 magyar forint, Makai (1678): 15000 forint.

85 MOLNÁR ANTAL: *Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből*. Bp., 2003. (METEM-Könyvek 41.) 24.

86 MOLNÁR ANTAL: *A veszprémi egyházmegye a török hódoltság idején*. In: Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk. TÓTH G. PÉTER. Veszprém, 1998. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) 76.

87 Pálffy Tamás (1670), Gubasóczy János (1679) és Korompay Péter (1687) processzusai: ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 70, fol. 806r–818v.; ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 78, fol. 423r–433v.; ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 239.

88 Draskovics György (1638), Széchenyi György (1661) és Kollonics Lipót (1685) processzusai: ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 62.; ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 63, fol. 293r–306v.; ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 221.

89 Lósy Imre (1637) és Széchenyi György (1685) processzusai: ASV Arch. Concist., Processus Consist. vol. 30, fol. 398r–432v.; ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc. Vescovi Nr. 222.

Somogyi Ferenc vallomása az egri püspökségről

Bécs, 1649. május 11.

Ad primum respondit. Civitas Agriensis sita est in partibus regni Hungariae superioribus, non vidi civitatem praedictam, sed audivi esse magnitudinis satis bonae, videlicet uti Posonium. Nescio quot conflatur domibus, scio communiter non habitari a christifidelibus, sed a Turcis, quorum etiam subiacet dominio in temporalibus. Scio tamen adesse in ea aliquot christianos italos, qui dant operam aptandis pellibus, et qui etiam petierunt a me unum sacerdotem, quem misi ad ipsos, sed deinde est mortuus, et misi etiam paramenta ad sacrificium missae pertinentia, et haec omnia cum magno secreto, quia publice non audet aliquis sacerdos celebrare sacrum. De causa scientiae, quia partim vidi, et partim audivi ut supra.

Ad 2^m respondit. Scio in civitate Agriensi esse ecclesiam cathedralem sub invocatione Sancti Michaelis, aiunt esse satis amplam, sed nunc Turcae utuntur eadem pro sua moschea. De causa scientiae, quia audivi ex nostris subditis, qui solent intrare, et viderunt, et sunt etiam subditi ipsismet Turcis. [fol. 86v.]

Ad 3^m respondit. Ecclesia Agriensis est suffraganea archiepiscopo Strigoniensi. De causa scientiae, quia antecessor recognovit semper Strigoniensem uti suum metropolitanum.

Ad 4^m respondit. In ipsamet ecclesia Agriensi non resident dignitates vel canonicatus, quia occupatur a Turcis, sed capitulum praedictae ecclesiae est alio translatum, et nunc residet Jassoviae. In dicto capitulo sunt sexdecim canonici, ex quibus decem sunt archidiaconi pro numero provinciarum seu comitatum, qui sunt sub illa dioecesi, alii autem tres canonici sunt simplices, et vocantur magistri, deinde adsunt tres dignitates, nimirum praepositus maior, lector, custos et quarta columna est archidiaconus, qui etiam est praepositus Sancti Stefani Regis. Prima dignitas post pontificalem est praepositus maior. Sunt deinde in eadem ecclesia duo capellani, qui quotidie debent celebrare sacrum, sunt etiam novemdecim beneficia, quae vocantur altaria. Ista beneficia una cum aliis, quando ecclesia erat in bono statu, possidebantur ab aliis clericis, nunc autem possidentur ab ipsismet canonicis. Non possum scire fructus proprios dictorum canonicatum, sed in genere dico, quod possunt reddere circiter quadringentos florenos pro singulo. De causa scientiae, quia ibi sum praepositus maior, et habeo unum ex canonicatibus praedictis. Non adest praecise praebenda theologalis vel poenitentiaria, sed tamen exercentur eadem munia per canonicos, qui concionantur, qui audiunt confessiones, et per ordinem administrant omnia praedicta.

Ad 5^m respondit. In ecclesia Agriensi, quae est Agriae apud Turcas, non exercetur cura animarum, sed in ecclesia Jassoviensi, ubi residet capitulum Agriense, cura animarum exercetur per parochum loci, qui non est de gremio capituli, et in eadem ecclesia est fons baptismalis. De causa scientiae, quia ibi sum praepositus maior.

Ad 6^m respondit. In ipsamet ecclesia Agriensi possessa per Turcas nihil est horum, sed in ecclesia Jassoviensi, ubi residet capitulum, adest sacrarium sufficienter instructum sacra suppellectili caeterisque rebus ad divinum [fol. 87r.] cultum necessariis, et etiam ad pontificalia exercenda necessariis, adest chorus, organum, campanile cum

campanis, et coemiterium. De causa scientiae, quia sum ibidem praepositus maior, ut dixi, et bene scio haec omnia.

Ad 7^m respondit. Non habemus corpora vel insignes reliquias sanctorum, quia ipsa ecclesia Agriensis est penes Turcas, et ab ecclesia Jassoviensi, ubi residet capitulum, fuerunt omnia ablata, una cum thecis argenteis tempore bellorum et disturbiorum. De causa scientiae, quia sum optime informatus et egomet conservavi paramenta et supellectilem sacram in quodam vicino fortalitio, alias omnia essent ablata.

Ad 8^m respondit. In civitate Agriensi aderat domus pro habitatione episcopi, nimirum arx Agriensis, sed hodie occupatur a Turcis. In oppido autem Jassoviensi adest arx, quam vocant Sancti Joannis Baptistae, et est fundatio praepositurae, et ita deservit pro habitatione episcopi, et distat per aliquod spatium ab ipsa ecclesia. Indiget magna reparatione, sed modernus episcopus iam incepit illam reparare. De causa scientiae, quia sum ibidem practicus, et ipsemet habitavi in eadem arce.

Ad 9^m respondit. Valor reddituum episcopalium ante ista disturbia bellorum poterat ascendere circiter ad sex millia aureorum hungaricorum, sed post disturbia possunt ascendere ad tria millia et quingentos aureos hungaricos circiter. Consistunt praesertim in decimis et in proventibus pagorum, et operibus colonorum. Non sunt gravati aliqua pensione ecclesiastica, sed bene episcopus tenetur contribuere pro defensione contra Turcas et alios inimicos, necnon pro defensione ipsius arcis. De causa scientiae, quia ego ipse practicavi, et sum ibidem valde practicus.

Ad X^m respondit. In civitate Agriensi penes Turcas nulla est ecclesia parochialis vel quid simile, prout aderant, antequam ibi essent Turcae. In ecclesia autem Jassoviensi est ecclesia parochialis, ut dixi, nihil tamen est [fol. 87v.] caeterorum, nisi alia quaedam ecclesia in arce, quae vocatur Sancti Joannis Baptistae, qua utitur episcopus pro capella.

Ad XI^m respondit. Dioecesis Agriensis est valde ampla, complectitur enim Cassovium, Bartfa et Sibinium, necnon alia loca et oppida. De causa scientiae, quia sum ibi practicus, et fui multocius in praefatis locis.

Ad XII^m respondit. Agriae vel Jassoviae non adest seminarium, sed episcopus Agriensis alit plures alumnos Viennae in Convictu Pasmaniano, adest enim fundatio Sancti Joannis Baptistae pro sexdecim alumnis, sed modo sunt plures et modo pauciores, et nunc sunt fere omnes facti sacerdotes, et remanent pauci in alumnatu, sed infra breve tempus supplebuntur. De causa scientiae, quia sum practicus ut supra.

Ad XIII^m respondit. Ecclesia Agriensis ad praesens vacat per mortem domini Jacositz, et vacat ab uno anno cum dimidio circiter. De causa scientiae, quia fui praesens, quando dictus episcopus Jacositz est mortuus, et mortuus est Hungarini in sua dioecesi. De causa scientiae ut supra.

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE EPISCOPACY OF EGER IN THE 17TH CENTURY

Present study can be seen as part of a research project in course of which the author using sources found in both Hungary and the Vatican intends to reveal the history of Hungarian dioceses came under Turkish rule. Here the author releases data on the past of the Episcopacy of Eger already having published papers on the history of dioceses under Turkish rule (i.e. during the 16th and 17th centuries), such as Kalocsa, Vác, Csanád, Várad, Pécs and Veszprém. Although only a small part of the Episcopacy of Eger passed under Turkish rule, exactly on this very region, namely in the surroundings of Gyöngyös and Jászberény could survive Catholicism most firmly. The author discloses all data referring to Eger in the *processus informativus* of the nominees for episcopate. This group of resources are at present preserved in the Vatican Archives. The author studies 12 minutes from the 17th century, altogether 37 testimonies. The witnesses provided useful information principally about Episcopal sees and chapters. The data describing the Catholic religious practice in Eger during the period of Turkish occupation, together with the data about the chaplain of Eger sent by the chapter to minister the Croatian and Bosnian merchants are worth paying attention to, as well. Another significant series of facts refers to the chapter itself: one can gain fundamental new information from the minutes about the participation rate, about the prebends and their incomes. At the end of the paper having presented the revenues of the diocese the author places the Episcopacy of Eger in the hierarchy of the Hungarian pontificates: Eger together with Győr was regarded the second best benefice after the Archiepiscopacy of Esztergom.

MÉSZÁROS ISTVÁN

A NAGYSZOMBATI JEZSUITA GIMNÁZIUM ÉS EGYETEM 17. SZÁZADI ANYAKÖNYVE

Közismert tény, hogy Pázmány Péter 1635-ben alapította meg a nagyszombati egyetemet, ezt a hazai művelődésügyünkben oly hatalmas jelentőségű intézményt.

Az egyetemi fakultások a két évtizeddel korábban, 1616-ban alapított gimnáziumra épültek. Jelenleg az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik azt a vastag és terjedelmes anyakönyvet – címe: *Matricula Gymnasii tum Academiae Tyrnaviensis* –, amelyet 1616-tól a nagyszombati gimnáziumban, 1636-tól kezdve pedig ugyanebben a gimnáziumban, valamint a hozzá csatlakozó egyetem bölcsészkarán és teológiai fakultásán vezettek. A matrikula a tanárok és a növendékek névsorait, valamint az egyes tanévekről szóló rövid összefoglalásokat tartalmazza, természetesen latinul.

Ez az anyakönyv a szakirodalomban szinte teljesen ismeretlen, publikáció nem jelent meg róla, még Szentpétery Imre is csupán alig egy-két adatát hasznosította, nagyszabású jubileumi bölcsészkartörténetében. Pedig érdemes foglalkozni vele, hiszen rajta keresztül egy igen jelentős, széles vonzásterű 17. századi közép-európai oktatási intézmény mindennapi életébe pillanthatunk be. Néhány szempont megemlékezésével, néhány példa felidézésével csupán jelezni szeretném: érdemes tüzetesen áttanulmányozni ezt az érdekes tartalmú dokumentumot.*

A GIMNÁZIUM

Az anyakönyvből pontos képet kaphatunk arról, hogy milyen volt a nagyszombati gimnázium szervezete a 17. században.

Először vegyük szemügyre az egyetemalapítás előtti időszakot, az 1616–1635 közötti két évtizedet.

A gimnázium *hat osztályos* volt, úgy, ahogyan ezt a struktúrát a jezsuiták központi rendelkezése, a „Ratio Studiorum” még 1599-ben elrendelte. Az osztályok így következtek egymás után:

* A kéziratos kötet címe betűhíven: „Matrica(!) Gymnasii tum Academiae Tyrnaviensis ab a. 1616. ad a. 1693.” 446 levél. Jelzete az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban: Batthyány-Gyűjtemény Cat. IX. Lit. Tit. I. d. – Mikrofilmmásolata megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában, jelzete: 1514/II.

A legelső volt a *parvisták* osztálya, azután a *principisták* osztálya következett; a harmadik osztály a *szintaxistáké* volt, a negyedik a *rétorok* osztálya. Az elnevezések egy-egy osztály legfőbb tanulmányi anyagára utalnak.

A parvisták voltak a kezdő, az olvasást-írást gyakorló kisdíákok; a principisták ezt folytatták, de már a latin nyelv elemeivel is foglalkoztak; a rendszeres latin nyelvtudomány tanulmányozói voltak a grammatisták és a szintaxisták; majd a latin klasszikus költők kerültek sorra a poétikai osztályban, a latin klasszikus prózaírók pedig a legmagasabb, a hatodik osztályban, a retorikai osztályban. Ez volt a fő tananyag az egyes osztályokban, de ezek mellett természetesen más ismeretkörökkel is foglalkoztak a különböző osztályokban.

(Csak zárójelben: ezt az anyakönyvet forgatva – és más adatokat is ismerve – érthetetlen az a gyakran hangoztatott hamis neveléstörténeti közhely, hogy „Comenius az iskolai osztályrendszer megalapítója”; hogy „ő hozta be az iskolába a tanévet, a tantervet”. Sok érv szól e sohasem bizonyított megállapítások ellen, de ennek az anyakönyvnek az 1616-tól vezetett lapjai is cáfolják ezt az elég széles körben berögződött téves elképzelést.)

Olvassunk bele egy-két osztály névsorába. 1626-ban például ilyen neveket találunk a rétorok osztálynévsorában:

Andreas Kiralj Gyöngyösiensis,
Casparus Strelar Csifariensis,
Michael Puchala Liptoviensis,
Johannes Ravasz Csallóköziensis,
Andreas Zednik Pruskensis,
Carolus Hildebrandes Viennensis,
Franciscus Nicos Papensis,
Georgius Budai Szakolcensis,
Johannes Kovacsóczy Transylvanus stb.

Az anyakönyv névsoraiban tehát pontosan megjelölték a *diákok származási helyét*. Az anyakönyv nyomán szinte teljes pontossággal feltérképezhető, honnan jöttek Nagyszombatba a gimnázium diákjai: a teljes egykori Észak-Magyarországról, azután a török megszállta területről is (például Gyöngyösről, Kecskemétről, Pécsről); számosan Horvátországból (Zágrábból, a jó délen levő Zengg városából), azután igen sokan Erdélyből és a Partiumból (például Debrecenből is). Több sárospataki diák is tanult a 17. században Nagyszombatban (például 1649-ben a retorikai osztályba járt „Benedictus Cseri Ungarus Saros Patakiensis”).

A névsorok pusztá végigolvasása nyomán is az a kép alakul ki az emberben, hogy a nagyszombati gimnáziumnak földrajzilag igen széles vonzásteret volt.

A névsorokból tájékoztatást kaphatunk arról is, hogy mi volt a *tanulók társadalmi helyzete, származása*. Íme, néhány név az 1630-i poétikai osztályból:

Georgius Baross Trencsiniensis Slavus Nobilis
Jacobus Kéri Galgóciensis Ungarus civis
Jacobus Király Tyrnaviensis Slavus civis
Joannes Piber Tyrnaviensis Ungarus Nobilis
Joannes Barsch Zborowiensis Slavus civis

Joannes Jurmanicz Visztokiensis Slavus plebejus
Stephanus Óvári Csallóköziensis Ungarus plebejus
Nicolaus Rutkai Thurociensis Slavus Nobilis
Johannes Fábri Suhoviensis Slavus plebejus
Johannes Molcsanj Novosoliensis Slavus Nobilis stb.

A névsorokból tehát megtudhatjuk a tanulók társadalmi helyzetét: a nemesi származásúaknál (természetesen a magyar királyság nemesei ők) a megjelölés *nobilis*; a városi polgárjoggal rendelkezők nevének a „civis”; a többenél legtöbbször nem jelöltek semmit, ezek tehát nem nemesek, nem is polgárok. E harmadik csoport tagjait néha *plebejus*ként említik. Ők voltak tehát „a köznépéből származók”, de volt olyan esztendő, amikor egyszerűen csak a *nobilis* és az *ignobilis*, vagyis a *nemes* és a *nem-nemes* jelző egyikét tették ki a név mellé. A század második felében azután már csak a grófokat és a bárókat jelölték.

Az anyakönyv alapján tehát pontos statisztikák készíthetők, hogy milyen volt a növendékek társadalmi megoszlása az egyes években az egyes osztályokban, illetőleg az iskola egészében.

A névsorokból így módon megállapítható, hogy a növendékeknek mintegy fele nemesi származású volt (elsősorban közép- és kisnemesek fiai), fele pedig a polgárok és plebejusok gyermekeiből állt. Ha viszont a legelső két osztály tanulóit nézzük: ezekben a többség polgár- és plebejus-származású volt.

Emeljünk ki újabb névsor-részleteket annak illusztrálására, hogy a származási hely és a társadalmi-családi helyzet megjelölése mellett a *tanulók anyanyelvét* is feljegyezték a jezsuita tanárok iskolájuk anyakönyvébe. Példáinkat most 1627-ből vesszük, a parvisták osztályából:

Franciscus Kannajártó Tyrnaviensis Ungarus
Georgius Karsai Trencsini Nobilis Slavus
Georgius Tót Trencsini Ungarus
Andreas Kencsei Zsámbokrétiensis Nobilis Slavus
Adamus Ficsur ex Tapolcsán Slavus
Venceslaus Martinkóczi Mostcsenienzis civis moravus
Joannes Benschicz Sengicensis Croata
Andreas Stankay Eperiessiensis Nobilis Ungarus
Andreas Orgonás Tyrnaviensis Slavus
Daniel Paulovicz ex Kostolan Slavus
Georgius Feber Tyrnaviensis Germanus
Johannes Szegedi Uyvariensis Ungarus
Martinus Német Tyrnaviensis Ungarus
Martinus Gombkötő Tyrnaviensis Ungarus
Martinus Szegedi Kassoviensis Nobilis Ungarus
Stephanus Szabó Viennensis Germanus

A névsorokat átfutva kitetszik, hogy a legtöbb tanuló nyelve *ungarus* vagy *slavus*, de számos *germanus*, *moravus*, *silesius*, és elég sok *croata* is olvasható.

Az anyakönyv segítségével tehát statisztikailag az is kivetithető, hogy milyen anyanyelvű tanulók jártak ezekben az években, évtizedekben a nagyszombati gimnáziumba.

Abban nem kételkedhetünk, hogy az így kialakuló kép *a valós nyelvi helyzetet tükrözi*: egyrészt, mivel a tanári kar tagjai maguk is különböző anyanyelvűek voltak, másrészt még messze vagyunk valamiféle *nacionalista szemléletmód* megjelenésének és erősödésének időszakától.

Vajon *milyen életkorúak voltak ezek a gimnazisták?* Erről nincsenek adatok az anyakönyvben. 1643-ban azonban – nem tudható, hogy miért – a rétorok osztályának tanulóiról ezt is feljegyezték. Nyilván ezek az életkori szintek érvényesültek az egész században a nagyszombati gimnáziumban.

E tanévben a rétorok osztályának 47 tanulója közül 15 tanuló volt *19 éves*, 10 tanuló pedig *20 éves*: ők tették ki a tanulók zömét.

A többiek: egy tanuló 15 éves, öt tanuló 16 éves, négy tanuló 17 éves, négy tanuló 18 éves, egy tanuló 21 éves, két tanuló 22 éves, három tanuló 23 éves, egy tanuló 24 éves, végül egy tanuló 27 éves.

A jezsuiták gimnáziumaiban (akárcsak más korabeli gimnáziumban, protestáns kollégiumban) nem az azonos életkor volt a döntő kritérium az osztályokba soroláskor, hanem a *tananyag tudásának szintje*. Mindig a tanév végén hirdették ki, hogy ki léphet felőbb osztályba és ki marad meg osztályismétlésre. Nem *bukás* volt ez akkoriban, vagyis megtorló megbélyegzés, hanem egyszerű, magától értetődő konkrét ténymegállapítás.

Fontos mutatója egy iskola működésének a *növendékek létszáma*. Hány tanuló járt a nagyszombati gimnáziumba 1616–1635 között egy-egy tanévben? Az anyakönyvből ez pontosan megállapítható.

A legmagasabb számok a következők: 1635-ben összesen 650 tanulója, 1629-ben pedig 597 tanulója volt a gimnázium hat osztályának. Általában ötszázon felül voltak, egyes években 400-500 között mozgott a létszám. A legalacsonyabbra 1625-ben szállt: 370.

Érdekes az *osztályonkénti létszámokat* is szemügyre venni. Itt van például az 1632. évi statisztika: összesen 469 tanulót írtak be az anyakönyvbe. A kezdő osztályba 137 tanuló járt, a másodiknak 112, a harmadiknak 76, a negyediknek 65, az ötödiknek 45, a hatodiknak, a legmagasabb osztálynak pedig 39 tanulója volt.

Ez százalékos megoszlásban a következőket jelenti: 100%-nak véve a gimnáziumi összlétszámot, a kezdő osztályba járt a tanulók 30%-a, a másodikba a 24%-a (összességük 54%), a harmadikba 16%-a, a negyedikbe a 13%-a, az ötödikbe a 9%-a, a hatodikba pedig a 8%-a.

Ez a megoszlási arány – vagyis az, hogy *a legalsó osztály a legnépesebb, a legfelső pedig a legalacsonyabb létszámú, s közben arányosan csökken a tanulólétszám* – ez így érvényesült az egész században (tudjuk, minden korabeli iskolában így volt ez).

Megerősítésül még egy példa: 1635-ben – mint említettük – 650 tanulója volt a nagyszombati gimnáziumnak. A legalsó osztályba 206 gyerek járt, a másodikba 144, a harmadikba 95, a negyedikbe 86, az ötödikbe 49, a hatodikba 70.

A százalékos megoszlás: I. osztály: 32%, II. osztály: 22% (összességük ugyancsak 54%) –, III. osztály: 15%, IV. osztály: 13%, V. osztály: 8%, VI. osztály: 10%.

A nagyszombati gimnázium tipikus példája a középkori eredetű, s egészen a 19. század elejéig élő, ún. *egylépcsősoros iskolamodell*nek. Az iskola osztályainak, illetőleg tago-

zatainak egymásutánja olyan, mint egy hegyvidéki lépcsősor: ugyanazt a lépcsősort járja – mivel nincs más – mindegyik felfelé igyekvő gyerek és ifjú, de nem mindenki megy fel egészen a csúcsig.

A legtöbb gyereknek elég volt a legelső lépcső-traktus: ha megtanult olvasni-írni-számolni, nem ment tovább felfelé, hanem otthagyta az iskolát és beállt a céhbe ipart tanulni (számos „jobb” céhben ezt már megkövetelték).

Másoknak jobb nyelvi készségre volt szükségük, ezért további lépcsőket léptek meg: elvégezték a grammatika, esetleg a szintaxista osztályokat is, majd utána alsóbb fokú városi hivatalokban helyezkedhettek el.

A többiek – ez természetesen a kisebbség – tovább folytatták tanulmányaikat, a legmagasabb osztályokat is elvégezve.

Érdemes még egy minden évben visszatérő feljegyzést is megemlíteni. Az említett összlétszámok mellett mindig ott olvasható ez a – vagy hasonló tartalmú – megjegyzés: *számos ábécétanulón kívül* értendők az említett számok. Ezeket az ábécétanulókat nem írták be az anyakönyvbe, de oktatásuk kétségtelenül folyt. Erre utal például az 1626-os tanévbeszámolóban ez a mondat: „A tanulók összlétszáma ebben az évben különösen figyelemreméltó, mert több, mint 900 tanulónk volt.” Ugyanakkor a hat gimnáziumi osztály névjegyzékében „csupán” 529 név szerepel, a többi: ábécé-tanuló.

Röviden a *tanári testületről*. A gimnázium igazgatója a *praefectus* volt, ő nem tanított, vezetése alatt 6 *tanár* tevékenykedett. Minden osztálynak ugyanis egyetlen tanára volt, aki minden tantárgyat tanított osztályában. Családi nevükből könnyen kikövetkeztethető, hogy magyarok, németek, szlovákok, horvátok, lengyelek egyaránt voltak a tanárok között. Ez a nyelvi kommunikáció szempontjából nem jelentett problémát: a gimnáziumban (és az egyetemen) az oktatás nyelve a latin volt.

A tanári névsorokból azt is megtudhatjuk, hogy elég gyakran cserélődtek. 1626-ban például ez volt a tanári kar összetétele: a retorikai osztály tanára Zednik János, a poétikai osztályé Draskovszki Illés, a szintaxistáké Keresztes István, a grammatistáké Cseri Mihály, a principistáké Szalai Ferenc, a legelső osztályé Novák Márton.

1627-ben a következők tanítottak: a retorikat Zednik János, a poétákat Draskovszki Illés, a szintaxistákat Eperjesi György, a grammatistákat Velikei Mihály, a principistákat Szalai Ferenc, a legelső osztályt pedig Szél Mihály.

1628-ban ez volt a helyzet: a hatodik osztály főnöke Zednik János, az ötödiké Draskovszki Illés, a negyediké Kecskeméti István, a harmadiké Zednik Dávid, a másodiké Simonics István, a legelsőé pedig Salkovits Mihály.

AZ EGYETEM

Szilárd szervezettségű, népes növendéksereggel és nagy tekintéllyel rendelkező alsó- és középszintű intézmény volt tehát a nagyszombati jezsuita gimnázium, amikor Pázmány Péter pozsonyi prímási palotájában 1635. május 12-én aláírta a nagyszombati egyetem alapító okmányát, százezer forintot adományozva e célra. Az a szándék vezette a nagylelkű alapítót, hogy egyrészt katolikus egyházát erősítse, másrészt – amint az alapítólevélben olvasható –, hogy „az állam szolgálatára alkalmas embereket” nevelje-

nek az új intézményben. Mindezt – mint írta – „igen szeretett hazánk felemelésének tiszta és igaz szándékából” tette.

Pázmány reális egyetemszervezőnek bizonyult: az Európa-szerte jól funkcionáló két-fakultásos jezsuita egyetem típust kívánta megvalósítani. Ez egyrészt a maga nemében teljes, befejezett képzést adott mindkét fakultásán, másrészt a bölcsészkaron szerzett művelődési anyag megfelelőnek látszott a nemesség és a polgárság felső rétege számára „általános” és praktikus műveltségül; harmadsorban ennek aránylag tökéletes megszervezésére lehetőséget adott a rendelkezésre álló anyagi alap; s végül: ez az egyetem-típus alkalmas volt a továbbfejlesztésre, az újabb fakultásokkal való teljesebbé tételre.

A bölcsészeti fakultás *három évfolyamos* volt. Az első évben főként logikával, a második évben fizikával, a harmadik évben pedig metafizikával és etikával foglalkoztak más tudománysszakok tanulmányozása mellett.

Hogyan folyt tovább a nagyszombati jezsuita gimnázium élete, hogyan zajlott az újonnan alapított egyetem élete a következő évtizedekben?

Nem úgy, ahogyan általában a mai köztudatban él, vagyis hogy külön volt a gimnázium és tőle függetlenül az egyetem; úgy, ahogyan ma a közép- és a felsőoktatás elkülönül egymástól. Nem, hanem „*közös igazgatású*” intézmény volt ez a nagyszombati gimnázium- és egyetem-együttes, amelyben egységes vezetés alatt állt az alsó-, a közép- és a felsőfok. Az 5–6 éves kisgyerek elkezdte itt a tanulást, s ugyanabban az intézményben szerezhetett egyetemi végzettséget: bakkalaureátust, majd magiszteri címet a bölcsészkaron, majd doktori kalapot a teológián. Az együttes intézményben a jezsuita szóhasználat szerint három fakultás állt szoros kapcsolatban egymással, hierarchikus felépítésben: a *facultas linguarum* (= gimnázium), *facultas artium* (= bölcsészkar), *facultas theologiae* (= hittudományi kar).

Ilyen szervezettségű volt a nagyszombati jezsuita iskolakombinát, s ilyen maradt végig az egész 17. században. A jogi fakultás 1669-ben történő megalapítása nem hozott ebben változtatást: az ugyan nem a jezsuiták vezetése alatt állt, hanem közvetlenül az esztergomi káptalan igazgatta, de oda is csak a jezsuita bölcsészkar sikeres befejezése után léphetett a jogi pályára igyekvő fiatalember.

Nézzük meg itt is a *létszámviszonyokat*, hogy reális képet kapjunk magáról az intézmény-együttesről. Vegyük a kiépülés utáni első nyugodt esztendő, 1641-et.

Ekkor a gimnáziumnak, a bölcsészkarnak és a teológiai karnak együttesen összesen 608 növendéke volt; ezek közül a gimnáziumba 498 tanuló járt, a bölcsészkar három évfolyamát összesen 88 tanuló látogatta, a teológiai fakultásnak pedig 22 hallgatója volt.

De érdemes az egyes osztályok létszámát külön-külön is megvizsgálni. Alulról kezdve: a gimnázium legalsó osztályába 150 kezdő kisdíák járt, a másodikba 105, a harmadikba 89, a negyedikbe 56, az ötödikbe 51, a hatodikba 47, s tovább folytatva: a bölcsészkaron a logikusok évfolyamába 43, a fizikusokéba 24, a metafizikusokéba pedig 21 hallgató járt.

Jól látható: felfelé haladva most is arányosan csökken az osztályok, illetve évfolyamok tanuló-létszáma. Egyetlen lépcsősoron jár most is minden diák, s azon a szinten, abban a magasságban lép le róla, amikor befejezte a saját életpályájához szükséges tanulmányi anyag elsajátítását.

Az intézmény-együttes összlétszámának fejlődésére néhány illusztráló adat: 1643-ban a kisdiakoktól a teológus-öregdiákokig: 1065; 1649-ben 890; 1659-ben 1016, stb.

Néha hirtelen alacsonyra esik vissza a létszám. Ennek az az egyszerű oka, hogy akkor háború volt. Szembetűnik ez például 1645-ben (ekkor I. Rákóczi György csapatai vonultak át ezen a tájon), vagy 1655-ben (amikor II. Rákóczi György háborús készülődései rebentették szét a diákságot), vagy 1664 körül, amikor a török indult rohamra Bécs ellen.

Mindez törvényszerű: ezekben a századokban már a háború, vagy a csapatmozdulatok hírére kiürültek az iskolák, s a diákok a biztos hadicélpontokat jelentő városok helyett meghúzták magukat biztonságosabb vidéki-falusi otthonaikban.

Kimutatható a bölcsészkar évfolyamok növendéklétszámának fokozatos emelkedése is az 1639-i 107-ről az 1643-i 150-re, vagy az 1659-i 172-n keresztül az 1669-i 198 bölcsészhallgatóig; ez a létszámbővülés is eléggé magától értetődő.

Érdemes egy másik fejlődési vonulatra is felhívni a figyelmet, amelynek jelentőségét éppen az intézményrendszer felsőoktatás-szintjének fejlődése borítja homályba. Ugyanis amikor egyre bővül-gyarapszik ennek a nagyszombati intézmény-együttesnek a felső szintje, *ugyanakkor tudatosan fejlesztik-gyarapítják a legalsó szintjét* is. Meggyőződésem: ez is a megelőzőhöz hasonló jelentőségű tény!

Mit mutatnak a számok? 1639-ben 152 kisgyerek volt a kezdő tanulók osztályában, a *scholae parvae*-ban. 1642-től kezdve azonban ezt az eddig homogén-egyetlen „parva”-osztályt kettéosztották, két szintre: a *parvistae minores* és a *parvistae majores* osztályaira.

1642-ben 155 és 83 tanuló járt a „kisebb kezdők” és a „nagyobb kezdők” tagozataiba; 1646-ban 185 és 73, 1648-ban 123 és 88, 1649-ben 199 és 192, 1650-ben 131 és 107, 1652-ben 213 és 76, 1653-ban 222 és 213, 1654-ben 191 és 98 az első osztály két tagozatába járó tanulók száma.

1656-ban azután újabb változás történt a „parva” osztályok életében: már nem két szintre osztják az ide beiratkozó kezdő tanulókat, hanem háromra: *parvistae majores*, *parvistae minores* és *minimistae*, ez az első osztály három szintjének a neve.

1657-ben 103 a „*minimistae*”, vagyis a „legkisebb tanulók” száma, 66 a „*parvistae minores*”, 75 a „*parvistae majores*” gyerekek száma, 1659-ben – ugyancsak felfelé – 151, 92 és 104 a *parvista*-tagozatokban tanuló gyerekek száma.

Végül 1669-ben már nem volt elég a három szintre osztás sem, ekkor jelent meg a négyes csoportosítás a következő elnevezésekkel, alulról felfelé: *minimistae*, *declinistae*, *parvistae minores* és *parvistae majores*. S a létszámok alulról felfelé: 22, 69, 45 és 59, tehát a négyosztatú kezdő osztályba ekkor 195 gyerek járt. (A „*declinista*” kifejezés nem latin nyelvű deklinációkra vonatkozik: szavak betűinek egybeolvasása-egybeírása, mondatokká formált szavak kiolvasása-leírása történik itt, gyakorlás formájában, természetesen latin szavak igénybevételével.)

A nagyszombati intézmény-együttes alsó fokú fejlesztésének jelentőségét bizonyítja az egész intézményre vonatkozó százalékos kimutatások is.

1641-ben a hatosztályos gimnázium első két osztályába járt az egész intézmény növendékeinek 42%-a, a gimnázium felső négy osztályába az egész intézmény 40%-a, a bölcsészkarra az egész intézmény növendékeinek 15%-a, a teológiai karra pedig az egész intézmény összlétszámának 3%-a.

Néhány későbbi metszet:

1649-ben az összlétszám 890, ebből 56% az első két osztály, 29% a felső négy gimnáziumi osztály, 12% a bölcsészkar, 3% a teológiai kar.

1659-ben ugyanilyen sorrendben haladva: 46, 31, 17, 8%.

Az egységes intézmény-együttesnek *egységes tanári kara* volt. Élén a *rektor* állt, mellette a *kancellár*. A tanárokból került ki a *három dékán*: a teológiai karé, a bölcsészkaré, valamint a *decanus linguarum*, vagyis a gimnázium igazgatója.

A bölcsészkar tantestület ezekben az években öt professzorból állt: egy-egy évfolyamon a főtárgyat oktató logikus, fizikus és metafizikus tanár, rajtuk kívül az etika és a matematika professzora.

A tanárok száma fokozatosan emelkedett az évek folyamán. Többek között 1643-ban még egy tanárt állítottak a legalsó gimnáziumi osztály tanára mellé a tanulók magas létszámára való tekintettel. Ettől kezdve a gimnáziumban összesen 7 tanár tanított. (Elgondolkodtató, hogy később, a kezdő osztályok három, majd négy szintre osztása azonban nem vonta magával további új tanerők beállítását ebben az osztályban.)

Az anyakönyv tanúsága szerint 1656-tól a teológiai karon hatan, a bölcsészkaron öten, a gimnáziumban heten tanítottak, az intézmény tantestületében tehát – a rektorral és a kancellárral együtt – *húszan* voltak.

TOVÁBBI ADALÉKOK

De olvassunk bele a Matricula rövid tanév-összefoglalóinak egyikébe-másikába is.

Az egész évszázadon keresztül a hagyományos szokást követték a *tanév elrendezésében*. Minden évben október utolsó napjaiban a gimnázium prefektusa kifüggesztette a templom kapujára az évkezdés rendjét tartalmazó hirdetményt: november 3-án a harang szavára meg kell jelenniük a tanulóknak az iskolában, ekkor történik meg a hat osztály kialakítása az egyes tanárok vezetése alatt. November 5-én *ünnepélyes tanévnyitó*, s november 6-tól rendes tanítás.

Az *évvárásnak* is szabályos rendje volt. A tanév november elejétől a következő év szeptemberének közepéig tart. Szeptember 21-ig, Szent Máté napjáig bonyolították le a vizsgákat. Az évváró napja az egész város számára ünnepet jelentett, de ide vonzotta az előkelőségeket Pozsonyból s az ország más részeiből is a szülőket. Népes közönség jelenlétében, az ünnepélyesen feldíszített iskolai színházteremben maga a nádor, vagy az érsek, vagy más országos méltóság adta át az egyes osztályok legkitűnőbb tanulóinak, a tanulmányi versenyek győzteseinek a jutalmakat. Majd pedig – ahogy az 1634-i tanév-összefoglalóban jelentik – „délben megszólalt az iskolai harang és a Pater Praefectus felolvasta az egyes osztályokba fellépő tanulók névsorát, utána pedig az ifjúság nagy örömmel közepette szétoszlott”, hogy megkezdje az egyhónapos októberi vakációt. Más „nagyvakáció” ekkor még seholsem volt.

Az iskola – tudatosan törekedve nevelési hatásokra – *színpompás barokk ünnepek* sorával fogta esztétikai keretbe a tanév hétköznapijait. Az évnyitás és évvárás hagyományos szokásai mellett különösen az *iskolai színelőadásokról* kaphatunk színes képet az

anyakönyv rövidre fogott jelentéseit olvasva. Erre a tanévzárón kívül a farsang napjai is lehetőséget adtak, éppen úgy, mint a húsvét körüli ünnepek, a nádor, vagy az érsek névnapija, vagy éppen az úrnapi nagyszabású körmenet a város terein, utcáin. Volt osztályelőadás és együttes iskolai színdarab is. A darabok legtöbbször az iskola tanárai írták, sokat külföldi minták alapján.

1633-ban például a prefektus írta Eszterházy Miklós nádor neve napjára a 22 szereplős darabot. (Ugyanebben a tanévi összefoglalásban ez is olvasható: „December 1-jén a két Zrínyi gróffal gyarapodott az iskola; az idősebb, Miklós, a retorikai osztályba, a fiatalabb, Péter, a poétikai osztály tanulója lett.”)

1634. március 21-én nagyszabású előadást tartottak, előkelő közönség jelenlétében adták elő *Beotinus és Laemotinus históriáját*. Ahogy a jelentés mondja: „A darab alkalmat adott mind a vidámságra, mind a jámbor gondolatokra, mert az első nevetést fakasztott, a másik pedig mély érzésekből fakadó könnyeket csalt a szemekbe.” Március 27-én külön előadták a darabot a nádor és kísérete számára.

Ugyanebben az évben az úrnapi körmenet – ezt mindig a pünkösdi utáni második csütörtökön tartották, tehát legtöbbször májusban – különösen nagyszabású volt. A szertartás szerint a város négy pontján megállt a menet, ahol a diákok „*latin, szláv és magyar nyelven mutattak be jeleneteket*”.

„Végül pedig” – záródik az 1634-ik évi jelentés – „mivel a szörnyű pestis már megszállta a környéket és a veszély egyre fenyegetőbb, ezért a Pater Praefectus szeptember 4-én megkezdte a színdarab próbáját, úgy, hogy szeptember 17-én a Szent Borbáláról szóló darabot színre hozták, majd az arra érdemes tanulóknak kiosztották a jutalmakat” és a tanévet gyorsan befejezték.

Az 1641-i jelentésből arról értesülünk, hogy a szintaxisták Pozsonyból frissen idekerült új tanára a húsvét előtti héten *magyar nyelvű misztériumjátékot* adott elő diákjaival, de a principisták osztálya – tanáruk, Klobusiczky János vezetésével – ugyancsak fellépett egy darabbal. Dicsérettel nyugtázta a beszámoló a legelső osztály tanárának, Kaunitz Fülöpnek munkáját, aki jól megtanítja az elemi ismereteket kis növendékeinek, jóllehet ezek száma 500 körül jár.

1645-ben így kezdődik a beszámoló: „Igen nehezen sikerült elkezdeni ezt a tanévet, mivel bár úgy látszott, hogy béke van, de inkább a békének csak az árnyéka, nem pedig amit igazi békének nevezhetnénk. Újra visszatértünk a Múzsákhoz, de az iskolakezdést csak januárra lehetett kitűzni ... De ekkor sem maradhattunk együtt, mert az erdélyiek március végén hatalmas seregeikkel megtámadták Magyarországot, felkavarva az országot és megzavarva a harci zajt el nem viselő Múzsákat is.”

1648-ban végre „ez az év békében kezdődik”. Ebben a tanévben a nádor neve napján a poétikai osztály, az érsek neve napján pedig a retorikai osztály adott elő színjátékot. Egy másik alkalommal a grammatisták két színdarabot is előadtak, az egyik: *Landalinus perditus*, a másik: *Tiburtius martyr*. Ugyanebben a tanévben nagypénteken a prefektus *magyar nyelvű passiójátékot* rendezett, Krisztus kínszenvedésének történetét mutatva be közönségüknek. A tanév végén a poétikai osztály tanárának vezetésével a Joas című drámát adták elő.

De számos más darab is színre került ezekben az évtizedekben latinul vagy magyarul. Vajon milyen lehetett a „Dániel az oroszlánok barlangjában” című darab? Vagy a Jerikót ostromló József története (nyilván a harsonákkal)? Vagy a Salamon királyról szóló darab? Vagy az 1625 farsangján eljátszott komédia, Bacchusszal a főszerepben?

Vagy milyen lehetett az a nagyszabású színdarab, amely – így szól szó szerint a jelentés – „*Báthorinak és Kinizsinek a török felett aratott erdélyi győzelméről szól*, Korvin Mátyás király idejében játszódik, Bonfini műve alapján készült, és reggel 8 órától kezdve öt órán át tartott, minden jelenlevő nagy tetszésére.”

Nem kétséges: ha jól meg akarjuk ismerni a Bécs – Prága – Krakkó vonaltól keletre eső hatalmas nagy európai területnek ezt a legjelentősebb 17. századi oktatási intézmény-együttesét, akkor érdemes tüzetesen tanulmányozni ezt a nagyszombati matrikulát.

De más okból is.

Gyakran olvasható benne az évi jelentések végén: „*Annus mutua magistrorum concordia gratus erat*” – „a tanév – hála a tanárok kölcsönös egyetértésének – szerencsés volt”.

„...magistorum concordia ...” – Békés időszakokban, a Múzsák nyugalmanak évadjain éppen úgy, mint amikor háború dúl és pestis dühög a nagyszombati iskola-együttes körül: a magyar, német, szlovák, lengyel, horvát anyanyelvű tanárokból álló tantesület egyetértése szilárd; együtt, közösen dolgoznak a mindnyájuk által helyesnek tartott célok érdekében; különbségtétel nélkül mindegyik nemzetiséghez tartozó diákjaik érdekében.

„*Magistorum concordia*”. Ez sem tanulság nélkül való.

ISTVÁN MÉSZÁROS

THE MATRICULA OF THE JESUIT GRAMMAR SCHOOL IN NAGYSZOMBAT IN THE 17TH CENTURY

It is a well-known fact that Péter Pázmány founded the university in Nagyszombat (today Trnava in Slovakia), an institution of enormous significance in Hungarian education.

The faculties of the university were based on the grammar school established two decades earlier, in 1616. At present the thick and vast volume of the matricula entitled *Matricula Gymnasii tum Academiae Tyrnaviensis* is preserved in the Archiepiscopal Library in Esztergom. The book was kept from 1616 at the grammar school in Nagyszombat, then from 1636 students were matriculated in this register at the grammar school as well as at the Humanistic and Theological Faculties of the university connected to it. The matricula contains the names of teachers and students alongside with short summaries of each academic year, as a matter of course, in Latin language. This matricula has so far remained completely unknown in earlier scholarship, no researches have been published studying it. Even Imre Szentpétery has used few data from the register in his vast jubilee volume on the history of the humanistic faculty at the university. However, the matricula is especially worth studying since through it one can have the possibility to obtain an insight into the everyday life of a significant Central-European educational institution with a vast attraction area in the 17th century. By mentioning a few aspects and revealing a few examples the author intends to notice that this interesting document is worth studying thoroughly.

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

ADALÉKOK AZ ERDÉLYI VALLÁSÜGY ÁLLAMTANÁCSI, KANCELLÁRIAI ÉS
GUBERNIUMI TÁRGYALÁSAIHOZ
1765–73

BEVEZETÉS

2000 nyarán a Pro Renovanda Hungariae Cultura alapítvány támogatásával kb. egy hónapot Budapesten az Országos Levéltárban, egy hónapot pedig Bécsben a Haus-, Hof- und Staatsarchivban tölthettem. Az itt végzett munkával az 1760–70-es évek erdélyi valláspolitikájának feltárása céljából elkezdett kutatásaimat folytathattam tovább. Az általam itt feldolgozott primer levéltári források az Államtanács jegyzőkönyvei, a Kabineti Levéltárból az Országos Levéltárnak átadott anyagok bizonyos csomói, illetve a szintén az Országos Levéltárban őrzött Acta Gubernatoris Auersperg csomó. Tanulmányom túlnyomó részében publikálatlan levéltári forrásokat közlök és elemzek kiegészítve a témában született szakirodalom eredményeivel. Tanulmányom írása során két alapvető problémával kellett megküzdennem. Szinte kizárólag német nyelvű iratokat kellett magyarra átültetnem. Dolgomat nem könnyítették meg a 18. századi hivatali nyelv sűrített, összetett passzív szerkezetei sem – ezeket igyekeztem magyarosan lefordítani. Ezáltal azonban gyakran veszett volna el a szövegnek valami, csak a német szövegben érthető, de magyarra lefordíthatatlan finomsága. Ilyen esetekben, ha csak egy-egy szóról vagy szókapcsolatról volt szó, azt a főszövegben zárójelbe téve jegyeztem meg, hosszabb szöveget viszont lábjegyzetben idéztem. Az írásomban ennek ellenére maradt esetleges magyartalanságokért előre is szíves elnézésüket kérem.

Második problémám az anyagok tematikus szerkesztése volt. Igyekeztem jelen tanulmányomban szűkre szabott témát találni és azt alaposan kidolgozni: ilyennek ígérkezett az erdélyi vallásügy kancelláriai és guberniumi tárgyalása, amelyek – mint látni fogjuk – szorosan összefüggtek egymással. Időrendi sorrendben veszem elő az ezzel a témával kapcsolatos rendelkezéseket, és mutatom be, milyen szabályozásbeli változások történtek ezekben az években, illetve ezek a szabályozások hogyan működtek a gyakorlatban.

A fentieknek megfelelően egy rövid bevezetéssel ismertetem a témánk szempontjából nélkülözhetetlen történelmi háttérrel, majd belekezek témám kifejtésébe. Tanulmányomból fog kiderülni, a választott időhatárok nem véletlenszerűek: a tárgyalt évek igen sajátos szakaszát jelentik az erdélyi vallásügy kancelláriai és guberniumi kezelésének. A tanulmány végén összefoglalom a látottakat, majd rövid szakirodalmi kitekintéssel igyekszem kitekinteni az általam már nem kutatott időszakra.

Az Erdélyi Udvari Kancellárián belül az 1710–20-as években vált rendszeressé, hogy a nem katolikusokat kirekesztették bizonyos nagyobb súlyú katolikus egyházi ügyek megvitatásából. Ezeken a tárgyalásokon csak a hatóság tanácsának katolikus tagjai vettek részt.¹ 1751–61 között viszont az erdélyi vallásügy hivatali kezelését nem az Erdélyi Udvari Kancellária végezte, hanem egy ebben a kérdésben illetékes miniszteriális konferencia. Az udvar vezető köreinek megokolása szerint csak így volt lehetséges a szakszerűség és pártatlanság („indifference et impartialitée”) biztosítása ezen a téren is.² Ez a szerv azonban – szakirodalmi megállapítások szerint – utolsó elnökének, Uhlfeld főudvarmesternek a lemondásával valószínűleg nyomtalanul elhalt.³

1761-ben ugyanakkor új lendületet vettek a reformmunkálatok. Ezeknek a kivitelezését az udvar csak az erdélyi közigazgatás teljes alávetésével látta keresztülvihetőnek: 1761-től kezdve Erdélyben nem hívtak össze több országgyűlést, a fontos reformok keresztülviteléről (új adórendszer, határőrvidékek szervezése, az úgynevezett „állandó táblák” felállítás) a katonai főparancsnokok, elsőként Buccow, gondoskodtak, akik 1762, Kemény László lemondása után formálisan is elnyerték a Gubernium elnökségét. A reformok továbbvitelének munkálataiban tüntette ki magát az evangélikus szász Samuel Brukenthal. Őt 1763-tól Bécsben marasztották, hogy felvilágosítást adjon Buccow fölterjesztéseiről. Ezen kívül kötelessége volt részt vennie az udvari kancellária azon ülésein, amelyeken a kontribúció és a határőrség ügyét tárgyalták. Ezekben a kérdésekben a Kancellária Brukenthal alá volt rendelve, s Bethlen Gábor ettől kezdve már csak névleg maradt kancellár.⁴ Ekkor hozták létre az Erdélyi Udvari Bizottságot is, amely elnöke, Brukenthal mellé alapításakor két tanácsost – Horváth Sándort és báró Joseph van der Marckot – kapott. Előbbire a kurrens ügyeket, utóbbira a hadiadóval és a katonasággal kapcsolatos ügyeket bízta.⁵ A szakirodalom szinte semmi mást nem tud erről a bizottságról. Trócsányi Zsolt mindössze annyit jegyez meg róla, hogy valószínűleg a kancellária felettes szerve.⁶

Az Államtanács-jegyzőkönyvekben 1765-ben nem találkoztam azzal az elnevezéssel, hogy Erdélyi Udvari Bizottság,⁷ helyette „Commissio in Publicis Transylvanicis”-nak nevezték, tehát Erdélyi Adóügyi Bizottságnak. Ebben az évben a Kancellária munkálatainak legjelentősebb részét éppen az adóügyi munkálatok tették ki. Az adóügy tárgyalására létrehozott szerv jegyzőkönyveit rendszeresen terjesztette az uralkodónó elé, de

1 TRÓCSÁNYI ZSOLT: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690-1740. . Akadémiai Kiadó, Budapest 1988. 327. old.; 369. old. 131. jegyzet

2 Die österreichische Zentralverwaltung II/1/1, Wien 1935. 231. old. Königgsegg-Erps előterjesztése

3 TRÓCSÁNYI ZSOLT: Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. (a továbbiakban TRÓCSÁNYI 1973.) 37. old.: hivatkozással a „Die österreichische Zentralverwaltung” II/1/1 233; 235. oldalára

4 Alfred Ritter von Arneth: Maria Theresia Band IV., Wien 1886. (továbbiakban Arneth IV.) 135. old.

5 u. o.

6 A magyarországi és erdélyi központi kormányzervek szervezetének és működésének története (1526-1867) Levéltárak Országos Központja, Kézirat, Bp. 1959. (a továbbiakban A magyarországi és erdélyi központi kormányzervek) 95. old., TRÓCSÁNYI 1973. 40. old.

7 németül Siebenbürgische (Hof-)Commission, latinul Commissio (Aulica) in Transylvanicis

gyakoriak voltak a concertatiók is Bethlen kancellár és Brukenthal bizottsági elnök között.

A VALLÁSÜGYI EXPEDÍCIÓK ÚJ SZABÁLYOZÁSA

Az 1765-ös Államtanács-jegyzőkönyvekből viszont egyértelműen kitűnik, hogy az erdélyi vallásügyet a Kancellária az év elején még csorbítatlanul bírta. Vallási ügyekben legtöbbször a kancellária tett előterjesztést (Vortrag), de az is előfordult, hogy a Kancellária rendszeresen fölterjesztendő jegyzőkönyvei kapcsán tárgyaltak az Államtanácsban erdélyi vallási természetű kérdéssről. Néhány kivételes esetben Bethlen kancellár külön iratot (Nota) is intézett az uralkodónőhöz.

Az Erdélyi Udvari Kancellária április 16-án előterjesztést tett az abrudbányai katolikus lakosok egy kérelméről, amelyben ezek kérelmezték, hogy az elődeik által épített, de akkor éppen az unitáriusok által birtokolt templomot visszakaphassák. A kancelláriai előterjesztés foglalkozott még Udvarhelyszék alkirálybírójának egy jelentésével is, amelyben ez az elszakadók (Abtrinnigen) elleni intézkedésekkel és Szitáskeresztúr templomainak felújításával foglalkozott. Az ügyben született döntés elfogadta a Kancellária (közelebbről nem ismert) javaslatát, de erről a dologról a Guberniumnak két hónapon belül tájékoztatást kellett adnia.⁸

Május 18-án Bethlen kancellár egy iratot (Nota) intézett az ügyben az uralkodónőhöz.⁹ Ebben azt a kérdést tette föl, hogy az abrudbányai templomok ügyében parancsolt expeditiót a Kancellária in concreto a Guberniumhoz vagy csupán a guberniumi elnökhöz és a katolikus tanácsosokhoz intézze. Az Államtanácsban született döntés némileg módosítva a második variációt fogadta el. A rescriptumot pusztán az elnökhöz kellett intézni azzal a kiegészítéssel („Beysatz”), hogy be kell vonnia a katolikus tanácsosokat ebbe a vallási ügybe („Religions Geschäft”).

Ebből a két iratból a következő megállapítások levonhatóak: 1., Már ekkor, 1765 áprilisában nem előzmények nélküli az a gyakorlat, hogy bizonyos vallási ügyeket kivontak a Gubernium teljességének hatásköréből, és mindössze annak katolikus részével tárgyaltatták meg. Az itt erre példaként adódott ügyet közkeletű elnevezéssel templomelvételi ügyeknek szokták nevezni. Egy másik logika szerint gondolkodva ezeket az ügyeket a volt katolikus templomok visszaadása ügyeinek nevezhetjük.

2., Másrésztől ez a gyakorlat ekkor még nem is lehetett olyan régi keletű, ha Bethlen kancellárnak az adott esetben utasítást kellett kérnie az elintézési módra. Valószínűleg bizonyos esetekre már volt precedens a fenti tárgyalásmódra, templomelvételi

8 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Staatsratprotokollen 1024/1765 Erdélyi Kancellária ápr. 16-i előterjesztése, cirkulációba adva máj. 2-án, döntés expedálva máj. 3-án

Itt szeretném röviden ismertetni az Államtanács-jegyzőkönyvek szerkezetét: iktatószám/év, előterjesztő szerv, az előterjesztett irat fajtája, keltezése, az Államtanács tagjai közötti cirkulációba adás dátuma, az irat visszaküldésének, azaz a döntés expedálásának dátuma

A továbbiakban ahol nem jelzem forrásként automatikusan a HHStA St.R.P. értendő, a tárgyalt iratfajta adatait pedig a megfelelő sorrendben közlöm.

Tartalmi szempontból ezek után következett az ügyirat tartalmának rövid összefoglalása, esetleg mellékletei, majd egészen alul elkülönítva a resolutio vagy az ügyirat kapcsán megfogalmazott Billet-k

9 1300/1765 az erdélyi kancellár máj. 18-i irata, cirk.: máj. 22., exp.: máj. 31.

ügyben azonban még nem. Így nem lehetett tudni, ebben a mindig több vallást érintő kérdéskörben kik is valójában az illetékesek.

3., A Gubernium nem katolikus tanácsosait az Államtanács a 60-as években igen megnövelt Gubernium-elnöki kompetenciára építve rekesztette ki ennek a katolikus szempontból igen fontos és kényes vallási kérdésnek a tárgyalásából.

Abrudbánya és Szitáskeresztúr templomaival az államtanács jegyzőkönyveiben az 1765-ös évben már nem találkoztam. Elképzelhető, hogy a guberniumi jelentéstételt és különösen annak kancelláriai előterjesztését az ügymenet lassúsága mellett¹⁰ az időközben bekövetkezett események és változások is késleltették.

BETHLEN GÁBOR ERDÉLYI KANCELLÁR KIVÁLÁSÁNAK HATÁSAI

Az 1765. év nagy részét Mária Terézia udvarával együtt Innsbruckban töltötte. Bethlen erdélyi kancellárnak követnie kellett ide őt, távollétében az Erdélyi Udvari Kancellária tevékenységét az Oberste Justizstelle elnöke, gróf Breuner felügyelte. Ez az esemény már a kancellár „felfelé buktatása” kezdetének tekinthető. Az uralkodónőt Innsbruckban érte augusztus végén váratlanul férje halála. Ferenc császár halálának hatása az Államtanács jegyzőkönyveiben is nyomon követhető: 1765-ben nem sokkal több, mint 3000 ügyet tárgyaltak az Államtanácsban (ezek egy része is már a következő évre csúszott át), szemben a megelőző és következő évek 4000 fölötti átlagával.

Trócsányi Zsolt megjegyzi, hogy Bethlen kancellár méltóságteljes eltávolítását valószínűleg azzal magyarázhatjuk, hogy alulmaradt az uralkodónő szász bizalmasával, báró Brukenthal Sámuellel folytatott személyi harcban. Az általa feltárt adatok szerint Mária Terézia az innsbrucki tartózkodás idejére a Kancelláriát gróf Breunernek, az Oberste Justizstelle elnökének a felügyelete alá helyezte. Neki kellett aláírnia az Erdélybe menő expedíciókat, illetve hozzá kellett fordulniuk a Kancellária tanácsosainak eligazításért az úgynevezett periculum in mora, erkölcsi szempontból nem világos ügyekben.¹¹

AZ ADÓÜGYI BIZOTTSÁG HATÁSKÖRÉNEK KITERJESZTÉSE

Bethlen Gábor távozásával ugyanakkor a vallásügy területén speciális helyzet állt elő. Ezt a helyzetet mutatja az alábbiakban ismertetendő ügy is:

1765. október 2-án az Udvari Haditanács előterjesztésében kérelmezte az uralkodónőtől, hogy a gyulafehérvári püspöki palotából megszökött Szöld (valójában Zöld) páter ügyének néhány vonatkozásában szólíttassék föl a Kancellária a megfelelő eljárás lefolytatására.¹² Csak az érthetőség kedvéért röviden hadd említsem meg, hogy a nevezett katolikus pap egy Beke nevű másikkal együtt annak az ellenállásnak a fő szervezője

10 a resolutio expedálása után két héttel tette fel a kancellár fent idézett ügymeneti kérdését, bár ekkorra maga a rescriptum már valószínűleg elkészült

11 TRÓCSÁNYI 1973. 39-40. old.

12 2444/1765 az Udvari Haditanács okt 2-i előterjesztése, cirk.: okt. 5.,

és ideológusa volt, amelyet a csiki székegyek szabadságukra hivatkozva a határőrség szervezésével szemben kifejtettek.

Az Államtanácsból a Hofkriegsrat előterjesztését Bethlen kancellárhoz továbbították azzal a felszólítással, hogy a kancellária az in publicis bizottság előzetes meghallgatása után adjon részletes véleményt (Gutachten) az ügyről.¹³ A Kancelláriának elsősorban azzal a kérdéssel kellett foglalkoznia, hogyan kell értékelni Bajtay püspöknek az ügy kapcsán kifejtett magatartását, különösen pedig azt a cselekedetét, hogy nem a magyar, hanem a római egyházi jog szerint járt el, amellyel pedig az uralkodó jogosítványaihoz („zu meinen Gerechtsamen”) túl közel lép(ett).

Október 1-jén az Erdélyi Udvari Kancellária meg is tette előterjesztését arról az ítéletről, amelyet Bajtay erdélyi püspök Zöld és Beke egyháziak ellen consistorialiter hozott.¹⁴

Az előterjesztésre született döntés a következőképpen hangzott: „A Kancellária nem cselekedett helyesen, hogy ezt a jelentést négy hónapig magánál tartotta („hinter sich gehalten”), és nem közölte az in publicis ügyekre felállított bizottsággal. Ezt a dolgot a kancelláriának még így utólagosan is meg kell tennie, és a püspök részéről beérkezett ítéletet az összes irattal egyetemben a nevezett bizottságnak meg kellett küldenie.”

Ha jól értelmezem tehát ezt a döntést, a püspök már korábban, az ítélethozatal előtt tett a kancelláriának egy jelentést az ügyről, amely irat azonban megrekedt ennél a szervnél.

Október 15-i keltezéssel az erdélyi kancellár (ekkor még valószínűleg Bethlen) külön iratban foglalkozott azzal a legfelsőbb paranccsal, hogy a Beke- és Zöld-féle vizsgálati aktákat, illetve az állásbetöltések ügyeit az adóügyi bizottsággal közölnie kell, hogy az ezekről véleményező nyilatkozatot tehessen. Időközben tehát egy másik parancs is érkezett a Kancelláriához, amely a bizottság véleményező hatáskörét az állásbetöltések ügyeire is kiterjesztette. A kancellár ebben az iratban elnézést kért a történetekért, amelyet az Államtanács el is fogadott.¹⁵

A következő előterjesztést az ügyben Erdély politikai szerve részéről szintén az erdélyi kancellár tette meg.¹⁶ Erdélyi kancellár alatt érthették, véleményem szerint, ekkor már Brukenhalt éppúgy, mint Bethlent. Erre a kérdésre a későbbiekben még ki szeretnék térni. Az erre az iratra született döntés úgy rendelkezett, hogy a nem sokkal korábban elrendelteknel kell maradni, és nem kell az ügyben újabb vizsgálatot elrendelni.

Ilyen előzmények után az ügygel 1765. november 18-án már az Erdélyi Adóügyi Bizottság foglalkozott.¹⁷ Az előterjesztett jegyzőkönyvet továbbították Breunerhez azzal a felszólítással, hogy „a Guberniummal közölni kell, hogy a büntetőpereket a többi illetően is lehetőség szerint gyorsítsák, illetve tegyék meg a részletes jelentést arról, ezekkel idáig mennyire jutottak.” Az ügy további fejleményeit egyelőre nem ismerem.

13 uo. Billet an Grafen Bethlen

14 2274/1765 az Erdélyi Udvari Kancellária okt. 1-i előterjesztése, cirk.: okt. 8., exp. okt. 13.

15 2356/1765 az erdélyi kancellár október 15-i irata, cirk.: okt. 17., exp.: okt. 26-án

16 2756/1765 az erdélyi kancellár dec. 7-i irata cirk.: dec. 8., exp.: febr. 16.

17 2799/1765 Protocolum Commissionis in Publico Transylvanicis nov. 18-i keltezéssel, cirk.: dec. 11., exp.: 1766. febr. 16.

Az ügyet és az ügymenetet most pusztán ügymeneti szempontból vizsgálva a következő fontos momentumokra szeretném felhívni a figyelmet: 1., 1763 óta a határőrség és a kontribúciós ügyek referálását lényegében kivonták a Kancellária hatásköréből. A fontosabb ügykörök közül azonban a vallásügy és állásbetöltések ügyei 1765 első felében átmenetileg érintetlenül hatáskörében maradtak. Sőt a kancellária ezeket még Bethlen kancellár Innsbruckba távozása után is visszatartotta ezeket az ügyeket, így külön döntésekkel kellett rendezni a kialakult helyzetet. 2., Az uralkodónó elfogadta a kancellária bocsánatkérését az üggyel kapcsolatban: valószínűleg az adott helyzetben egyáltalán nem volt egyértelmű ezeknek az ügyeknek a sorsa. Az innsbrucki tartózkodás ideje alatt mindössze egyetlen erdélyi vallási ügyben tett előterjesztés került az Államtanács elé. Ez a Doboka megyei katolikusok imaházépítési kérelme volt Kida uradalmon, amely kérelmet az Erdélyi Udvari Kancellária terjesztett elő, és rá latin nyelvű *resolutio* született.¹⁸ Mindez egyértelmű jele annak, hogy a vallásügy még Bethlen kancellár távoztával is a Kancellária hatáskörében maradt, amelyet nem kellett további véleményezésre a *Commissio in Publicis*nek átadnia. Véleményem szerint Zöld és Beke ügyében nem volt tisztázott, milyen természetű ügyről van szó, hiszen éppen annyira lehet ezt vallási ügynek tartani, mint igazságszolgáltatási vonatkozású közigazgatásinak. 3., Említettem, hogy lehetségesnek tartom, hogy október 15-én még Bethlen kancellár kért elnézést azért, hogy a Kancellária négy hónapig nem küldte meg az ügyet véleményezésre a Bizottságnak, december 7-én viszont már Bruckenthal tette meg javaslatait.

AZ ERDÉLYI KANCELLÁRIA ÁGENDÁINAK ÚJRASZABÁLYOZÁSA ÉS A VALLÁSÜGYI TÁRGYALÁSOK

Véleményem alátámasztására Brukenenthalnak egy Blümegentől *brevi manu* (rövid úton) az Államtanács elé került december 4-i keltezésű iratát szeretném ismertetni, amelyben utasítást kért arra nézve, hogy az erdélyi udvari kancellár már bekövetkezett kilépésekor („*bey dermalen erfolgten Austritt des Siebenbürgischen Hof-Canzlers*”) hogyan kell az agendákat beosztani.¹⁹

Az Államtanácsban született döntés a következőképpen hangzott: „A Kancelláriához *interim*aliter úgy kell viszonyulni, mint ahogy azt én arra az időre, amikor Ynnbruckban voltam, elrendeltem. És minekutána Cserei szintén bevonatott a Bizottságba, így ez a bizottság Bruckenthal elnökle alatt menjen tovább („*wird fortfahren*”).

Egyedül (kiemelés tőlem K. K. Á.) a vallási ügyekben („*in Religiosis*”) kell a kancelláriai tanácsosoknak Breunernél összejönniük, és öneki kell erről az előterjesztéseket megtennie.

Az expedíciókat, amelyek a tartományba mennek, Breunernek kell aláírnia.

Ami a jegyzőkönyveket és a levéltárat illeti, elfogadom a tanácsoltat.”

Egy Billet a döntés rá vonatkozó részét megismételte az Oberste Justizstelle elnökének is, ennek szövegében mindössze annyi a változás, hogy az „*in Religiosis*” helyett az

18 1844/1765 Innspurgból (sic!) az Erdélyi Kancellária júl. 17-i előterjesztése, exp.: júl. 30-án

19 2750/1765 (von Gr Blümegen *brevi manu* hergekommen) Nota des Br von Bruckenthal den 4ten Dec (Exp. den 6ten Dec)

„in Religions Sachen” kifejezés szerepel. Adódik a kérdés, mit jelent ez a szó, hogy „vallási ügy”? Erre a kérdésre az általam későbbiekben ismertetett ügyek alapján szeretnék választ keresni.

Csak ki szeretném emelni azt a tényt, hogy az erdélyi vallásügy tárgyalására az Erdélyi Kancellária tanácsosainak Breunernél kellett összejönniük, a tanácskozásról az előterjesztést Breunernek kellett megtennie. Ez a resolutio érthetővé teszi, miért figyelhető meg kétfajta forrástípus – az egy ügyet magában foglaló előterjesztés és a több ügygel foglalkozó jegyzőkönyv – az erdélyi vallásügy területén, és a miért születtek ezekre 1773-ig szinte kizárólag német nyelvű döntések.²⁰

BRUKENTHAL AZ ERDÉLYI VALLÁSÜGYBEN

A későbbiekre nézve ugyanakkor fontos lenne pontosan megismerni, a személyi változások idején kit is értettek pontosan az „erdélyi kancellár” megjelölés alatt. Annnyt azonban az alábbi eset alapján biztosan állíthatunk, hogy a váltással kapcsolatban Brukenenthal átmenetileg belefolyhatott az erdélyi vallásügy tárgyalásába is. Október 29-én az Udvari Haditanács, az Erdélyi Kancellária és az Udvari Kamara egy concertatiót tartott az erdélyi katolikus plébánia-, iskola- és templomügy helyzetének javításáról. Az itt született jegyzőkönyvről Hatzfeld kamaraelnök terjesztett fel egy iratot az uralkodónőnek csatolva hozzá az erdélyi kancellár különmegjegyzéseit is. Ember Győző idézi Borié államtanácsos határtalan felháborodását az esettel kapcsolatban: „Elkerülöm ..., hogyan is kellene ezt tekinteni, hogy egy lutheránust vonnak be egy ilyen dolognak a tárgyalásába (Beratung), és hagyják annak ravasz, a dolgokat a hosszú örökkévalóságig húzó, és azokat áthághatatlan akadályokba vezető tanácsait érvényesülni”.²¹ Ismét beleütközünk a már ismertetett problémába: A különmegjegyzések a kor hivatali gyakorlatában valamely tanácsos eltérő votumát jelentette egy ügygel kapcsolatban, amelyet a többségi vélemény mellé kellett csatolni. Vajon a kancellári különmegjegyzések alatt ebben az esetben Brukenenthal véleményét kell értenünk, amelyet Borié nem éppen hízelgően jellemezett, vagy Bethlen kancellár utolsó megnyilvánulásainak egyikéről van szó, amelyben éppen Brukenenthal jelenlétére hívta fel a figyelmet? A körülmények gondos mérlegelése után jelen pillanatban én az első megoldást tartom valószínűbbnek. Borié votumában igen jól nyomon követhetjük az abszolutizmus gondolkodását is: ha bizonyos érdekeket sértő reformokat szeretne keresztülvinni, kirekeszti az ügy előkészítéséből azokat, akik szándékolt intézkedéseinket vélhetően sérelmezni fogják. Ez alapján a gondolkodás alapján érthetővé válik, miért rekesztették ki a nem katolikusokat a fontosabb vallási kérdések tárgyalásából a Guberniumon belül. Ez a gondolkodás rendkívül nagy fontosságot tulajdonít az ügyek hivatali előkészítésének. A későbbiekben látni fogjuk, hogy az uralkodónő Brukenenthal szolgálatát a vallásügy területén sem nélkülözhetette.

20 általam átnézett évek: 1765, 1767 eleje, 1770-73

21 EMBER GYŐZŐ: Egy katolikus államférfi a XVIII. században, in Regnum 1936. (a továbbiakban Ember 1936.) 336. old., idézet a S.R.A. (Staatsratsakten) 2609/1765-ből a lábjegyzetben

A legfontosabb döntés egyébként ennek az ügynek a kapcsán az volt, hogy az uralkodó lelkigondozásra és a katolikus vallás felvirágoztatására Erdélyben odaadta a Portugál Tőke kamatait.²² A pénz felhasználását a döntés negyedéves periódusokra osztotta, de felhasználásának következő éves céljaira a püspöknek kellett minden év végén javaslatot tennie.²³

Sajnos jelen kutatásaimból az idő rövideje miatt kénytelen voltam az 1766-os évet teljesen kihagyni. Későbbi kutatásaimban igen nagy súlyt szeretnék annak kiderítésére helyezni, hogyan történt ennek az igen jelentős új forrásnak a befektetése az első évben.

AZ ERDÉLYI VALLÁSIGAZGATÁS ÁTALAKÍTÁSÁNAK ÁTFOGÓ KÍSÉRLETE 1767-BEN

Az általam jelen pillanatban ismert következő forrás az erdélyi vallásügy hivatali irányításának alakulásában a bécsi kardinális érsek egy promemoriája, amelyben ez javasolta, hogy Erdélyben hozzanak létre az igaz katolikus vallás terjesztésére egy vallási bizottságot („Religions Commission”), továbbá azt, hogy Bécsben („allhier”) válasszának ki néhány személyt, akiknek az Erdélyi Kancelláriával a vallásügyi kérdésekben („in Religions Weesen”) össze kell ülniük.²⁴ A bécsi kardinális hercegérsekre nézve csak annyit hadd jegyezzek meg, hogy ő ekkor az oktatásügyet modernizáló Udvari Tanulmányi Bizottság („Studien Hof-Commission”) elnöke volt, arra nézve viszont jelen pillanatban semmi forrással nem rendelkezem, hogyan nyert beleszólást egy igen fontos erdélyi vallási kérdésbe. Az ügyhöz döntés helyett az Államtanács jegyzőkönyvébe csak ennyit jegyezték fel: „az 559-es szám által elintéztetett”.

Az 559-es szám alatt az Államtanács két, február 20-án és 27-én datált erdélyi udvari kancelláriai jegyzőkönyvvel foglalkozott, amelyeket erdélyi vallási ügyekben („in Religiosis”) vettek föl.²⁵ A két jegyzőkönyvre született döntések közül az első, a február 20-i protocollumra született tartalmazott az erdélyi valláspolitikai hivatali tényezőire fontos adatokat:

„Ad primum megfontolandónak találom, hogy elrendeljem egy Katolikus Consilium felállítását vagy néhány Conservator Religionis Romano-Catholicae kinevezését. Azokban az esetekben, amikor a vallásügyről van szó, a Haddick (sic!) a püspökkel és a katolikus tanácsosokkal egy különleges összejeövetel („besondere Zusammentretung”) kere-

22 Portugesisches Capital, az 1759-ben Portugáliában felosztatott jezsuita rend vagyonából a Mária Terézia által megszerzett 400000 Ft

23 S.R.P. 2609/1765 Resolution: „Ich bestimme zur Seelsorge, und zur Aufnahm der Catholischen Religion in Siebenbürgen die Interessen des Portugesischen Capitals, zu dem Ende dann solche von Quartal zu Quartal zu verwenden, und in was Maaß dieses am vorträglichsten von Jahr zu Jahr geschehen könne? von dem Bischofen der Vorschlag jedesmal mit Ende eines jeden Jahrs zu erstatten ist...”

24 554/1767 Curr Pro Memoria des hiesigen Cardinalen Erzbischofen 1767 (sajnos pontos dátumát az Államtanács-jegyzőkönyvekbe nem tudták bevezetni)

25 559/1767 az Erdélyi Udvari Kancellária két jegyzőkönyve febr 20-i és 27-i dátummal, cirk.: március 17., exp.: április 16.

tén belül tanácskozhat, ami által nem lesz ok semmi megütközésre. Ennek a dolognak a szem előtt tartására Haddickot a megfelelő módon privát utakon („per privatas”) lehet utasítani. ...

Ad 13tum a javaslattal megegyező módon a Kancelláriának és a Gubernium katolikus részének ahhoz kell tartania magát, ami tulajdonképpen („allermassen”) fönt már megjegyeztetett, hogy fontos vallási kérdésekben („in wichtigen Religions-Sachen”) a püspök és a katolikus tanácsosok külön üléseket tartsanak. Ami ebben a kérdésben a püspök javaslatait illeti, elfogadom a tanácsoltat.

Ad 1mum hogy a guberniumi elnöknek és a püspöknek megengedtéssék, minden casndidatióval kapcsolatban véleményüket titokban („in Secreto”) beküldhetni.

Ad 2dum a guberniumi elnök és a gubernátor (sic! – valószínűleg elírás a „püspök” szó helyett) csak csendben („nur in der Stille”) nyomozza ki azok a helyeket, amelyeket ariánusok töltenek be, azért, hogy ezek megüresedésénél csak és kizárólag katolikusokat lehessen állítani ezekre a helyekre. ...

Ad 8vum maradhat a tanácsoltnál. A többiben a püspökre lesz bízva, hogy tegyen jelentést arról, ha néhány a vallás javára kibocsátott resolútiót nem hajtanak végre. A guberniumi elnök és a püspök által vallási ügyekben felküldendő jelentések „Öfelsége kezeihez” felirattal küldendőek hozzám, amelyeket azután minden esetben Breunerhez juttatok. Ezekről pedig minden hónapban tartandó egy Consilium in Religiosis.”

Milyen tanulságok vonhatók le a döntés első pontjából? A döntés lényegesebb momentuma egy „Katholisches Consilium” nevű szerv felállításának kérdése. Ezzel kapcsolatban ki kell emelnem, hogy munkájában a Gubernium katolikus része volt illetékes. Első pillanatban úgy feltételeztem, hogy ez a Consilium megegyezik a Gubernium vallásügyi bizottságával, a Commissio Catholicával, amelyet később Commissio in Publico-ecclesiasticisnek is neveztek. Azóta teljességgel elvettem ezt a feltételezést. Ennek okai a következők: Trócsányi Zsolt szerint a Commissio Catholicát az 1767. március 17-i Hadikhoz szóló kancelláriai rescriptummal hozták létre. A Consilium esetében a kancelláriai jegyzőkönyvet még csak ezen a napon adták a tanácsosok közötti cirkulációba. Ha hozzávesszük, hogy a bejegyzés szerint a döntést csak április 16-án expedálták a Kancelláriának azzal az utasítással, hogy per privatas (és nem kancelláriai rescriptumban) kell a döntésről értesíteni, és hozzávesszük ezen idő kiállítási idejét, akkor nyilvánvaló, hogy (ha TRÓCSÁNYI Zsolt jól adta meg a dátumot) a Consilium nem lehet azonos a Catholica Commissióval. Egy Consilium Catholicum nevu szervezéséről TRÓCSÁNYI Zsolt is tud,²⁶ de ő ezt a Catholica Commissio elődszervének tartja. Ezt az állítást forrásunk alapján tévesnek kell minősítenünk. A Consilium és a Commissio Catholica kérdésére még a későbbiekben vissza szeretnék térni.

Ember Győző még az eredeti Államtanács-akták alapján fontos adatokat tudott felderíteni erre az ügyre nézve.²⁷ Ő az Államtanácsban belül a magyar ügyek szakértőjének számító Borié Egyed votumával foglalkozott. Az államtanácsos ebben ajánlotta, hogy Erdélyben a protestáns felekezetek mintájára állítsanak fel egy külön tanácsot a katolikus vallás ügyeinek intézésére is, amelynek tagja egy-egy katolikus és egyesült pap, két-két katolikus és egyesült világi lett volna, ahol az egyesülteknek mindössze az uniót érintő ügyekben lett volna szavuk. Ez a tanács tájékoztatta volna vallási kérdésekben a

26 A magyarországi és erdélyi központi kormánysszervek 102. old

27 EMBER 1936. 337. old.

kormányzóságot, amelynek tagjai azonban a pártatlanság végett a tanácsból ki lettek volna zárva.

Borié votumának jobb megértéséhez vegyük szemügyre a korabeli erdélyi protestáns egyházkormányzatokat.

A reformátusoknál a 18. században még mindig rányomta az egyházkormányzatra a korábbi évszázad államvallási gyakorlata. A 17. században legfelső szinten a református egyház világi ügyeit teljes egészében a fejedelmi tanács irányította. Időszakunkban a reformátusság világi ügyeit elméletben a lelkészeket és világiakat egyenlő számban tömörítő főkonzisztórium intézte.²⁸ Ezen belül is különös jelentőségre tett szert az élén álló három világi főkurátor.²⁹ Ennek oka, hogy Szebenben a reformátusság zömétől való távolsága miatt meglehetősen nehéz volt konzisztóriumit teljes ülést tartani. Másrészt 1727 után valószínűleg nem volt az erdélyi reformátusságnak püspöke (szuperintendensi elnevezéssel sem), hanem csak főjegyzője (generalis notarius), aki a püspököket helyettesítette.³⁰ Ez azért volt fontos, mert a főkonzisztóriumnak négy állandó világi tagján kívül a püspök volt az egyetlen állandó lelkési tagja. Endes Miklós szerint a főkurátorok az egyházi ügyeket mondhatni egyedül maguk, igen bürokratikus stílusban intézték.³¹ Az erdélyi reformátusságon belül a lelkészek törekedtek a világi elemmel egyező súly elérésére az egyházkerület kormányzatában, de a főgondnoki tanács minden ilyen törekvést megghiúsított.³² Az evangélikusok a katolicizmus részéről őket ért kihívások miatt ezekben az években modernizálták egyházkormányzatukat.³³ Ebben kevesebb zökkenővel sikerült megvalósítaniuk az Approbata Constitutionesnak azt az alapelvét, hogy a lelkési és nem lelkési elem az egyház általános ügyeit közösen intézze. Ezzel összefüggésben hozták létre a helyi konzisztóriumok (Lokal-Consistorium) rendszerét is.³⁴ A későbbiekben látni fogjuk: a református főgondnokok (supremus curator) és az evangélikusok világi vezetői is a Gubernium tanácsosai voltak ekkor, és éppen ez a helyzet okozott változást a protestáns felekezetek egyházigazgatásában.³⁵

Borié votumában látott külön tanács gondolata az uralkodói döntésben egész más formában jelent meg: egyáltalán nem egy Guberniumtól független, személyzetében is elkülönített tanácsadó testületről van szó, hanem a Gubernium katolikus tagjainak elkülönített üléséről („besondere Zusammentretung”). A későbbiekben látni fogjuk, hogy Boriének az a törekvése, hogy az újonnan felállított tanács mindenképpen pártatlan legyen, egyáltalán nem tekinthető túlzottan óvatoskodónak: a fent idézett döntésben létrehozott különleges összejeövetel ebben a formában valószínűleg igenis adott okot a megütközésre a protestánsok részéről.

28 ENDES 1935. 355-356. old.

29 A magyar református egyház története, Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1949. (a továbbiakban Református történet 1949.) 212., 232. old.

30 ENDES 1935. 357. old.: „aki a püspöknek succedált”

31 u. o. 356. old.

32 Általán javított szöveg (K. K. Á): a Református történet 1949. 232. old. szerint: „De a csupa világiakból álló erdélyi református főconsistorium megtiltotta ebbeli tevékenységüket”

33 ENDES 1935. 360-361. old.: 1764 és 1776 - konzisztoriális kongregációjuk szervezeti szabályzatának átdolgozása

34 u. o. 361. old.

35 lásd később

Utoljára pedig megemlítendő, hogy a döntésben – Borié votumával ellentétben – szó sem esett az unitusokról, kizárólag a római katolikusokról.

A 13. pontot illetően a következő momentumokra szeretném fölhívni a figyelmet: A döntés 13. pontja nyilvánvalóan a püspök egy előterjesztésével és annak kancelláriai véleményezésével foglalkozik. A püspök javaslatai (Vorschläge) többek között a fontos vallási kérdések tárgyalási módjával foglalkoztak. Az Államtanácsban született döntés általában a püspöki előterjesztést illetően teljesen magáévá tette a kancelláriai javaslatokat. A döntés ismételten leszögezi, hogy a püspöknek a katolikus tanácsosokkal összeülve tárgyalhat a fontos vallási ügyekről. Alá szeretném húzni, hogy forrásunk szerint a Consilium hatáskörébe az udvar szerinti fontos vallási ügyek kerültek. Mindössze néhány héttel vagy nappal korábban a bécsi kardinális érsek az Erdélyben létrehozandó vallási bizottság feladatául az igaz katolikus vallás terjesztését szánta. A döntés azonban tartalmazott három olyan rendelkezést is, amely túlmutat a Consilium hatáskörén. Két javaslat az erdélyi hivatalbetöltésekről szólt. Ezekben a guberniumi elnök és a püspök kapott megkülönböztetett jogosítványokat.³⁶

A 13. pont felruházta a püspököt a katolikus vallás javára született, de végre nem hajtott rendeletekről való jelentéstételre. A 13. pont a guberniumi elnök és a püspök in Religiosis jelentéseit teljes egészében kiveszi a rendes hivatali ügymenet alól, különleges fontosságukat jelzi, hogy ezeket eleve az uralkodónő kezeihez kell beküldeni. Az iratok Breunerhez való továbbítása megerősíti az Oberste Justizstelle vezetőjének azt a szerepét, amelyet már eddig is bírt az erdélyi vallásügy kezelésében. A 13. pont szerint a guberniumi elnök és a püspök jelentéseiről kellett havonta egy „Consilium in Religiosis”-t tartani. Korábban láttuk, hogy in Religiosis vagy in Religions Sachen a kancelláriai tanácsosoknak Breunernél kellett összejönniük. További kutatásokat igényel még annak a kérdésnek az eldöntése: az 559/1767 kapcsán látott „in Religiosis” tárgyalások kezdettől fogva összeolvadtak-e az új típusú „Consilium in Religiosis”-okkal? Erre a kérdésre még a későbbiekben vissza szeretnék térni.

Ember Győző adatai szerint Brukenthal még ezeknek az 1767. februári vallásügyi tárgyalásoknak legalább egyikén részt vett. Eltávolítására érdekében Borié figyelmeztetése ellenére sem történt semmi, Brukenthal mégis később, egy meg nem határozott időpontban elmaradt ezekről.³⁷ Láttuk, hogy az 559/1767-tel kapcsolatban kétszeresen is figyelmen kívül hagyták Borié államtanácsos javaslatait: a „Consilium Catholicum”-ot nem az általa javasolt formában hozták létre, és Brukenthalt sem tiltották ki a katolikus vallásügy tárgyalásáról. Mi lehetett ennek az oka? Valószínűleg az, hogy Brukenthal bírta Mária Terézia teljes bizalmát, aggodalmait pedig nem osztotta az Államtanács többi tagja. Feltételezésem szerint különösen fontos lehetett ebben az ügyben Blümegen államtanácsos állásfoglalása. Korábban láttuk: Brukenthal 1765 végén keletkezett irata az Erdélyi Adóügyi Bizottság és az Erdélyi Udvari Kancellária közötti hatáskör-újraszabályozásról Blümegen kezétől került brevi manu az Államtanács elé. Véleményem szerint ez az eset azt mutatja, hogy az Államtanácson belül elsősorban Blümegen volt az erdélyi kérdések szakértője. Erre a kérdésre a későbbiekben még szeretnék visszatérni.

36 A püspök candidatióval kapcsolatos jogosítványának működésére nézve: KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: *Adalékok a Staatsrat erdélyi valláspolitikájához 1771-72*, in Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1999./3-4. szám 45-46. old. (a továbbiakban KOVÁCS 1999.)

37 EMBER 1936. 336. old a lábjegyzetben (24. jegyzet)

A február 20-i jegyzőkönyvnek még két pontját (5. és 12.) szeretném kiemelni. Az ezekre született döntések a következőképpen hangzanak:

„Ad 5tüm anélkül, hogy a vallásról bármi említést is tennének, csak általánosságban elrendelendő, hogy a magisztrátusok minden dolgot kivétel és különbségtétel nélkül, minden esetben nyilvános tanácsban kell elővenni azzal az erőteljes magyarázattal, hogy minden olyan vállalkozás, ami nem a nyilvános tanácsban került elő, teljesen semmisnek tartandó...

Ad 12 az Erdélyi Kancellária részéről előterjesztendő a hivatalos vélemény, általában a polgárjogért lerótt taxát és különösen az idegenek miatt hogyan kellene megváltoztatni, hogy ezáltal a városi lakosság számát növelni lehessen, amely dologhoz a Magyarországon legutoljára előírt ilyenfajta normatívumba hasznos lenne betekintenie. Ezzel kapcsolatban még számos ilyen a populatióra és az iparüzésre („Gewerbstand”) rendkívül hátrányos visszaélések kerülnek elő, amelyek ha Nagyszebenen kívül más ottani városokban is fennállnának, hatékony módon megszüntetendők. Erről az Erdélyi Kancellária tegye meg a véleményező jelentést, éspedig Szeben vonatkozásában hat héten, a többi város vonatkozásában pedig három hónapon belül. Egyúttal pedig mérlegeljék azt a különleges helyzetet is, hogy a cseh- és morvaországi születésű lakosok alkalmatlanoknak tartatnak a polgárjogra. Juttassák el Kezeimhez azt a véleményt is, hogyan lehetne megszüntetni ezt a népesedési helyzet szempontjából hátrányos akadályozó tényezőt.”

Az elsősorban evangélikus kézben levő városi tanácsok vezetésének működése még inkább vallási jellegű témának tűnik, mint az impopuláció kérdése. Hogy ez utóbbi mégis a Kancellária vallásügyi tárgyalásán került elő, azt mutatja, hogy a betelepítésekkel (mégpedig valószínűleg cseh- és morvaországi lakosok betelepítésével) a Kancellária a száz városok lakosságának vallási összetételét kívánta a katolikusok javára módosítani. További kutatásokat igényel a kérdés, mennyiben voltak sikeresek ezek a törekvések.³⁸

BREUNER ÉS A COMMISSIO CATHOLICA 1770-BEN

1768–69-re nézve egyelőre csak két 1772-es levéllel rendelkezem, mint forrással. Mivel ezekben olyan tények fordulnak elő, amelyeket magyarázni kellene, majd csak 1772-nél tárgyalom őket.

1769-ben egy fontos az egyházpolitika hivatali irányítása szempontjából fontos esemény történt a Cseh-osztrák Kancellárián belül: a császárnő rendelete nyomán felállítottak ezen egy külön egyházpolitikai ügyosztályt, a „Consensus in Publico-ecclesiasticis”-t. Ennek vezetésével a Kaunitz által javasolt Heinke udvari tanácsost bízták meg, hatáskörét pedig nem terjesztették ki Magyarországra és Erdélyre, amelyek saját kancelláriával rendelkeztek.³⁹

1767–1770 között ugyanakkor megfigyelhető a Commissio Catholica jegyzőkönyveiben az a tény is, hogy a Bizottságban született számos előterjesztés gróf Breuneren keresztül küldetett Mária Terézia elé. Ilyen volt az az 1770. június 27-i ülésen a Bizott-

38 A kérdés másik oldalát a protestánsok telepítését Erdélybe egy későbbi tanulmányomban szeretném feldolgozni

39 FERDINAND MAAß: *Der Josephinismus*. Band I. Ursprung und Wesen des Josephinismus 1760–69. Wien 1951. (a továbbiakban Maaß I.) 105. old

ság jegyzőkönyvébe felvett jelentés is, amelyben alapvetően a Portugál Tőke kihe-lyezéséről volt szó. A jelentés Magyarsámsond falu plébánosának és iskolamesterének fizetését, a létesítendő szükséges templomokat és parókiákat, valamint 47 szükségét szenvedő parókhuz ügyét terjesztette elfogadásra az uralkodónő elé.⁴⁰

AZ ERDÉLYI UDVARI BIZOTTSÁG

Az általam következőként az Államtanács-jegyzőkönyvekben átnézett 1770-es évhez tudnunk kell, hogy Brukenenthal a kontribúció bevezetését felügyelendő az év nagy ré-szét Erdélyben töltötte. Erre az időre Breuner átvette a Kancellária hivatali munkájá-nak irányítását. További lényeges észrevétel, hogy ekkorra már az erdélyi ügyek döntő hányadát az Erdélyi Udvari Bizottság (Commission in Transylvanicis, Siebenbürgische Commission, Siebenbürgische Hof-Commission) terjesztette az uralkodónő elé. Lehet-ségesnek tartom ugyanakkor, hogy ezt tapasztaltam volna 1766–67-ben is, ha át tudom nézni ezeket az éveket. Valószínűleg Bethlen kancellár látott 1765-ös távozásával és Cserei udvari tanácsos bevonásával a Commissio in Publicis általános igazgatási szerv-vé lépett elő. Ennek ellenére – ha elenyésző számban is – továbbra is van néhány kan-celláriai előterjesztés („Vortrag der Siebenbürgischen Canzley”) is.⁴¹ Sajnos mindez-idáig nem sikerült megnyugtatóan tisztáznom, milyen alapon tulajdonítottak egy-egy előterjesztést a Kancelláriának vagy a Bizottságnak.

AZ ERDÉLYI VALLÁSI ÜGYOSZTÁLY; BLÜMEGEN AZ ERDÉLYI VALLÁSÜGYBEN

1770-ben már javában épült a szebeni árvaház is. Valószínűleg ennek kapcsán rend-el-ték az igazgatónak kinevezett Delphinit Bécsbe,⁴² aki promemoriáiban felvilágosítást adott az árvaház ügyeiről. Az iratot az uralkodónőhöz kerülését megelőzően Blüme-gen ál-lamminiszter vizsgálta át. Az Államtanács pedig az ügyet Breuner elé utalta a következő Billet kíséretében: „Delphini mellékelt promemoriájáról a szebeni árvaházat illetően együtt az ad marginem tett megjegyzésekkel az Erdélyi Bizottság in Religiosis (Sieben-bürgische Commission in Religiosis) tegyen kimerítő előterjesztést. Ebben reflektáljanak az én korábbi resolútióimra, és egyúttal tegyenek arra is javaslatot, hogyan és ex quibus fundis lehet biztosítani az árvaház számára szükséges dotációt”.⁴³

40 pl. F53 Commissio in Publico-ecclesiasticis 3536-os számú kötet 64r 100/1770 (mikrofilmen); 1770. jún. 27-i ülés: „De 4° Aprili a. c.: ... Carolo Breine, Relationem pro opplacidando Stipendio Parochi et Ludimagistri in Pago M. Sámsond constitutorum et omnibus fere mediis destitutorum Fundo item ibi pro erigendis Ecclesia et Parochia necessario, ex interessario Capitalis Lusitanici exolvendis, nec non de Statu fundi 47 egentibus Parochis opplacitati, submittit Commissio Suae Majestati commen-dandam”

41 Nem is lényegtelen, hogy Kancellária vagy Bizottság: az általam látott egyik (sajnos jegyzeteim alap-ján nem azonosítható) Államtanács-jegyzőkönyvi oldalon a Bizottság szót tudatosan javították át Kancelláriára

42 1285/1770 – lásd később

43 80/1770 Blümegentől brevi manu; Billet gróf Breunerhez

A „Siebenbürgische Commission in Religiosis” kifejezés értelmezéséhez tudnunk kell, hogy ez a korabeli hivatali gyakorlatban az „in”-nel bevezetett hátravetett megjelölés egy az aktákra rávezetett felirat volt. Egy-egy szerv speciális ügyosztálya bocsáthatta ki ilyen felirattal ellátott iratokat. Az Udvari Kamaránál két ilyen ügyosztály is működött: a „Pénzverési és Bányászati Ügyosztály” (Hof-Kammer in Monetariis et Montanisticis), illetve a „Bánati és Koronajószágügyek Ügyosztálya” (Hofkammer in Bannaticis et Domainen Weesen). Ezek a départment-ok speciális feladattal foglalkoztak, és elkülönült ügyintézővel rendelkeztek, elnökségüket viszont általában az anyaszerv elnöke töltötte be. Ennek ismeretében a fenti kifejezést nem „Erdélyi Vallásügyi Bizottság”-nak, inkább az „Erdélyi Bizottság Vallási Ügyosztálya”-nak kell fordítanunk.

Azokban az esetekben ugyanakkor, amikor az Államtanács elé egy erdélyi irat *brevi manu* került Blümegentől, a nevezett személy megjegyzéseit ad *marginem* csatolta az adott ügyirathoz. Később látni fogjuk, az „ad *marginem*” kifejezés inkább egy az irattal foglalkozó, ahhoz csatolt külön iratot jelentett és nem szó szerint értendő a kifejezés.

A parancsnak megfelelően az Erdélyi Bizottság in Religiosis január 17-én meg is tette előterjesztését.⁴⁴ Ez alatt egy terjedelmesebb munkát kell értenünk, amely legalább 13 pontban foglalkozott a felmerült kérdésekkel. A pontok legnagyobb része az árvaház építésére és felhasználására fordítható pénzüsszegeket vette számba, illetve rendelkezett arról, hogy ezek megfelelő módon befolyjanak az árvaház részére. A különböző pontok kapcsán született döntések az árvaháznak ígérték nemcsak a tizedjövedelem egy részét természetben, magyarországi egyházi jövedelmeket, hanem az udvari marsall bíróságára befolyó jövedelmekből 10 ezer forintot, az Erdélyben bevezetendő lottó jövedelmeit öt évre, az oláh borokra kivetett új vám jövedeleiből 10 ezer forintot szintén öt évre, illetve a nemrég elhunyt Novakovich erdélyi nem unitus püspök hagyatékának a kincstárát illető részét, illetve annak a 100 ezer forint *donum gratuitum*nak a hátralékait, amelyet neki a nem unitus klérustól be kellett szednie és a kincstárba be kellett fizetnie.

További kutatásokat igényel annak kiderítése, az egyes forrásokra ki tett javaslatot, és mennyiben tekinthető az Erdélyi Bizottság Vallási Ügyosztálya kezdeményezésének, hogy a nevezett jövedelmeket elkülönítették a szebeni árvaház számára.

Az intézkedések másik nagy csoportja az árvaház építkezéseivel volt kapcsolatos, harmadik csoportja foglalkozott a felvehető fiúk és lányok számával, illetve az árvaházba felveendő személyzetről és polgári kézművesekről.

A 9. pont szerint „mindenféléképpen (”*allerdings*”) elkészítendő egy alapító levél (”*Stiftungsbrief*”) jelen resolútióm mintája nyomán (”*nach Maaßgaab Meiner gegenwärtigen Resolution*”)”.

A 11. pontra született döntés kifejezetten nem az árvaházzal foglalkozott: „Ad 11 nemcsak a csehek, hanem német és magyar tartományaim összes született alattvalói is (”*Erb Unterthanen*”) fölveendők a szász nemzet közé, amennyiben a német nyelv birtokában vannak. Ezzel szemben az összes idegen náción különleges diszpenzációm nélkül onnan ki vannak zárva.”

Március végén az árvaházzal kapcsolatos újabb, erdélyi kancelláriai előterjesztése a szebeni árvaház alapítólevelét („*Stifts Brief*”) illetően újonnan Blümegenen keresztül került az Államtanács elé, ahol ezzel kapcsolatban a következő Billet-t küldték gróf

44 201/1770 az Erdélyi Bizottság in Religiosis jan. 17-i előterjesztése, január 23-án cirkulációba adva, exp.: febr. 22-én

Breunerhez:⁴⁵ „Az itt tartózkodó Delphini páter a mellékletek szerint a szebeni árvaház ügyében előterjesztett még néhány pontot, amelyekről Én Cserei meghallgatása után a következőképpen döntöttem ...”

Valószínűleg tehát az Erdélyi Bizottság in Religiosis előterjesztésére született döntést Delphininek küldték meg, aki a parancsnak megfelelően ki is dolgozta a szebeni árvaház alapítólevelét illető pontokat és ezeket megküldte Blümegennek. Blümegen a hozzá beérkezett Delphini-jelentéssel valamilyen oknál fogva Csereit kereste meg, a kancelláriai előterjesztést pedig a Kancellária tanácsosának ezzel kapcsolatos munkája.

Az árvaház bővítésének ügyében december 7-én Billet ment gróf Breunerhez.⁴⁶ Sajnos az Államtanács jegyzőkönyvei alapján csak feltételezni lehet, hogy a Billet-t elindító jelentés Delphinitől származik.⁴⁷ Mivel a megfelelő irat nincs az Államtanács jegyzőkönyveiben megnevezve, feltételezhetjük a korábbiak példáján, hogy a Billet Blümegen munkájának az eredménye. A Billet egyébként az elkezdett, de megrekedt építkezés ki-egésztésére tartalmaz megfelelő rendelkezéseket.

1770-ben Blümegen még a további esetekben tett a fentihez hasonló lépéseket erdélyi vallási ügyben: Blümegen jelentős szerepet vitt az újonnan kinevezett erdélyi nem unitus püspök, Sophronius Cyrillovich eligazításában.⁴⁸ Ennek az ügynek a kapcsán szeretném megemlíteni, hogy az Államtanácsban gyakoriak az olyan fontos erdélyi ügyek, mégpedig legtöbbször vallási ügyek, amelyeknél csak az a bejegyzés olvasható, hogy „von Grafen Blümegen anhero gediehen”, döntés helyett pedig egy Billet követi, és esetleg ebből a Billet-ből tudjuk meg, Blümegen milyen irattal foglalkozott önállóan. Ebben az esetben éppen megemlítetik egy Breunernek visszaküldött előterjesztés (Vortrag), de más esetekben az is jellemző lehet, hogy a Blümegennek iratot küldő személye teljesen homályban marad.⁴⁹

A véglegesen elkészült adományozó levelet (Collationalien, latinul littera collationalia) a Commission in Transylvanicis (Erdélyi Bizottság) terjesztette aláírásra az uralkodónó elé.

A fent látott munkálat mellett Blümegenhez ment továbbá két jelentés. Az ezek kapcsán született Billetek azonban ebben az esetben semmit sem árulnak el a jelentések szerzőiről.⁵⁰ Az első szerint az uralkodónó arról értesült, hogy Brassóban a katolikus vallás hátrányára nem töltenek be néhány szenátori helyet.

45 1285/1770 Blümegentől az Államtanács elé az Erdélyi Kancellária március 28-i előterjesztése, Billet gróf Breunerhez március 25-én - a dátumokat egyike esetében valószínűleg elírásról van szó

46 4339/1770 Billet gróf Breunerhez dec. 7-i keltezéssel

47 „Es hat dem Vernehmen nach der Pater Delphini ... noch einen Zwerg-Tract ... zu bauen angefangen ...Und da Mir annebst angebracht worden, daß der Hermannstädter Burgermeister dem ermeldten Pater Delphini den Antrag gemacht habe ...”

48 328/1770 Blümegentől került ide Billet gróf Breunerhez, exp.: jan. 28-án

49 pl. 418/1770, 422/1770 lásd alább

50 Ezek szerzőségének kérdésére még a későbbiekben ki szeretnék térni

A másodikat kicsit részletesebben szeretném ismertetni, mivel ez az ügy fontos adattal bír az erdélyi vallásügy hivatali kezelésére nézve.⁵¹ Az intézkedést elindító momentum az volt, hogy valaki közölte az uralkodónóval, a református vallású guberniumi tanácsosok már sok éve magukat „Supremi Curatores Ecclesiarum”-nak címzik vallási ügyeikben („in ihren Religions Geschäften”), az iratokat így is írják alá, és ezt a példát újabban az ágostai hitvallásúak is követik. Ezt a kérdést Mária Terézia – valószínűleg Blümegen ösztönzésére – egy Billet kíséretében Brukenthalhoz utalta, bár ez az irat már tartalmazta az ügyben kialakított legkegyelmesebb álláspontot is. „Mivel tehát nem szerencsés („unschicksam”), hogy az Én tanácsosaim mint partikuláris érdekek képviselői mutatkoznak, és mivel az Akatolikusoknak egyik vagy másik vallás részéről sérelmeikkel a Guberniumhoz kell fordulniuk, így nem könnyű elnézni, ahogyan guberniumi tanácsosok, akiknek az összes többi guberniumi tanácsossal együtt kell gondoskodniuk a vallási ügyek viteléről, a Curatores Ecclesiarum különleges tisztségét („Qualität”) viselik („beylegen”). Mielőtt azonban erről döntést hoznék, az ügy természetéről adjon felvilágosítást, és közölje Velem további hivatalos véleményét.”

Brukenthalnak az ügyben tett előterjesztése újfent Blümegenen keresztül jutott az Államtanács elé egy hónap múlva.⁵²

Az erre született döntés már gróf Breunerhez ment egy Billet formájában. Ez a Billet először a korábbival megegyező szavakkal jellemezte a helyzetet Breuner számára, majd rátért a tényleges döntésre. „Mivel ezt a minden jó renddel ellenkező szokásnak véget akarok vetni, a következő rendelkezés bocsátandó ki a Gubernium részére: Mivel a Gubernium („selbes”) az Én tanácsom és a benne alkalmazott tagok és tanácsosok esküjükben a törvényesség követésére és az igazságosság érvényesülésére általános érvénnyel tesznek fogadalmat, amibe beletartoznak a vallási ügyek is. A Gubernium tagjai és tanácsosai („Selbe”) annál kevésbé lehetnek egyik vagy másik vallás privát képviselői („Privat-Vertreter”) vagy ügyvivői („Sachwalter”), mivel esküjük azokat mindig az egészre, minden vallási ügyről való gondoskodásra kötelezik. Ebből következően mindannyiuknak („sammentlich”) ettől a titulustól, illetve ilyen aláírástól és címtől („Gestion”) teljes mértékben tartózkodniuk kell.”

ENDES Miklós egyébként GÁL László nyomán 1770. március 24-i legfelsőbb kéziratként ismerteti ezt a döntést. Szerinte a döntés a református konzisztóriumából kikerülő iratokra vonatkozott,⁵³ eredménye pedig az lett, hogy a főkonzisztórium szervezete hatalma szinte semmivé zsugorodott össze.⁵⁴

Ebből az ügyből a következő fontos adatokat szeretném kiemelni: Egészen más szemléletet tükröz ez a döntés, mint a korábban látott 559/1767. Ott még katolikus

51 421/1770 gróf Blümegentől b. m. az Államtanácsban, Billet an Br Bruckenthal jan. 28-i keltezéssel

52 1006/1770 b. m. Blümegentől az Államtanácshoz báró Bruckenthal febr. 28-i előterjesztése

53 ENDES 1935. 342. old., hivatkozással Gál László: Erdélyi diaeták és országos végzések foglalata. Kolozsvár 1837., 85-87, 105-113. old., bár meg kell említenem, hogy már valószínűleg Gál László is nem ismervén a döntések pontos környezetét néhol félreértelmezte azokat: közvetlenül a tilalom ismertetése előtt ugyanis ír a Guberniumnak egy olyan minden vallás ügyében illetékes vallásközi bizottságáról, amely valószínűleg sohasem létezett, ügyrendjének leírása viszont teljesen ráillik a Commissio Catholica 1777-es ügyrendi szabályozására – v. ö. TRÓCSÁNYI 1973. 220. old.

54 u. o. 356. old.

résről néhány „Conservator Religionis Romano-catholicae” kinevezéséről volt szó, itt pedig már az összes tanácsos vallási hovatartozástól függetlenül minden vallási ügy megfelelő kezeléséről hivatva van gondoskodni. Itt az „in wichtigen Religions-Geschäften” kifejezés szerepel, amely a szöveggörnyezetben egyértelműen guberniumi vallási ügyet jelent. Ebben az esetben viszont valóban az a valószínű, hogy az „in ihren Religions-Geschäften” kifejezés nem a reformátusok által referált guberniumi, hanem saját konzisztórium ügyeiket jelenti. Véleményem szerint egyáltalán nem véletlen az 1006/1770 szövegében a „Privat-Vertreter, oder Sachwalter” kifejezés. A döntés egy-szerre tiltja meg a református és evangélikus guberniumi konziliáriusoknak, hogy a Guberniumon belül vallásuk érdekeinek képviselői, azon kívül pedig vezetői legyenek.

A NORMÁL HIVATALI ÜGYMENETET MEGKERÜLŐ PÜSPÖKI VÉLEMÉNYNYILVÁNÍTÁS A GYAKORLATBAN

Az 1770-es év második felében báró Bajtay erdélyi püspök három fontos előterjesztéséről kell beszámolnom. Az elsőben a szörcei (Börescienser — valószínűleg elírás a Börcseienser helyett) és a zoványi alattvalók templomfal- és toronyfelújítási kérelméről nyilvánított Őfelsége parancsának megfelelően véleményt.⁵⁵ Az Államtanács az iratot továbbküldte Breunerhez azzal a mellékelt parancssal, hogy a vallási consess („Religions Conseil”) nyilvánítson véleményt a püspök mellékelt iratáról.

A második esetben a püspök Cyrillovich erdélyi nem unitus püspök székhelyének Resinar faluba való áthelyezéséről nyilvánított véleményt.⁵⁶ Az Államtanács ezt is Breunerhez küldte azzal a parancssal, hogy az Erdélyi Kancellária in Religiosis még a már beérkezett guberniumi jelentés előtt tegye meg véleményező jelentését Baitay nyilatkozatával és a nem unitus püspök székhelyének áthelyezésével kapcsolatban. Az Erdélyi Kancellária megfelelő előterjesztésére született döntés szerint az erdélyi nem unitus püspöknek lakóhelyét Szebenbe kellett helyeznie.⁵⁷

A harmadik fontos eset a püspök egy november 13-i jelentése volt.⁵⁸ Ebben Bajtay két fontos protestánsokat érintő témával foglalkozott. Először is egy protestáns házassági kérdéssel. Ezzel kapcsolatban az Államtanácsban egy Billet-t fogalmaztak meg gróf Breunerhez hivatkozva az uralkodónő 1764. november 27-i rendeletére hivatkozva, amelyben az akatolikusoknak megtiltatott, hogy az akatolikusok azzal az ismert clausulával kössék a házasságaikat, hogy „Donec in honestate vitae permanserint”. Újabban viszont előkerült, hogy azóta számos házasságot a nevezett elővigyázatossági formula („Vorbehalt”) mellett kötöttek. Ebben az esetben a Kancelláriának ismételt el kellett rendelnie a Guberniumnál, gondoskodjanak róla, hogy az akatolikusok házasságainál ennek a clausulának a használata teljesen elmaradjon.

Bajtay második témája a szükségkeresztség kérdése volt. Ezzel kapcsolatban a Billet az uralkodónő egy 1769. február 23-i rendeletére hivatkozott. Ebben az uralkodó-

55 3217/1770 báró Baitay püspök nyilatkozata („Äusserung”) szeptember 1-i keltezéssel, cirk.: szept. 13., exp.: szept. 15.

56 3982/1770 Báró Bajtay erdélyi püspök nyilatkozata 1770. okt. 30-i keltezéssel (a többi adat hiányzik)

57 4210/1770 az Erdélyi Kancellária nov. 25-i előterjesztése, cirk.: nov. 27., exp.: nov. 29.

58 4222/1770 Bajtay püspök nov. 13-i irata, exp.: nov. 28.)

nő bekérte a Gubernium véleményét arról, hogyan kell viszonyulni a kálvinista vallásúaknak ahhoz a magatartásához, hogy még a legnagyobb szükség esetén sem engedik meg a bábáknak, hogy az újszülötteket a szent keresztség szentségében részesítsék. Ez a vélemény még azóta sem érkezett be. A Billet-ből megtudjuk továbbá, hogy ettől függetlenül Magyarországra nézve, ahol ez a gyakorlat némely helyeken szintén élt, már kiadatott a rendeletet, hogy az akatolikus bábák is a legsúlyosabb figyelmeztetés és büntetés terhe alatt kötelezendők, hogy szükség esetén az újszülötteket kivétel nélkül („ohnnachbleiblich”) megkereszteljék. A Guberniumnak pedig utasítást kellett adni, hogy az ezzel megegyező rendelkezés mostantól kezdve Erdélyben is kiadandó.

Ezek a jelentések tipikus példái azoknak, amelyeket a püspök az 1767. április 16-i döntés értelmében tehetett, a legutolsó pedig egy olyan esetnek tekinthető, amelyben a katolikus vallás javára hozott, de végre nem hajtott rendelkezésekről volt szó. Az ilyen fajta jelentésekről kellett az 559/1767 szerint havonta („allmonatlich”) egy „Consilium in Religiosis”-t tartani. Az Államtanács az ügyeket valóban brevi manu Breuner elé utaltatta, de megfelelő tárgyalást ekkor már „Siebenbürgische Commission in Religiosis”, „Siebenbürgische Kanzley in Religiosis”, illetve a „Religions Consess”⁵⁹ elnevezéssel illették. A hátravetett jelzők jelentésével már foglalkoztunk, a consessus fogalommal pedig a Cseh-osztrák Udvari Kancellária egyházpolitikai ügyosztályának nevével, a „Consessus in Publico-ecclesiasticis”-nél találkoztunk. A fenti kifejezések tehát ugyanazt a szervet jelölik, elnevezését pedig következőképpen ültethetjük át magyarra: az „Erdélyi Bizottság Vallásügyi Ügyosztálya”, az „Erdélyi Kancellária Vallásügyi Ügyosztálya” vagy egyszerűen „Vallásügyi Ügyosztály”.

AZ 1770. DECEMBER 18-I VALLÁSÜGYI TÁRGYALÁS

Bajtay jelentéseit ebben az esetben összevárták, és 1770. december 18-án tartottak róluk egy vallásügyi tárgyalást.⁶⁰ Ennek jegyzőkönyve alapján itt a következő témákkal foglalkoztak:

1. Az akatolikusoknak a továbbiakban meg nem engedhető házassági záradék: „Donec in honestate vitae permanserint”
2. A Delphini által elkezdett („vorgenommene”) szebeni árvaházbővítés
3. A nem unitusok kérelme püspökük lakóhelyét Erdély közepén kijelölni
4. Az igaz hittől elesett katolikusok kérdése
5. Az újrakeresztelők terjedő szektássága miatt a szebeni feyházba bezárt három nőszemély
6. A kálvinisták elgondolása („Vorstellung” – esetleg előterjesztése) a szükségkereszttség erdélyi bevezetése („Publicirung”) ellen
7. A katolikusok tovább tartó elnyomatása („Drangsalen”) Erdélyben
8. A püspök jelentése az 1768–69-ben Őfelségéért és a dicsőséges dinasztiaért („Erzhaus”) bemutatott 12792 szentmise-áldozatról

59 latinul „Consessus in Religiosis”, később találkoztam a szerv teljes német és latin elnevezésével is: „Siebenbürgischer Religions Consess”, „Consessus in Religiosis Transylvanicis”

60 227/1771 az Erdélyi Kancellária in Religiosis jegyzőkönyve 1770. dec. 18-i keltezéssel, 1771. cirk.: jan 16., recirkulálva febr. 3-án, exp.: febr. 6-án

9. A szörcei („Szörccser”) és zoványi lakosok kérelme, hogy templomuk falát, illetve tornyát felújíthassák
10. A háromszéki katolikus egyháziak ismételt beiktatása Brasii élvezetébe
11. A Torda megyei Tabula continua ajtónállójának, a konvertált Szaska Pálnak kérelme

A nem unitus püspök lakóhelyét, a házassági záradékot és az árvaházbővítés kérdését a Kancellárián már nem tárgyalták érdemben, mivel ebben a kérdésében az Államtanácsban belül született döntés csak tudomásul vette a korábbi parancsok megtörtént közzétételét.⁶¹

A 4. pontról a döntés alapján kiderül, hogy elsősorban az unitus vallásúakat érinti. Valószínűleg ez a pont is szervesen illeszkedik azokba a munkálatokba, amelyeknek célja az erdélyi görög katolicizmus megerősítése volt.⁶²

Az 5., 7., 8., 10. és 11. pontok viszont előzmény nélkül bukkannak elő a vallási jegyzőkönyvben. Véleményem szerint ezek Magyarsámsond és a Portugál Alap ügyeivel rokoníthatók, amelyet a Gubernium (illetve a Katolikus Bizottság) Breuneren keresztül terjesztett 1770 áprilisában az uralkodónó elé. Ez utóbbi öt pont közül is kettő bizonyíthatóan a püspök előterjesztéseként került ide. A 8. pont esetében az Államtanács jegyzőkönyveibe is bejegyezték ezt a tényt, a 7. pont esetében viszont ez ügy egy későbbi folyományából derül ez ki.⁶³ Összességében a vallásügyi tárgyalás 11 pontjából legalább hat a püspök nevéhez köthető.

Valószínűsíthető tehát, hogy az 1771 elején a tárgyak kettős úton kerülhettek a vallásügyi tárgyalás elé: az uralkodónó által hozzá továbbítva vagy Breuneren keresztül az uralkodónó elé terjesztve.

Van der Marck udvari tanácsos a vallásügyi tárgyalás után bizonyos idővel ehhez a ponthoz két iratot is hozzáfűzött. Az elsőben az udvari tanácsos a püspöknek az utolsó protocollum in religiosisban tárgyalt jelentéséhez (a katolikusok sorsa a fejedelmek⁶⁴ alatt) tette meg észrevételeit. A másodikban nyíltan kimondta azt a megoldási javaslatát, hogy a kevésbé alkalmas katolikusokat is előnyben kell részesíteni a hivatali tisztségek betöltésénél („in der Dienst Vergebung”) az alkalmasabb („tüchtiger”) akatolikusokkal szemben ahhoz, hogy gondoskodni lehessen a katolikusok egyensúlyáról.⁶⁵ Van der Marck irataihoz mellékelte az Erdélyi Nagyfejedelemség egy status personalisát is, amit kiegészített a tisztviselők vallási hovatartozásával az 1770-es évre nézve.

Az ezekre az iratokra született uralkodói döntés sajátos módon egy Billethen Brukenenthalhoz ment kiállításra. A döntésben a protestánsok elé adminisztratív akadályt gördítettek a hivatalviselésben (erdélyi civil állásokat bizonyos idő elteltével csak olyanok tölthették be, akik egyetemi tanulmányaikat országhatáron⁶⁶ belül végezték, a Guberniumnak pedig meghagyták egy éves listának (Individual Verzeichnis) elkészíté-

61 „Die geschehene Intimirung meiner ergangenen Befehle nehme zur Nachricht”

62 Ezeknek egy nagyon jelentős újabb szakasza éppen 1770-ben kezdődött. Mivel azonban ezekben a munkálatokban a Kancellária mellett az Illir Deputáció kapott nagy szerepet, a kérdést egy későbbi tanulmányomban szeretném feldolgozni

63 lásd később

64 németül Wahlfürsten

65 „um bey den Dienst Erztzungen auf das Gleichgewicht deren Catholiquen fürdenken zu können”

66 „an einer innländischen Universität”

sét és az Erdélyi Udvari Kancelláriának való felküldését. Ezt a listát, amelynek fel kellett tüntetnie az összes Erdélyben alkalmazott hivatali személyzetet vallásával együtt, a Kancelláriának a rendelet szerint – minden olyan előterjesztéshez mellékelnie kellett, amelyet állásbetöltés ügyében adott be. A püspök előterjeszthetett az erdélyi katolikusok elnyomott állapotáról, a vallásügyi tárgyaláson lehetett szó az erdélyi hivatalbetöltések ügyeiről, de formailag az ügycsoportnak továbbra is a Kancellária hatáskörében kellett maradnia. További kutatásokat igényel annak kiderítése, miért érezte szükségesnek van der Marck tanácsos egy saját előterjesztés megtételét ebben az ügyben, amikor véleményét a vallásügyi tárgyaláson is képviselhette.⁶⁷

AUERSPERG GUBERNÁTOR TITKOS INSTRUKCIÓJA

Az erdélyi vallásügy hivatali irányítására nézve keletkezett következő fontos forrás az erdélyi gubernátori tisztség polgárosítása kapcsán keletkezett: 1771. január 19-én báró Brukenthal tett egy előterjesztést. Az erre született döntés tudtára adta, hogy az uralkodónó gróf Auersperget nevezi ki tényleges gubernátorrá, aki indigenátust kap mint mágán. Fizetéseként a döntés az asztalpénz mellé hatezer forintot határozott meg, amelyet ex camerali kellett folyósítani. Ezek után Brukenthal elkészített egy iratot, amelyet a már korábban látott módon Blümegenhez továbbítottak, aki erről ebben az esetben felségelőterjesztést tett. Az iratok tárgya az új gubernátorhoz intézett leirat-fogalmazvány („Rescriptionsaufsatz”) volt. Valószínűleg ehhez tette föl kérdéseit az új gubernátor, egyúttal pedig titkos instrukciót is kért ezekre a kérdésekre nézve a maga számára. Ez az irat is b. m. került az Államtanács elé, vagyis minden valószínűség szerint Blümegenen keresztül. Auersperg kérését hét pontba foglalva teljesítették. Ezek a következőképpen szóltak:

- „1. Abban a néhány megmutatott esetben, amikor Auerspergnek ide („anhero”) kell fordulnia, jelentéseit Blümegen államminiszterhez kellett beküldenie.
2. Ha fontos és indokolt, hogy a neki vagy a Guberniumnak küldetett iratok publikációját vagy exekúcióját visszatartsa, ez megengedett neki. Ebben az esetben viszont azonnal jelentenie kell a fennforgó körülményeket, és az ezek alapján született további parancsokat kell kérnie.
3. A postai levelek felnyitása nem engedélyeztetett sem a közigazgatási, sem a a katonai szervezeteknek (weder dem Politico, noch dem Militari), ha valaki mégis gyanússá válna, azoknak a leveleit titokban el kell távolíttatnia a postahivatalokból, és azonnal, közvetlenül Bécsbe kell beküldenie.
4. Szolgálatok betöltésénél katolikus alanyokat, ha megfelelő tulajdonságokkal bírtak, minden esetben előnyben kell részesítenie.
5. Ha unitáriusok tisztségek betöltésére javasoltattak, már kinyilvánított akaratának megfelelően egy harmadik ok alapján kell eljárnia.
6. A Bruckenthaltól kapott iratokat teljesítenie kell, fölmerült ellenérv esetén a második pont alapján kellett eljárnia.
7. Az in Materia Religiosis jelentéseket gróf Blümegen államminiszter kezéhez kell küldenie, de azzal a felirattal kívül „in Religiosis”

⁶⁷ lásd később

Mindez számára titkos instrukció gyanánt szolgál.”

Bár a pontok egy része nem a vallásügy kezelésével foglalkozik, érdeemesnek láttam az egészet közölni, mivel ezt a titkos instrukciót igen fontos dokumentumnak tartom. Fontos dokumentuma ez annak a már látott rendkívül széles gubernátori jogkörnek (2. pont).

Sajnos az Államtanács jegyzőkönyveinek ezen helye alapján nem kideríthető, melyek azok az esetek (1. pont), amelyekben Auerspergnek jelentési kötelezettsége van az uralkodó felé. Feltételezésem szerint ez a kifejezés azokat a stratégiai igazgatási területeket jelenti, amelyekben az udvar a megfelelő reformokat véghez akarta vinni.

Figyelemre méltó az a bizalmatlanság is, amellyel az újsütetű gubernátor az uralkodónak kipróbált hűségű erdélyi bizalmasával szemben viseltetett (6. pont).

A 7. pont valószínűleg változást jelent az erdélyi vallásügy kezelésében: ettől kezdve eltűnnek az uralkodónak címzett püspöki jelentések, amelyeket brevi manu Breunerhez küldtek volna. Ehelyett ismételtelen megjelennek az 1770. első felére annyira jellemző Blümegentől brevi manu az Államtanács elé került iratok. Ennek a változásnak az okát jelen pillanatban csak egyetlen másik változással tudom összefüggésbe hozni: 1770. első felében még Erdélyben tartózkodott O'Donell főhadparancsnok és guberniumi elnök, 1771. elején viszont ismét egy örökös tartományi ember került a Gubernium élére, akit lehetett közvetlenül Blümegenhez utasítani. Ha feltételezésem megállja helyét, a brassói betöltetlen szenátorhelyekkel és a református főgondnokokkal kapcsolatos jelentések O'Donellnek tulajdonítandók.

AZ 1771. MÁRCIUS 8-I VALLÁSÜGYI TÁRGYALÁS

Az 1771. március 8-i vallásügyi tárgyalások anyaga pontokba szedve a következő volt:⁶⁸ Ennél és a következő vallásügyi tárgyalásoknál „*”-gal jelölöm azokat az ügyeket, amelyek előzmények nélkül kerültek elő ezeken az üléseken.

1. a továbbiakban meghozott rendelkezés a Portugál Alap felhasználását illetően *
2. a kolozsvári református városi tanácsos Pataki által a katolikus hit ellen tett („ausgestoßene”) botrányos beszéd
3. Marosjára és Magyarpalatka falvakban kálvinista imaházak, illetve két Doboka megyei ülnök, Algo és Daniel illetlen beszédei
4. a kolozsvári német iskolamester által jobb megélhetés érdekében beadott kérelem
5. különböző vallású szülők gyermekei *
6. a vizaknai katolikusok sérelmei *
7. Gyulai grófnő tevékenysége egy zsidó asszony kálvinista vallásra való rábeszélésében
8. az akatolikusok által az unitus pópákra szórt („zufügende”) gyalázkodások

1770–71-ben egyáltalában nem jellemzőek a havonkénti „Consilium in Religiosis”-ok. Néha ennél hosszabb ideig várták össze a különféle jelentéseket: 1770. december 18-a után a következő vallásügyi tárgyalást majd négy hónapra rá tartották. Ez azt jelentette, a püspöknek Marosjára és Magyarpalatka református lakosainak templom-

68 1503/1771 lásd korábban

építési kérelmeit és a kolozsvári német iskolamester kérelme ügyében beadott 1770. december 19. körül keltezett jelentéseit csak 1771. március 8-án vették elő.⁶⁹

A VALLÁSÜGY GUBERNIUMI TÁRGYALÁSA 1768-TÓL (ALAPELVEK ÉS GYAKORLAT)

Valószínűleg Blümegen és Auersperg közötti levélváltás következménye többek között az a következő Auersperghez intézett irat is, amely a vallási kérdések guberniumi tárgyalását a következőképpen szabályozta. „A vallásiak közé tartozó ügyek tárgyalásában mértékadó legfelsőbb rendelet, amelyet Őexcellenciájának másolatban mellékelek, 1768-ban azért bocsátott ki, hogy ezek az ügyek nem vehetők elő másként, csak in pleno Consilii, az összes tanácsos bevonásával, abból az alapos megfontolásból, hogy semelyik résznek ne legyen oka arra a panaszra, hogy egyoldalú tárgyalások által azok előítélete alapján született néhány intézkedés. Ezt a rendeletet változtatás nélkül kell alkalmazni.”⁷⁰

Valószínűleg ehhez tett fel Auersperg gubernátor július 31-én kérdést, amellyel kapcsolatban Blümegen a korábbi rendelet megerősítését („Etablierung”) kérte a javaslatban szereplő katolikus vallási bizottság ügyében („in Vorseklag gebrachten Catholischen Religions Commission”).⁷¹ Az erre született döntés megismételte, hogy a vallási kérdéseket in pleno, az összes tanácsos jelenlétében kell elővenni, de Őexcellenciájának – ahogy ez korábban kinyilvánított – mindenkor szabadságában áll különösen fontos esetekben véleményét privát módon („privative”) is Őfelsége kezeihez beküldeni, javaslatot tenni a hasznosnak ítélt intézkedésekre, és erről legfelsőbb döntést kérni.”

Ez a döntés éles ellentétben áll a korábban látott 559/1767-tel, ahol ezt olvassuk: „Azokban az esetekben, amikor a vallásügyről van szó, a Haddick (sic!) a püspökkel és a katolikus tanácsosokkal egy különleges összejövétel keretén belül tanácskozhat, ami által nem lesz ok semmi megütközésre.”

Kérdéses a vallásügy kifejezés jelentése ebben az 1767-es döntésben: elképzelhető lenne, hogy a vallásügyet kivétel nélkül ki akarták volna vonni a Gubernium egészének hatásköre alól, és csupán annak katolikus része számára kívánták fenntartani? Erre a kérdésre még a későbbiekben szeretnék visszatérni.

Láttuk, hogy az udvar 1770 elején már egészen más hozzáállást képviselt a vallási ügyek tekintetében, azt hangoztatva, hogy abban a Gubernium minden tanácsosa illetékes, és a tanácsosok tevékenységüket a törvényesség és igazságosság szem előtt tartásával az egész érdekeinek szolgálatában kötelesek pártállás nélkül kifejteni. Az 1767. április 16-i rendelkezést már a következő évben meg kellett változtatni. Még további kutatást igényel, milyen előzmények után, kinek a hatására változtatta meg az udvar korábbi rendelkezését.

Auersperg másik irata ugyanakkor a közte és báró Bajtay között keletkezett nézeteltéréssel („Mißverständnis”, „Anstößigkeit”) foglalkozik. Ennek kiváltó oka az volt, hogy az 1770–71-es erdélyi pestisjárvány lecsillapodása után Bajtay egy hálaadó Te

69 1503/1771 az Erdélyi Kancellária in Religiosis márc. 8-i jegyzőkönyve, cirk.: ápr. 23-án

70 2575/1771 irat az erdélyi gubernátorhoz exp.: júl. 21.

71 3019/1771 b. m. Auersperg gubernátor két júl. 31-i notája

Deum-ot akart elrendelni, amelyben azonban gróf Auersperg megakadályozta. A döntést a korábbi tanulmányomban ismertettem, így ezen a helyen csak összefoglalni szeretném. Ez a kérdésben a politikai (értsd közigazgatási) szervet a püspök fölé, a politikai szempontot pedig a vallási fölé rendelte.⁷²

A CONSENSUS IN RELIGIOSIS ÉS A SZEKENI EVANGÉLIKUS LELEPÁSZTOROK VÁLASZTÁSÁNAK ÜGYE

Sajátos esetet képvisel 1771. végén a szekeni akatolikus városi lelkes és más akatolikus lelkipásztorok választásának ügye. A kérdésről az Erdélyi Bizottság tett november 16-án előterjesztést.⁷³ Ezt a rend szerint november 19-én cirkulációba is adták az Államtanács tagjai között. A végső döntés előtt azonban az anyagot átküldték Breunerhez azzal a paranccsal, hogy róla a Consensus in Religiosis mondjon véleményt. Az ügy végső elbírálása meglehetősen elhúzódott, hiszen benne csak december 21-én született legkegyelmesebb döntés. Ráadásul ekkor rávezettek egy resolútiót egy itt a továbbiakban nem azonosított Auersperg-notára is. Ezt az iratot meg is találtam az Országos Levéltárban.⁷⁴ Keltezése október 1-jéről való, tehát jóval korábbi, mint a Bizottság-előterjesztés. Az általam átnézett évek során egyébként nem emlékszem másik olyan esetre, amikor a Bizottság előterjesztését hasonló módon a Consensus elé utalták volna újratárgyalásra.

KAPNIKBÁNYA: EGY BLÜMEGEN-ELŐTERJESZTÉS AZ ERDÉLYI VALLÁSÜGYBEN

A korábbiakban is láttuk, hogy az erdélyi ügyekben és nem utolsósorban a vallásügyben is talán a legfontosabb szót kimondó udvari tanácsadó gróf Blümen volt. Kapnikbánya katolikus plébániájának ügye fontos dokumentuma az erdélyi vallásügy irányításának: Az Államtanács jegyzőkönyveiben csak egy gróf Breunerhez szóló Billet-t találtam az esettel kapcsolatban, a következő szöveggel: „Az erdélyi Kapnikbányára, anélkül hogy az ottani plébániát egy világi pappal betöltenék, jezsuita missziót küldök cum jure parochiali, azért hogy a lelkigondozásban észlelt zavart a megfelelő módon orvosoljam (”die gewisse Abhülfe zu verschaffen”). Ön („Er”) adja akaratomat azonnal a S.(ocietas) J.(esu) provinciális tudtára, hogy rendjének olyan papjait rendelje ki, akik egyszerre tudnak németül, oláhul, magyarul, akiknek ellátásáról a püspökkel egyetértésben már gondoskodás történt.”⁷⁵

Az Országos Levéltár anyagában megtaláltam azt a Blümen-iratot szintén december 3-i keltezéssel, amely a Billet közvetlen előzményének tekinthető.⁷⁶

72 KOVÁCS 1999. 59. old.

73 3902/1771 az Erdélyi Bizottság nov. 16-i előterjesztése cirk.: nov. 19-én, Billet gróf Breunerhez, döntés dec. 21-én

74 MOL F 36 fol. 173. r - 187. v - ennek elemzése egy későbbi tanulmányom feladata lesz

75 4093/1771 Billet gróf Breunerhez dec. 3.

76 MOL A108 20. cs. 4r

„Azok a zavarok, amelyek az erdélyi kapnikbányai plébánián a gubernátor legutóbbi jelentése alapján kerültek napvilágra, arra indították Öfelségét, hogy legkegyelmesebben elrendelje, anélkül, hogy az ottani plébánossal kapcsolatban valami változás történék, ezt a lelkigondozásban észlelt zavart egy misszió odaküldésével orvosolja, amelynek költségeit a Luzitán Alapból kell fedezni.

A püspök, ahogy gróf Auersperg mellékelt iratából kiderül, ragaszkodik a plébános eltávolításához, anélkül, hogy ezt a plébániát a továbbiakban egy világi pappal betöltenék. Ha tehát kívánságának megfelelően („nach seinem Dafürhalten”) egy misszió küldetne oda, mégpedig a S. J. atyái közül cum jure parochiali, akkor ehhez Kossler misszionárius atya három rendtagot tart szükségesnek, mivel nemcsak Kapnikbánya helység igen kiterjedt, de a hozzá tartozó két filiale, Oláhlápos („Olalapos”) és Magyarláros („Magiarlapos”) egymástól csaknem hat óra távolságban fekszenek.

Ezeknek a rendtagoknak az ellátásáról már gondoskodás történt, amelyre elsősorban a plébániai jövedelmeket használnák föl, másrészt – amennyiben ezek nem lennének elégségesek – a még hiányzó összeget a Portugál Alapból kellene venni.

Egyedül Öfelsége engedélyén múlik, hogy gróf Breuneren keresztül a S. J. provinciálisához a parancs menjen, az alapján a Billet alapján, amelyet én ebből a célból fogalmaztam, hogy rendjének három papját ... rendelje ki, és a döntésről nem mulasztom el gróf Auersperget sem válaszban értesíteni.”

Mária Terézia saját kezűleg írta „placet”-jét erre az iratra.

Megfigyelhető tehát, hogy a püspök és a gubernátor között tárgyalások, a gubernátor és Blümegen között élénk levélváltások folytak az ügyben, és Mária Terézia már időközi döntést hozott az ügyben, az Államtanács jegyzőkönyveibe csak a végső, Blümegen által fogalmazott Billet került be uralkodói döntésként.

BRUKENTHAL ÉS AZ ERDÉLYI VALLÁSÜGYI AKTÁK RENDEZÉSE

1771 legvégén báró Brukenthal összefoglalja egy legalázatosabb notában az erdélyi vallási unió munkálatait.⁷⁷ De miért kellett a sokak által annyira megbízhatatlannak tartott evangélikusra bízni egy ilyen kulcsfontosságú ügyet? Az irat megadja rá a választ.

77 MOL A108 20 156r-165v: Keletkezését két adat alapján lehet pontosan meghatározni: Az irat arról beszél, hogy Kútfalva uradalom éppen ebben az évben adatot át a balázsfalvi unitus szemináriumnak. Ennek a birtoknak a végleges átadásáról az Államtanácson belül 1771 januárjában született döntés (lásd fönt), tehát ez minden bizonnyal még ebben az évben megtörtént. 1772. január 5-én viszont már gróf Blümegen nyilvánított véleményt erről az iratról egy saját iratban. Ez alapján a két adat alapján az irat keletkezését 1771 legvégére kell tennünk.

Szerzőjének beazonosításához olyan az irat személyes vonatkozásai nyújtanak támpontot: Az irat „allerunterthänigste Nota”, vagyis az uralkodónához intézett személyes felségelőterjesztés. Ilyet az Államtanács jegyzőkönyvei alapján az 1770-es évek elején kizárólag az uralkodónó legközvetlenebb munkatársai, a hivatალvezetők és az uralkodónó bizalmasai intézhettek hozzá. A szerző 1771 végén már hat éve volt az Erdélyi Udvari Kancelláriánál, egy másik helyen pedig Szebenben tartózkodásának idejéről beszél. Ezek alapján a szerző személyét báró Brukenthalt, az Erdélyi Udvari Kancellária vezetőjét tekinthetjük.

„1760-ban Őfelsége bízta meg báró von Buccov főhadparancsnokot („dem commandirenden Generalen”) és egyúttal guberniumi elnököt az unió ügyének („Unions Geschäft”) főfelügyeletével és megindításával („Einleitung”), illetve a skizmatikusok elkülönítésével. Noha ő egy külön („eigene”) bizottságot állított fel erre, és ebbe többek között elsősorban báró Moeringert, akkori tartományi főhadbiztost vonta be. Ennek ellenére („alleine”) ebben az ügyben („Gegenstand”) is saját szokását követve nem mindig ezekkel közösen fogott a dolgokhoz (zu Werk gegangen), hanem gyakran közvetlenül Őfelségéhez küldte jelentéseit, és az őhöz intézett, nem az Erdélyi Kancellária útján, hanem néha csak a Kabinetben keresztül kiállított legfelső döntéseket szóbeli parancsokkal, vagy valamikor írásbeliakkal érvényesítette, anélkül azonban, hogy a parancs alapjául szolgáló iratot („Grundlage”) bemutatta vagy a guberniumi levéltárba leadta volna. Még az is előfordult, hogy egy s más pontban maga hagyta figyelmen kívül saját, már korábban elfogadott javaslatának végrehajtását. Különösen, amikor egyrészt számos körülmény megváltozott, miután 1762-ben azt javasolta, hogy a reguláris regimentek rekrutáit kizárólag („bloß”) a skizmatikus oláhokból állítsák ki, a határőrségbe („zur Gränz Militz”) viszont kizárólag unitus oláhokat vegyenek föl, másrészt pedig, mivel a határőrség felállítása közben sok szökés adódott, és nem volt tanácsos ezt az ügyet teljes pontossággal és komolysággal szorgalmazni („betreiben”).

Ezen okok miatt és különösen amiatt, mivel nem sokkal báró von Buccov halála után valószínűleg nem a szükséges alaposséggal kezelték a hátrahagyott Őfelsége szolgálatahoz tartozó iratokat, így különösen a báró von Buccov ideje alatt tárgyalt akták vesztek el („rührte den Abgang”), én magam sem tudtam ezekről alaposabb tájékoztatást kapni szebeni tartózkodásom ideje alatt, különösen, mivel akkoriban a guberniumi levéltár a legnagyobb összevisszaságban („Unordnung”) volt, és bizonyára nem is szántak elég fáradságot ezek előkeresésére.

Az itteni levéltárban, amelynek rendezését („Einrichtung”) és jegyzékbe foglalását („Verzeichniß”) 1765-ben szintén rám bízta, a leggondosabban ügyeltem arra, hogy összegyűjtssem mindazt, ami az unió ügyéhez tartozik. 1770-ben, amikor az Illír Udvari Bizottság az ilyen típusú akták közlését kérte, megkértem erőfeszítéseimet, hogy az összes őfelsége szándékához szükséges parancsot előkeressem. Magam néztem át minden aktát, de legnagyobb részt csak töredékeket („Fragmenta”) vagy összefüggés nélküli jelentéseket találtam.

Ennek oka kettős: az egyik oka, hogy egészen 1764-ig az uniós ügyeket és több más egyéb vallási ügyet is az elhunyt báró von Bartenstein alkancellárral együtt tárgyalták, és így minden bizonnyal valami („einige”) a Cseh Kancellária levéltárában vagy magában a kabinetben található meg. A többi valószínűleg azért fekszik valahol, mert 1765 óta a Religiosa nem in gremio a Kancelláriánál tárgyalatik, 1768 óta pedig, amikor Őfelsége megparancsolta, hogy a vallásügyi aktákba („Acten in Religiosis”) ne engedjék meg az általános betekintést, ezek nem kerülnek többé a levéltárba, hanem az udvari tanácsosok egyike őrzi repertórium és lehetséges, hogy más egyéb szükséges („gehöriger”) rendszerezés („Ordnung”) nélkül.

Mindezt előrebocsátva, magától értetődik, hogy lehetetlen, hogy azokat az információkat, amelyek a közölt irat tartalma alapján nem voltak kivehetők, innen (az Erdélyi Udvari Kancelláriából – K. K. Á.) meg tudjuk adni.

Ebből következőleg azon leszek, hogy egy s más esetben, amelyeket illetően az indoklás megvan a megtalálható aktákban, a szükséges dolgokat csatoljam, a többit illető-

en pedig szeretném szerény („unvorgreiflichsten”) véleményemet előhozni, hogyan is lehetne ezek háttérét felderíteni.”⁷⁸

Vagyis a vallásügy különleges kezelése és idegenek bevonása kaotikus állapotokat eredményezett, amelyben egyedül az archívumok rendezésével megbízott és a viszonyokkal teljes mértékben ismerős Brukenenthal tudta a szükséges felvilágosításokat megadni, és iratokat előkeresni. Meggyőződésem szerint Brukenenthal – legalábbis az uniós politika fontos összetevőinek számba vételekor – elsőrangú munkát végzett.⁷⁹

Ez a forrásrészlet egyben arra is rávilágít, nem igaz az a korábban látott szakirodalmi megállapítás, miszerint az erdélyi vallásügyben tartott miniszterialis konferenciák Uhlfeld lemondásával nyomtalanul elhaltak volna. Ehelyett az erdélyi vallásügyet 1764-ig báró von Bartenstein alkancellárral együtt tárgyalták. Eszerint tehát az Erdélyi Udvari Kancellária mindössze 1764–65-ben referálhatta egy ideig ismét csorbítatlanul ezeket az ügyeket.

BLÜMEGEN A CONSESSUS IN RELIGIOSIS ÉLÉN

1771 legvégén – 1772 legelején egy az erdélyi vallásügyet illető fontos változás történt. Egy Handbillet tudatta Breunerral, hogy felmondását az erdélyi Consessus in Religiosis éléről az uralkodónő elfogadja. A Billet elégedettséggel nyilatkozott Breuner tevékenységéről, a Consess elnökségét pedig Blümegenre bízta „tekintettel az erdélyi ügyekben már megszerzett jó ismereteire”. A Blümegenhez intézett Billet fenntartotta a korábbi, Breuner alatt már gyakorolt ügykezelési módot. A Consess elé került ügyek intézéséhez Blümegennek továbbra is be kellett vonnia néhány erdélyi tanácsost, illetve egy másik tanácsost az általa a Cseh-osztrák Kancellária részéről, akit ő erre alkalmasnak gondol. A Billet ezen túl arról is intézkedett, hogy Breuner a Consesshez tartozó aktákat adja át Blümegennek.⁸⁰

Érdekes módon forrásaimban itt esik szó először egy cseh-osztrák udvari kancelláriai tanácsos bevonásáról az erdélyi vallásügyi munkálatokba. Az 559/1767 nem tett említést személyéről, noha az 554/1767-ben már szorgalmazta néhány bécsi illetékességű személy bevonását az erdélyi vallásügy kezelésébe. Véleményem szerint azért lenne fontos megtudni, mikortól kezdve foglalkozik Breuneren kívül egy cseh-osztrák kancelláriai tanácsos is az erdélyi vallásügyekkel, mert feltételezésem szerint az ő bevonásával kapcsolatban maradt el Brukenenthal az erdélyi vallásügy tárgyalásairól.

Az új elnök működése kezdetén 1772. február 19-én tartottak egy a korábbiakhoz hasonló nagyobb lélegzetű tárgyalást.⁸¹ Ennek pontjait sajnos nem sorolták fel tételen a korábbiakhoz hasonlóan, csak annyit jegyeztek meg: „különösen az elhunyt erdélyi püspök báró Antalfy hagyatékügye” A döntés alapján a következő pontok rekonstruálhatóak:

78 Uo 156r-158v

79 az iratot teljes egészében közlöm egy a Documenta Historica sorozat keretén belül megjelenő dokumentumgyűjteményben. KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPAD: *Állam–Szent Unió–Skizma*. Documenta Historica 58. kötet. Szeged, 2002.

80 4/1772 Billet gróf Breunerhez és gróf Blümegenhez dátum nélkül

81 640/1772 a Consessus in Religiosis Transylvanicis febr. 19-i jegyzőkönyve, cirk: márc. 10.

1. a Gubernium kijelentésénél további szigorítás („Verschärfung”) nélkül megmaradni
3. rendelkezés az anabaptistának megmaradt személyek végleges kiűzéséről*
6. egy közelebből ismeretlen botrányos cselekedet elmulasztott felderítése*
7. unitáriusok által engedély nélkül épített két templom meghagyása vagy elvétele*
8. egy nem azonosítható visszavett katolikus templom felújítása*

Az év további részére azonban az egyetlen üggyel foglalkozó előterjesztések jellemzőek. A hat előterjesztés közül három a püspök javaslataival foglalkozott: az elmúlt évben katolizált erdélyiek és a dinasztiaért bemutatott szentmise-áldozatok számáról,⁸² egy Jósika bárónó és pribéki Zeik Józsefnek a gyulafehérvári konzisztórium által érvénytelenített házasságáról és kérelmükről házassági engedély iránt,⁸³ illetve Bajtay püspök előterjesztéséről az erdélyi nevelés megjavítását illetően.⁸⁴ Consess-előterjesztés született egy katolikus templomépítési⁸⁵ és egy templomelvételi ügyben,⁸⁶ egy előterjesztés pedig két Pázmáneumban tanuló erdélyi unitus egyházi, Samuel Klein és Stephan Pap számára kérelmezett támogatást hazatérésük költségeinek fedezésére. A döntés a Kamaránál ki is utalt számukra egy mérsékelt összeget.⁸⁷

A VALLÁSÜGY GUBERNIUMI TÁRGYALÁSA ÉS A KATOLIKUS BIZOTTSÁG(OK)

Az 1772-es évből még van der Mark két Blümegen főkancellárhoz szóló levelét érdemes vizsgálat alá vonnunk. Ezek egymáshoz képest mindössze néhány nap eltéréssel keletkeztek. Az elsőben⁸⁸ a kancelláriai tanácsos átküldött egy közelebből nem ismert, Őexcellenciája (Blümegen) által láttamozott előterjesztés másolatát, ugyanakkor a püspök legutóbbi jelentéséről született véleményező ívet is előterjesztette Ófelségének legkegyelmesebb döntésre.⁸⁹ Van der Mark értékelése szerint az alapvető eldöntendő kérdés az, hogy ezt a tárgyat újra elő kell-e venni a vallási bizottságban, amely Erdélyben fennáll – ahogy Horváth udvari tanácsos véleménye szól –, vagy – ahogyan Cserei udvari tanácsos gondolja – pusztán a gubernátort és a püspököt kellene a végrehajtással megbízni. Ez utóbbi megoldás panasszal járhatna, mivel a püspök jelenleg nem tartózkodik Szebenben, fejtegeti van der Mark, és lehetséges, hogy nem is hamar jut el oda. Az udvari tanácsos szerint a két javaslatot azzal lehetne egyesíteni, ha a javaslat kivitelezését a püspökre bíznák, de egyúttal meg is hagynák neki, hogy az erre a célra elkülönítendő pénzösszeg ügyében jusson egyetértésre a gubernátorral vagy esetleg a Bizott-

82 748/1772 az Erdélyi Consensus in Religiosis márc. 20-i előterjesztése, cirk.: márc. 24. v. ö. MOL A 108 20. cs. 420r., 2183/1772

83 1269/1772 Consensus in Religiosis máj. 16-i előterjesztése, cirk.: máj. 21. - a kérdéssel először az Erdélyi Bizottság foglalkozott febr. 12-i előterjesztésében (446/1772)

84 2183/1772 az Erdélyi Consensus in Religiosis aug. 29-i előterjesztése, cirk.: szept. 2., előzményeit lásd a 73. jegyzet kapcsán

85 1101/1772 az erdélyi Vallási Consensus ápr. 23-i előterjesztése, cirk.: ápr. 28.,

86 2286/1772 az Erdélyi Consensus in Religiosis szept. 5-i előterjesztése, cirk.: szept. 15.,

87 1287/1772 az Erdélyi Consensus in Religiosis máj. 13-i előterjesztése, cirk.: máj. 21.,

88 MOL A108 20 513r báró Joseph von der Mark levele Blümegenhez 1772. április 21-i dátumozással

89 Nebst gehorsamsten Übersendung der Abschrift des von Euer Exc vidirten Vortrags, gebe mir die Ehre hochderoselben auch den Votanten Bogen über den letzten Bericht des Bischoffs zur erlauchten Schlußfassung vorzulegen.

sággal. A levél *sokkal többel* zárul, mint egy pusztai udvariassági formula: „Az ebben az ügyben Őfelségének teendő előterjesztés azonban pusztán Őexcellenciája felsőbb döntésétől függ”.⁹⁰ A felségelőterjesztéseket szokták hasonló fordulattal zárni az uralkodónak címezve. Vagyis az erdélyi vallásügyi előterjesztések megfogalmazásában a Consess elnökeinek nagyon is jelentős szerepet kell tulajdonítanunk.

A második báró von der Mark által Blümegenhez⁹¹ írt levél a következőképpen hangzik:

„Amellett, hogy átküldöm a Méltóságodtól érkezett conclusum alapján szerkesztett előterjesztést, hogy „Létezik-e Erdélyben egy önálló („eigene”) vallási bizottság?”, Őexcellenciája fölvetett kérdését a következőképpen kell megvilágítani, miszerint az 1768-as és 69-es években számos az itteni vallási Consessben meghozott⁹² rendelet tulajdonképpen „ad Commissionem in Catholicis” felirat alatt lett expedálva. Kézhez viszont („Nach der Hand aber”) az ilyen vallási ügyeket pusztán a püspökhöz és a gubernátorhoz vagy akkori guberniumi elnökhöz kezdték el expedálni. Ez utóbbi vagy közvetlenül nomine Gubernii tette meg a további intézkedést, vagy ha fontosabb dolog volt, maga terjesztette elő a Guberniumban, és kikérte („eingehohlet”) hozzá a katolikus tanácsosok véleményét. Jelenleg tehát nem létezik általános („allgemeine”) Commission in Catholicis. 1767-ben azonban a katolikus templomok építésére, plébánosok megfelelő dotálására és további iskolamesterek állítására szánt („excindirt”) fundum Lusitanicum felhasználásának felügyeletére létrehozott egy külön („eigene”) bizottság, 1768-ban pedig mindannak az intézésére („Erörterung”), ami a szebeni árvaházról, egy második különleges bizottság rendeltetett, ami sokkal inkább egy iudicium delegatum. Tehát ezt a kettőt, mivel feladatuk a katolikus vallás terjesztése nevezik inproprie néhány jelentésben vallási bizottságoknak.”

Van der Mark irata alapján vált számomra nyilvánvalóvá: 1767–73 között alapvetően egymással nem egyező hivatali gyakorlatról kell beszélnünk: a guberniumi elnök vagy gubernátor kezéhez küldött Consess-rendeletek guberniumi tárgyalásáról/végrehajtásáról, illetve a Portugál Alap és a szebeni árvaház felügyeletére létrehozott bizottságokról. Ezekben a szervekben kizárólag a Gubernium katolikus tanácsosai voltak illetékesek, így magát az erdélyi ügyekben igen járatos Blümegent is megzavarta ez a gyakorlat. A Portugál Alap felügyelete és a szebeni árvaház ügyeinek az intézése mellett rendkívül fontos kérdésnek tartom, a bécsi udvar milyen hivatali rendszerrel igyekezett megvalósítani a katolikus vallás érdekében hozott legfelsőbb rendeletek megfelelő kidolgozását és hatékony átültetését a gyakorlatba.

Fontos adaléka a következő eset is az erdélyi vallásügyben illetékes személyek hivatali kapcsolattartásának. Auersperg gubernátor 1772. augusztusa körül jelentést tett a munkája nyomán bekövetkezett változásokról Erdélyben.⁹³ Ezt a jelentést gróf Blümegen foglalta össze iratában az uralkodónak számára. A munkát igen terjedelmes volt, legkevesebb 24 pontot tartalmazott, a döntés ki is fejezte elégedettségét Auers-

90 „Es hanget jedoch die Einleitung des dießfalls an Ihro Maj zu erstattenden Vortrags lediglich von Euer Excellenz hohen Befehl ab.”

91 MOL A 108 20. csomó 215r (az ő szerepét lásd később)

92 „abgeschlossenen” – másik fordítási lehetősége: lezárt

93 2086/1772 Gróf Blümegen aug. 24-i irata, cirk.: aug. 25., megjegyzés hozzá: „Die von dem Grafen von Auersperg über die vorhinig- und dermaligen Stand des Großfürstenthums Siebenbürgen erstattete Auskunft betreffend”

perg addigi tevékenységén. A jelentéssel kapcsolatos rendelkezéseknek – amelyek részben vallási vonatkozásúak – Blümegen főkancelláron keresztül kellett Auersperghez menniük.

Blümegen hatásának tulajdonítom azt a Brukenthalhoz intézett Billet-t is, amelyben megkérdezték: „Erdélyben a kegyes alapítványok feletti főfelügyelet ne kerüljön-e vissza a Thesaurariatustól a Guberniumhoz?” Blümegen főkancellár, aki ekkor már jó ideje az erdélyi vallásügy vezetője volt, valószínűleg tudatosan kívánt építeni az evangélikus tanácsos szakértelmére.

AZ 1773-AS ÉV VALLÁSÜGYI TÁRGYALÁSAI

1772. szeptember 5. után hirtelen megszakad az 1770. decembere óta a Consessus annyira jellemző aktivitás. Az 1773-as évből mindössze négy előterjesztés került az Államtanács elé. 1768–69 óta elakadt munkálatok két újabb előterjesztése, amelyek az unitus klérus anyagi helyzetének könnyítését szolgálták.⁹⁴ A kérdés újrafelvételét bizonyára elősegítette, hogy az unitus papság kérelmét küldöttei adták át. A szebeni orsolyiták anyagi segítésének egy ügye,⁹⁵ és egy gróf Mikó és Szentpéteri Barbara házasságának érvénytelenítésével kapcsolatos előterjesztés.⁹⁶

Vallásügyi szempontból még az év fontos eseménye volt, hogy gróf Auersperg egy iratban foglalkozott azokkal a panasz pontokkal, amelyeket az erdélyi reformátusság („die gesamte Reformirten”) a katolikusokkal szemben beterjesztett. Az Államtanácsban cirkulációba is adták a nevezett iratot, de vele kapcsolatban semmiféle döntés nem született.⁹⁷

Az 1773-as év fontos eseménye a jezsuita rend pápai feloszlata. A bennem az Államtanács jegyzőkönyvei alapján kialakult kép szerint az ezzel kapcsolatos belpolitikai rendelkezéseket elsősorban egy, az erre a célra létrehozott, gróf Hatzfeld államminiszter elnöksége alatt álló különleges bizottság dolgozta ki.⁹⁸ A jezsuita rend feloszlásával kapcsolatos első erdélyi kérdést az Erdélyi Kancellária tette meg. Ez az előterjesztés is brevi manu érkezett az Államtanácshoz, valószínűleg Blümegen nézte át előzetesen.⁹⁹ Az Erdélyi Bizottság október 13-i előterjesztésében, amelyben az Erdélyben található nyomdákkal foglalkozott, felmerült a kolozsvári volt jezsuita nyomda kérdése is, amelyet a döntés szerint ugyanúgy kell igazgatni („administriren”), mint a jezsuiták egyéb javait.¹⁰⁰ Az év vége felé pedig ismételten az Erdélyi udvari Bizottság tett előterjesztést a Gubernium által elfogadott javaslatról, melyet az erdélyi püspök tett a

94 1429/1773 az erdélyi egyházi ügyekre rendelt Consessus („Consessus in siebenbürgischer geistlicher Angelegenheiten”) jún. 26-i előterjesztése, cirk.: jún. 29., exp.: júl. 2., 1801/1773 az Erdélyi vallási Consessus aug. 6-i előterjesztése, cirk.: aug. 12., exp.: aug. 13.

95 1800/1773 az Erdélyi Vallási Consessus aug. 6-i előterjesztése, cirk.: aug. 12., exp.: aug. 13.

96 2394/1773 az Erdélyi Bizottság in Religiosis Transylvanicis okt. 24-i előterjesztése, cirk.: okt. 30., exp.: nov. 6.

97 1914/1773 gróf Auersperg erdélyi gubernátor aug. 25-i irata, cirk.: aug. 31., R.: nincs

98 pl. 2042/1773 ennek a bizottságnak a szept. 13-i protocolluma

99 2194/1773 az Erdélyi Kancellária október 5-i előterjesztése b. m. az Államtanácsban, exp.: okt. 8.

100 2324/1773 az Erdélyi Bizottság okt. 13-i előterjesztése, cirk.: okt. 19., exp.: okt. 22.

kolozsvári egyetem tanszékeinek jövőbeli betöltéséről.¹⁰¹ További vizsgálatokra vár annak az eldöntése, a Kancellária a következő évben milyen tevékenységet fejtett ki a volt jezsuita javakkal kapcsolatban.

Véleményem szerint az 1773-ban az erdélyi vallásügyben megfigyelhető viszonylagos pangásnak hármas oka van: 1., Bajtay püspök még 1772 vége felé lemondott, elindult Magyarország felé, majd váratlanul meghalt. Vele az erdélyi ellenreformáció egyik legaktívabb tagját veszített el. Utódja, Pius Manzador megkapta ugyan a guberniumi tanácsosságot, de a gubernátor helyettesítésnek jogkörét már nem. 2., Auersperg gubernátort az év legelején Bécsbe rendelték, hogy az erdélyi adórendszer tökéletesítése céljából tárgyaljon Bruckenthallal és Blümegeggenel.¹⁰² 3., Feltételezésem szerint, a jezsuiták feloszlatása birodalmi szinten foglalta le a kormányzatot.

1774. viszont újabb változásokat hozott, amelyek véleményem szerint igen erőteljesen kihatottak az erdélyi vallásügy rendszerére. Báró Brukenenthal uralkodói parancsra odahagyta a Kancelláriát, hogy komisszáriusként a Gubernium élére álljon. Mindez alapvetően felborította az 1765–72 közötti ellenreformációs (vagy katolikus érdekeket erőteljesen előtérbe helyező) rendet, hiszen az erőteljes és befolyásos püspöki személyiség mellett a rendszer másik alapvető pillére, a Gubernium katolikus vezetője is kiesett. Ezzel a változással párhuzamosan azt is feltételezem, az a lendület, amely elsősorban a katolicizmus erdélyi megerősítése területén a tárgyalt években Bajtay püspöknek és a katolikus főhadparancsnok-guberniumi elnököknek (gubernátornak) volt köszönhető, és Brukenenthalnak a Gubernium élére állításával végérvényesen a végéhez ért.

AZ ERDÉLYI VALLÁSÜGY TÁRGYALÁSAINAK FŐBB JELLEMZŐI 1765–73 KÖZÖTT (ÖSSZEGZÉS)

Hogyan összegezzhetjük az eddig elmondottak alapján az erdélyi vallásügy kancelláriai és guberniumi tárgyalásainak rendszerét az 1765–73-as években?

Véleményem szerint az ezekből az adatokból képszerűen összeálló vallásügyi berendezkedés fő gondolata a katolikus érdekek védelme, fő pillére pedig a guberniumi elnök vagy gubernátor. Mint láttuk az 1767. áprilisi rendelkezés azt engedte meg, hogy a válási ügyeket egy Katolikus Konzíliumon vegyék elő. A szövegkörnyezet miatt azt feltételezem, hogy ebben az esetben a katolikus ügyekről volt szó. 1768–72 között úgy tűnik, még a katolikus ügyek esetében sem sikerült megvalósítani a teljesen külön tárgyalást. Az 1765-ben meghatározott rend: a gubernátor kezéhez küldött iratok lehetősége maradt meg a katolikus érdekek biztosítására. A Gubernium vezetője maga referálhat a plénium előtt, a végrehajtásához vagy a további előterjesztés megtételéhez csak a katolikus tanácsosok véleményét kikérnie. Ez a rendszer véleményem szerint biztosítja a nem katolikusok teljes kizárását a katolikus ügyek érdemi kezeléséből. Mostani látásom szerint ugyanakkor a széles gubernátori jogkör nemcsak a nem katolikusok kizorítását szolgálta a katolikus szempontból különösen fontos ügyekből, hanem a fokozott állami befolyás érvényesítését is ugyanezekben.

101 2696/1773 az Erdélyi Udvari Bizottság nov. 27-i előterjesztése, exp.: dec. 7.

102 217/1773 gróf Auersperg erdélyi gubernátor 1772. dec. 30-i előterjesztése b. m. került elő az Államtanácsban, Billet báró Bruckenthalhoz és Billet gróf Blümegegenhez

A Gubernium katolikus tanácsosai a fent ismertetett iratok alapján az alábbi kérdésekben fordulhattak az Erdélyi Vallásügyi Bizottságon keresztül az uralkodónőhöz

1. Tisztán katolikus érdekeltségű ügyek.

Ezen túl még két olyan ügycsoport tűnik idetartozónak, amelyekben nem csak katolikusok voltak érdekelve:

2. Az úgynevezett templomelvételi ügyek: 1765-ben még úgy tűnik, az abrudbányai katolikusok ilyen jellegű kérelme még a Kancellárián át került az uralkodónő elé, aki egy kancelláriai rescriptummal utalta esetet a guberniumi elnökhöz azzal a kitéttel, hogy a katolikus tanácsosokkal tárgyalja meg az ügyet. A 70-es évek elejére viszont – úgy tűnik – egyszerűsödött az ügymenet. Ennek alapján feltételezem: az ilyen természetű ügyeket eleve a Guberniumnak kellett beadni, tárgyalásukból pedig érdemben ki-rekesztették a Gubernium nem katolikus tanácsosait.

3. A harmadik ügycsoportra nézve nem találtam korabeli terminológiát: magam neveztem el ezeket szektássági ügyeknek.¹⁰³ Ide tartoznak többek között a szebeni árva-házban őrzött három nő, a megkeresztelt zsidó asszony és az anabaptisták ügyei, de lehetséges, hogy a katolikusokat eltévelyíteni akarók egyéb ügyei is.

Úgy tűnik, az 1770-es évek elejétől a szükségkeresztség erdélyi bevezetésétől eltekintve nem annyira a katolikus érdekeket biztosítani kívánó rendeletalkotás, hanem a már kiadott ilyen természetű uralkodói döntések betartatása volt a cél. Mint láttuk, ennél inkább a központi szándék és a magyarországi példa voltak a mérvadók. Bár az előkészítő tárgyalásokon két ízben is előkerültek a nem katolikus nézőpontok, a rendelet megalkotásánál ezt mégis alig vették figyelembe.

A több vallást érintő ügyek közül maradnak még két jellemző ügycsoport: a nem katolikusok sérelmi iratai, illetve jogaik értelmezésének kérdése.¹⁰⁴ Véleményem szerint ezekről mondható el igazából, hogy a Guberniumban képviselt minden fél élénk tevékenységet fejtett ki benne. Időszakunkban a vallási ügyek referense a Guberniumon belül a katolikus Kornis¹⁰⁵ volt, de forrásainkban szó volt a Gubernium nem katolikus tanácsosainak vallási ügyeiről is.¹⁰⁶ Ezekre lehetett jellemző, hogy amikor a katolikus résznek nem sikerült a katolikus érdekeknek megfelelő véleményre elfogadtatni, a Gubernium katolikus vezetője még mindig fordulhatott privát iratban az uralkodónőhöz. Ebben az esetben az uralkodónő az udvarban a Consess elé utalhatta a kérdést, ezzel biztosítva a katolikus érdekek megfelelő figyelembevételét.

Ezen a lehetőségen túl időről időre felmerülhetett az a kívánság is, hogy ezeket a kérdéseket is megtárgyalják a nem katolikusok kirekesztésével (is). Véleményem szerint erről tanúskodik az, hogy 1771-ben Auersperg gubernátornak szigorúan meghagyták a plénumon tárgyalást, de figyelmeztették arra a lehetőségre is, amellyel ezt a rendet meg lehetett kerülni.

A tapasztalat szerint az összes katolikusokat és nem katolikusokat érintő fontosabb ügyet elővettek a Consessen belül. Nem mindegyikből lett ugyanakkor a Consessen

103 később lásd „rekatolizációs ügyek”

104 mindkettőre láttunk példát a tárgyalt években

105 TRÓCSÁNYI 1973. 180. old. szerint a Guberniumon belül az 1771-es referenciabeosztás alapján a következő tanácsosok referáltak vallási természetű kérdéseket: Haller tanácsos az unió és az ortodoxok ügyeit; Nemes az aposztaták ügyeit; Möringer a kegyes alapítványok számadásait; Kornis a vallásügyeket általában

106 421/1770, 1006/1770 lásd korábban

keresztül kiadott rendelet: a nem katolikusok hivatalviselését megnehezítő adminisztratív rendelkezést a Kancellárián keresztül adták ki, ugyanígy az szebeni evangélikus városi lelkész választását szabályozó rendeletet. Valószínűnek tartom, hogy a szükség-keresztség kérdésének szabályozását, illetve a nem unitus püspök lakóhelyének kérdését, de még a katolikus ügynek számító árvaház-alapítólevelet is kancelláriai rendelettel rendezték. Ezekben az ügyekben a Consess mint tanácsadó és nem mint rendelkező szerv áll előttünk. Jelenlegi látásom szerint a Consess véleményezte az ügyeket, de formailag csak azok számítottak a Consess rendeletének, amelyekre rávezették az „ad commissionem in Catholicis” feliratot. A püspök, illetve a guberniumi elnök kezéhez csak azokat a rendeleteket küldték, amelyeket formailag a Consessus in Religiosis bocsátott ki.

A Consess tevékenysége az mutatja meg azt is: mennyire fontos volt ekkor a vallási szempont az igazgatási tevékenységben. Bár elméletileg ennek a szervnek a hatásköre a katolikus vallásügy kezelésére terjedt ki, mégis ezen a tárgyaláson olyan ügyek kezelésére hatottak döntően, amelyek látszólag igen messze állnak a vallásügytől: A száz városok betelepítéséről (impopulatioja), a hivatalviselés szabályozásáról, az erdélyi állami jövedelmek kezeléséről egyaránt elmondhatjuk: az ezekben a kérdésekben követett politika nagyrészt katolikus érdekek szerint történt.

AZ 1773-75 KÖZÖTTI HATÁSKÖR-SZABÁLYOZÁSOK AZ ERDÉLYI VALLÁSÜGYBEN (SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS)

Végezetül szakirodalmi források segítségével dióhéjban szeretném áttekinteni az erdélyi vallási ügyek kancelláriai és guberniumi tárgyalásával kapcsolatos változásokat 1773–75 között.¹⁰⁷

Trócsányi Zsolt szerint az 1773. április 18-i rescriptummal szabályozták a Publico-ecclesiastica kérdését. Ennek a leiratnak értelmében ehhez a Gubernium és az erdélyi római katolikus püspök által felküldendő jelentések, továbbá a Cseh-osztrák Kancelláriától áttett ügyek tartoztak. Az ügykör az alábbi csoportokra bomlott: 1., a szerzetesrendek személyi állományának és jövedelmének ügyei; 2., novíciusok felvétele és esküjük; 3., szerzetesrendek birtokszerzésének megszorítása; 4., confraternitások (meglevők vagy létesítendőek) ügyei; 5., kórmenetek vagy egyházi szertartások ügyei; 6., kolduló rendek ügyei; 7., szerzetes vagy világi papság végrendeletekkel kapcsolatos ténykedésének ügyei; 8., a világi papság hagyatéki ügyei.

A Commissio Catholica hatáskörére nézve 1774-ben kiadtak egy szabályozást.¹⁰⁸ Eszerint a katolikus egyházközségek létesítésének, templomépítéseknek vagy -foglaltsoknak ügyei, papi javadalmazások, a szerzetesrendek anyagi ügyei, a rekatolizációs ügyek, s az unitus egyház hasonló ügyei tartoztak a bizottsághoz, de ellenőrizte a katolikus és unitus iskolákat, alapítványokat, a szebeni Theresianum árvaházat s végül a jezsuita rend vagyónából létrehozott vallásalapot.

107 áttekintésem TRÓCSÁNYI 1973. 47-52. oldalain alapul, ahol nem, külön jelzem

108 Erdély története három kötetben (főszerk. Köpeczi Béla) II., Akadémiai Kiadó, Bp. 1986. (a továbbiakban Erdély története II.) 1088. old.

1775-ben született meg az Erdélyi Udvari Kancellária első teljes referenciabeosztása. A tárgyalat szabályozás külön foglalkozik a vallásüggyel (latinul Religiosa). Ezt két egységre osztja be: a „Religiosa in generé”-re és a „Publico-ecclesiasticá”-ra. Az előbbi alá az alábbi ügycsoportok tartoztak: 1., reformátusok, evangélikusok és schismaticusok templomépítési engedélyei; 2., az unitus papság vagy nép anyagi (segély-) ügyei; 3., az unitusok panasza az őket diszunitusok vagy mások részéről ért sérelmek miatt; 4., az unió terjesztésének ügyei; 5., a diszunitus papság ügyei, viszállyaik más felekezetekkel; 6., a recepta religiók panaszaik jogaik, kiváltságaik sérelme vagy vallásgyakorlatuk megakadályozása miatt; 7., a római katolikus vallás terjesztésének ügyei; 8., convertiták vagy nem katolikusokkal vegyesen lakó katolikusok sérelmei hatóságok vagy magánszemélyek részéről. Az utóbbira nézve a dokumentum csak átvette az 1773. április 18-i leirat beosztását.

A szabályozás szerint mindkét ügykört a Kancellárián belül Cserei udvari tanácsos referálta. Őhöz tartozott még az igazságügyi referátumon belül az aposztaták kérdése is.

A következő nagyon fontos vallási vonatkozású ügyköröket nem számították a Religiosához:

I., Az erdélyi kegyes alapítványok ügyei. Ez az ügykör a következőképpen tagolódott: 1., alapítványok (római katolikusok és nem katolikusok egyaránt) rendeltetése, hova fordítása, bővítése; 2., ösztöndíjak felvétele a convictus nobiliumba, szemináriumokba, árvaházakba, stb.; 3., a vallásalap felhasználása (kongrua-ügyek, új parókiák létesítése, stb.); 4., a római katolikus püspök és a gyulafehérvári káptalan javadalmazását és jószágait, továbbá a Nagyszombatban, Egerben és Bécsben tanuló papok tartását illető ügyek; 5., a balázsfalvi unitus szeminárium és a római kollégiumba vagy a Pazmaneumba küldött unitus papok ügyei.

II., Az iskolaügy alábbi részei: 1., a Gubernium vagy az erdélyi római katolikus püspök jelentései a tanulmányi rend szabályozását, tanárok alkalmazását, a tanulmányi alap hova fordítását illetőleg; 2., az elemi iskolák (schola normales) ügyei általában; 3., tanítók alkalmazása és javadalmazása, iskolák építése és felszerelése.

E két ügykört az Erdélyi Udvari Kancellária örökös tartományi tanácsosa, van der Marck báró referálta.

Amit röviden ezekhez a szabályozásokhoz el szeretnék mondani: 1., A Commissio Catholica 1774-es szabályozásával — úgy tűnik — megtörtént a bizottság önálló („eigene”) vallási bizottsággá szervezése. 2., Az unió terjesztésének ügyei a Kancellárián belül a Religiosa in Genere része, míg Erdélyben láthatóan a Commissio Catholica ügyköréhez tartozik. 3., A Kancellária szabályozásában teljes mértékben hiányzik a rekatolizációs ügyek csoportja. Mostani látásom szerint ezek az általam „szektáság”-nak nevezett ügycsoporttal lehet egyenlő.

BEFEJEZÉS: AZ ELNÖKI HATÁSKÖRTŐL A GUBERNIUM KÜLÖN VALLÁSÜGYI BIZOTTSÁGÁIG
(AZ ERDÉLYI VALLÁSÜGY KANCELLÁRIAI ÉS GUBERNIUMI TÁRGYALÁSAI 1765–75)

Az erdélyi vallásügy kormányzati irányításának három legfontosabb szerve az 1760–70-es években az Államtanács, az Erdélyi Udvari Kancellária és a Gubernium voltak, amelyek tárgyalásai igen fontos szerepet játszottak a bécsi udvar erdélyi valláspolitikájának alakításában. Tanulmányomban azokat az 1765–73 közötti változásokat vizsgálom, amelyek e három szerv erdélyi valláspolitikai működését érintették.

Az Államtanácson belül különösen szembetűnő Blümegen államminiszternek az Erdély-politika alakításában megfigyelhető szerepe. Az államminiszter saját hatáskörében tanácsolhatott bizonyos erdélyi ügyeket (többek között a vallásiakat is). 1771-es kiválása után szerepét az Államtanácson belül a jegyzőkönyvekből kimutatható módon nem vette át senki.

A kancelláriai tárgyalásokat illetően kettős folyamatnak lehetünk tanúi. Az egyik folyamat a báró Brukenthal által vezetett Erdélyi Bizottság hatáskörének kiterjesztése és a Kancellária fölé rendelése, a másik a vallásügy elkülönített kezelésének szabályozása a Kancellárián belül. Ez utóbbi folyamattal függött össze az Erdélyi Vallási Ügyosztály felállítása, amelynek örökös tartományi elnökei (Breuner és Blümegen) jelentős szerepet játszottak az erdélyi valláspolitikai irányításában. Az elkülönített tárgyalás és az idegenek bevonása 1765–74 között alapvetően Brukenthal kiszorítását és a katolikus érdekek fokozott figyelembe vételét szolgálta. Ennek ellenére az is megfigyelhető, hogy az udvar kénytelen volt evangélikus tanácsosa nélkülözhetetlen szolgálatait ezen a területen is igénybe venni.

A guberniumi tárgyalásokat illetően a bécsi udvar alapvető törekvése szintén a nem katolikus tanácsosok hatékony kiszorítása és ezáltal a katolikus érdekek fokozott figyelembe vétele voltak. Az udvar itt sem tudott politikájában az erdélyiekre támaszkodni. Ehelyett kénytelen volt az Erdélytől idegen guberniumi elnököknek és báró Bajtay katolikus püspöknek nagyobb befolyást juttatni.

A vizsgált tíz esztendőben a Gubernium elnökének kiterjesztett hatáskörére, illetve a Vallási Ügyosztály tevékenységére alapozva kialakult és megszilárdult egy hivatali gyakorlat, amelyre időszakunk végén fel lehetett építeni az 1773–75 közötti kancelláriai és guberniumi hatáskör-szabályozásokat. Ezek legfontosabb vonatkozása, hogy a Gubernium Katolikus Bizottságához utalták a korábban elnöki hatáskör alapján intézett, katolikus szempontból fontos vallási ügyeket. Az ezáltal létrehozott, elkülönített működésű vallásügyi bizottság véleményem szerint 1774-től már képes volt a vallásügy területén ellensúlyozni a Gubernium élére állított Brukenthal befolyását. •

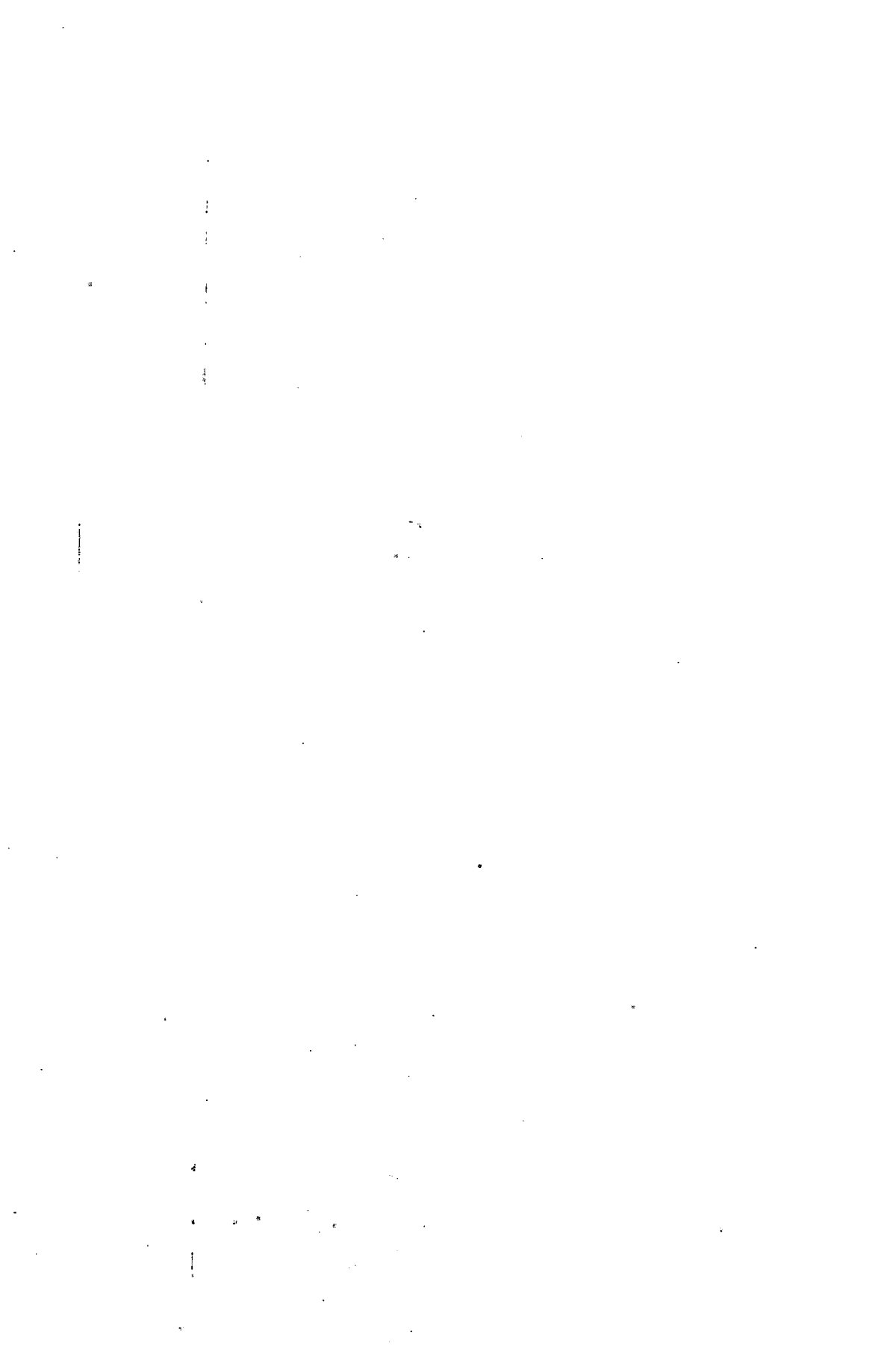
Ezek a hivatali keretek a tárgyalt időszakban két dolgot tettek lehetővé. A Guberniumon belül jelentős vegyes vonatkozású vallási ügyköröket lehetett a plénum hatáskörétől elvonni, míg a Kancellárián belül lehetővé vált annak mérlegelése, bizonyos világi ügykörök hogyan tudnák az udvar rekatolizációs céljait előrevinni. Mindezzel lehetővé vált Erdélyben is a körülményekhez képest hatékony ellenreformációs politika tervezése és keresztülvitele.

CONTRIBUTIONS TO THE NEGOTIATIONS OF RELIGION IN TRANSYLVANIA 1765-73

Between 1760-70 the three main organizations of governmental control in religious affairs of Transylvania were the Council of State (*Staatsrat*), Court Chancellery of Transylvania (*Kanzlei*) and the Regency (*Gubernium Transylvanicum*). Negotiations between them played a rather significant role in forming the Transylvanian religious policy of the Imperial Court of Vienna. In this paper the author intends to study the changes happened between 1765-73 affecting the functioning of the above mentioned three organizations regarding religious policy in Transylvania.

During the studied period of 10 years based on the extended sphere of authority of the president of the Regency, as well as the activity of the Department of Religion the official practice had formulated and strengthened. On this at the end of the period the regulations of sphere of authority in the Chancellery and the Regency could be built between 1773-75. The most significant of these regulations was that the Catholic religious affairs of greater importance earlier dealt within the competence of the president were now relegated to the Catholic Committee of the Regency. According to the author, the religious committee established and separated in activity was able to compensate the influence of the Brukenthal heading the Regency from 1774.

The resulted official framework made two things possible in due course of the studied period. Within the Regency different kinds of religious affairs could be taken away from the competence of the plenum, while within the Chancellery it became possible to consider how certain secular affairs could move forward the recatholicistic aspiration of the court. Owing to the above introduced changes it became possible in Transylvania to plan and implement a relatively influential counter-reformation policy.

GLÜCK JENŐ

AZ ERDÉLYI FŐRABBINÁTUS (1754–1877)

Az erdélyi zsidóság vallási életének egyik fontos láncszeme a gyulafehérvári főrabbinátus, amely a 18. század közepétől több mint egy évszázadig irányította működését.¹

Az Erdélyi Fejedelemségben a zsidóság állandó megtelepedésére, többszöri tragikus végű kísérlet után 1623-ban került sor, Bethlen Gábor fejedelem engedélye nyomán, aki a Konstantinápolyból érkező szefárd ritusú izraeliták által a kereskedelmi forgalom bizonyos méretű feléledését várta. Az országgyűlés által is jóváhagyott fejedelmi intézkedés többek között széleskörű vallásszabadságot biztosított számukra.²

Leteledésük után meginduló vallási berendezkedés nyomait 1637-től követhetjük nyomon, midőn saját temető számára földet vásároltak. Zsinagógáról először a fejedelmi udvarba érkezett svéd követ jelentése 1656-ból tudósít. A korabeli források nem tartalmaznak adatokat rabbik működéséről. Közvetve értesülünk a rituális étkezésben szerepet játszó sakterekről (1675).³

Bethlen Gábor diplomája csupán a gyulafehérvári megtelepedésről beszél, ahol létrejött az úgynevezett zsidó utca. Ez azonban nem jelentett gettót, hiszen ugyanebben az utcában székel a szász egyetem képviselője is.⁴ Idővel a zsidóság számának növekedésével szétszéledtek a fejedelemségben, de jogilag továbbra is az egyetlen elismert gyulafehérvári hitközséghez tartoztak és ez a fikció 1848-ig érvényben maradt.

A török hódoltság megszűnte után (1688) a Bécsből irányított berendezkedés veszélybe hozta a fejedelmi korban élvezett jogokat, mégha olykor megnyirbálták azokat a fejedelmek vagy az országgyűlés végzései.

Hosszabb kérvényezés nyomán kieszközöltek egy királyi rendeletet, amely utasította a gyulafehérvári káptalant, hogy kutassa fel és állítson ki másolatokat a zsidókra vonatkozó fejedelem-kori intézkedésekről.⁵ Gyökeres fordulatot jelentett, hogy 1715-ben az újraéledt helybeli, római katolikus püspökség birtokába került az egykori fejedelmi

1 A kérdéssel foglalkozó művek közül kiemeljük: NEUMANN, ERNST: *The chief rabbinate in Alba Iulia between 1754 und 1879*. Studia Judaica 2. Cluj-Napoca, 1996. – GLÜCK JENŐ: *Az erdélyi izraelita főrabbinátus. 1754–1879*. Keresztény Szó 6. 1998. – CARMILLY-WEINBERGER, MOSHE: *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944)*. Bucuresti, 1994. – GYÉMÁNT LÁSZLÓ LADISLAUS: *Evreii din Transilvania în epoca emancipării*. Bucuresti, 2000.

2 Az erdélyi országgyűlés 1628-ban erősítette meg a fejedelmi intézkedést.

3 Egyetemi Könyvtár, Budapest, Kézirattár, Collectio Hevenesiana XVI 5.

4 EISLER MÁTYÁS: *Az erdélyi zsidók múltjából*. Erdélyi Múzeum 1901. 12–13. – MÁRTON ERNŐ: *A magyar zsidóság családfája*. Kolozsvár, 1941. 39.

5 Izvoare și marturii referitoare la evreii din România (köv. IMER) II/1 nr. 90, 94, 111, 37, 147, II/2 nr. 12, 53, 54, 57, 72, 73, 99, 137, 166, 173, 190.

uradalom és így a gyulafehérvári zsidók alattvalóivá váltak zselléri minőségben. E helyzet 1720-ban újabb megerősítést nyert. Évi 70 forintban állapították meg anyagi kötelezettségüket a püspökséggel szemben. Gazdasági erejük növekedésével 1815-ben az összeget 400 forintra emelték.⁶

Az erdélyi zsidóság létszáma 1700 után fokozatosan növekedett. A jóformán megszűnt déli irányú szefárd bevándorlást felváltotta a nagyobb méretű nyugati és északi irányú askenáz bevándorlás, főleg Morvaországból, majd Galíciából. Az 1784–1786-as népszámlálás 2092 főt jegyzett fel, közülük csupán 150 élt Gyulafehérváron. Az 1880-as népszámlálás 29 993 izraelitáról tudott, közülük csupán 1 112 lakott Gyulafehérváron. Tévedés volna e növekedést egyoldalúan a bevándorlás számlájára írni, mivel a természetes szaporodás üteme is magas volt. Így például 1846-ban a gyulafehérvári püspökség nyilvántartásában 181 születést jegyeztek be, míg az elhalálozottak száma csupán 117 volt.⁷

Nem felejtethetjük el, hogy a lakosság növekedése nem volt egyenes vonalú és több alkalommal kisebb-nagyobb kiutasítások terhelték. Paradox módon II. József birodalom-szerzte megnyilvánuló zsidótámogató intézkedéseivel szemben 1781-ben a fejedelemségből nagy többségüket távozásra ítélte, habár intézkedése nem bizonyult megvalósíthatónak. Nem feledhetjük el, hogy Batthyány püspök az uradalom védeltségét ajánlotta fel 400 kiutasítandó számára.

Az idők folyamán a terjeszkedő Gyulafehérvár városában is számos zsidó telepedett le, akik végső fokon a városi tanács joghatósága alá tartoztak. A különböző állami és helyi kötelezettségek szétválasztásának nehézségei (mint pl. a kambitura) vitákat és kellemetlenségeket okozott. E helyzet Mártonffy püspököt arra késztette, hogy felmentését kérje a zsidókra vonatkozó joghatósága alól, ami ellen az érdekeltek több beadványban tiltakoztak. Az erdélyi Gubernium 1818-ban a régi rendet erősítette meg. Két évvel később Szepessy püspök felmentési kérelmét az erdélyi Kancellária utasította el.⁸

A püspöki uradalom zsidó zsellerei nem ok nélkül tiltakoztak a városi joghatóság ellen. Így például 1828-ban Kováts püspök a Guberniumnál tett panaszt a zsidók arányszámát meghaladó besorozás ellen, ami a várossal együtt ment végbe. Egy évvel később a püspök a kóserhús ügyében védte alattvalói jogait. A gazdasági kérdéseken túlmenően emlékezetes marad 1829-ben „Correctio judeorum” című antiszemita könyv erdélyi megjelentetésének megakadályozása cenzori minőségben.⁹

A zsidó gyermekek halálveszedelembé történő megkeresztelését, szülői hozzájárulás nélkül, az 1773-ban kiadott udvari rendelet tiltotta. Ezt 1817-ben, 1833-ban és 1837-ben megújították azzal a hozzáadással, hogy az érdekeltek, függetlenül a megkeresztelésüket engedélyező szülői jóváhagyástól, nagykorúságuk elérte után visszatér-

6 Monumenta Hungariae Judaica (köv. MHJ) III. nr. 149, 395, 496, V/1 nr. 1039, VIII. nr. 522, 578, 472, 495, XII. nr. 238, XVII. nr. 284/1; Közlöny 1848. 503.

7 THIRRING GUSZTÁV: *Magyarország II. József korában*. Bp. 1978. 110. – EISLER MÁTYÁS: *Az erdélyi országos főrabbi*. Erdélyi Múzeum 1901. 1–24. – GYÉMÁNT L. 17, 124., statisztikai táblázatok, III., IV., V. IMER II/2. nr. 190, MHJ V/2. nr. 110., VIII. nr. 515.

8 Érseki Levéltár, Gyulafehérvár (köv. ÉL) 1330/1820, 433/1846, dos 1818 sz. n., 2126/1823, IMER II/2 nr. 123, 128–130, 137, 138, 141–143, 145, 146, 151, 263, III/1. nr. 51, 111.; Országos Levéltár, Budapest (köv. OL) fond F 46, 4697/1817, 2082, 2770, 3846, 4354, 9297/1824, Gyémánt L. 104–112, 120–121, 140–141.

9 IMER III/1. nr. 112, 137, 150.; OL, fond F 46, 124, 6934/1827, 233, 6107, 6127/1828, 296/1829.; EL 1921/1829.; GYÉMÁNT L. 132

hetnek őseik hitére. Erdélyben a kérdés nem volt jelentős. Így 1745-ben egy esetben szülők kétségbevonták gyermekük szükségkeresztségének jogszerűségét. Nagy port vert fel a kolozsvári Löbel családból származó leány esete, akinek áttérése gyermekkorban történt és az apa 29 évig pereskedett. Döntő módon Batthyány püspök is állást foglalt a kérdésben a Löbel családdal szemben.¹⁰

Felbukkantak antiszemita megnyilvánulások, amelyek közül a legsúlyosabb a vérvád volt. Dédán 1825-ben néhány irzaelitát bíróság elé állítottak, a tágabb látókörű bírák azonban pontot tettek a per végére. Három év múlva Erdőszentgyörgyön egy Herschel Lebel nevű kereskedő ellen fogalmaztak meg vérvádat. Belekeveredett egy Kinda Margit nevű bözödújfalusi judaizáló leány is. Végül a marosvásárhelyi királyi bíróság zárta le az ügyet. Súlyos kilengés történt 1836-ban Fogarason, ahol mesterségesen feldühített tömeg rárontott az újonnan épült zsinagógára.¹¹

A gyulafehérvári zsidó közösség, amely magába foglalta úgy a szefárdokat, mint az askenázdokat, a 18. században is megőrizte önállóságát és vezetőségét, amelyet az uradalmi vezetőség hagyott jóvá. A bíróválasztásban azonban többször beleszólt az uradalom, támogatva bizonyos jelölteket.

A hitközség jövedelmei tagjainak befizetéséből származtak, amihez a kóserhús, bor és más élelmiszerek díjai járultak. A pászkát Erdély-szerte forgalmazták. Az anyagi kérdések azonban gyakran vitára adtak alkalmat, mivel a vidéken élő, csupán jogilag oda tartozó hívek késlekedtek hozzájárulásukkal.¹²

A gyulafehérvári hitközség önállóságának egyik eleme a kereteiben 1736 óta működő bet-dinneк nevezett bíróság volt. Hatásköre polgári és vallási kérdésekre terjedt ki, az ítéletet három-öt esküdt hozta meg a rabbi elnöklétével, ha az illető állás be volt töltve. A kiszabott büntetések anyagi természetűek voltak, a legsúlyosabb esetekben nyolc napi fogságra vonatkoztak, amelyet a hitközség fogdájában töltöttek ki. Ha a bet-din keresztények és zsidók vitáját tárgyalta, az esküdteket mindkét felekezethől kijelölték. Az ítéleteket ellenjegyezte az uradalmi biztos 1781-ig, midőn Batthyány püspök hatálytalanította az addigi gyakorlatot.

A bet-din ítélet ellen fellebbezésnek volt helye az uradalmi törvényszékhez és természetesen a Guberniumhoz, illetve a bécsi udvari Kancelláriához. A városban lakó zsidók az ottani bíróság hatáskörébe tartoztak. Gazdasági helyzetük erősödése nyomán e bírói fórum szerepe növekedett, míg a bet-dinné csökkent (1835).¹³

A 18–19. században továbbra is végrehajtották számos esetben a hívek a rabbik döntését vallási kérdésekben, családi vitákban és nem egyszer gazdasági problémákban

10 A dokumentumok sokaságát tartalmazza OL mikrofilm: 27631, 27636, 27638, 27639, 27641, 27661, 27664, 27665.

11 OL fond C 55, fons 11, 13632, 27638, 27633/1791, F 46. 7789, 8980/1828, 1715, 1829, 4566, 4781, 6171/1833, 3759, 4908/1837; IMER III. 2. nr. 371.; LÓVY FERENC: *Erdélyi vérvád 1825-ben*. Magyar Zsidó Szemle 1914, 210–215; GLÜCK [JENŐ] EUGEN: Contributii privind istoria antisemitismului din Transilvania (sec. XI–1918). Studia et Acta Historiae Judaeorum Romaniae V. Bucuresti, 2000. 128–146. – GYÉMÁNT L. 142–145.

12 IMER II/1. nr. 53, 54, 75, 97.; Nemzeti Levéltár, Gyulafehérvár, városi alap 5169/1789. – EISLER, M.: *Aus den Privatleben der Juden von Siebenbürgen in 18 Jahrhundert*. Sinai, 1931. 113–123. – Idem: *Aus den Gemeindeleben der Juden in Alba Julia in 18 Jahrhundert*. Sinai, 1929. 72–82. – Idem: *Das Gemeindebuch von Alba Julia*. Sinai, 1928. 11–16.

13 Ibidem.

is. E döntések alapja az ősi zsidójog volt. Erdélyben 1758-ban szerepel egy a temesvári főrabbihoz előterjesztett vita családi ügyben. Ezekiel Paneth főrabbi működése idején (1823–1845) gyakran fordultak hozzá döntésért.

A gyulafehérvári hitközség megerősítése és az Erdély-szerzte szétszóródott zsidóság vallási életének irányítása sürgetővé tette egy központi rabbináus létesítését. Egyenlőre csupán Gyulafehérváron kerülhetett sor valamiféle állandó rabbiállás létesítésére. Adataink szerint 1736-ban működött Ábrahám ben Isák Russo, szefárd rítusú rabbi, aki azonban a hitközség pénzhánya miatt csupán helyettesként szerepelt dajan címmel. Ismeretlen okokból 1838-ban működése megszűnt.

Négy évvel később került sor egy véglegesített rabbiállás betöltésére az askenáz Josef Rus Auerbach személyében (1742–1750). Utóda Jonathan Trebich (1752–1753) szintén askenáz származású volt. Csakúgy, mint elődje esetében, ismeretlen származási helye és felkészültségének mértéke.¹⁴

Forrásaink hallgatnak az 1754-ben megválasztott Salom Zelig ben Saul Kohen (1654–1757) megválasztásának előzményeiről. Tény, ez alkalommal a döntést a püspök megbízottjának elnöklete alatt hozták.¹⁵ Nem világos az sem, hogy a választás alkalmával, vagy utólag ruházták fel az erdélyi főrabbi címmel és jogkörével.

Megbízataa egyelőre három évre szolt, utódától kezdve azonban a főrabbi állás életfogytig szolt. Betöltése mindvégig komoly nehézségekkel járt, mivel a kislétszámú erdélyi zsidóság nem tarthatott fenn jesivát, és nagy tekintélyű személyiségek (gáon) sem nyerhettek képzést. Következésképp valamennyi főrabbit a határokon túlról hívták be. Az egyetlen kivétel Menachen ben Jehosua Mendel volt (1818–1820), aki megválasztását megelőzően hosszú ideig dajanként működött Gyulafehérváron.¹⁶

Nem csekély mértékű vitára adott alkalmat a főrabbi megválasztására felhatalmazott választótestület összehívása. Mivel a főrabbi joghatósága kiterjedt egész Erdélyre, a választótestület létszámába beszámították a szétszórott kisebb közösségek megbízottait is. Ezzel szemben főképpen 1800 körül önállósulási törekvések mutatkoztak vidéken. Egyesek sokallták az utazási költségeket, mások követelésekkel álltak elő. Így például a náznaiak megkivánták volna, hogy községük nevét foglalják be a főrabbi címébe. A kérdés újabb fordulatot vett az 1817, 1818, 1823 és 1845-ös választások alkalmával, midőn a Gubernium az elektorokat a gyulafehérváriakra korlátozta, felelevenítve II. Józsefnek 1781-ből kelt rendeletét. Valójában e rendelkezés az adott körülmények között a reformista elemek támogatását célozta.¹⁷

Az elnöklő püspöki megbízott rendszerint egy kanonok, néha egy uradalmi tisztségviselő, a választás eredményét a püspök elé terjesztette, aki egy diploma alakjában hagyta jóvá. Érdekes megjegyezni, hogy a püspök megerősítési joga csupán hagyományon alapult, amihez később a Gubernium igenlése csatlakozott.¹⁸

14 *Sages of Transylvania 1630–1944*. Szerk.: YESURUN, ELIAHU Jerusalem, é. n. – SINGER JAKAB: *Rabbi Eliezer Lipmann*. Sinai, 129–132. – Ezekiel Paneth ítéleteiről összefoglaló található az izraeli Bar-Ilan egyetem könyvtárában.

15 Magyar rabbik III. nr. 3., 22. V. nr. 4–5. – GLÜCK [JENŐ] EUGEN: *Informatii privind rabbini din Transilvania (1591–1920)*. Studia et Acta Historiae Judaeorum Romaniae 4. Bucuresti, 1999. 11–16.

16 Magyar rabbik II. nr. 10, 22., IV. nr. 7–8.; OL fond F 46, 9458/1820, 637/1840.

17 Ibidem 14268/1818, 909, 8914, 9458/1820. – Múlt és Jelen 1945. 403, 414.

18 ÉL 1244/1843, IMER II. 2. nr. 59 bis.

A püspöki megerősítés részletezte a főrabbi jogkörét, felsorolva annak elemeit. Egyes esetekben a püspöki jóváhagyás feladatokat is rögzített. Így például Benjamin Jehosua Zeev Wolf megerősítése alkalmával (1764) a püspök sajnálkozott a hosszú széküresedés nyomán keletkezett morális válság miatt és intézkedéseket sürgetett. A püspöki megerősítés életfogytig tartó érvénnyel bírt. A püspökség vezetésében azonban bekövetkezett irányzatbeli változások arra késztették Ezekiel Paneth főrabbit 1828-ban, hogy jóváhagyásának megerősítését kérje.

Az újonnan megválasztott főrabbi joghatóságának gyakorlása Erdély-szerte nagymértékben függött a püspök és a Gubernium támogatásától. A központi és tartományi állami szervek intézkedései szintén a püspökön keresztül jutottak a főrabbi tudomására. Előterjesztései ugyanazon utat fordítva járták meg. Közvetlen kapcsolatra a főrabbit csupán 1848–1849 után jogosították fel az állami hatóságok.

A gyulafehérvári főrabbi joghatóságát a püspöki és guberniumi rendelkezések széleskörűen határozták meg. Így például Benjámín Jehosua Zeev Wolf 1868. január elsején keltezett megerősítése megállapította, hogy intézkedési joga van a hitközség ügyeiben és valamennyi izraelita hívő esetében határozatokat hozhat. Sámuel Levi Margoloth főrabbi panaszának nyomán 1796. szeptember 26-án Batthyány Ignác püspök megállapította, hogy híveivel szemben főpapi hatáskörrel rendelkezik.

A püspök felhívására a Gubernium szintén megállapította, hogy a főrabbi a fejedelemségben élő összes izraeliták főpapja, utóbb újra szorgalmazta, hogy a Gubernium támogatásba részesítse joghatósága gyakorlása érdekében. Válaszképpen a Gubernium megerősítette, hogy a zsidóság vallási tekintetben tőle függ.

Valóban e kormányhatóság több alkalommal el is járt a főrabbi joghatóságának töretlen biztosításához. Ilyen értelmű leiratot intéztek a Közép-Szolnok megye izraelitáihoz 1799. július 25-én. Hasonló értelemben szólt az 1818. október 9-én kelt püspöki dekretum, amely megállapította, hogy a hivatalban lévő főrabbi változatlanul illetékes a zsinagógák ellenőrzésére. Utolsó alkalommal éppen 1848-ban erősítette meg Kováts püspök a főrabbi fennálló hatáskörét.¹⁹ A fentieket úgy értelmezhetjük, hogy a gyulafehérvári főrabbi az izraelita hívőknek mintegy „püspöke” volt.

Az erdélyi egyházmegye vezetői közül Kováts püspök (1828–1848) mutatott legtöbb érdeklődést a zsidók iránt és több alkalommal az országgyűlésen is támogatta kérényeiket. Ugyanakkor segítséget nyújtott a reformtörekvésekhez is.²⁰

A főrabbi hivatali elfoglaltsága miatt szükségessé vált egy daján alkalmazása is, aki a gyulafehérvári zsinagógában biztosítja az istentisztelet folytonosságát. A főrabbi látogatásai évente az Erdély-szerte található zsinagógákban szintén hosszabb idejű távollétet jelentett.

Továbbra is kérdés volt Gyulafehérváron az istentiszteleti kétnyelvűség annak ellérére, hogy a megfogyatkozott szefárdok maguk sem beszélték a ladínó nyelvet és a köznap életben az eskenádok által bevezetett jiddist használták.

A főrabbi anyagi helyzete mindvégig zavaros maradt és jövedelme messze elmaradt főpapi rangjától. Alapfizetését 1744-ben szerződésileg évi 150 forintban állapították

19 OL fond F 16. 5311, 7887/1797, 4728, 6753/1799, 9760/1825.

20 ÉL 1244/1843. Erdélyi Nagyfejedelemség 1846-dik évi szeptember 9-re Kolozsvár szabad királyi városban hirdetett országgyűlésnek iromány könyve. Kolozsvár, 1846. 22, 708, 745, 746.

meg. Hosszú idő után apró javításokat eszközöltek és csupán 1848-ban érte el az évi 300 forintot. Az összeg folyósítását nehezítette a vidéken élő hívek hozzájárulásának rendkívül nehéz bevételezése. Hasonló nehézségek terhelték az egyes díjak beszedését is, ami arra készítette Paneth és Friedmann főrabbiakat, hogy csekély összegek behajtásáért is vitába bocsátkozzanak.²¹

A vallási élet központja a zsinagóga volt. A gyulafehérvári, amely mintegy székes-egyháza volt a főrabbinak, nagy nehézségek árán volt fenntartható. Javításához különleges engedélyre volt szükség, mint például 1777-ben és 1779-ben. Az askenázok és szefárdok közötti nézeteltérések oda vezettek, hogy az utóbbiak külön zsinagóga emelését kezdeményezték már 1761-ben, valószínűleg csupán egy faépítményt. Úgy látszik, hogy ez nem volt hosszú életű. Tartosabb építkezésre 1774-ben vállalkoztak, amelyet Bécsből letiltottak. Végül II. József alatt 1781-ben újraindulhattak az uralkodó kegyesége folytán, de csakhamar kiderült, hogy erejük fogytán van.²²

A továbbiakban végképp egy zsinagógába kényszerültek az askenázok és a szefárdok, az utóbbiak még pártokra is szakadtak. Így 1773-ban a szefárd közösség kiátkozta az askenáz istentiszteleten résztvevő tagjait. Csupán évek múltán érvénytelenítette az átkot Moshe Szofer, pozsonyi főrabbi.²³

A főrabbi feladatai között szerepelt a házasságok törvényes megkötésének felügyelete, elsősorban a koraiak tiltása. Felsőtablai rendelkezés írta elő 1765-ben a házassági anyakönyv felfektetését, pontos vezetése csupán 1800 körül vált gyakorlattá.²⁴ Mivel a megfelelő eskető nem mindenütt volt jelen, a főrabbi megbízásokat adott egyes személyeknek, akiket méltónak tartott erre.

Hasonlóképpen a válás kimondása a főrabbi jogköréhez tartozott, amelyet a férj elbocsájtólevelének felülbírlása után mondott ki. Orbán püspöki uradalmi igazgató egyik jelentésében kiemelte, hogy különösen Ezekiel Paneth főrabbi beiktatása után fokozott figyelemmel elemezték az elbocsájtandó feleség jövődő sorsát, megfelelő anyagi helyzetet biztosítva számára addigi társadalmi helyzetének megfelelően.²⁵ A főrabbi nagyon gyakran halogatták a válás kimondását, évekig is, mindaddig, míg a felek vagy kibékültek, vagy a vitás kérdésekben békésen megegyeztek.

Az özvegyek és árvák jogainak védelme mindvégig központi kérdés volt 1738-ban. Az egyik emlékezetes határozata a bet-dinnek arra kötelezte az özvegy érdekében az öröklött vagyon gondnokait, hogy saját jövedelmük terhére heti tartásdíjat fizessenek, míg rendezni tudják a hanyagságukból késedelmesen beszerezhető leltárokat.²⁶

Az erdélyi izraelita vallási élet elmélyítését elősegítették azok a kapcsolatok, amelyeket egyes főrabbiak az Európa-hírű vallási vezetőkkel tartottak fenn. Így Jochánán ben Isaak (1758–1760) a híres prágai főrabbi Ezekiel Landau tanítványa volt, akivel állandó levelezést tartott fenn különböző vallási kérdésekben. Benjámin Zeev Wolf Krakóval állt kapcsolatban, annál is inkább, mivel onnan származott. Moses ben Sámuel

21 IMER II/2. nr. 144.; OL fond F 46, 184, 1874/1777, 134, 1284/1779, 2501/1789.

22 WINDISCH, KARL GOTTLIEB VON: *Geographie der Grossfürstentum Siebenbürgen*. Pressburg, 1790. III. 35.

23 EISLER M.: *Az erdélyi zsidók...* 12, 16.

24 Az 1895 előtti anyakönyvek a gyulafehérvári Nemzeti Levéltárban vannak.

25 ÉL 1244/1843.

26 Ibidem, 8/1838.

Levi Margolioth (1778–1817) elmélyülten ismerte a talmudot és e kérdésekben széleskörű véleménycserét kezdeményezett.²⁷

A gyulafehérvári főrabbinátus mint tartományi jelentőségű izraelita intézmény a korabeli Európában kivételnek számított. Több alkalommal a határokon túlról érdeklődtek működésének rendszeréről. A Magyar Királyi Helytartótanács 1842-ben különböző kérdéseket fogalmazott meg. A következő évben a Gubernium eljuttatta Kováts püspökhöz a poroszországi kormány kívánságát, amelyben a zsidók helyzete iránt érdeklődött. A választ Ezekiel Paneth főrabbi készítette el, azonban az érdeklődők további részleteket igényeltek és végül az uradalmi igazgatóval együtt készítették el. Paneth főrabbi a maga részéről hangúlyozta, hogy a főrabbiság állandó intézmény, székhelye Gyulafehérvár és szorosan vett vallási feladatain túlmenően felügyel az ifjúság számára alkalmazott tanítók működésére is, akik a szentírásból oktattak.²⁸

A főrabbi feladatai között szerepelt az imakönyvek és más szorosan vett vallási tárgyú nyomtatványok cenzúrázása, mielőtt forgalmazták volna. Megfelelő nyomda hiányában behozatalra kényszerültek és nyomtatványaik az összes felekezetek számára kiadott szabályozásoknak vetették alá.²⁹

A vallási belélet továbbra is a Sulchan Aruch előírásain alapult és ebben úgy a szefárdok, mint az askenázek lényegében egyetértettek. A 18. század első felében ennek megszegése büntetést vont maga után. Így például 1737-ben Itzik Francot közösségi büntetésben részesítették, mivel reggel és este távolmaradt a közös imáról, sőt a reggeli ájtatosságot megelőzően kinyitotta üzletét.

A 18. század második felében enyhült a szabályok szigorúsága. Benjámín Jehosua Zeev Wolf főrabbi a hagyományok tisztaságán őrködött és hatályon kívül helyezte az ünnepek alkalmával rendezett felvonulást, amely minden hívő házánál megállt és jókívánságokat hirdetett. A főrabbi intézkedése nyomán azontúl csupán házánál és a hitközség vezetőinek otthonánál került sor a rendezvényre.³⁰

A főrabbi jogköréhez tartozott a teljes vallási személyzet kinevezése úgy Gyulafehérváron, mint az egész illetékességi területén. A 19. század elejétől önállósulási irányzatok mutatkoztak vidéken. A píri zsidóság egyenesen elszakadt Gyulafehérvártól és a nagykarolyi főrabbinátushoz csatlakozott. Kísérletük azonban hajótörést szenvedett a Gubernium ellenkező intézkedése nyomán. A náznaiak és az iklódiak csupán rabbijuk helyi kijelölését igényelték. Brassóban 1817-ben Abraham Isák saktart a főrabbi hozzájárulása nélkül választották meg. A viták általában kompromisszumos megoldást nyertek.³¹

A németországi és ausztriai mozgalmak kapcsán 1810 után Erdélyben is némileg érezhetővé váltak a reformzsidóság gondolatai, amelyek magát a szertartási rendet is érintették. E mozgalomban, a Kárpát-medencében, messzemenően az aradi Chorin Aaron főrabbit tekintették vezetőnek.

Ilyen irányú mozgalom elsőként Tasnádon vált érzékelhetővé, Jákob Dániel Diamant megválasztása nyomán hároméves szerződéssel (1813). Tevékenységi területe ki-

27 PAPP, LUDOVIC: *Marele rabbinat al Transilvaniei si comunitatea din Brasov*. Sinai, 1933. 72–75.

28 ÉL 809, 1014, 1068, 1190/1843.; Prot 281, 384/1842.

29 OL fond F 46, 266, 7394, 8272/1763.

30 EISLER, M.: *Das Gemeindebuch ...* 79–80.

31 Magyar Rabbik IV. nr. 7–8, 77.; IMER II/2. nr. 226.; GYÉMÁNT, L. 42–43.; Papp, L. 72.

terjedt Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék területére. A hívek megelégedettsége nyomán a hitközség a szerződés lejártakor azt meghosszabbította. Kétségtelen, hogy a vallási reform híve volt, amit jelez az a tény is, hogy korábban az arad megyei Simándon működött az aradi változások közelében.³²

Működése kiváltotta a hagyományörző főrabbinátus ellenkkezését és mindenféle ürüggyel igyekeztek eltávolítani. Diamant rabbi 1815. szeptember 23-án a püspökön keresztül panaszt tett a Guberniumnál a főrabbi ellen, aki eltávolítására törekedett. Fel- említette, hogy működése Kraszna megye főispánjának támogatását élvezi. Válaszá- ban 1816. július 4-én a Gubernium igazat adott neki, az ügy lezárása azonban tovább húzódott. A kormányzati intézkedés átvétele előtt a főrabbi elmozdította Diamant rab- bit. Az ellentmondásos helyzetben a tasnádi rabbi újabb panaszára a Gubernium vizs- gálatot rendelt el és annak lefolytatásával Wesselényi Farkast, Közép-Szolnok várme- gye adminisztrátorát bízta meg.

A hívők egy része szembefordult Diamant rabbival és vádakat hangoztatott, ame- lyek valójában anakronisztikusokká váltak az illető korban. Például kifogásolták, hogy sakterként is működve csorbakést használ, szekérének kerekeit zsírral kente, szomba- ton sétatálcával járkált, stb. Wesselényi vármegyei adminisztrátor elutasította a váda- kat és úgy találta, hogy csupán arra szolgálnak, hogy utcára tegyenek egy nyolcgyerme- kes nevelőapát. Nem bizonyultak be a lényegesebb vádak sem, mint például egyes családok válásának előmozdítása megfelelő díjazás érdekében, vagy hamis végrendele- tek fogalmazása. A vizsgálat végkövetkeztetésében megállapította Diamant rabbi kárta- lanításának szükségességét. A főrabbi azonban magához Ferenc császárhoz fellebbe- zett, igaz, csupán a zsidótörvények túlságosan enyhe alkalmazását nehezményezte a rabbi részéről. Új vizsgálat nyomán megbüntették az összes hamis tanút.³³

II. József reformjait megelőzően a főrabbinátus körzetében csupán a szorosan vett vallásos oktatás folyt. Ennek keretében sor került az írás és olvasás elsajátítására hé- ber (arámi), jiddis vagy ladinó nyelven. A lényegét a Tóra megismerése jelentette. Az oktatás csak a fiúkra terjedt ki, a tanítók pedig helyi felkészülés hiányában Morvaor- szágból vagy Galíciából jöttek. Alkalmazásukat a hitközségek, illetve családcsoportok biztosították, a dúsgazdagok magántanítókat alkalmaztak.

Gyulafehérváron a példának okáért 1750-ben egy Ozer Kohen nevű tanító csoportot oktatott a fent említett keretben. Ellátását felváltva a tanulók családjai biztosították, amihez heti 2 1/2 garas készpénzjuttatás járt. Más forrás szerint 1779-ben Gyula- fehérváron két tanító működött, a továbbiakban számuk változó volt. Nincs adatunk arra nézve, hogy a jozefinista reformok időszakában (1780–1790) izraelita tanulók másvallású helybeli iskolákat látogattak volna.

Az új idők jeleként mozgalom indult a helybeliek között egy saját felekezeti „normá- lis” iskola alapítására Gyulafehérváron. Valóban első lépésként igyekeztek az iskola működésének anyagi fedezetét biztosítani. A Gubernium a maga részéről már 1781-ben méltányolta a kezdeményezést, megadta a szükséges működési engedélyt, azzal a felté- tellel, hogy csupán hivatalos cenzúrán átesett tankönyveket használnak. A főrabbi 1784-ben a püspök útján eljuttatta a Guberniumhoz a tantervet, amelyet az előző évben Jákob ben Moyses segédrabbi dolgozott ki. A Zemplén megyéből származó, iskolázott

32 OL fond F 46, 4728/1799.

33 Ibidem, 7006, 7007, 7008, 5783/1816, 213, 3554, 5215, 4391, 1021/1818.; IMER III/1. nr. 62.

szerkesztő már világi tantárgyak bevezetésére is gondolt. Az 1790-es változások után, hivatalos támogatás hiányában a kezdeményezés egyelőre elerőtlenedett.³⁴

Margulioth főrabbi halála után (1817) felerősödtek a helyi autonomista törekvések, sőt a reformok iránti elkötelezettség befolyása is tovább növekedett. Ez utóbbiaknak sikerült az ugyanazon évben végbement főrabbi-választáson, amelyen csupán a gyulafehérvári elektorok vettek részt, keresztülvinni Jákob ben Moyses megválasztását. Néhány hónap múlva azonban, még a püspöki megerősítés beérkezése előtt, elhunyt.

Újabb főrabbi-választásra került sor, szintén csupán a helyi illetőségű elektorok részvételével. A belső-Szolnok, Küküllő és Doboka megyei zsidóság képviselőinek tiltakozását elutasította Rudnay püspök, majd a Gubernium is, hivatkozva az 1623-as diplomára, amely lakhatásukat csupán Gyulafehérvárott törvényesítette. A jelek szerint Rudnay püspök által megbízott választási elnök támogatásával megválasztották Mendel addigi helybeli segédabbát, akit a püspök 1818. október 9-én megerősített állásában. A választás alkalmával jelöltként fellépett Josef Ráfáel és Moyses Dománt is, akik mindkettő erősen konzervatívak voltak.³⁵

Mendel főrabbi átvette hivatalát, amit az lett 1820. október 12-én kelt püspöki intézkedés újra megerősített, jóváhagyva egy házassági ügyben hozott ítéletét. A következő évben teljesítették kérését és fizetését évi 200 forintra emelték, az erdélyi udvari Kancellária végső jóváhagyásával.³⁶

Míg Mendel főrabbi élvezte a püspök és az állami hatóságok támogatását, konzervatív ellenzői valóságos hajszát indítottak ellene. Elsőként a választásból kizárt három vármegye elektorai léptek cselekvés útjára. A püspöki megerősítést megelőzően, még 1818. augusztus 8-án beadványt juttattak el illetékes helyekre, amelyben a zsidóság valóságos területi megoszlására hivatkoztak, amelynek keretében a gyulafehérváriak csupán töredéket képviselnek. Ugyanakkor Mendel főrabbi alkalmasságának megkérdőjelezésére felhozták azokat a tényezőket, amelyek hiánya minősítik a főrabbi személyét. Kérték Josef Ráfáel hivatali igényének elismerését.³⁷

A püspöki jóváhagyás napján Salamon Meixner, Moyses Dománt, Rafael Moyses és Moyses Fried aláírásával tiltakozás jelent meg, amelynek fő érve Mendel főrabbi alkalmatlansága bizonyítására a megfelelő nagyrabbi (gáon) általi megvizsgálása hiánya. Hivatkoztak arra, hogy a vizsgálatra sor kerülhetett volna a pozsonyi főrabbi által. Szintén szemére vetették, hogy túl engedékeny az izraelita vallási törvények alkalmazása terén. Végül Josef Rafael főrabbi hivatalbalépését szorgalmazták.

A pozsonyi főrabbi sietett alátámasztani eljárásukat, ugyanakkor Mendel főrabbi támogatói 1819-ben panaszt tettek Budán a Helytartótanácsnál, mivel kiátkozta őket. Az ügy eljutott a legfelsőbb birodalmi szintig és 1822-ben megjelent véghatározat megerősítette Mendel főabbátot. Néhány hónap múlva azonban elhunyt (1823).³⁸

34 Ibidem, 934, 203, 730, 1062, 1224, 1355, 2799, 4825/1783, 80/1784.; EISLER, M.: *Aus den Privatleben* ... 113–121.

35 OL fond F 46, 14261/1818, 411, 3699, 6732, 12661/1819, 909, 1274, 8914, 9458/1820.; IMER III/1, nr. 83.; *Múlt és Jelen* 1845. 383–384.

36 ÉL 4011/1819, 1435/1820.; OL Erdélyi Udvari Kancellária iratai (köv. Kancellária) 4045, 4488/1819.

37 Ld. a 35. sz. jegyzetet.

38 OL Kancellária. 55/1819, fond F 46. 9458/1820, 725/1821, 1993/1822.

Egyelőre határozatba ment egy évi széküresedés, amely időszak alatt a főrabbi jóvedelme az özvegyet illeti végkielégítés címén.³⁹ Ugyanakkor a gyulafehérvári központot előzőnlőtték a főrabbiságra jelentkezők kérvényei. Ezek közül a legdokumentáltabbak Leibmann Stein (Nagyszöllös) és Polák Zakariás (Buda) részéről érkeztek. Beavatkozott a pozsonyi főrabbi is három jelölttel, akik között Ezekiel Paneth is szerepelt.

A széküresedésre megállapított év lejártá előtt a hitközség bírójának távollétében és a püspök által kijelölendő elnök hiányában Mendel főrabbi egykori ellenzéke puccsot szervezett és megválasztották a galíciai származású Josef Chaskelt. Valójában Gyulafehérváron nem vehette át hivatalát és hat héten keresztül Belső-Szolnok és Doboka vármegyékben működött.

A püspöki uradalom vezetése vetett véget működésének és új választást rendeltek el három jelölttel.

Hazatérve Bernardin Löbel, a hitközség bírója, a választás elhalasztását kérte, azonban a püspök elutasította. A bíró Leidmann Stein megválasztását szorgalmazta, mivel magasabb követelményeknek felelt meg. Ugyanakkor szembeszállt az iklódiak által újra előtérbe helyezett Josef Chaskel jelölésével.⁴⁰

A választás ez alkalommal szakítást jelentett a megelőző gyakorlattal és szavazati jogot biztosítottak felsőbb állami utasításra minden adófizető hitközségi tagnak, függetlenül lakóhelyétől. Igaz, nem mindenki engedhette meg magának a Gyulafehérvárra való utazás költségét. Így is alapvető eltolódás mutatkozott meg a választótestület összetételében. Jellemző, hogy Ezekiel Paneth jelöltsége érdekében százötven választó ajánlását szerezte meg, akik közül csupán negyvenhét volt gyulafehérvári. Ezzel szemben a reformisták Leidmann Stein megválasztásáért kardoskodtak. Mindkét párt a püspök elé terjesztette programját.

A választásra 1823. június 3-án került sor Orbán uradalmi felügyelő elnökletével, aki mellett a két párt egy-egy megbízottja működött. Az elnökség három jelöltet hagyott jóvá, akik közül Ezekiel Paneth szótöbbséget ért el. A választás eredményét a püspökhöz terjesztették elő.

A jegyzőkönyvet Szepessy püspök Csíksomlyón vette kézbe és 1823. június 13-án közölte a nagypréposttal jóváhagyását és utasítást adott a megfelelő diploma kiállítására a törvényes illeték bevételezésével együtt.⁴¹

A vesztés reformisták kísérletet tettek a helyzet megfordítására. Löbel bíró meggyőzte a püspöki uradalom vezetőit, hogy a választás menete nélkülözte a törvényességet. A helyzet tisztázásáig a rabbist eltávolították a zsinagógából és utasították működése felfüggesztésére. A püspök a maga részéről megütközésének adott hangot és Orbán uradalmi inspektortól részletes jelentést kért. A végső döntés nyomán Paneth főrabbi végülis megkezdhette folyamatos működését (1823–1845). Szepessy püspök eltávolítása székéből és a reformistákkal szimpatizáló Kovács püspök kinevezése Paneth rabbist arra készítette, hogy megerősítését kérje. Valóban, továbbra is hivatalban maradt.⁴²

Ezekiel Paneth 1783-ban Sziléziában született és ifjan Lipnikben és Prágában működő jesuvákban tanult. Ez utóbbiban Landau főrabbi gondolatvilága gyakorolt rá ma-

39 ÉL 705, 1513, 2631/1823.

40 Ibidem 949, 997, 1373/1823.

41 Ibidem 1080/1823.

42 Ibidem 1513/1823, Protocol 376/1828.

radandó hatást. Ugyancsak Landau főrabbi ajánlására 1807-ben rabbivá választották Ostrikenben, majd hat év múltán meghívták Tarcalba.

Mint Landau főrabbi tanítványa, Ezekiel Paneth feltétlen hagyományörző volt és ugyanakkor elismert kabalista. Gyulafehérvárra érkezve főrabbi hivatalát gondviselés-szerű megbízásnak tekintette, amelyet tovább kell adnia leszármazóinak. Valójában több mint egy évszázad folyamán leszármazottai több hitközségben működtek, főképpen Désen.⁴³

Ezekiel Paneth alapvető feladatának tekintette a Sulchan-Aruh maradéktalan érvényesítését. Hivatalba lépése után mérleget készített a fennálló helyzetről és súlyos bírálattal illette elődje idején e lábrakapott tágabb alkalmazását a hitbeli szabályoknak, elsősorban székvárosának határain túl. Konzervatív gondolatvilágából következően úgy gondolta, hogy ezirányú működése is hivatalos támogatást nyerhet. Így például 1825-ben az őszi ünnepeket megelőzően a Gubernium intézkedését kérte annak érdekében, hogy hívei maradéktalanul eleget tegyenek a hagyományoknak. Válaszában a Gubernium megerősítette joghatóságát és megállapította, hogy feladata intézkedni az ünnepek rendjének megtartása érdekében. Ha egyesek nem engedelmeskednének, forduljon a püspökhöz. Valójában nem ismerünk egyetlen esetet sem, amelyben a püspökség beavatkozott volna. Hasonló mérsékelt választ kapott bizonyos kolozsvári ügyek rendezése érdekében.⁴⁴

Ezekiel Paneth több sikerrel működött az istentiszteletek rendjének biztosítása körül, valamint a kóserhús biztosításában. Gyakran látogatta meg a vidéki közösségeket annak ellenére, hogy komoly pénzügyi nehézségekkel kellett megküzdenie.⁴⁵

A 19. század második negyedében mind nagyobb súllyal jelentkezett a zsidó közoktatás modern biztosítása. Az előző évtizedekben szaporodott a külföldről betelepülő vallásos tanítók száma. Gyulafehérváron működésüket a hitközségi vezetőség egyik tagja volt hivatott ellenőrizni (gabbai Talmud-Tora). Ezekiel Paneth a maga részéről igyekezett szigorúan vallási kereteken belül szélesíteni a tantervet. Ugyanakkor megszerezte a Gubernium engedélyét több fiatal számára, hogy tanulmányaikat magyarországi jésivákban folytassák (1826). Álláspontjának fenntartása mellett nem tiltakozott a zsidó közoktatás modernizálása ellen sem. E mozgalom eredményei voltak a fogarasi (1840) és a kolozsvári (1843) iskolák felállítása, amelyek tantervükben laikus elemeket is tartalmaztak. Ugyanakkor Gyulafehérváron a hitközség az országgyűléshez folyamodott, és késznek nyilatkozott iskolák alapítására és egyéb művelődési intézmények felállítására a magyar nyelv bevezetésével együtt.⁴⁶

Ezekiel Paneth következetesen igyekezett alkalmazni az izraelita házassági szabályokat. Fokozatosan célt értek az állami rendszabályok is. A Gubernium 1830-ban személyében tette felelőssé a főrabbit a házasságkötések törvényességi feltételeinek megtartásában. E téren különös gondot okozott számos településen fenálló rabbihiány és a főrabbi kénytelen volt egyes személyeket felhatalmazni a helyettesítéssel. Így például Brassóban 1827-ben megbízta Aaron Löbelt, a helybeli hitközség alapító elnökét.

43 Din istoricul familiei rabinice Paneth. Revista Culturii Mozaik (Bukarest) 30. 1986. 595.

44 OL fond F 46. 1760/1825.

45 ÉL 296/1829.

46 Ibidem 359/1827.; IMER III/2., nr. 314, 329. – GYÉMÁNT, L. 88–89.

A kérdés tovább súlyosbodott a zsidó lakosság növekedése kapcsán. Így 1835-ben a főrabbi házassági anyakönyvében 52 párt jegyeztek be, akik közül személyesen csupán tizenöt esetben végezte el a szertartást, a többieket tizenhét megbízott áldotta meg. Közöttük csupán egyetlen rabbi szerepelt.

A Gubernium rendelete értelmében 1815-től bevezették a házasságkötési illetéket. Mivel a gyakorlatban nagyon sok kérdés merült fel, a főrabbi 1830. június 25-én a püspökhöz folyamodott. Kérte az illető rendelet megismétlését és annak a tilalomnak a megerősítését, hogy Erdélyen kívüli izraeliták házassága esetén a főrabbi külön engedélyére van szükség.⁴⁷

A vidéken jelentkező önállósulási jelenségek megerősödtek a helyi közösségek számának növekedésével, 1850 körül számuk mintegy tizenháromra emelkedett. Az 1829–1831. évekre vonatkozó felvételek szerint tizenhárom működő zsinagóga volt, valamint ismeretlen számú imaház. 1845 körül három hivatalos rabbiállás létezett Gyulafehérváron, Fogarason és Doboka megyében. Valójában számuk jóval nagyobb volt, habár működésük nem volt folyamatos. Adataink szerint 1848-ban a gyulafehérvári főrabbinátus közelében mintegy tíz rabbi működött.

A helyi közösségek önállósulási törekvéseinek egyik jellemzője alkalmazottaik megválasztásának joga. Így például Brassóban a hitközség megalakulása után megkövetelték a helyi alkalmazás jogát. Nemegyszer a főrabbi nem tudott érvényt szerezni kinevezési jogainak. Jellemző esetet képezett az 1838–1841 között elmélyült vita, amelynek keretében a főrabbi nem tudta útját állni Deuts Simon tanító és sakter elbocsátásának. Ugyanott napirendre tértek a főrabbi intézkedésével kapcsolatban, amikor is felfüggesztette Klein Simon kántort és saktert, akit engedélye nélkül alkalmaztak.

Nagyobb méretű ellentétek robbantak ki a Szilágyságban, ahol megválasztották Hartmann Benjámin tanítót, akit a helyiek megbíztak a szertartások végzésével és a párok esketésével is. A főrabbi halogatta a kívánságok jóváhagyását, mire a megbízott közösségek a pozsonyi főrabbihoz fordultak, aki megfelelőnek ítélte Hartmann Benjámin felkészültségét. A helyzet megoldására több alkalommal guberniumi rendeletre vizsgálatot írtak elő. Végül is Hartmann Benjámin hivatalban maradt a főrabbi két fia, név szerint Sámuel és Mendel, a Szilágyság és Kővár rabbijai lettek.

Kétségtelen, hogy Ezekiel Paneth jelentős érdemeket szerzett felekezete jogainak és érdekeinek védelme terén. Egyik emlékezetes megvalósítása a bethleni hitközség törvényes elismerésének biztosítása volt (1835). Előterjesztését a püspök közbejöttével terjesztette a Gubernium elé, amely kiadta a megfelelő rendeletet. A megalakuláson túlmenően gondoskodott a hitközség megfelelő lelki és anyagi feltételeinek biztosításáról. A hitközség javainak védelmére bírósághoz fordult, amely kedvező ítéletet hozott.⁴⁸

Hosszabb közbenjárást igényelt a Közép-Szolnok megyében élő izraeliták helyzetének teljes fokú rendezése. E megyében 1807 óta választott zsidóbíró működött évi megbízással, mellette pedig kettő-négy esküdt. Együttesen egy bírói fórumot is alkottak, amelynek hatásköre a zsidók között felmerülő viták eldöntésére szólt huszonöt forint erejéig. Hasonlóképpen kimondhatták a válást is. A főrabbi azonban a helyszínen úgy találta 1835-ben, hogy működésük sok kívánni valót hagy maga után és alkalmasabb

47 ÉL 1911/1829, 902, 1127/1830.; OL fond F 46. 3625/1837. – IMER III/2. nr. 216.

48 OL fond F 46, 637/1840, 260/1843, 4546, 6753, 12610/1844. – IMER III/1, nr. 108, III. 2. nr. 329, 331, 349.

egyénnel történő felváltásukat szorgalmazta. Ugyanakkor úgy találta, hogy a rendszer önmagában igen hasznos és 1843-ban előterjesztést tett hasonló rendszer bevezetésére Belső-Szolnok megyében, majd Doboka és Kraszna esetében is szorgalmazta a Gubernium engedélyét. A rendelkezésünkre álló iratanyag e kezdeményezések sorsát nem világítja meg.⁴⁹

Rendkívüli eréllyel és elszántsággal lépett fel a főrabbi a gyulafehérvári hitközség vezetőivel együtt a fogarasi kilengések kérdésében. A városi tanács hallgatólagos jóváhagyásával 1829-ben zsinagóga épült. Bizonyos elemek agitálni kezdtek a zsinagóga működése ellen, sőt 1838-ban lerombolták azt. Ugyanakkor követelték a zsidók távozását három nap alatt. Bécsbe előterjesztett panaszra hatálytalanították a kiutasítási végzést, valamint a zsidók gazdasági tevékenysége elleni megkötéseket. A bűnösök ellen elrendelt eljárás csakúgy, mint a zsidók kártalanítása a helyi tényezők kezén, elsikkadt. A zsinagógát önerőből csak 1859-ben sikerült újraépíteni.⁵⁰

Az erdélyi zsidóság jogi helyzete 1790 után ismételten napirendre került.⁵¹ A pozitív változások azonban Bécs és az országgyűlés maradi elemeinek ellenkezésén bukkant meg. Végül 1810–1811-ben megfogalmazásra került az országgyűlés számára az „Opinio de Judeis” című javaslat, amely bizonyos mértékben illuminista gondolatokat is tartalmazott. Többek között felmerült az egyetemes gyulafehérvári hitközség fikciójának törlése, a gyakoroltató foglalkozások számának növelése és a zsidók iskoláztatásának szélesítése.

A javaslat bizonyos mértékben javítani igyekezett a rabbinátus rendszerén. A vallásoktatás továbbra is héber, illetve jiddis nyelvű maradt volna, de az általános műveltséget nyújtó iskolák tanítási nyelve valamelyik Erdélyben használt élő nyelv lett volna. A hatósági ellenőrzés alatt álló zsidó iskolák tankönyveit előleges cenzurának kell alávetni és feltétlenül az ország területén nyomtatni.

A főrabbi joghatóságát is korlátozták volna és főképpen büntetőjogi hatalmát. A zsinagóga és iskolák alapításának engedélyezése egyedül a Gubernium jóváhagyásától függött volna. A javasolt előírások között szerepelt családnevek felvételének kötelezettsége és az egyes helységek lakosai ruházatának viselése. Egy külön fejezet a püspök jogkörének megszüntetését irányozta elő a gyulafehérvári hitközséggel szemben. A javaslat azonban holt betű maradt.

Ezekiel Paneth a maga részéről szintén kezdeményezett kedvező intézkedéseket. Így 1830-ban kérte az izraelita vallás terén működők jogainak azonosítását a többi felekezettel, a köztelherviselés és közszolgálatok terén. Előterjesztését 1844-ben megismételte.

Valójában a főrabbi több alkalommal szembekerült a gyulafehérvári városi hatósági intézkedésekkel. Ezek nyomán néhány kántort és saktort, mint külföldit, kiutasítottak. A főrabbi a helyzet rendezése érdekében a hitközség vezetőivel együtt 1838-ban az említett alkalmazottakat püspöki joghatóság alá helyezte.⁵²

49 Uo. 12259/1835, 4908/1839, 9704/1843, 545, 4546, 4662/1844.

50 Ibidem 1516, 1996, 2839/1838, 7396, 3557/1859. – IMER II/2 nr. 247, 249, 258.

51 Ibidem II/1 nr. 37, 38, 74. – OL fond F 46, 230, 1363/1790, 1493/1802, 2191, 2231/1811, 1071, 1135, 1826/1813, 126/1819. – GYÉMÁNT, L. 101–105.

52 OL fond F 46, 7324/1830, 9547/1831. – IMER III/2. nr. 246.

Az erdélyi zsidóság először 1842-ben kérelmezte az ország nem nemes lakosaival való egyenjogúsítását. Az országgyűlés elé terjesztett emlékiratban kérték szabad letelepedésük engedélyezését, felvételüket a céhekbe és a kereskedelmi társulatokba, jobbagytelkek, valamint városi javak vételének lehetőségét.

Az emlékiratnak ez alkalommal sem lett eredménye. Némi haladást jelentett az országgyűlés 1846-ban hozott végzése, amely felhatalmazta Erdély össze lakosát, beleértve a zsidókat is, hogy személyesen indíthassanak pert. Ezen intézkedés egyet jelentett a püspöki bírói fórum előbbi hatáskörének szűkítésével.⁵³ Érdekes megjegyezni, hogy a hatóságok rendszeresen figyelmen kívül hagyták a zsidók előterjesztéseit magyar nyelvű iskolák és más intézmények létesítésére.

Ezekiel Paneth halála (1845. május) napirendre tűzte a zsidóság körében fennálló két irányzat szembenállását. Elsőként a reformisták léptek színre. Moyses Baruch bíró és két esküdtje vezetésével. Emlékiratuk 1845. május 24. keltezéssel Kováts püspök támogatását kérték egy nagyformátumú főrabbi beiktatása érdekében, aki képes egyesíteni a hagyományt az egykorú világ következményeivel. Feltétlenül szükséges, hogy ismerje a magyar és a német nyelvet. Az istentiszteletbe vezesse be az élő német nyelvet. Késznek nyilatkoztak a jövőendő főrabbi állásához mért anyagi helyzetet biztosítani.

Síkraszálltak a választási jogosultság kiterjesztésére az összes erdélyi közösségek bevonásával az új főrabbi megválasztása alkalmával. Kezdeményezésük elnyerte a püspök támogatását, beleértve a választótestület kiszélesítését, ez utóbbi azonban beleütközött a Gubernium hajthatatlanságába. Leiratában 1840. június 27-én megismételte, hogy a főrabbi megválasztásánál csupán Gyulafehérváron lakó elektorok szavazhatnak.⁵⁴

A reformisták súlyt helyeztek a zsidó lakosság emancipációjának megvalósítására. A kor politikai gondolkodásának fényében történelmi bizonyítékokat igyekeztek gyűjteni ősrégi megtelepedésük bizonyítására, ami egyet jelentett az egyenjogúsítás jogforrásával. E megfontolásból táplálkoztak úgynevezett „bizonyítékok”, mint például nagyszámú zsidó megtelepedése Dáciában Decsebál király idején, miután a rómaiak hazájukból elűzték őket. Ugyanakkor Kemény József túllépett e naív kísérleteken és tudományos szinten kezdte feldolgozni az erdélyi zsidók történetét.

Némi késéssel 1845 szeptemberében színrelépett a konzervatív tábor is. Jelöltjük Sámuel Káin Bezel Paneth tasnádi rabbi volt. Emlékiratukban a püspök előtt bizonygatták, hogy jelöltjük atyja nyomán szeretne haladni, ugyanakkor mód nyílik arra, hogy helyi származású személyiség foglalja el a főrabbi székét. Így megtakaríthatják egy kívülálló személy betelepítésével járó nem csekély költségeket, amiket iskolai és hitközségi célra fordíthatnak. Élükre Benjámín Naftali állt, aki a vám bérlője volt, valamint Grün Israel, aki megvetette a marosújvári szódaipar alapjait.

Egy adott pillanatban hallatott magáról a harmadik párt is, amelynek programja a Rokonstein Lipót által Nagyváradon indított mozgalomból táplálkozott. Javasolták az izraelita vallási élet radikális átalakítását, mint például a szombati munkaszünet áthelyezését vasárnapra. Valójában befolyásuk oly csekély volt, hogy jóformán bele sem szólhattak a választásba.

53 Az erdélyi Nagy Fejedelemség 1839 esztendőről 1840-ikre által nyújtott és sz. Jakab havának 9-ik napjától fogva Kolozsvár városában folytatva tartott országos gyűlésének jegyzőkönyve, Kolozsvár, 1841, Erdély Nagyfejedelemség 1846-dik évi szeptember 9-re Kolozsvár szabad királyi városba hirdetett országgyűlés irománykönyve. Kolozsvár, 1846. 22, 745–746. – IMER III/2. nr. 314.

Az ötvenkét fős választótestületben a két jelentős párt megegyezett Hirsch Oppenheimer meghívásában, aki mint bánsági főrabbi joghatósági területén osztatlan elismerésben részesült. Konzervatív beállítottsága ellenére megértést mutatott a vallási rítus bizonyos megújításában és támogatta hívei gazdasági és kulturális korszerű előrehaladását.⁵⁵

A választás azonban hajótörést szenvedett, mivel a bánsági főrabbi elhárította meghívását, ismeretlen okokból.

Ilyen körülmények között 1846. május 22-én került sor a szavazásra változatlan választótestület által.

A korabeliek nagyrészeinek véleménye szerint ez alkalommal az elnöklő püspöki küldött latbavetette befolyását Friedmann Ábrahám megválasztása érdekében. A mérsékelt reformista rabbi 1835–1836-os években a Szilágyságban működött, majd a jelentős Arad megyei Simánd hitközség meghívását fogadta el. Vallási téren a reformok szerint nem léphettek túl a Sulchan-Aruh intézkedésein, ugyanakkor elsődleges célnak tekintette az emancipációt. Álláspontját részletesen megindokolta 1844-ben megjelent kiadványában, magyar nyelven, a bánsági főrabbi ajánlásával.

A választást Kováts püspök meglepő gyorsasággal már május 30-án jóváhagyta. Ugyanakkor elutasította a konzervatív tábor két vezetőjének tiltakozását, akik kétségbe vonták a választás érvényét, mivel Friedmann korábbi, még simándi székhelyén tartózkodott. Így kezdtek támogatókat találni, mint például a makói Ulmann Salamon rabbit, aki a reformok elszánt ellenfele volt és odáig ment, hogy Friedmann erkölcsi vádakkal illette, igaz, igen tág megfogalmazásban. Megkísérelték a bánsági főrabbi megnyerését is, azonban csupán arra szorítkozott, hogy nem volt alkalma hittanilag megvizsgálni.

Az újonnan megválasztott főrabbi hívei egyes reformok alkalmazásával igyekeztek befolyásukat növelni. Így például napirendre tűzték a zsinagógák körül működő nagyszámú fizetett alkalmazott kérdését. Javasolták, hogy a kántorok, sakterek és más alkalmazottak polgári foglalkozást is üzzenek, és hitközségi javadalmasításukat pedig mérsekélik. Tanügyi téren a tanterv laikus elemeinek növelését tűzték napirendre. A Gubernium 1846. december 28-án megerősítette Friedmann Ábrahám megválasztását.

Jogkörének átvétele azonban nehézségekbe ütközött, sőt, néhol kompromisszumra kényszerült. Így például a Szilágyságban és Kővárban végzett kanonikus látogatása alkalmával csupán annyit sikerült elérnie, hogy az elhunyt főrabbi két fia átadja a szerinte neki járó jövedelmek felét. Kolozsváron be kellett érnie évi 100 forint járandósággal és kénytelen-kelletlen elfogadta Rosenfeld Jakab helyi rabbiságát.⁵⁶

Az 1848/49-es forradalom útját állta a főrabbi reformterveinek. Fájdalmasan érintette, hogy nem hívták meg a kolozsvári országgyűlésre sem őt, sem a zsidóság más képviselőjét, az emancipáció törvénybeiktatása úgy Pozsonyban, mint Kolozsváron elmaradt. Utóbb a magyar országgyűlés törvénybe foglalta a püspöki joghatóság megszüntét a zsidóság ügyeire. Habár e törvény sohasem került szentesítésre, intézkedése gyakorlatilag megvalósult.

54 Ibidem III/2, nr. 355, 363.; Siebenbürgische Wochenblatt 64/1845.; Múlt és Jelen 1845. 401–404.

55 Ibidem 383–384.; Illustrierte Gemeinde Zeitung 26. 1886. 6. – GYÉMÁNT, L. 49.

56 ÉL 382/1848.; IMERT III/2. nr. 216.

A forradalom első hónapjaiban a főrabbi gondját növelték a helyi kilengések, amelyek célul tűzték ki Kolozsváron, Nagyenyeden és néhány más településen a zsidók kiűzését, vagy legalábbis az utóbbi időben érkezett bevándorlókat. Végül kormányintézkedés vetett véget e próbálkozásoknak. Ellenségei szintén erőre kaptak és beadványokkal ostromolták a Vallás- és Közoktatási Minisztériumot, Pestről azonban nem jött számukra kedvező intézkedés.

Erdélyben 1848 őszétől egymást követő véres események közepette a főrabbi működőképessége összeszorult, majd 1849 tavaszán Kováts püspökkel együtt valójában várfoglyává vált, mivel a honvédség megkezdte a császárhű várórség rendszeres ostromát.

Az abszolutizmus rendszerében a zsidóság helyzete továbbra is bizonytalan maradt. Vallási téren a főrabbi továbbra is a megerősödött konzervatív tábor, amely magát ortodoxnak kezdte nevezni és a reformok hívei harcának kereszttüzében állt. Igaz, az új hatóságok következetesen elutasították hivatalvesztésre irányuló beadványokat. Az ultraortodox Liechtenstein kolozsvári rabbi egyenesen a hit gyilkosának címezte. A brassói központú reformisták „mérésékeltnek” tekintették. A zürzavarossá vált helyzetben hivatalos kezdeményezésre összehívták a főrabbi elnökletével az erdélyi zsidóság vezetőit. A gyűlés Gyulafehérváron 1852. május 8-án nyílt meg és célja volt bizonyos rendszert biztosítani az izraelita felekezet ügyeiben. A tárgyalások eredményeként kompromisszum született, amelynek eredménye egy 124 pontból álló szabályzat volt. Valójában a szabályzatot nem léptették életbe és hasonlóképpen nélkülözték a gyökeres változást a Bach rendszer további intézkedései is. Elvileg a főrabbi változatlan joghatósággal hivatalba maradt, intézkedései azonban az egyes vidéki hitközségekben fennálló erőviszonyoktól függtek. Bizonyos haladást jelentettek Fogarason, Meggyesen, Marosvásárhelyen és néhány kisebb hitközség keretében szociális és vallási helyzetük biztosítása.⁵⁷

Friedmann főrabbi nagy súlyt helyezett arra, hogy előmozdítsa a modern zsidó iskolai oktatást, továbbra is felekezeti alapon, Gyulafehérvár központtal. Az elemi oktatás irányítását 1858-ban a hatóságok kivették a főrabbi kezéből és a gyulafehérvári püspök hatáskörébe utalták. Valójában rövid életű intézkedésről van szó és a püspök 1860 október 16-án beadta lemondását, valószínűleg az októberi diploma kibocsátása nyomán várható változások ismeretében. A központi vezetés nélkül maradt zsidó iskolák felügyeletét 1860. december 22-én visszautalták a főrabbi hatáskörébe.⁵⁸

Az októberi diploma (1860), majd a februári pátens (1861) nyomán újra hivatalba lépett a Gubernium. Általában visszaállították az 1848–1849-es forradalmat megelőző politikai jogrendet. A püspök szerepe az izraelita imakönyvek cenzurázására korlátozódott. E tevékenységet utoljára 1863-ban gyakorolta.

Az új helyzetben a főrabbi igyekezett helyzetét a Gubernium támogatásával megerősíteni. Így például a Gubernium utasította Belső-Szolnok és Doboka megyék főispánjait, hogy támogassák járandóságainak behajtása terén. Ugyancsak a Gubernium engedélyezte, hogy közvetlenül hozzájuk forduljon a többi egyházi főhatóság módján.⁵⁹

57 Ibidem 405, 406, 408, 414, 434.

58 ÉL 2979, 3772, 3995, 4742, 4805/1858., 1014, 1401, 2505/1859., 885, 2935, 3389, 3732/1860.; GYÉMÁNT, L. 58–73.

59 OL fond F 266, 949, 3896, 5442, 7200, 10657, 32444/1861., 7394, 8272/1863.; Izraelita Közlöny 1868. VIII. 21.

A hatvanas években a főrabbi több eréllyel gyakorolta a felekezet személyzetének kinevezési jogát. Biztosította hatáskörét a vidéki rabbik képzésének felülvizsgálása terén és szintén főpapi jogán engedélyezte a vallásos szertartások megkezdését.⁶⁰

Közbenjárt a Guberniumnál, hogy hatálytalanítsák Bethlenben történt tanítóválasztást, az illető felkészültségének hiányában. Friedmann Ábrahám főrabbi jóvedelme azonban továbbra is mélyen a többi erdélyi egyházfő javadalmazása alatt maradt.

A főrabbi tevékenységének alapvető eleme volt a zsidóság jogainak védelme. Így például a Guberniumhoz folyamodott a szász-régeni magisztrátus határozata ellen a helybeli imaház felfüggesztése és az anyakönyvek elkobzása ügyében. Hasonló kérdések merültek fel Szászvároson is.⁶¹

Az erdélyi zsidóság emancipációjának kérdése szerepelt az 1863-as országgyűlés tagjainak megválasztása körül a felforrósodott politikai légkörben. Maga Friedmann Ábrahám főrabbi is kísérletet tett megválasztására a magyarigeni kerületben, azonban mindössze negyvennégy szavazatot kapott. Más kerületekben is próbálkozott, szintén eredmény nélkül. Az országgyűlést a magyar tagok bojkottálták összehívásának és választási szabályainak törvénytelen volta miatt. Ténylegesen csupán a román és szász tagok jelentek meg és megszavazták a románok negyedik alkotmányos nemzetként való elismerését. Szóba került a zsidóság emancipálása is, határozatot azonban nem hoztak.⁶²

Friedmann főrabbi 1861-ben sikraszállt a Nagyfejedelemség területi egységéért és visszakövetelte joghatóságát a Magyarországhoz csatolt Kraszna, Közép-Szolnok és Zaránd megyékben, valamint Kővár vidékén.⁶³

Az 1863-as országgyűlést követően új lendületet kapott a zsidóság vallási szervezétének rendezésére és politikai emancipációjára irányuló mozgalom. Mindjobban kirajzolódott az ortodox többség, akik a hitközségi autonómia megvalósítását szorgalmazták. Ugyanakkor a mérsékelt reformnak hívei, akik a főrabbi körül csoportosultak, tért vesztek. Újra megjelentek a radikális csoportosulások (pl. harminc család Kolozsváron), akik 1866-ban megalakították a magyar izraelita reformhitközséget. Többek között semmisnek nyilvánították a Sulchan Aruh egyes intézkedéseit, reformrítust alkalmaztak és a szertartásokat héber, német és magyar nyelven végezték. A kolozsváriakat hamarosan kiátkozta Glasner Ábrahám helybeli rabbi.

Az ortodox mozgalom központi célja Friedmann főrabbi eltávolítása volt. Így 1863-ban Kolozsváron kísérlet történt Phöbus Fischmann rabbi beiktatására. Három évvel később Doboka megyei hívek egy csoportja választást kezdeményezett a főrabbi állás új betöltésére. A legradikálisabb hangokat Matthyas Reichenberger körül csoportosuló hangoztatták. Szerintük a főrabbi állást, mint idejélmúltat meg kell szüntetni.⁶⁴

A hitközségek újabb összejövételére 1863-ban került sor. A tárgyalások folyamán kitűnt az ortodoxok befolyása és kísérlete a főrabbi háttérbe szorítására. Valamennyi

60 OL fond F 266, 1069, 9690, 19018/1868., 20384/1866.

61 Ibidem 3509/1861., 10509, 30111/1862., 1615/1863., 13481, 15050, 16061, 16063/1866., 11717, 18612/1868.

62 Magyar Izraelita 28/1863, 243., 38/1863, 265.

63 OL fond F 266, 16614/1851/1863. – Korunk 33. 1863.

64 OL fond F 266, 32764/1961. – GYÉMANT, L. 81–82.

állami szintet megjáró ortodox szellemű határozat nem kerülhetett végrehajtásra, mivel jóváhagyásuk késett.

Újabb három év elteltével a Kolozsváron összeülő hitközségi megbízottak tanácskozása az ortodox Grün Izidor elnöklete alatt folyt le. A főrabbit a tanácskozásból gyakorlatilag kizárták és ez alkalommal már hiába fellebbezett a Guberniumhoz. Végül határozatot hoztak hatáskörének korlátozásáról, de egyelőre belenyugodtak a főrabbi állás fennmaradásába. Kidolgoztak ajánlásokat az egyes hitközségek jövőendő alapszabályaihoz.⁶⁵

Néhány hónap elmúltával 1867-ben ténylegesen megvalósult Erdély és Magyarország egyesülése, majd 1868-ban az országgyűlés törvénybe iktatta az emancipációt. Napirendre kerültek a zsidóság vallási életének, iskoláinak és alapítványainak rendezése. Az 1868. december 14-én összeült kongresszus tagjainak megválasztása alkalmával Friedmann Ábrahám főrabbi személyét figyelmen kívül hagyták. Mi több, az új szervezési szabályok megszűntnek tekintették az erdélyi főrabbinátust.

Friedmann Ábrahám megmaradt a gyulafehérvári hitközség élén és életfogytig megtartotta tiszteletbeli főrabbi címét. Nyugdíjazására 1877-ben került sor, két év múlva elhunyt (1879).⁶⁶

Életének és tevékenységének utolsó évtizedében Gyulafehérváron igyekezett marandó megvalósítások alapjait lerakni a modern kor követelményei szerint. Támogatta a kulturális és humanisztikus jellegű egyesületek létrejöttét. Legfontosabb megvalósítása egy új, korszerű iskola épület létesítése volt, amelyet 1874-ben avatott fel.⁶⁷

Az erdélyi zsidóság történetében a gyulafehérvári székhelyű főrabbinátus fontos szerepet játszott.

JENŐ GLÜCK

CHIEF RABBINATE OF TRANSYLVANIA (1754–1877)

In due course of the history of Jewish people in Transylvania the chief rabbinate seated in Gyulafehérvár (today Alba Julia, Romania) played a significant role in religious life. From the middle of the 18th century the rabbinate led the religious life of the territory for more than a century. The stable settlement of the Jews in the territory of the principality of Transylvania was carried out in 1623 after several attempts ended in tragedies. This became possible by the permission of prince Gábor Bethlen, who hoped to promote trade at least to a certain extent by settling Sephardic Jews coming from Constantinopol. The provision of the prince was approved to by the parliament guaranteed wide-ranging freedom of religion. The traces of their religious practice after their settlement can be found from 1637. One factor of the independence of the religious community in Gyulafehérvár was the so called bet-din court functioning from 1736.

The authority practiced by the newly elected chief rabbi depended on to a great extent the support of the bishop and the Regency (Gubernium). The chief rabbi was informed of the orders taken by the state organs were also through the bishop. The authority of the chief rabbi of Gyulafehérvár was defined widely by the measures of the bishop and the Regency.

65 OL fond F 266, 1069, 9690, 19018/1862, 6966, 8648, 10824, 16067, 20384/1866. – Ben Chanaja 1863, 358, 365, 1864, 269.

66 OL fond F 266, 947, 948, 3846/1861., 2829, 4356/1868.

67 Ibidem 2546/1868. – Izraelita Közlöny 34/1868, 314. – Judische Gemeinde u. Schulzeitung 9/1874, 67, 68, 10/1876, 76. – Der Ungarische Israelit 6/1879, 47.. – Egyenlőség 40/1884, 5–6.

The chief rabbinate of Gyulafehérvár as an Israelite institution of provincial significance was considered as exception in Europe of the period. On several occasions inquirers asked about its system of functioning. The Jews living in Transylvania applied for their emancipation with the common people of the country in 1842. In their petition presented before the parliament they asked for the freedom of settlement, admittance to the guilds and trade associations, as well as for the right to buy lands. However, their petition was rejected.

In course of the election of chief rabbi in 1823 the conservative Ezekiel Paneth won, who acted as chief rabbi between 1823–1845 becoming one of the most famous chief rabbi. He considered as principal task to enforce the Sulchan-Arun. Ezekiel Paneth intended to widen the curriculum of studies within the religious frame. Nonetheless he obtained the permission of the Regency for several young men to study at jesivas in Hungary (1826). However, maintaining his opinion he was not against the modernization of Jewish public education. As a result schools were established in Fogaras (today Fagaras, Romania) (1840) and Kolozsvár (today Cluj Napoca, Romania) (1843).

KELEMEN MIKLÓS

BRASSAI SÁMUEL 19. SZÁZADI ISKOLA- ÉS TUDOMÁNYREFORMÁLÁSI
TÖREKVÉSE

Erdélyben a felekezeti iskolák alapját a 16. században fellépő reformáció veti meg, amely az élet minden vonatkozásában a régi megújulását kívánja elérni.

Erdélyben az 1568. évi tordai országgyűlés szentesíti a meglévő három (római katolikus, evangélikus és református) és a melléjük fölzárkózó negyedik, az unitárius vallás-felekezet törvényes keretek közötti működését és veti meg az unitárius szellemiséget tolmácsoló iskolai nevelés alapját, amely – mint minden egyházban – itt is az egyházi szolgálatra való fölkészítést végzi.

Gál Kelemen *A kolozsvári unitárius kollégium története* című (1935) munkájában, az Uzoni Fosztó-féle egyháztörténelemre támaszkodva elmondja, hogy Kolozsvárt már III. Béla idejében van iskolája a Benedek-rendi szerzeteseknek, melynek épületét a tatárjárás után a dominikánus rend klastrommá alakítja át, de – amint Gál Kelemen föltételezi – működhet egy városi iskola is, mely az akkori Kolozsvár nemzetiségének figyelembevételével a szászok irányítása alatt áll. Az erdélyi reformáció első és második szakaszában az iskolát Heltai Gáspár kortársa, a lutheránus Vizaknai Gergely irányítja. Tőle veszi át az iskola igazgatását a később unitárius hitelveket életre hívó Dávid Ferenc, hogy aztán az unitárius egyház törvényesítésétől a város kezében lévő iskola az unitáriusok tulajdonát képezze.

Az iskolaépület helyének meghatározása csak föltételezett. Fekete Mihály *A kolozsvári ev. ref. főtanoda története* című munkájában nem tesz kísérletet az iskola helyének meghatározására. Török István *A kolozsvári ev. ref. collegium története* (1905) című munkája nem tudja az iskola helyét kijelölni. Az unitárius Kanyaró Ferenc *Kolozsvári főiskolánk legrégibb történetéhez* (Keresztény Magvető, 1896) című tanulmánya föltételezi, hogy a már felekezeti jellegűnek számítható iskola helyisége a volt Karolina kórház épületével azonos. Gaál György *Műsák és erények jegyében* című munkája (Kolozsvár, 2001) az épületet az 1550-es években a domonkos rend elhagyott épületébe helyezi.

Az unitárius egyháztörténelem szerint az Ó-várban lévő unitárius iskola 1683-ig az említett, föltételezett helyen működik. Ekkor az iskola épülete – császári rendeletre – a róm. kath. egyház tulajdonába megy át. Ettől fogva 1718-ig az iskola a piac nyugati oldalán, a templom bejáratával szemben lévő épületben kap helyet. 1718-tól 1806-ig az iskola épülete a Magyar utcai átalakított Huszár-féle ház. Ekkor épül föl a Magyar utcai két emeletes „régikollégium” néven ismert iskolaépület, amely 1901-ig ad otthont az unitárius szellemű oktatásnak. 1901-ben épül föl az „unitárius kollégium” néven ismert

épület, mely 1948-ig a román *tanügyi reform* életbeléptetéséig képezi az unitárius egyház tulajdonát.

A címben jelzett 19. században még a Magyar utcai kétemeletes épület ad otthont az unitárius egyháznevelési tevékenységének.

A 19. századi kolozsvári unitárius iskola tanmenetéről az alábbi tudott:

Gaal György említett munkája szerint az Ó-várban működő iskola „az európai protestáns humanista iskolák rendszerét követve 6–8 osztályt működtet, melyekben a latin nyelv és a klasszikus kultúra mellett filozófiát és teológiát tanítanak”.

Gál Kelemen az előbb öt, később hat osztályból álló gimnáziumi tagozatban két lépcsőfokot különböztet meg: a négy alsó grammatikai (nyelvtani) és a két felső (humanista) osztályt. Ez utóbbi feladata a tudomány nyelvének, a latinnak elsajátíttatása. Mivel az iskola célja a papképzés, szükséges a szónoki képesség fejlesztése, ami szintén a felső tagozat feladata.

A tanítási anyag elsajátítását ábécés, nyelvtan, számtan, vallásos és énekkönyvek segítik. Ezeket foglalja egybe a többszöri kiadásra kerülő Molnár Gergely-féle latin nyelvű tankönyv.

A humanista osztály fölé épül a papok és a tanítók képzését szolgáló „filozófiai kurzus”, illetve az „akadémiai tagozat”, amely a német iskoláktól átvett tárgyakat tanítja.

Az oktatás addigi latin nyelvét előbb Mária Terézia 1733-ban, majd II. József 1785-ben kiadott rendelete változtatja német nyelvre. Mivel az unitárius egyház e rendeletekkel nemzeti önérzete elleni támadást vél, annak végrehajtása ellen tiltakozik.

Az egyház minden tevékenységét, így az iskola ügyét is, a zsinati határozatok szabályozzák. Így a kolozsvári unitárius iskola is, nem a kormánytól, hanem a zsinattól várja a tanítás nyelvének és rendszerének megváltoztatását, de nem az addigi latinról a német nyelvre. Fél évszázadnak kell eltelnie, hogy az iskola gyökeres változáson menjen keresztül és a tanítás nyelvül a magyar, és rendszerül a szakrendszer kerüljön bevezetésre. A kolozsvári unitárius főgimnázium tanulmányi rendjének reformkérdése az 1833. évi ürmösi, az 1840. évi bölöni, majd az 1841. évi korondi zsinatot követően kerül tárgyalás alá. A reformok legfőbb mozgatója az 1837-ben az iskola tanárává választott Brassai Sámuel.

Brassai korát Boros György a kolozsvári temetőben lévő Brassai-síremlék előtt tartott beszédében így foglalja össze: „Nincs nemzeti alkotmány, magyar kultúra, nincs nemzeti irodalom és nincs egységes anyanyelv”. Gál Kelemen a kort „rendőrszellemű kormányzással, az egyesületekbe való tömörülés tilalmával és az országgyűlés hiányával” jellemzi. Főlemli, hogy a század (19.) első fele a romok eltakarításával telik, és csak a szabadságharc utáni idő hozza meg a fölemelkedést. Az irodalmi élet lendületét Széchenyi, Kossuth, Deák, a költői kivirágzást Petőfi, Arany és Vörösmarty neve jelzi. Erdélyben irodalmi központ az iskola tanárainak munkásságával Kolozsvárt létesül.

A nagy író-tanárok sorát Brassai nyitja és zárja, ki „az ismeretek nagyon széles, egymástól messze eltérő területén nem csak feltétlen biztonsággal mozog, nem csak korának színvonalán áll, hanem azt több tudományágban messze meghaladja. Eredeti gondolkodásával olyan eszméket és gondolatokat termel ki, melyek ma is értéket jelentenek”.

Az 1797-ben Torockószentgyörgyön, tanító-lelkész családból származó Brassai Sámuel a kolozsvári Magyar utcai unitárius iskola növendéke, ki nem az iskola épületé-

ben, hanem a városban, bérelt lakásban lakik. Az 1816. évi nagy éhínség idején, mint útépítő keresi meg mindennapi kenyerét. Később, mint főúri családok gyermekeinek nevelője, a könyvtárakban nyert tudása révén a közéletben egyre ismertebbé válik. 1834-ben a kolozsvári kaszinó tagjai fölkérik a Vasárnapi Újság címet viselő „néplap” szerkesztésére, melynek célkitűzése a köznép felemelkedése és a reformeszmék közérthető magyarázása. A sikeres lapszerkesztés nyomán ismertté váló Brassait Nagy Lázár, az iskola felügyelő gondnoka, ki egyben Kolozs megye akkori főbírája, tanárrá javasolja. A liberális nézetei miatt számontartott Brassai tanárrá választását nem minden illetékes támogatja, de végül is vele töltik be az akkor elhalálozó Molnos Dávid földrajz és történelem tanár üressé váló helyét. Ezt a Brassai megválasztását támogató liberális vidéki és városi körök, valamint az újért lelkesedő diákság örömmel veszi tudomásul.

Brassai már első föllépésekor – a szokástól eltérően – *Az idő és a nemzeti karakter befolyása a historiára* című, bemutatkozó programbeszédét magyar nyelven mondja el, majd tanári működésének első, 1837-től 1848-ig terjedő szakaszában megreformálja az iskola teljes tanulmányi rendjét. Ezt igazolja az oktatás nyelvének magyarra váltása, a diákságnak az iskola falain belüli életét megszabó és szabályozó törvények és az egész tanulási rend modernizálása. Elveti a tekintélyen alapuló szónoki oktatást, a diákokhoz barátilag közelít, az új tananyag közlésében a már tanultakból indul ki, rámutat a tanultak gyakorlati vonatkozásaira, összefoglalja a leadott új anyagot. Bár tanári működésének kezdetén még a latin a kötelezően előírt tanítási nyelv, földrajz és történelem órákon magyarul ad elő és támogatja az önképzőkörben is a magyar nyelv használatát. A tanítás megreformálásával függ össze a köz- és magántanítókat ellenőrző és irányító nevelői tisztség megszervezése. Brassai a tanítási rendszer reformját az 1841. évi zsinaton terjeszti elő, de bemutatja a *Vasárnapi Újságban* és a *Nemzeti Társalkodóban* is tanítási tervzetét.

Ennek értelmében az iskola három tagozatra oszlik.

Az első tagozatban, amely ma az eleminek felelne meg, a tanítás egyedüli nyelve a magyar. A második tagozat öt évre terjedő időszakában a fő tárgy a magyar nyelvre alapozó latin nyelv tanítása, de tanítandó a német nyelv, a hazai és világföldrajz, a mértan, a fizika, az ókori történelem és a mitológia. A harmadik tagozat, a bölcséleti, a matematikát, a fizikát, a hazai és világtörténetet, a filozófiát és a statisztikát tanítaná.

Mivel Brassai „a társasági polgárok” képzését tartja szem előtt, a hangsúlyt a második tagozaton a szak-tanításra helyezi. Ezért fontosnak tartja a köztanítóknak szak-tanítókká való át-, illetve későbbiekben kiképzését, hogy minden tantárgy, súlyának és jelentőségének megfelelően sajátíttasson el.

Bár a korondi zsinat szükségesnek tartja a tanügy megreformálását, az egyház maradi szellemet képviselő akkori főgondnoka a Főkormányzékhez intézett beadványában tiltakozást jelent be a Brassai-féle, és a zsinat által elfogadott javaslat keresztülvitele ellen. Így következik be, hogy a reformjavaslatot csak némi módosítással és a harmadik tagozatra terjesztik ki, előírva a latin, a filológia és a pedagógiai tárgyak oktatását is. A köztanítók át-, illetve kiképzését hat szakcsoportra nézve teszik kötelezővé, viszont felállítandó a Nevelésügyi Bizottság, mely az első lépést jelenti az unitárius oktatásügy egységesítésére, illetve központi irányítására.

Az új tanítási rend igényelte tankönyvek, szemléltető eszközök, oktatási anyagok kérdése is előtérbe kerül és a velük járó problémák megoldása a reform sikerét tanúsítja.

Brassai az 1848-as szabadságharc bukásával elhagyja Kolozsvárt. Egy ideig ismeretlen helyen tartózkodik, majd Pesten, a Szőnyi-Gönczi-féle magániskolában tanít. Itteni tanári működéséről nincs tudomás. Feltételezhető, hogy ezen tanárságát csak átmenetinek tekinti. A kolozsvári unitárius főgimnázium tanárhiány okán Brassait több ízben visszahívja, de csak 1859-ben él a fölkinált lehetőséggel. Visszatérve Kolozsvárra, három évig bölcseletet, görög és héber nyelvet tanít. Ez időre a Brassai reformálta tanítási rendszer érvényét veszti. Az 1850-ben bevezetésre kerülő osztrák tanügyi szabályzat megfosztja az iskolát addigi főiskolai jellegétől, mégis, néhány Brassai-féle reform érvényben marad. Brassai nem értve egyet az iskolára kényszerített új tanítási renddel, csak az óraadásra szorítkozik, és reform elgondolásait a tudomány más területén népszerűsíti.

A tanári állásáról lemondott Brassai további nevelői tevékenységét mint iskola felügyelő gondnok végzi. E tisztség az iskola szellemi és anyagi élete feletti felügyeletet, az ünnepi alkalmakkori beszéd tartását és az iskola vezetésében a világi elem képviselőt jelenti. Itt vállalt kötelezettségeinek maradék nélkül eleget téve részt vesz az igazgatósági üléseken, elnököl a vizsgákon és beszédet mond az iskola évnyitó ünnepségein. Brassai 1876-ban mond le felügyelőgondnoki tisztségéről és mint a neki adott „örökös felügyelőgondnoki” tisztség tulajdonosa, a Dávid Ferenc Egylet elnökeként folytatja egyházi tevékenységét.

Igen jelentős Brassainak 1846 elején a Pestaluzzi szellemében alakuló, a nevelés ügyével foglalkozó „Nevelői Kör” létrehozásában végzett szerepe. Brassai a Kör alapszabályainak megfogalmazója és jegyzőkönyveinek vezetője. A Kör legfőbb feladatának az állam és az iskola kapcsolatának meghatározását tekinti. Ennek jelentős mozzanataként határozatban mondják ki a pesti protestáns tanári gyűlésen az egyház és az iskola-ügy különválasztását.

Brassai nevelői munkásságát 1872-től az akkor megnyíló kolozsvári tudományegyetemen, mint az „elemi matézis”, majd itteni nyugdíjaztatása után, mint a szanszkrit nyelv tanára folytatja. Az oktatás területén főleg a „módszer” kérdésével foglalkozó Brassai szerint az oktatásban a tanár szerepe az ösztönzés és a gondolkodás fejlesztése, főleg a nyelvek és a matematika révén. Amint mondja, e kettő vezet az önálló gondolkodásra. Ezt kell segítse az élénk előadás, a szemléltetéssel kísért, a tanuló figyelmét lekötő egyszeri igazság és annak gyakori ismétlése. Módszertani jelszava: „Keveset, jól és lassan!”

Brassai már tanári működését megelőzően, sőt az alatt és utána is, a saját útján, tudományos folyóiratokban és könyvekben teszi közzé haladó irányú álláspontját. A vele foglalkozó irodalom a tudomány tíz ágát: természettudományt, bölcseletet, pedagógiát, statisztikát, közgazdaságot, meteorológiát, botanikát, esztétikát, matematikát és nyelvészetet hozza kapcsolatba. Bár Brassai tudományos irodalmi tevékenységének összességét nem feladatunk bemutatni, de közlünk ízelítőt jelentősebb munkáiból.

Természettudományi munkásságát, korabeli lapban, 13 tanulmánya jelzi. Csak néhányat említve a *Budapesti Szemlé*ben (1862. 16. köt.) jelenik meg a darwinizmus elleni küzdelem jegyében íródó „Ébredés és életkezdés” című tanulmánya. Brassai szerint maga a „kezdés” kérdése nem természettani, hanem metafizikai, de a kérdés eldöntésére mégis a természet vizsgáló tudása szükséges. 1863-ban a *Koszorú*ban érkezik az „ember eredete” felől. Itt írja, hogy sok tudós előismeret nélkül osztja Darwin nézetét

az ember szellemi és erkölcsi voltáról és így csak feltételezett elméletet tudnak szolgáltatni. A *Keresztény Magvetőben* (1865) megjelenő „Nemcsak az anyag halhatatlan” című, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók ülésén is elhangzó értekezése, Moleschottal száll szembe, aki – szerinte – materializmusával a leginkább az egyszerűsége, az emberi életből pedig a vallást akarja kitörölni.

Bölcséleti munkássága 7 lap 29 tanulmánya révén kerül a nyilvánosság elé. E témakörben figyelmet érdemlő az *Erdélyi Múzeum Évkönyvében* (1862. 2. köt.) megjelenő „Az exagt tudományok követelése a filozófia tárgyában” című, az Akadémián is felolvasásra kerülő tanulmánya. Benne Brassai kiemeli a lélektan és az élettan közötti különbséget, rendre véve és megrostálva a materializmus főbb tételeit. „Félreértés” című, a *Keresztény Magvetőben* (1878) megjelenő tanulmánya kimutatja, hogy a hit és a tudomány dogmatikusai megegyeznek abban, hogy egyaránt ellenségei az ember testi és szellemi tehetségeit igénylő erkölcsnek. Az ugyanitt közreadott (1870) „Egy új vallás” című, Indiában keletkező új vallásról, az „Esoterikus Buddhizmusról” mond kritikát. A „Félreértett tanok egyvelegeként” említett új vallás – Brassai szerint – nem is vallás, mert nem ismeri Istent. Az „esoterikus”, azaz a „csak hivatottak” által hozzáférhető Buddhizmus – mondja Brassai – csak két dolgot lát: azt, amit mindenki tud, és amit csak a teológusok tudnak, vagy állítják, hogy tudják. Az első – nem igényel tárgyalást, az utóbbit illetően fölteszi a kérdést, hogy ők honnét tudják?

Brassai pedagógiai nézete 19 folyóiratban megjelent írásai révén ismerhető meg. Így pl. a *Nemzeti Társalgóban* közölt „Nyelvtanulás” című munkájából, melyben a nyelvtanulás kötelességét, hasznát, és a velejáró szépséget boncolgatja. A nyelvtanulás – mondja Brassai – azért is fontos, mert sokoldalúvá tesz, ízlésre nevel és elősegíti egy nemzet szellemi életének megismerését. 1882-ben a *Nemzeti Társalkodó és Szépirodalmi Közlöny* teszi közzé a „Gyönyörűségről” című értekezését. Ebben az esztétikát tapasztalatra építő és gyönyörűséget okozó tudománynak mondja, mely a lelkiállapotban jelenik meg. A mű élvezőjének szüksége van a fantáziával azonosított teremtő képzeletre. Ez a kiegészítő tevékenység a művészetekben a sorrendet felállító asszociáció. 1846-ban az *Erdélyi Híradó* jelenteti meg Brassainak a magyartalanságok ellen induló cikksorozatát, illetve annak részeként az „Egy szavazat nyelvünk ügyében” című tanulmányát. E tanulmányban Brassai felhívja a figyelmet az alaktannal szemben a mondatfűzés fontosságára. Hasonlaltal élve, a szóképzést a magyar nyelv élő szervezetével, a mondatfűzést idegrendszerével azonosítja.

Brassai statisztikai munkái önálló kiadványként is megjelennek. Ezekkel a szerző az egyes világrészek jobb megismerését kívánja elősegíteni, hozzájárulva a kor ismeretének bővítéséhez.

Közgazdasági vonatkozású tanulmányaiban az angol hírlapok kezelésével, mérési kísérletekkel, bankismerettel stb. foglalkozik. „Bankismeret” című munkája az 1848 előtti, a bankoknak a földművelésre gyakorolt hatását mutatja be.

A meteorológiai munkákban Brassai tudományos alapon foglalkozik a napkeltevel és napnyugtával, a napfogyatkozással, az árnyékokkal, az üstökösökkel, az időjárással, a dérrrel stb.

A botanikai munkák Brassai révén a mezőgazdaság elveit és a növényföldrajz kérdéseit teszi boncolgatás tárgyává. Az 1864-ben megjelenő „Füvészt és kertészt” című tanulmánya leszögezi, hogy a fajokra vonatkozó darwini nézet elavult és abban csak az alkalmazás és az általánosítás eredeti.

Esztétikai és kritikai munkásságát 10 folyóirat közli az olvasó és érdeklődő közönséggel. Így pl. 1862-ben a *Korunkban* (43. szám) a „Mentovichhoz Brassai” című munkája olvasható, amely Mentovichnak, ugyancsak a *Korunkban* (1862. 42. szám) megjelenő kritikájára adott válasza. A Mentovich-cikk szerint Brassai öreg napjait imádkozás helyett gyermekes civódással tölti. Brassai ezt az írást nem bíráltnak, hanem személyeskedésnek tekinti. A *Vasárnapi Újságban* „Ő” aláírással jelzett ellenkritika szerzőjét Brassai olyan kertésszel azonosítja, aki az élő fát nem sziveli a maga természetes szépségében és azt különböző formájúra alakítja.

A matematikai jellegű munkákban Brassai az algebrai formákról, azok gyakorlatáról és Euklides elemeiről fejt ki egyéni véleményét.

Nyelvészeti és nyelvtudományi munkásságát 9 lapban közzétett 51 tanulmánya jelzi. A „Magyar mondat” címmel megjelenő és az akadémiai nagydíjban részesülő értekezései (1860, 1863, 1864) a magyartalanságra vonatkozó elmés megjegyzéseit tartalmazza. Értekezései általános elveket és részleteket mutatnak be. Foglalkozik itt a nyelvészettel, mint induktív és természeti tudománnyal, a nyelv sajátosságaival, az igékkel és az igehatározók szerepével. „A mondat dualizmusa” című értekezésében (1884) betekintést enged a mondat elméletének fejlődésébe. „A neo-palaeologia ügyében” című akadémiai értekezése az orthológia és neológia kérdéséhez nyújt tájékoztatást. Az „Egy hirdetmény” című tanulmányában (*Magyar Nyelvőr*, 1872) kifejti, hogy úgy a palaeológia, mint a neológia jót akar, csak eljárása rossz és kártékony.

Brassai pedagógiai munkássága – cikkein túl – tankönyvei révén ismertek. Ír számtan, algebra és nyelvtanulást elősegítő könyveket. Így a nyelvtanulás megkönnyítése céljából írja „Okszerű vezér” című, 25 évi tanulmányozásra és tapasztalatra épülő, 10 kiadást megérő kézikönyvét.

Ha összeszámoljuk Brassai munkáit, azok hozzávetőlegesen a kor 40 lapjában látnak napvilágot. Személyével és munkásságával 52 lap foglalkozik, és ha mindehhez hozzávesszük, hogy részt vesz 8 lap szerkesztésében, világossá válik, hogy nem mindenkor és nem minden intézmény dicsekedhet ilyen sokoldalú és sokoldalúan képzett tudóssal.

A tudomány sok ágát művelő Brassait – hosszú élete folytán – tudományos munkássága elismerése és értékelése bizonyosságul több kitüntetés éri. Tagja a regensburgi Királyi Növényteni Társaságnak, a Magyar Királyi Természettudományi Társaságnak, a bécsi Császári és Királyi Állat és Növényteni Intézetnek és a nagyszebeni Földteni Intézetnek. Tagságával tünteti ki a kolozsvári Zenekonzervatórium, a Dalkör, a Hilária Dalegylet, a Philológiai Társaság és az Erdélyi Irodalmi Társaság. Az Akadémia 1837-ben levelező, 1865-ben rendes, 1887-ben tiszteletbeli tagjául fogadja. Nevéről növényfajt neveznek el, bizonyosságul, hogy nem ok nélkül nevezik Brassait kora nagy és egyben Erdély utolsó polihisztorának.

Brassai annak az unitárius egyháznak volt tagja, mely a 16. századi erdélyi reformáció harmadik (a római katolikus utáni) elismert felekezeteként 1568-tól számítja egyházzá szerveződését. Fejlődését 200 évig gátolja az 1683. évi „dési egyezség”, hogy majd csak Brassai korában, a felvilágosodás és az 1848. évi szabadelvű törvényekkel szabaduljon meg a szellemi szabadság béklyóitól. Szentábrahámi Mihály püspök „Summa ...”-ja (1787) után a 19. század 60-as évéig csendes letargia uralja az egyházat. Ettől kezdve bár óvatosan, de egyre bátrabban és öntudatosabban jelentkeznek az unitarizmust ismertető és védő iratok. Brassai nem mindenben azonosul egyháza korabeli

tanításával, de haladó életvitelével annak szellemiségét sugározza. Unitárius egyházához való tartozását adományaival bizonyítja. Végredeletileg általános örökösévé teszi egyházát.

Brassait a kolozsvári Házsongárdi temetőben helyezik örök nyugovóra. Sírhelyét Pákei Lajos tervezi. Ez oszlopok által határolt térben, szabadon álló talpon nyugvó, másfélszeres nagyságú Brassai-mellszobor. A szegedi „Panthéon”-ban levő szobra Istók János alkotása. Nevét ma is viseli a kolozsvári volt unitárius kollégium.

Brassai méltatói éles értelmét, hibátlan logikáját, a tudományok iránti érdeklődését, fáradhatatlan akaraterejét, szorgalmát, kitartását és gyakorlati életvitelét emelik ki. Valódi értékét jellemzően „kora megérti, hiszen korát oktatja és korának világít”.

IRODALOM

- BOROS GYÖRGY: *Brassai Sámuel tanársága 60-ik évfordulójára*. Unitárius Közlöny, 1896.
- BOROS GYÖRGY: *Brassai Sámuel tanári pályája és irányelvei a középiskolában*. Unitárius Közlöny, 1897.
- ELEKFI LÁSZLÓ: *A nyelvújító Brassai*. Magyar Nyelvőr, 1951.
- FARKAS LAJOS: *Brassai Sámuelről*. Erdélyi Múzeum, 1910.
- FERENCZ JÓZSEF: *Brassai, mint hívő*. Unitárius Közlöny, 1890.
- FERENCZY SÁNDOR: *Brassainak a természettudományok körébe vágó fontosabb dolgozatai*. Keresztény Magvető, 1934.
- FITZ JÓZSEF: *Brassai Sámuel*. 1922.
- GAAL GYÖRGY: *Brassai Sámuel és az unitárius kollégium*. Keresztény Magvető, 1997.
- GÁL KELEMEN: *Brassai Sámuel. Az Entwurf és az 1863. évi egyházi tanterv*. Keresztény Magvető, 1929.
- GÁL KELEMEN: *Brassai a magyar tanítási nyelvet beviszi a kollégiumba*. Keresztény Magvető, 1937.
- GYÖNGYÖSI ISTVÁN: *Brassai Sámuel tanárrá választása*. Unitárius Közlöny, 1890.
- JANCSÓ ELEMÉR: *Adatok a kolozsvári egyetem történetéhez*. 1987.
- JÁNOSI BÉLA: *Brassai esztétikai működéséről*. 1917.
- KERTÉSZ MANÓ: *Brassai nyelvtanítási reformja*. Magyar Nyelvőr, 1910.
- KOZMA FERENC: *Brassai, mint esztétikus és műkritikus*. Magyar Nyelvőr, 1910.
- KÖVÁRY LÁSZLÓ: *Brassai a tudós, az író és munkái*. Keresztény Magvető, 1897.
- LISZKA TIBOR: *Unitárius magyar hírlapírók*. Unitárius Élet 35 (1981) 1. sz. 5.
- PAULER ÁKOS: *Brassai esztétikája*. Napkelet, 1926.
- PETUR LÁSZLÓ: *A magyar tudományos ismeretterjesztő sajtó történetéből*. Élet és Tudomány, 1966.
- PROHÁSZKA MÁRIA: *Brassai Sámuel publicisztikai tevékenysége és hatása a 19. századi művelődési életre*. Keresztény Magvető, 1997.
- RAPAICS RAJMUND: *A magyar biológia története*. 1953.
- SZTOJKA LÁSZLÓ: *Az utolsó magyar polihisztor*. Élet és Tudomány, 1969.

SÁMUEL BRASSAI'S ENDEAVOR TO REFORM EDUCATION AND SCIENCE IN THE 19TH CENTURY

Brassai was a member of the Unitarian Church becoming an independent church as the third acknowledged denomination (after Roman Catholicism) of the reformation movement of Transylvania in 1568. However, later its development was blocked for 200 years due to the so called "Agreement of Dés" made in 1683. Not earlier than in the age of Brassai, namely during the period of enlightenment as well as owing to the liberal acts codified in 1848 became the Unitarian Church emancipated. After the work of Mihály Szent-ábrahámí entitled "Summa..." (1787) had been published peaceful lethargy dominated the life of the church until 1860. Since this time, although carefully, papers defending and introducing Unitarianism have appeared more and more courageously and self-consciously. Brassai did not identify himself with all the teachings of his church, nevertheless he was radiating its spirituality living a progressive life. He proved his belonging to the Unitarian Church also with his donations. He made his will in the favor of his church. Brassai was appreciated due to his intelligence, perfect logic, interest in sciences, unflagging will power, diligence, persistence and practical way of living. His real worth "was revealed for his age, since he taught his age and shone in his age".

MERÉNYI-METZGER GÁBOR

AZ ARADI CÍMZETES PRÉPOSTOK ONOMASZTIKONJA
(1581-1945)

Az alábbi tanulmányban – némi történeti áttekintés után – az aradi társaskáptalan címzetes prépostjainak az onomasztikonjával, azaz névtárával ismerkedhetünk meg. Az aradi címzetes prépostok névsorát eddig többen – Karácsonyi János, Lakatos Ottó, Rupp Jakab és legújabban a Magyar Katolikus Lexikon – is közzétették, de ezek mindegyike nagyon hiányos, sőt igen sok téves adatot is tartalmaz.¹

AZ ARADI TÁRSASKÁPTALAN VÁZLATOS TÖRTÉNETE

A Szent Mártonról nevezett aradi – vagy más néven orodi – társaskáptalan (*„Praepositura Sancti Martini de Orod”*) alapításának a pontos idejével, illetve körülményeivel még adós a történettudomány.²

Az aradi társaskáptalant egyes történészek – a Szent Gellért legenda szövegére hivatkozó – véleménye szerint a csanádi egyházmegyében, a Szent György tiszteletére épített monostorban, Szent István korában alapították. Mások szerint azonban a prépostság III. Béla király alapítása volt. A csanádi egyházmegye történetírója, Juhász Kálmán egy hiányos oklevél adatai alapján a társaskáptalan létrejöttét II. Béla király korára, pontosabban az 1135. évre teszi.

Az aradi prépostság kegyura alapításától a mindenkori magyar király volt, mely jogot a Szentszék minden korban elismerte. Az aradi társaskáptalan eleinte a csanádi püspökség, később az esztergomi érsekség főhatósága alá tartozott. Vezetőit, prépostja-

1 RUPP JAKAB: *Magyarország helyrajzi története*. III. kötet. Budapest, 1876. 63-64.; KARÁCSONYI JÁNOS: *Négy fejezet az aradi prépostság történetéből*. In: A budapesti növendékpapság emlékkönyve. Budapest, 1881. 132.; LAKATOS OTTÓ: *Arad története*. I. kötet. Arad, 1881. 35-36.; *Magyar Katolikus Lexikon*. I-VIII. kötet. Főszerk.: Diós István. Budapest, 1993-2003. (a továbbiakban: MKL) I. 371.

2 Az aradi társaskáptalan történetéről l.: BALICS LAJOS: *A római katolikus egyház története Magyarországon*. II. kötet. Budapest, 1890. 57-60.; JUHÁSZ KÁLMÁN: *Az aradi hiteleshely különös tekintettel Békés megyére*. In: Körös Népe. II. kötet. Békéscsaba, 1957. 15-24.; JUHÁSZ KÁLMÁN: *Az aradi káptalan (1135-1552)*. In: Századok, 1989/3-4. sz. 494-505.; JUHÁSZ, KOLOMAN: *Das Kapitel von Arad als glaubwürdiger Ort*. In: Mitteilungen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung. 62. kötet. Graz-Köln, 1954. 406-424.; JUHÁSZ KÁLMÁN: *Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regesták*. Gyula, 1962.; JUHÁSZ KÁLMÁN: *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében*. Budapest, 1926. 85-105.; KARÁCSONYI 78-164.; LAKATOS 22-38.; MKL I. 369-371.; MÁRKI SÁNDOR: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. I. kötet. Arad, 1892. 168-171.; RUPP 60-64.

it a XII. század végéig az esztergomi érsek erősítette meg, majd 1202-ben ezt a jogot III. Ince pápa vette át. Az aradi társaskáptalan prépostja – nem lévén főesperes – nem volt tagja a csanádi székeskáptalannak.

Az aradi társaskáptalan hiteleshelyi teendőket is ellátott. Első ilyen típusú kiadványa, oklevele 1247-ből maradt fenn. Ezen kívül templomában, bazilikájában – amelynek alapjait maga II. Béla király tetette le és amelyet II. András király felesége, Courtenay Jolán fejeztetett be 1224-ben – istenítéleteket is tartottak. Kálmán király 1100 körül keletkezett törvénykönyvének 22. törvénycikke elrendelte, hogy istenítéletet csak püspökség vagy prépostság székhelyén tarthatnak. A budai társaskáptalan mellett mindössze az aradi prépostságról tudjuk, hogy ilyen ítéleteket is hozott.

1550-ben, Csanád várának első török ostromakor az aradi társaskáptalan a székhelyéről valószínűleg Békés vármegyei Gyulára menekült. Neves történetírónk, Karácsonyi János véleménye szerint maga prépostság, a templomával együtt 1550-ben pusztult el. Márki Sándor szerint ekkori keltezésű az utolsó kiadványa is. Juhász Kálmán azonban hivatkozik egy 1552. június 18-án kelt oklevélre, amelyben az aradi társaskáptalan Gyulai Gál Andrást egy Zaránd vármegyei részbirtokba iktatta be. 1566. augusztus 30-án, Gyula várának elestével azonban az aradi társaskáptalan minden jóságára idegekké lett és teljesen megszűnt. A csanádi egyházmegye XVIII. századi újjászervezésekor pedig nem állították helyre.

Az aradi társaskáptalan vezetőinek többen is összeállították a névsorát.³ Mi most – talán a legalaposabbnak – az egyik Juhász Kálmán-féle publikációnak az adatait szeretnénk közzétenni.⁴ A csanádi egyházmegye legjelentősebb monográfusának a kutatásai szerint az aradi prépostok névsora tehát a következő volt:

Primogenitus (említve: 1156-ban), Richárd (említve 1197-ben), Gottfried királyi kancellár (említve: 1205 és 1223 között, meghalt 1223-ban), István királyi kancellár (említve: 1224 és 1225 között, 1225-től zágrábi püspök), Albert királyi kancellár (említve: 1225 és 1246 között) – illetve 1225 és 1227 között, pápai kinevezéssel Capuci János –, János (említve: 1262-ben, 1262-től szerémi püspök), Rajki Benedek (említve: 1262 és 1272 között, 1272-től budai prépost), Miklós (említve: 1309-ben), László (említve: 1314-ben), Apáthi Miklós (említve: 1322 és 1332 között), Berendi János (említve: 1337 és 1343 között, meghalt 1343-ban), Tarkeői Péter (említve: 1344 és 1371 között), Garázda Miklós (említve: 1371 és 1374 között, meghalt 1374-ben), Pozsegai Mátyás (említve: 1374 és 1377 között), Miklós (említve: 1379-ben), Mihály (említve: 1380 és 1384 között), Péter (említve: 1387-ben, meghalt 1387-ben), János (említve: 1387 és 1392 között), Octobonus (említve: 1413-ban), Domonkos (említve: 1414 és 1417 között), Jakab (említve: 1427-ben, meghalt 1427-ben), György (említve: 1431-ben), Emödi Pál (említve: 1446-ban), Szempczei Marinus (említve: 1447-ben), Sárvári István (említve: 1449-ben), Kősi Ferenc (említve: 1476-ban), Kemecsei Pál (említve: 1496-ban), Vemeri Gábor (említve: 1497-ben), Szokoli Ferenc (említve: 1520-ban), báró Gerlistyei N. (említve: 1532-ben), Draskovich György (említve: 1551 és 1552 között) és Kucsilics Péter (említve: 1553 és 1580 között, meghalt 1580-ban).

3 JUHÁSZ, 1926. 89–96.; LAKATOS 34–35.; MKL 370–371.; MÁRKI 370–377.; RUPP 62–63.

4 JUHÁSZ KÁLMÁN: *Az aradi hiteleshely vezetői*. In: A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve. Orosháza, 1960. 101–132.

A címzetes préposti és apáti titulusok adományozása egy speciálisan magyar egyházi intézmény volt.⁵ A csaknem másfél évszázados török megszállás után – de még a jóval korábban, a tatárjárás, vagy más történelmi okból kifolyólag – megszűnt szerzetesrendi prépostságok és apátságok, valamint a társaskáptalani prépostságok javait a világiak foglalták le és így csak azok címeit adományozhatták az arra érdemes papi személyeknek. Abban az esetben, ha valamilyen javadalom is megmaradt, akkor javadalmas, vagy másnéven reális – azaz valóságos – prépostokról és apátokról beszélünk. Bizonyos szempontból azonban őket is a tituláris prépostok, illetve apátok közé kell sorolnunk, hiszen egyrészt nem a szerzetesek, hanem világi papok voltak, másrészt pedig se szerzetesrendi, se társaskáptalani tagok felett nem rendelkeztek semmiféle joghatósággal.

Az első személy, aki ilyen típusú adományban részesült, az Kolosvári János csanádi püspök volt. Őt 1557-ben nevezték ki kolozsmonostori címzetes apáttá. Ettől kezdve – tehát a XVI. század közepétől – vált gyakorlattá ezen egyházi intézmény működtetése.

Az adományozó minden esetben a magyar uralkodó volt, aki az úgynevezett főkegyúri jogánál fogva gyakorolta ezen privilégiumot. Ebben a rendszerben csak az 1921-ben történt trónfosztás hozott változást, amely megszüntette IV. Károly királynak ezen jogát is. Ettől kezdve az egyes egyházmegyéek ordináriusai nevezhették ki a címzetes prépostokat és apátokat. Ezt később, 1934. július 25-én XI. Pius pápa is megerősítette egy brevéjében. Az egyes főpásztorok azonban csak azoknak a prépostságoknak és apátságoknak a címeit adományozhatták az arra érdemes papoknak, amelyek területe valamikor a saját egyházmegyéjük területén feküdt. Az aradi prépostság esetében ezt a jogot az 1930-ban – a csanádi egyházmegye romániai részéből – megalapított temesvári püspökség mindenkor ordináriusa gyakorolhatta, gyakorolhatja.

Csak az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy 1880-ban 151 címzetes apátság és 92 címzetes prépostság létezett Magyarországon. A XX. század végére – „köszönhetően” a trianoni békediktátum rendelkezéseinek – ez a szám jóval kevesebb lett. 1990-ben például 101 címzetes apáti- és 73 címzetes préposti címet adományozhattak Magyarországon.

A XVI. században megszűnt aradi társaskáptalan préposti címét először közvetlenül az utolsó tényleges prépost, Kucsilics Péter egri kanonok halála után egy évvel, 1581-ben adományozták oda. Ezt követően – egy nagyobb, fél évszázados és több kisebb, egy-két éves „széküresedést” kivéve – 1945-ig szinte mindig be volt töltve a „préposti szék”. Ez alatt, a több mint 360 év alatt – kutatásaink szerint – 23 arra érdemes egyházi személy nyerte el az aradi préposti címet. 1945 óta azonban egyetlen egyszer sem töltötték be a titulust és ezért az napjainkban is üresedés alatt áll.⁶

5 A címzetes apáti és préposti intézményről l.: BÁNK JÓZSEF: *A címzetes apátok és prépostok újabb jogi helyzete Magyarországon*. In: Notter Antal Emlékkönyv. Budapest, 1941. 18–74.; BÁNK JÓZSEF: *Egyházi jog*. Budapest, 1958. 97–100.; CSIZMADIA ANDOR: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Budapest, 1966. 273.; MKL II. 236–237.

6 Ghidul adreselor diecezei Romano-Catolice de Timișoara. 2003. Timișoara, 2003.

Az aradi címzetes prépostokkal, illetve prépostsággal kapcsolatban tisztáznunk kell még az úgynevezett Orod-Oront kérdést is.

Schrott József zágrábi kanonok 1835. augusztus 20-án kelt aradi címzetes préposti kinevezési oklevelében ugyanis elődjeként – a préposti „székben” – Beresevich József diakóvári örkanonok van megemlítve.⁷ Hiteles forrásokból azonban tudjuk, hogy 1835 előtt nem ő, hanem az 1834 végén elhunyt Riek János váci kanonok volt Arad címzetes prépostja. Érdekes továbbá, hogy Schrott kinevezési okiratában az orodi, vagy oronti prépostság címe szerepel („*Praepostira S. Martini de Orod aut Oront*”). Az őt megelőző prépostok – gróf Sauer Kajetán, vagy Riek János – számára kiállított oklevelek azonban csak az Orod szóról emlékeznek meg („*Praepositura S. Martini de Orod*”).⁸

Oronti címzetes prépostként („*Praepositus de Oront*”) említik még a források Szentiványi János váradi örkanonokot, aki 1760. június 10-én⁹ és Bimbó Elek váradi mesterkanonokot, aki 1768. július 26-án¹⁰ nyerte el ezt a titulust. Bimbó kanonok egyébként 1785. május 11-én hunyt el¹¹ és így ő semmiképpen nem lehet Arad címzetes prépostja, mivel ekkor, pontosabban 1776. december 13-a óta gróf Sauer Kajetán viselte a titulust.¹² Megjegyzendő még, hogy Szentiványi, mint a Szent Pálról – és nem a Szent Mártonról – nevezett oronti címzetes prépost („*Praepositus S. Pauli de Oront*”) szerepel a forrásokban.¹³

III. Károly király 1723. november 2-án Kubovics Pál esztergomi kanonokot nevezte ki oronti címzetes préposttá. Az ő kinevezési okleveléből az is kiderül, hogy az egykori prépostság a bácsi egyházmegyében („*Praeposituram de Oront in Diecesi Bacsiensi*”) feküdt.¹⁴ Tehát semmiképpen sem lehet azonos az Arad vármegyei orodi prépostsággal.

Az Orod-Oront keveredést jól nyomon lehet követni az esztergomi főegyházmegye schematismusaiban is.¹⁵ Ezekben a Szent Mártonról nevezett orodi, vagy oronti („*S. Martini de Orod aut Oront*”) prépostként a XVIII. században Szentiványi János és Bimbó Elek váradi kanonokok, majd a XIX. század 30-as éveiben Schrott József zágrábi kanonok szerepel. Ezután, 1868-ig a préposti cím üresedésben volt, majd 1869-ben Pollenberg Ignác trencsényi plébánossal töltötték be a titulust. A XIX. század végétől kezdve azonban a tényleges aradi címzetes prépostok nevei – Mikosovich Alajos, majd Zandt Ödön – kezdenek el szerepelni ezekben a forrásokban. Szentiványiról, Bimbóról és Schrottról – aki valóban aradi címzetes prépost volt – már szó esett. Az 1868-ig tartó üresedés, illetve az

7 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL). A 39. Magyar Kancelláriai Levéltár Acta Generalia (a továbbiakban: A 39.) 1835/11139

8 MOL A 39. 1776/6082.; MOL A 39. 1816/742.

9 *Schematismus historicus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadinensis Latinorum*. Nagyvárad, 1896. (a továbbiakban: *Schem. Hist. M. Várad.*) 152.

10 *Schem. Hist. M. Várad.* 155.

11 *Schem. Hist. M. Várad.* 155.

12 *Schem. Hist. M. Várad.* 111.

13 *Schem. Hist. M. Várad.* 152.

14 MOL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri Regii (a továbbiakban: A 57.) XXXIX. köt. 314–315. old.

15 *Calendarium archi-dioecesanum cleri Strigoniensis – Schematismus cleri archidioecesis Strigoniensis – Schematismus venerabilis cleri archidioecesis Strigoniensis*. 1763–1913. Nagyszombat-Esztergom, 1763–1913. (a továbbiakban: *Schem. Strigon.*) passim.

1869-ben történt Pollenberg-féle kinevezés idején, pontosabban 1856 és 1889 között valószínűleg Lengyel Miklós egri kanonok volt Arad címzetes prépostja.¹⁶

Le szeretnénk azonban szögezni, hogy esetünkben nem csupán egy egyszerű elírásról van szó. Valóban létezett ugyanis az oronti címzetes préposti titulus. Ez azonban nem azonos a „mi” Aradunkkal, Orodunkkal. Az oronti prépostság az egykori a bácsi (kalocsai) egyházmegye területén feküdt és a XIII. század végén bizonyosan a premontrei kanonokok, vagy a Szent Sír lovagrend tulajdona volt.¹⁷ Schrott József esetében pedig nyilván összekeverték a két, igen hasonló hangzású nevet.

PETHE, TELEKESSY, CORNELY

A bevezető rész végén szeretnénk még megemlékezni három olyan személyről, akiket bizonyos források aradi címzetes prépostnak mondanak, de a valóságban egyikük sem viselte, viselhette ezt a titulust.

Pethe Márton

Egy 1582. február 27-én kelt okiratban¹⁸ – melyre Fazekas István hívta fel a figyelmet – hethesi Pethe Márton, a későbbi kalocsai érsek, mint aradi prépost és egri székesegyházi főesperes szerepel. Ez azonban több okból kifolyólag is valótlán adat.

Egyrészt ekkor már – illetve még – Teperusith László volt Arad címzetes prépostja, akinek az uralkodó az előző év augusztus 17-én adományozta oda a titulust.¹⁹ A következő prépost, Caprini Antal 1586. szeptember 23-án kelt kinevezési oklevelében pedig elődként nem Pethe Márton, hanem Teperusith László neve szerepel.²⁰

Ebben az 1582. február 27-én kelt dokumentumban említés tesznek Pethe Márton elődjéről is, egy bizonyos Kucsilics Péterről. Nevezett személy valóban birtokolta az aradi prépostságot – mi több ő volt az utolsó tényleges vezetője –, de e mellett, 1569-től az egri székeskáptalannak is tagja volt, mint mesterkanonok és abaújházi főesperes.²¹ Így az okiratban őt valószínűleg nem mint aradi prépostot, hanem inkább mint egri kanonokot, illetve főesperest akarták Pethe elődjeként megemlíteni.

Ugyancsak megcáfolni látszik Pethe Márton aradi prépostságát, nevezetnek – a „Királyi Könyvek”-ben található – szerémi címzetes püspöki (1582. február 21.)²², váci megyés püspöki és pilisi címzetes apáti (1582. április 29.)²³, valamint Esztergom-szentistvánvári préposti (1586. március 27.)²⁴ kinevezési okiratai, melyek egyikében sem történik említés az aradi titulusról.

16 MKL VII. 769.

17 *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti szemelvénye 1777–1923*. Kalocsa, 2002. (a továbbiakban: K-B. tört. sem.). 65.; RUPP. 18.

18 Österreichisches Staatsarchiv. Finanz- und Hofkammerarchiv. Hofkammerarchiv. Hoffinanz-Ungarn (a továbbiakban: ÖStA FHK HKA HFU) r. Nr. 44. Konv. 1582. fol. 318–321.

19 MOL A 57. IV. köt. 228. old.

20 MOL A 57. IV. köt. 458. old.

21 KOVÁCS BÉLA: *Az egri egyházmegye története 1596-ig*. Eger, 1987. 41.

22 MOL A 57. IV. köt. 291–292. old.

23 MOL A 57. IV. köt. 310. old.

24 MOL A 57. IV. köt. 440–441. old.

Végül pedig, a Pethe Márton életrajzát közlő irodalmi feldolgozások sem emlékeznek meg arról, hogy nevezett bármikor is viselte volna az aradi préposti címet.²⁵

Telekessy István

Egy irodalmi forrás közlése szerint Telekessy István, a későbbi egri püspök 1697. március 27-én elnyerte az aradi prépostságot és a bicerei apátságot.²⁶ Ez azonban nyilvánvalóan téves adat, hiszen ekkor már bizonyosan báró Balassa Pál volt Arad címzetes prépostja. Az igaz ugyan, hogy ezen a napon I. Lipót valóban odaadományozta a bicerei apátság címét, de nem Telekessynek, hanem Kürtösy András esztergomi kanonoknak.²⁷ Más, Araddal kapcsolatos adományozás pedig 1697. március 27-én nem történt és nem is történhetett.

Cornely Márton

A „Királyi Könyvek”-ben arról olvashatunk, hogy I. Lipót király 1697. december 15-én Cornely Márton pozsonyi örkanonoknak adományozta az aradi címzetes apátságot („*Abbatia de Arad*”).²⁸ Juhász Kálmán írja erről, hogy „*A prépostság pusztulása óta annyira feledésbe ment emléke, hogy címe mint apáti cím adományoztatott.*”²⁹ Ekkor azonban – mint már említettük – báró Balassa Pál volt az aradi címzetes prépost. A tévedést az is jól illusztrálja, hogy Cornely halála után az aradi apáti cím többet nem jelent meg a forrásokban.³⁰

AZ ARADI CÍMZETES PRÉPOSTOK

Az alábbiakban az aradi társaskáptalan címzetes prépostjainak a rövid egyházi pályafutását szeretnénk ismertetni. Az életrajzi adatok közlésénél a közel azonos terjedelmre törekedtünk, bár egy-egy prépost személye jóval több figyelmet és publikációs teret is megérdemelne.

*Teperusith László*³¹ (1581–1586)

Született ismeretlen helyen és időpontban.

1581-ben, mint zágrábi kanonokot és görzi (goriziai) főesperest említik. Ezen kívül az 1580-as években tagja volt még a győri székeskáptalannak is.

25 BUNYITAY VINCE – MÁLNÁSI ÖDÖN: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. IV. kötet. Debrecen, 1935. 53–58.; KOLLÁNYI FERENC: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 183–184.; SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. kötet. Budapest, 1891–1914. X. 895–896.

26 SUGÁR ISTVÁN: *Az egri püspökök története*. Budapest, 1984. 372.

27 MOL A 57. XXIV. köt. 255. old.

28 MOL A 57. XXIV. köt. 354. old.

29 JUHÁSZ KÁLMÁN: *A csanádi püspökség története*. VIII. kötet. Makó, 1936. (a továbbiakban: JUHÁSZ, VIII.) 124.

30 LAKATOS 35.

31 Teperusith Lászlóról l.: BEDY VINCE: *A győri székeskáptalan története*. Győr, 1938. 389–390; JUHÁSZ KÁLMÁN: *A csanádi püspökség története*. VII. kötet. Makó, 1936. (a továbbiakban: JUHÁSZ, VII.) 115.,

Meghalt 1586-ban, mint győri- és zágrábi mesterkanonok, görzi főesperes és aradi címzetes prépost.

Aradi címzetes préposttá 1581. augusztus 17-én nevezte ki I. Rudolf király.³² Ezen titulusát egészen a haláláig viselte.

*Caprini Antal*³³ (1586–1593)

Született Olaszországban, ismeretlen időpontban.

1573-tól győri kanonok és pápóci prépost. 1586-tól pornói címzetes apát. 1590-ben lemondott a pápóci prépostságról, de a győri kanonoki stallumát megtartotta.

Meghalt valószínűleg Győrben, 1593-ban, mint győri mesterkanonok, pornói címzetes apát és aradi címzetes prépost. Az irodalmi források az elhunytának pontos dátumát az 1593. év végére teszik,³⁴ de egy bécsi levéltári forrás adatai alapján tudjuk, hogy a halála már május 24-e előtt bekövetkezett, mivel a végrendelete ekkor már az Udvari Kamaránál volt.³⁵

Aradi címzetes préposttá 1586. szeptember 23-án nevezte ki I. Rudolf király.³⁶ Ezen titulusát egészen a haláláig viselte.

*Naprágyi Naprágyi Demeter*³⁷ (1593–1602)

Született Gömör vármegyei Naprágyon, 1556 körül.

Telegdi Miklós pécsi püspök udvarában nevelkedett. Teológiai tanulmányait Bécsben végezte. Hazatérése után előbb a nagyszombati iskola igazgatója, majd 1586. október 8-án esztergomi kanonok lett. 1588-ban elhagyta az esztergomi főszékeskáptalant és egri nagyprépost lett. 1596. június 17-én szerémi címzetes püspökké, majd 1597. május 1-én erdélyi megyés püspökké nevezték ki. Ez utóbbi székére 1600-ban nyert pápai megerősítést, de a protestánsok a következő évben, 1601-ben száműzték Erdélyből. 1602-től pozsonyi prépost. 1605. augusztus 10-én veszprémi, 1606. december 21-én győri megyés püspökké nevezték ki. 1607-től pilisi címzetes apát. Végül, 1608-ban kalocsai érsekké nevezték ki.

Meghalt Győrben, 1619. március 25-én, mint kalocsai érsek és győri egyházmegyei kormányzó. Temetésére a győri székesegyház kriptájában került sor.

125.; ORTHMAYR TIVADAR – SZENTKLÁRAY JENŐ: *Történelmi adattár Csanád-egyházmegye hajdانا s jelenéhez*. I. kötet. Temesvár, 1871. 191.

32 MOL A 57. IV. köt. 228. old.

33 Caprini Antalról l.: BEDY (1938). 382–383.; BEDY VINCE: *A pápóci prépostság és perjelség története*. Győr, 1939. 36–38.; HORVÁTH ERNŐ: *A pornói apátság története*. Pécs, 1930. 34–36.; JUHÁSZ, VII. 125.; MKL. IV. 387.; ORTHMAYR – SZENTKLÁRAY I. 230.

34 BEDY (1938) 383.; HORVÁTH 36.

35 ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. Konv. 1593. fol. 454–469.

36 MOL A 57. IV. köt. 457–458. old.

37 Naprágyi Demeterről l.: BÉKEFI REMIG: *A pilis apátság története*. II. kötet. Pécs, 1892. 19–20.; GULYÁS PÁL – VICZIÁN JÁNOS: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIX. kötet. Budapest, 1939–2002. XIX. 328.; KOLLÁNYI 188–189.; KOVÁCS 33.; NAGY IVÁN: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. és pótlék-kötet. Pest, 1857–1868. VIII. 102.; P. SZÓKE JÁNOS: *Az erdélyi püspökség története*. In: P. Szóke János: Márton Áron. Thaur, 1988. 100.; RIMELY, CAROLUS: *Capitulum insignis ecclesiae collegiate Posoniensis ad S. Martinum Ep. olim SS. Pozsony*, 1880. 240.; SZINNYEI IX. 812–814.; *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. I–IV. kötet. Főszerk.: Markó László. Budapest, 2001–2003. (a továbbiakban: *ÜMÉL*) IV. 1009.; ZELLIGER ALAJOS: *Egyházi írók csarnoka*. Nagyszombat, 1893. 348.

Aradi címzetes préposttá 1593. május 24-én nevezte ki I. Rudolf király.³⁸ Ezen titulusát valószínűleg 1602-ig, pozsonyi préposti kinevezéséig viselte. 1596. június 17-én, szerémi püspöki kinevezésekor még aradi címzetes prépost és egri nagyprépost.³⁹ Egy 1603. március 15-én kiállított oklevélben azonban már csak, mint erdélyi püspök és pozsonyi prépost szerepel.⁴⁰ Teljes mértékben azonban az sem zárható ki, hogy csupán 1596-ig, vagy 1597-ig, szerémi, illetve erdélyi püspöki kinevezéséig birtokolta az aradi címzetes préposti titulust. Az egri nagyprépostságtól sem tudjuk, hogy pontosan mikor vált meg. 1596-ban még bizonyosan az volt, de 1599-ben már az utódját, Zalatnaki Györgyöt említik a források.⁴¹

*Váraskeszi Lépes Bálint*⁴² (1602–1608)

Született Győrben, 1570-ben, váraskeszi Lépes György és Dorottya fiaként.

Iskoláit Nagyszombaton és Bécsben végezte. 1589-től csornai prépost. 1593. március 2-től esztergomi kanonok és zólyomi, majd nyitrai főesperes. 1594-ben javadalmairól lemondott és győri örkanonok, valamint a soproni Szent Mihály templom hitszónoka lett. 1600-tól váradi nagyprépost, apostoli főjegyző és soproni oltárjavadalmaz. 1602 körül szalkai címzetes apáttá nevezték ki. 1604-ben Pethe Márton kalocsai érsek és királyi helytartó követe Lengyelországban, majd királyi táblai ülnök. 1606-tól tinnini címzetes püspök és királyi tanácsos. 1608. április 9-én veszprémi megyés püspökké, majd tíz nappal később, április 19-én nyitrai megyés püspökké és dömösi címzetes préposttá nevezték ki. 1608. november 22-től 1617-ig királyi kancellár. 1614-ben a linzi német birodalmi gyűlésen Magyarország követe. 1619. március 29-én kalocsai érsekké és még ez év július 22-én győri egyházmegyei kormányzóvá nevezték ki.

Meghalt Győrben, 1623. április 26-án, mint kalocsai érsek és győri egyházmegyei kormányzó. Temetésére a győri székesegyház kriptájában került sor.

Aradi címzetes préposttá állítólag 1602-ben nevezték ki.⁴³ Más források ezt 1604-re teszik,⁴⁴ de véleményünk szerint inkább az első, az 1602-es dátum a valószínűbb. Egy 1604. február 23-án kiállított okiratban – Mátyás főherceg egy mandátumában – már mindenesetre aradi prépostként szerepel.⁴⁵ Ezen titulusát 1608-ig, nyitrai megyés püspöki, illetve dömösi préposti kinevezéséig viselte. Ez annál is valószínűbbnek tűnik, mivel ekkor mondott le a győri kanonoki stallumáról is.⁴⁶

38 MOL A 57. V. köt. 53. old.

39 MOL A 57. V. köt. 179–180. old.

40 MOL A 57. V. köt. 553. old.

41 MKL II., 804.

42 Lépes Bálintról l.: BEDY (1938) 393–394.; KOLLÁNYI 198.; MKL. VII. 808.; NAGY VII. 95.; SÓRÓS PONRÁC: *Az elenyészett benczés apátságok*. Budapest, 1912. 421–422., SZINNYEI VII. 1108–1109.; ÚMÉL IV. 205.; ZELLIGER 290.

43 BEDY (1938) 394.; MKL VII. 808.

44 KARÁCSONYI 132.; LAKATOS 35.; MKL I. 371.; RUPP 64.

45 ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 82. Konv. 1604. fol. 630.

46 BEDY (1938) 394.

Felistáli Dávid Pál⁴⁷ (1608–1611)

Született a Pozsony vármegyei Felistálon, 1573-ban, protestáns nemesi családban.

A poétikát és retorikát Bécsben, a filozófiát és a teológiát pedig 1594-től a római Collegium Germanicum-Hungaricumban végezte. 1600-ban tért haza és pappá szentelték a nyitrai egyházmegye számára. 1608-ban már nyitrai olvasókanonok volt. 1608 végétől ludányi-, 1611-től szkalkai címzetes apát. 1611. augusztus 24-től tinnini címzetes püspökké nevezték ki. 1625. március 15-től pécsi püspök és pozsonyi prépost. 1628. július 18-án váci-, 1630. október 25-én veszprémi megyés püspökké nevezték ki, mely utóbbi székre 1631. október 6-án nyert pápai megerősítést.

Meghalt Sümegen, 1633. január 19-én, mint veszprémi megyés püspök.

Aradi címzetes préposttá valószínűleg még 1608-ban, nem sokkal Lépes Bálintnak a dömösi „préposti székbe” történt áthelyezése után nevezték ki. Ezen titulusát nagy valószínűséggel 1611. augusztus 24-ig, tinnini püspöki címének az elnyeréséig viselte. Néhány irodalmi forrás szerint azonban egészen 1625-ig ő volt Arad címzetes prépostja.⁴⁸ Ez azonban két okból kifolyólag is téves közlés. Egyrészt 1611-től már bizonyosan Posgay János esztergomi kanonok volt az aradi címzetes préposti titulus birtokosa.⁴⁹ Másrészt pedig az 1611. augusztus 24-én kelt tinnini püspöki kinevezési oklevélben még aradi prépostként és nyitrai olvasókanonokként szereplő főpapot,⁵⁰ egy 1611. október 11-én kiállított oklevél már csupán tinnini püspökként és szkalkai apátként említi.⁵¹

Posgay János⁵² (1611–1629)

Született Nagyszombaton, ismeretlen időpontban.

Iskoláit 1586-tól Nagyszombaton, majd 1590-től Bécsben végezte. Pappá szentelték 1594-ben. Káplánként szolgált Nagyszombaton, majd 1597-től Naprágyi Demeter erdélyi püspök káplánja. 1599. április 5-től esztergomi plébános, 1600. szeptember 18-tól esztergomi kanonok. 1602-től komáromi főesperes, majd még ugyanettől az évtől, 1605-ig Érsekújvár plébánosa. 1608. június 7-től éneklőkanonok. 1623. szeptember 15-én boszniai címzetes püspökké nevezték ki. 1629-től felhévizi címzetes prépost.

Meghalt Nagyszombaton, 1630. november 25-én, mint boszniai címzetes püspök, esztergomi éneklőkanonok és felhévizi címzetes prépost. Temetésére a nagyszombati Szent Miklós templomban került sor.

Aradi címzetes préposttá állítólag 1611. szeptember 9-én nevezte ki II. Mátyás király.⁵³ A „Királyi Könyvek”-ben ennek nincs nyoma. Tény azonban, hogy 1615-ben már mindenestre így említik a források⁵⁴ és az 1623. szeptember 15-én kelt boszniai címze-

47 Dávid Pálról l.: BRÜSZTLE, JOSEPHUS: *Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. I. kötet. Pécs, 1874. 419–420.; CHOBOT FERENC: *A váci egyházmegye történeti névtára*. II. kötet. Vác, 1917. 566.; BEDY (1938) 402.; MKL II. 532; NAGY III. 256.; PFEIFFER JÁNOS: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950)*. München, 1987. 21–22.; RIMELY 240.; SÖRÖS 187–188., 422.; ÜMÉL II. 59.; VAGNER JÓZSEF: *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*. Nyitra, 1896. 178–187.

48 LAKATOS 35.; MKL I. 371.; MKL II. 532.; ÜMÉL II. 59.

49 KOLLÁNYI 204.

50 MOL A 57. VI. köt. 286–287. old.

51 VAGNER 182.

52 Posgay Jánosról l.: KOLLÁNYI 203–204.; NAGY IX. 463.; NÉMETHY, LUDOVICUS: *Series parochiarum et parochorum archidioecesis Stigoniensis*. Esztergom, 1894. 871.

53 KOLLÁNYI 204.

54 KARÁCSONYI 132.

tes püspöki kinevezési oklevelében is, mint aradi prépost és esztergomi éneklőkanonok szerepel.⁵⁵ Ezen titulusát valószínűleg 1629-ig, felhívízi címzetes préposti kinevezéséig viselte. Teljes mértékben azonban az sem zárható ki, hogy csupán 1623-ig, boszniai püspöki kinevezéséig, vagy esetleg egészen a haláláig birtokolta az aradi címzetes préposti titlust.

*Egri Dénes*⁵⁶ (1630–1634 előtt)

Született valószínűleg Egerben, ismeretlen időpontban.

Az egri székeskáptalan tagjaként 1630-ban, mint a Szűz Máriáról nevezett eger-vári prépostot említik.⁵⁷ Ezen kívül mindössze annyit tudunk még róla, hogy 1631. november 18-án, mint egri kanonok és aradi címzetes prépost elnyerte a tapolcai címzetes apátságot.⁵⁸

Aradi címzetes préposttá 1630-ban nevezték ki.⁵⁹ Ezen titulusát valószínűleg egészen a haláláig – amely valamikor 1633, vagy 1634 előtt következett be – viselte. Egyes források szerint ugyanis Cseh János egri kanonok már 1633-ban elnyerte a tapolcai címzetes apáti titlust.⁶⁰ Ez azonban nem teljesen bizonyos. Az azonban igen, hogy 1634. március 8-án már valóban Cseh János birtokolta a tapolcai apátság címét.⁶¹

*Senkivci Mátyás*⁶² (1638 előtt–1645)

Született ismeretlen helyen, az 1580-as évek elején.

Iskoláit Nagyszombaton, majd 1601-től Bécsben végezte. 1608-tól a nagyszombati iskola igazgatója. 1611. március 9-től esztergomi kanonok. Pappá azonban csak ez után lett felszentelve. 1611. március 19-én alszerpappá, március 20-án szerpappá és végül március 25-én áldozópappá. 1611-től vágszerdahelyi plébános. 1612-től szentbenedeki-, 1614-től széplaki prefektus. Előbb alőrkanonok, majd 1624. április 26-án Esztergom-szentgyörgymezei prépost. 1630. december 29-én Esztergom-szenttamási prépost. 1631-től apostoli főjegyző. 1636. január 1-től olvasókanonok. Ezeken kívül rövid ideig bírta még a szkalkai címzetes apáti titlust is.

Meghalt Nagyszombaton, 1645-ben, mint esztergomi olvasókanonok, szenttamási prépost, szkalkai címzetes apát és aradi címzetes prépost.

Aradi címzetes prépostként először 1638-ban említik.⁶³ Ezen titulusát egészen a haláláig viselte.

55 MOL A 57. VII. köt. 258–260. old.

56 Egri Dénesről l.: *Memoria dignitatum et canonicorum C. E. Agriensis*. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV. kötet. Szerk.: Leskó József. Eger, 1908. (a továbbiakban: *Mem. Dign. Can. Agrien.*). 197.; SÖRÖS 386.

57 *Mem. Dign. Can. Agrien.* 197.

58 MOL A 57. VII. köt. 1021–1022. old.

59 KARÁCSONYI 132.; LAKATOS 35.; MKL I. 371.; RUPP 64.

60 *Mem. Dign. Can. Agrien.* 198.

61 MOL A 57. VIII. köt. 47–48. old.

62 Senkivci Mátyásról l.: KOLLÁNYI 213.; MOLNÁR ANTAL: *Adalékok a csanádi püspökség 17. századi történetéhez*. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2001/1–2. sz. 73.; MOLNÁR ANTAL: *A váradai püspökség a 17. században a püspöki processzusok tanúvallomásainak tükrében*. In: Levéltári Szemle, 2002/1. sz. 28.; NÉMETHY 917.; SÖRÖS 422.

63 KARÁCSONYI 132.; LAKATOS 35.; MKL I. 371.; RUPP 64.

*Posgay Miklós*⁶⁴ (1646–1666)

Született Nagyszombaton, ismeretlen időpontban.

1634-től a római Collegium Germanicum-Hungaricum hallgatója. Hazatérése után, 1637. október 13-ától esztergomi kanonok. 1644-től komáromi főesperes. Ezekben az években ő volt a főszékeskáptalan jószágfelügyelője is. 1645. december 14-től örkanonok. 1646-tól földvári, 1647-től hahóti címzetes apát. 1651-től éneklőkanonok, majd 1666-tól nagyprépost. 1666. augusztus 11-én szkopiai címzetes püspökké nevezték ki.

Meghalt 1668. február 18-án, mint szkopiai címzetes püspök és esztergomi nagyprépost.

Aradi címzetes préposttá állítólag 1646. április 22-én nevezte ki III. Ferdinánd király.⁶⁵ A „Királyi Könyvek”-ben ennek nincs nyoma. Tény azonban, hogy egy nappal később, április 23-án a földvári címzetes apátságot nyerte el és az erről szóló kinevezési oklevélben csupán az esztergomi kanonoksága szerepel.⁶⁶ Az aradi címzetes prépostok névsorát közlő irodalmi források szerint azonban 1648-ban már bizonyosan birtokolta a titulust.⁶⁷ 1666. augusztus 11-én kelt szkopiai címzetes püspöki kinevezési okiratában pedig mint aradi prépostot, esztergomi kanonokot és érseki helynököt említik.⁶⁸ Aradi címzetes préposti titulását is eddig, püspöki kinevezéséig viselte. Bizonyított erre, hogy egy 1668. március 3-án kiállított oklevélben csupán, mint néhai szkopiai püspök és földvári apát szerepel.⁶⁹

*Zichi Zichy György László*⁷⁰ (1666–1674)

Született Vas vármegyében, 1628-ban, zichi Zichy Benedek Vas vármegyei alispán és felsőszeselestei Sober – más források szerint Czobor – Erzsébet fiaként.

Öt éves koráig protestáns volt, majd katolikus nevelésben részesült. 1648 és 1653 között a római Collegium Germanicum-Hungaricum hallgatója volt. Pappá szentelték 1653-ban. Hazatérése után, 1653. október 28-án győri kanonok lett. 1654-től komáromi főesperes. 1656. április 14-től esztergomi kanonok. 1657-től honti-, majd 1662-től zólyomi főesperes. 1666-tól jáki címzetes apát. Ugyanez év december 10-től Sopron város plébánosa.

Meghalt Sopronban, 1674. december 25-én – misézés közben –, mint esztergomi mesterkanonok, jáki címzetes apát és aradi címzetes prépost. Temetésére a soproni Szent Mihály templom kriptájában, 1675. január 6-án került sor.

Aradi címzetes préposttá 1666-ban nevezték ki.⁷¹ Ezen titulását valószínűleg egészen a haláláig viselte. Érdekes azonban, hogy a soproni római katolikus egyház történetével foglalkozó szakirodalom egyáltalán nem tesz említést arról, hogy aradi címze-

64 Posgay Miklósról l.: JUHÁSZ VIII. 52.; KOLLÁNYI 249.; SÖRÖS 173., 256.

65 JUHÁSZ VIII. 52.; KOLLÁNYI 249.

66 MOL A 57. IX. köt. 717. old.

67 KARÁCSONYI 132.; LAKATOS 35.; MKL I. 371.; RUPP 64.

68 MOL A 57. XIII. köt. 351–352. old.

69 MOL A 57. XIV. köt. 156–157. old.

70 Zichy Györgyről l.: BÁN JÁNOS: *Sopron újkori egyháztörténete*. Sopron, 1939. 222–237.; BEDY (1938) 429.; KOLLÁNYI 274.; NAGY XII. 371., 380.; PÓDA ENDRE: *A soproni kath. „parochia” és a „soproni kath. hitközség” története*. Sopron, 1892. 49–57.; SÖRÖS 225–226.; SZÉCHÉNYI MIKLÓS: *A Szent György vértanúról nevezett jáki apátság története*. Budapest, 1901. 40–42.

71 KARÁCSONYI 132.; LAKATOS 35.; MKL I. 371.

tes prépost is lett volna. Az e témában megjelent irodalmi feldolgozásokban csupán, mint esztergomi kanonok, jáki apát és soproni plébános szerepel.⁷²

*Dobis István*⁷³ (1675–1678)

Született a Nyitra vármegyei Nagykéren, 1634-ben.

Iskoláit Nagyszombaton és Bécsben végezte, majd 1657-től a római Collegium Germanicum-Hungaricum hallgatója. 1660-ban már felszentel papként tért haza és Nagykéren lett plébános. 1664. november 8-tól pozsonyi-, 1668. április 17-től esztergomi kanonok és nógrádi főesperes.

Mártír halál halt – a protestánsok, báró Balassa Imre parancsára megkínózták és megölték – a Hont vármegyei Bozók várában, 1678. november 11-én, mint esztergomi mesterkanonok, nógrádi főesperes és aradi címzetes prépost.

Aradi címzetes préposttá valószínűleg 1675-ben, Zichy György 1674. december 25-én bekövetkezett halála után nevezték ki.⁷⁴ Ezen titulását egészen a haláláig viselte.

*Gyarmathi báró Balassa Pál*⁷⁵ (1690 előtt–1705)

Született ismeretlen helyen és időpontban, gyarmathi báró Balassa András és Bakos Mária fiaként.

1660-ban belépett a jezsuita rendbe. A bölcseletet és a teológiát Nagyszombaton és Grazban hallgatta. 1669 és 1676 között retorika tanár volt Nagyszombaton. 1676-ban – túlzottan hazafias érzelmű előadásai miatt – elbocsátották a rendjéből és 1677. április 28-án esztergomi kanonok lett. 1678 és 1679 között József plébánosa. 1680 márciusától gömöri főesperes. 1684. május 16-tól Esztergom-szentgyörgymezei prépost. 1689 augusztusától sasvári főesperes. 1690. június 30-án rosoni választott püspökké, december 11-én pedig királyi tanácsossá nevezték ki. Ezen kívül 11 éven keresztül ő volt a főegyházmegye érseki helynöke.

Meghalt Nagyszombaton, 1705. október 3-án, mint rosoni választott püspök, esztergomi mesterkanonok, sasvári főesperes és aradi címzetes prépost.

Aradi címzetes préposttá esztergomi kanonok korában, azaz 1677 – pontosabban Dobis István 1678-ban történt mártírhalála – után, illetve rosoni püspöki címének az elnyerése, azaz 1690 előtt nevezték ki.⁷⁶ Ezen titulását egészen a haláláig viselte.

*Csíkarczfalvi báró Mártonffy György*⁷⁷ (1706–1721)

Született az erdélyi Csíkarczfalván, 1663 körül.

Tanulmányait Nagyszombaton és a bécsi Pazmaneumban végezte. Pappá szentelték az esztergomi főegyházmegye számára. 1688. november 8-tól vásárúti-, 1691. április 22-től felsőszeli-, 1701-től szempci plébános. 1703. június 22-től pozsonyi-, 1707. novem-

72 BÀN 222–237.; PÓDA 49–57.; SZÉCHÉNYI 40–42.

73 Dobis Istvánról l.: KOLLÁNYI 283.; MKL II. 641.; NÉMETHY 545.

74 KARÁCSONYI 132.; MKL II. 641.

75 Balassa Pálról l.: KOLLÁNYI 297–298.; LUKÁCS LÁSZLÓ: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773)*. Szeged, 1989. 115.; MKL I. 544.; NAGY I. 126.; NÉMETHY 477.; SZINNYEI I. 397–398.; ZELLIGER 23.

76 KOLLÁNYI 298.; MKL I. 544.

77 Mártonffy Györgyről l.: GULYÁS-VICZIÁN XVIII. 597.; INCZE DÉNES: *Erdély katolikus nagyjai*. Tusnádfürdő, 2003. 125–126.; KOLLÁNYI 323–324.; MKL VIII. 775.; NAGY VII. 354.; NÉMETHY

ber 25-től esztergomi kanonok. 1708-ban Nagyszombat város megválasztotta plébánosává. 1709. február 22-től barsi, 1711. december 11-től nyitrai főesperes. 1712. december 12-től Esztergom-szentistvánvári prépost. 1713. február 18-án erdélyi megyés püspökké nevezték ki. XI. Kelemen pápa pedig ezt 1714. augusztus 21-én megerősítette. Püspökké szentelésére 1716 februárjában került sor. 1715 és 1718 között Alsó-Fehér vármegye főispánja. Ugyancsak III. Károly király uralkodása alatt magyar bárói rangot is nyert, melyet utódai az erdélyi püspöki székben 1772-ig szintén mind megkaptak.

Meghalt Gyulafehérváron, 1721. szeptember 5-én, mint erdélyi megyés püspök és aradi címzetes prépost. Temetésére a gyulafehérvári székesegyház kriptájában került sor.

Aradi címzetes préposttá 1706. június 4-én nevezte ki I. József király.⁷⁸ Ezen titulusát egészen a haláláig – amely egyáltalán nem volt megszokott dolog megyés püspöki kinevezés esetén – viselte.

„Széküresedés” (1722–1775)⁷⁹

Gróf Sauer Kajetán⁸⁰ (1776–1811)

Született Selmecbányán, ismeretlen időpontban, az 1765. évi 47. törvénycikkkel honfiúsított idősebb gróf Sauer Kajetán fiaként.

Iskoláit Grazban, Bécsben, Salzburgban és Rómában végezte. Pappá szentelték a kalocsai főegyházmegye számára. 1770-től váci kanonok és a Királyi Tábla prelátusa. 1790-től a nagyváradai székeskáptalan nagyprépostja. 1790. március 30-án arbei választott püspökké nevezték ki. Mint a nagyváradai székeskáptalan követe részt vett az 1790. évi budai országgyűlésen. Ugyancsak II. József uralkodása alatt a magyar udvari kancellária tanácsosává nevezték ki.

Meghalt Nagyváradon, 1811. augusztus 29-én, mint arbei választott püspök, nagyváradai nagyprépost és aradi címzetes prépost.

Aradi címzetes préposttá 1776. december 13-án nevezte ki Mária Terézia királynő.⁸¹ Ezen titulusát egészen a haláláig viselte.

„Széküresedés” (1812–1815)

771–772.; P. SZÓKE 104–105.; SZINNYEI VIII. 754–755.; TEMESVÁRY JÁNOS: *Az erdélyi püspöki szék betöltése*. Kolozsvár, 1932. 8.; *ÜMÉL* IV. 556.; ZELLIGER 319.

78 MOL A 57. XXVII. köt. 123. old.

79 A hosszú, több mint 50 éves „széküresedésre” gróf Sauer Kajetán 1776-ban kelt kinevezési okiratában is találunk utalást. A dokumentumban ugyanis megemlíti, hogy az aradi prépostság hosszú ideje betöltetlenül áll („*ab antiquo vacantem*”). l.: MOL A 39. 1776/6082.

80 Sauer Kajetánról l.: *Catalogus cleri dioecesis Magno-Varadiensis*. 1811–1812. Nagyvárad, 1811–1812. passim.; CHOBOT 902.; NAGY X. 80–81.; *Schem. Hist. M. Várad*. 111.; SZINNYEI XII. 276–277.

81 MOL A 39. 1776/6082.

*Riek János*⁸² (1816–1834)

Született Vácon, 1758-ban.

Iskoláit Vácon és Egerben végezte. Pappá szentelték 1781-ben a váci egyházmegye számára. Káplánként szolgált 1781 és 1785 között. 1785-től zsámboki, 1791-től versegi, 1799-től jánoshídai- és 1803-tól kókai plébános. 1813-tól váci kanonok.

Meghalt Vácon, 1834. november 26-án, mint váci mesterkanonok, pesti főesperes és aradi címzetes prépost.

Aradi címzetes préposttá 1816. január 15-én nevezte ki I. Ferenc király.⁸³ Ezen titulusát egészen a haláláig viselte.

*Dr. phil. Schrott József*⁸⁴ (1835–1848)

Született a horvátországi Svecicében, 1791. február 28-án.

Középiskolai, bölcsészeti és teológia tanulmányait Zágrábban végezte. Pappá szentelték 1813-ban a zágrábi egyházmegye számára. 1813-tól tanár Zágrábban. Ezekben az években a pesti tudományegyetemen filozófiai doktorátust szerzett. 1824-től Kutjevo, 1830-tól Brdovec plébánosa. Nem sokkal később a zágrábi egyházmegye irodaigazgatója. 1832-től zágrábi kanonok. 1837-ben belgrád-szendrői címzetes püspökké és a zágrábi egyházmegye általános püspöki helynökévé nevezték ki. 1839-től nagyprépost és – e kanonoki stallummal összekötött – Szent Margitról nevezett bélai címzetes apát, valamint vránai perjel. 1840 és 1852 között Horvátország és Szlavónia tanügyi főigazgatója. Ezen címein kívül még gorai és zágorjai főesperes, valamint királyi tanácsos is volt. 1853-ban nyugállományba vonult.

Meghalt a Torontál vármegyei Csávoson, 1857. szeptember 6-án, mint belgrád-szendrői címzetes püspök, zágrábi nagyprépost, bélai címzetes apát, vránai perjel.

Aradi címzetes préposttá 1835. augusztus 20-án nevezte ki V. Ferdinánd király.⁸⁵ Ezen titulusát 1848-ig, a címről történt lemondásáig viselte.

*Mericzay Antal*⁸⁶ (1848–1854)

Született Vácon, 1788. március 30-án.

Iskoláit Vácon végezte. Pappá szentelték 1811-ben a váci egyházmegye számára. Káplánként szolgált 1811 és 1812 között Abonyban és Szegváron. 1812-től egyházmegyei iktató, 1814-től szentszéki jegyző, majd tanácsos. 1827-től mogoródi plébános és alesperes. 1830-tól Hódmezővásárhely plébánosa. 1837-től váci kanonok és Vác-Alsóváros plébánosa. 1839-ben lemondott a plébániájáról. A váci székeskáptalant képviselte az 1840. és 1848–1849. évi országgyűléseken. Ezen kívül ő volt az egyházmegye általános püspöki helynöke is.

82 Riek Jánosról l.: CHOBOT 892.; *Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Vaciensis*. 1834–1855. Vác, 1834–1855. (a továbbiakban: *Schem. Vác.*) 1834–1836. passim.

83 MOL A 39. 1816/742.

84 Schrott Józsefről l.: MKL I. 714.; *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. XI. kötet. Wien, 1999. 260–261.; *Schematismus cleri dioecesis Zagradiensis*. 1835–1848. Zágráb, 1835–1848. passim.; SZINNYEI XII. 611.

85 MOL A 39. 1835/11139.

86 Mericzay Antaltól l.: CHOBOT 841.; *Schem. Vác.*, 1848–1855. passim. SZINNYEI VIII. 1112–1113.; *ÚMÉL* IV. 672.

Meghalt Vácon, 1854. szeptember 26-án, mint váci örkanonok és aradi címzetes prépost. Temetésére a váci székesegyház kriptájában került sor.

Aradi címzetes préposttá 1848. szeptember 20-án nevezte ki V. Ferdinánd király. A kinevezési okiratát azonban csak az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bukása után, 1850. október 27-én állították ki, mely oklevélnek már I. Ferenc József király volt az aláírója⁸⁷ Ezen titulusát egészen a haláláig viselte.

„Széküresedés” (1855)

Dr. theol. szakállasfalvi Lengyel Miklós⁸⁸ (1856–1889)

Született a Szabolcs vármegyei Bökönyben, 1802. december 5-én, egy görög katolikus lelkész fiaként.

Középiskoláit Debrecenben és Miskolcon végezte. 1819-től Egerben bölcseletet, 1822-től a bécsi Pazmaneumban teológiát hallgatott. Pappá szentelték 1826. március 9-én az egri főegyházmegye számára. Káplánként szolgált 1826 és 1827 között Makláron. 1827-től az egri Foglarianum aligazgatója, majd szeminárium prefektus és teológia tanár. 1828-tól Pyrker János egri érsek titkára. 1830-tól az egyházjog és egyháztörténet tanára. 1834-ben a bécsi tudományegyetemen teológiai doktorátust szerzett. 1843-tól Tar, 1847-től Nagykovács plébánosa és egyben szabolcsi főesperes. Ugyancsak 1847-től Heves vármegye táblabírája. 1851-től egri kanonok. 1863-tól pankotai, 1866-tól székesegyházi főesperes. 1870-től kispőst. 1873-tól érseki helynök és nagyprépost. 1879-ben dulcinoi választott püspökké és főrendiházi taggá nevezték ki.

Meghalt Egerben, 1889. október 10-én, mint dulcinoi választott püspök, egri nagyprépost és aradi címzetes prépost. Temetésére az egri Szent Rókus temetőben, október 12-én került sor.

Aradi címzetes préposttá 1856. február 9-én nevezte ki I. Ferenc József király.⁸⁹ Ezen titulusát egészen a haláláig viselte.

Érmihályfalvai Miklosovich Alajos⁹⁰ (1889–1895)

Született Komáromban, 1816. június 16-án.

A gimnáziumot Komáromban, a bölcseletet Nagyszombaton, a teológiát pedig Pesten végezte. Pappá szentelték 1839. november 15-én az esztergomi főegyházmegye számára. Először nevelő volt Tatán, a Ghyczy családnál, majd 1840-től tanulmányi felügyelő és helyettes teológiai tanár az esztergomi papnevelőben. 1848-tól az egyháztörténet és az egyházjog rendes tanára a nagyszombati papnevelőben. 1849-től Csúsz, 1861. november 22-től Guta plébánosa, illetve kerületi esperes. 1886. július 26-tól nagyszombati kanonok, majd még ugyanettől az évtől tanítóképző-intézeti igazgató. 1888. február 12-től pozsonyi kanonok.

87 MOL D 55. Geringer császári biztos elnöki iratai. 1850/22315.

88 Lengyel Miklósról l.: Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és aprónyomtatványtár (a továbbiakban: OSzK Péat) Lengyel Miklós gyászjelentése.; MKL VII. 769.; NAGY VII. 92.; *Schematismus cleri archidioecesis Agriensis*. 1856–1890. Eger, 1856–1890. passim.; SZINNYEI VII. 1068–1069.

89 MOL D 46. K. k. Militär und Civil Gouvernement. Civil Section XI. G. 1856/3361.

90 Miklosovich Alajosról l.: OSzK Péat Miklosovich Alajos gyászjelentése.; NÉMETHY 791.; *Schem. Strigon.*, 1888–1896. passim.; SZINNYEI VIII. 1337–1339.; ZELLIGER 331–332.

Meghalt Pozsonyban, 1895. március 1-én, mint pozsonyi mesterkanonok és aradi címzetes prépost. Temetésére a pozsonyi Szent András temetőben, március 3-án került sor.

Aradi címzetes préposttá 1889. december 20-án nevezte ki I. Ferenc József király.⁹¹ Ezen titulusát egészen a haláláig viselte.

*Zandt Ödön*⁹² (1895–1912)

Született Pozsonyban, 1848. november 16-án, Zandt József és Bochtal Ágnes fiaként.

Teológiai tanulmányait Pozsonyban végezte. Pappá szentelték 1872. június 19-én az esztergomi főegyházmegye számára. Káplánként szolgált Szentmihályfán. 1878-tól Egyházaskarcsa adminisztrátora, majd plébánosa. 1888 szeptemberétől a pozsonyi Emericanum igazgatója. 1893. október 12-től pozsonyi kanonok, a pozsonyi esperesi kerület esperese és Pozsony-Belváros plébánosa. 1908-tól pápai prelátus.

Meghalt Pozsonyban, 1912. november 14-én, mint pápai prelátus, pozsonyi olvasókanonok, Pozsony-belvárosi esperes-plébános és aradi címzetes prépost.

Aradi címzetes préposttá 1895-ben nevezte ki I. Ferenc József király.⁹³ Ezen titulusát egészen a haláláig viselte.

*Krucsilák István*⁹⁴ (1913–1915)

Született Kassán, 1844. augusztus 25-én.

Pappá szentelték 1861. július 19-én a kassai egyházmegye számára. Káplánként szolgált 1861 és 1875 között Őrmezőn, Mislókán, Szepsiben, Szerencsen és Gálszécsen. 1875-től Hernádszentistván lelkésze, 1879-től esperesi kerületi beteglátogató, 1882-től Hernádszentistván plébánosa. 1889-től esperesi kerületi jegyző, 1897-től a sóvári esperesi kerület alesperese, majd 1898-tól esperese. 1906-ban áthelyezték a tótsóvári plébániára. 1914-ben nyugállományba vonult.

Meghalt Kassán, 1915. május 31-én, mint nyugalmazott tótsóvári esperes-plébános és aradi címzetes prépost. Temetésére Hernádszentistvánon, június 2-án került sor.

Aradi címzetes préposttá az 1913. év első felében nevezte ki I. Ferenc József király.⁹⁵ Ezen titulusát egészen a haláláig viselte.

91 Prímási Levéltár. Batthyány József prímás egyházkormányzati iratai. Segédkönyvek (a továbbiakban: PL. Batthyány. Skv.) 827. köt. 419. old.

92 Zandt Ödönről l.: NÉMETHY 1038.; *Schem. Strigon.*, 1895–1913. passim.; *Slovenský Biografický Slovník*. VI. kötet. Martin, 1994. 405.; SZINNYEI XIV. 1737–1738.; ZELLIGER 569–570.

93 PL. Batthyány. Skv. 827. köt. 419. old.

94 Krucsilák Istvánról l.: Košický Arcidiecézny Archív. *Circulares dioecesis Cassoviensis pro Anno Domini 1915*. Kassa, 1915. 65.; *A kassai 100 éves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve*. II. kötet. Kassa, 1904. 805.; *Catalogus cleri dioecesis Cassoviensis*. 1908–1918. Kassa, 1908–1918. passim.

95 *Schematismus cleri dioecesis Csanádiensis*. 1913. Temesvár, 1913. 110.

*Evetovics János*⁹⁶ (1915–1923)

Született a Bács vármegyei Bácsalmáson, 1860. május 15-én, Evetovics Dániel és Antunovics Imerka fiaként.

Elemi iskoláit Bácsalmáson, középiskoláit és teológiai tanulmányait pedig Kalocsán végezte. Pappá szentelték 1885. június 26-án a kalocsai főegyházmegye számára. Káplánként szolgált 1885 és 1889 között Bátyán, Bácsbokodon, Katymáron és Bajmokon. 1889-től segédlelkész és hitoktató Baján. 1902-től Bács adminisztrátora, majd 1903-tól plébánosa. 1912-ben a bácstóvárosi kerület országgyűlési képviselőjévé választották. A trianoni békediktátum életbelépése után az egyházmegye jugoszláviai részén maradt.

Meghalt a jugoszláviai Bácsan (szerb nevén Bač), 1923. augusztus 10-én, mint bácsi plébános és aradi címzetes prépost.

Aradi címzetes préposttá 1915. június 27-én nevezte ki I. Ferenc József király.⁹⁷ Ezen titulusát egészen a haláláig viselte.

„Széküresedés” (1924–1930)

*Dr. jur. can. Metzger Márton*⁹⁸ (1931–1945)

Született a Temes vármegyei Temesságon, 1876. január 2-án, a württembergi nemesi családból származó idősebb Metzger Márton és Dietrich Zsuzsanna fiaként.

Elemi- és középiskoláit Temesságon, Szegeden és Temesváron végezte. 1895-ben érettségizett a temesvári piarista főgimnáziumban. 1895 és 1899 között a temesvári papnevelde növendéke volt. 1899. január 18-án szentelték pappá a csanádi egyházmegye számára. Káplánként szolgált 1899 és 1902 között Szőregen, Temeshidegkúton, Újaradon és Nagyikindán. 1902. július 15-től a makói állami főgimnázium hittanára. 1905. október 17-én a budapesti tudományegyetemen kánonjogi doktorátust szerzett. 1910. október 1-étől az aradi állami főreáliskola, majd 1913. október 1-től az aradi m. kir. főgimnáziumban latin- és hittanára és egyben a helyi püspöki internátus igazgatója. A trianoni békediktátum életbelépése után az egyházmegye romániai részén maradt – melynek területéből 1930-ban megalapították a temesvári egyházmegyet – és 1921-ben kinevezést nyert a karánsebesi plébániai élére, mint adminisztrátor. 1923-tól szőrényi (severini) főesperes. 1925-től szentszéki bíró. 1926. szeptember 5-től Temesvár-Józsefváros plébánosa. 1930-ban neve szerepelt az újonnan felállított temesvári- és szatmár-nagyváradai egyházmegyek élére kinevezendő püspökjelöltek között.

96 Evetovics Jánosról l.: GULYÁS-VICZIÁN VII. 834.; K-B. tört. sem. 135., 139., 152., 217., *Leksikon Pisaca Jugoslavije*. II. kötet. h. n. n., 1979. 97., *Ordo officii divini in usum clerum dioecesis Baciensis*. Subotica, 1924. 99.; *Scheamtismus cleri archidioecesis Colocensis et Bacsienis*. 1907–1919. Kalocsa, 1907–1919. passim.; *Status personalis archidioecesis Colocensis et Bacsienis*. 1921–1923. Kalocsa, 1921–1923. passim.; SZINNYEI II. 1471–1472.

97 PL. Batthyány. Skv. 827. köt. 419. old.

98 Metzger Mártonról l.: *Erdélyi Lexikon*. Szerk.: Osvát Kálmán. Oradea, 1928. 193.; *Ki kicsoda? A bán-sági közélet lexikonja*. Szerk.: Damó Jenő. Timișoara, 1931. 212.; MERÉNYI – METZGER, GABRIEL: *Dr. Martin Metzger ist bei den Banatern unvergessen*. In: *Der Donauschwabe*, 1997/10. sz. 8.; PETRI, ANTON PETER: *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*. Marquartstein, 1992. 1260–1261.; *Schematismus cleri dioecesis Timisoaraensis*. 1931–1948. Timișoara, 1931–1948. (a továbbiakban: *Schem. Timis.*) 1931–1948. passim.

Meghalt a romániai Temesváron (román nevén Timișoara), 1945. június 28-án, mint Temesvár-józsefvárosi plébános, szentszéki bíró és aradi címzetes prépost. Temetése a temessági (román nevén Șag) családi sírboltban, június 30-án került sor.

Aradi címzetes préposttá az 1931. év második felében nevezte ki Pacha Ágoston temesvári megyés püspök.⁹⁹ Ezen titulusát egészen a haláláig viselte.

„Széküresedés” (1946-tól)¹⁰⁰

GÁBOR MERÉNYI-METZGER

ONOMASTICON OF TITULAR PROVOSTS IN ARAD (1581–1945)

Present paper introduces the proper name dictionary, in other words onomasticon of the titular provosts at the chapter of Arad (today Arad, Romania).

The provostship in Arad existed for relatively long time from the 12th century to the middle of the 16th century. It was first mentioned in a document in 1197, while the provostship's last publication was issued in 1552.

Although the chapter itself was destroyed in the 16th century, it did not lead to the cessation of the title of provost in Arad. The institution of titular provost was introduced, thus making at least the title itself possible to survive further on as a honorary and laudatory title. This way could it happen that one year after the last actual provost had died, in 1581 King Rudolph I conferred the title of titular provost of Arad on László Teperusith, prebend of Zagreb.

Between 1581–1945 23 meritorious churchmen obtained this honorary title. Among them – to mention only the most well-known –, Demeter Naprágyi and Bálint Lépes, later archbishops of Kalocsa, Pál Dávid, bishop of Veszprém, and György Mártonffy, later bishop of Transylvania, together with the prebend of Esztergom, the martyred István Dobis could be mentioned.

Since the last titular provost, Márton Metzger, parson of Temesvár-Józsefváros (today Timișoara, Romania) died in 1945, the “seat of the provost” has remained unoccupied. However, its title could still be conferred in the Roman Catholic diocese of Temesvár.

---

99 *Schem. Timis.*, 1934. 70.

100 Dr. Franz von Klimstein temesvári püspöki levéltáros irásbeli közlése (Timișoara, 2003. június 26.)

1. Az aradi társaskáptalan
XIV. századi pecsétje

2. Az aradi társaskáptalan
XVI. századi pecsétje

3. Az aradi társaskáptalan templomának romjai

Nos Maria Theresia, Memoria Comenda-

mus y Quod Nos indulta pre-
claris Virtutibus, Singulari item
Doctrina, ac Cauditione, et ex-
emplari Vita Conversatione Cele-
stis, et imis Animi Dotibus,
et Qualitatibus Fidelis Noster
Honorabilis Spectabilis item
et Magnifici Cij Cajetani
a Sauer Cathedralis Cilegide
vacantis Canonici et Tabula
Nostre Regie Iudicariæ Præses
Apertior, quibus ipsum ab Alti-
tudo insignitum et ornatum
esse et f. Dedigna non nullorum
Fidelium Nostrorum Relatione
bigne Cognovimus; Sed et in
perulicem Profegimur hunc,
~~et sedulam iuxta ac indefectam~~
~~ipsius in Cilegia Orthodoxa~~
~~imponere speciem, Eundem~~
Cum Cajetanum a Sauer non
quam Personam idoneam, et
de Cilegia D.C. benemeritam,
Nobis, hoc Nomine gratam
et acceptam ad Proposituram
sancti Martini de Oro sub
Iurisdictione sacre memorati
Regni Nostri Hungarici Coronæ
ejusdem de Jure et, ~~et~~
vacantem Authoritate Juris
Patronatus Nostri Regis, quod
generaliter in omnibus phta-
ti Regni Nostri Hungarici, et
partim ei ameyaru Cilegij

6. iulii
R. i. p. V. C. L. 2
Alma

Vep

Lit. B.
H. 12 Protocoll Page 488.

DE JUDIC. 178

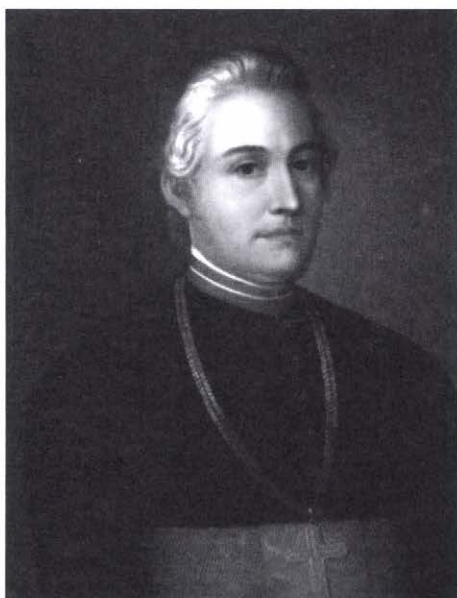
Carony
4

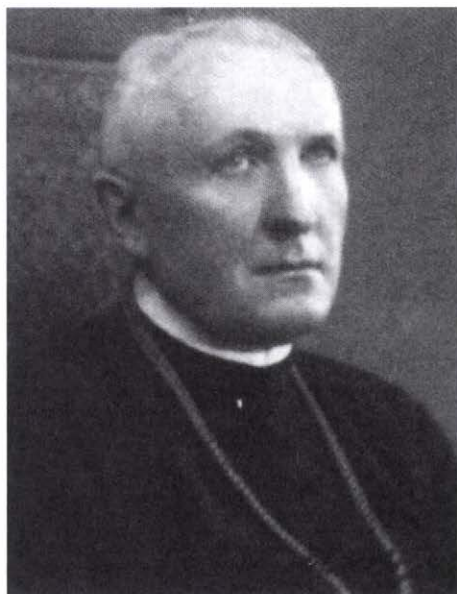
195

10. Báró Mártonffy György

11. Dr. Schrott József

12. Dr. Metzger Márton

NÉMETH LÁSZLÓ

ADALÉKOK A RÓMAI MAGYAR LELKÉSZSÉG TÖRTÉNETÉHEZ
ELSŐ RÉSZ: 1945–1963*

Rómában a magyar lelkipásztorkodás, mint a jelenben, úgy a múltban is szorosan kötődött a Pápai Magyar Egyházi Intézethez (rövidítve: PMI).¹ Elég idézni Luttor Ferencnek,² az Intézet rektorának az 1942–1943-as tanulmányi évről írt jelentését: „Az Intézet ez évben is gyűjtőhelye volt a Rómában hivatalos beosztásban vagy tanulmányi célból tartózkodó magyar egyháziaknak, kiket minden második hónapban báró Apor Gábor követ úr öccselenciája is vendégül látott. ... Vasárnapokon és ünnepeken az Intézet kápolnájában misét mondottunk az akadémia tagjai számára.”³ A második világháborút követő években az Intézet hivatalosan is központja lett a Rómában élő magyarok, a Rómába, illetve Olaszországba menekült magyarok lelkipásztori ellátásának. A tanulmány célja, hogy a rendelkezésre álló források alapján bemutassa a Rómában végzett lelkipásztorkodás történetét 1945-től 1963-ig.⁴ Elkerülhetetlen, hogy szót ejtsünk a menekültek lelkipásztori ellátásáról is, de ezt csak érintőlegesen tesszük, oly mértékben, amennyire az hozzákapcsolódik szorosan vett

* Reflexiókat, kiegészítéseket, adatokat a szerző szívesen fogad az alábbi címen: Németh László, Via Giulia, 1 – 00186 Róma, Italia vagy e-mailen: pmiroma@freemail.hu

1 Történetéhez lásd: BEKE MARGIT: *A Pápai Magyar Egyházi Intézet megalapítása és első évei Rómában (1929–1945)*. és CSORBA LÁSZLÓ: *A Pápai Magyar Egyházi Intézet Rómában 1945-től napjainkig*. In: *Száz év a magyar-olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos kulturális és egyházi Intézetek Rómában (1895–1995)*. Bp., 69–73. és 75–94.

2 Luttor Ferenc 1886. március 26-án született Székesfehérváron és 1953. április 28-án hunyt el Buenos Airesben. 1929-től 1947-ig a Római Magyar Intézet keretében működő Papi Osztály, majd a Pápai Magyar Intézet rektora volt. Az Intézet létrejötte, egyenletes és impozáns fejlődése neki köszönhető. Lásd: *A magyar emigráns irodalom lexikona*. Szerk. NAGY CSABA Bp., 2000. 638. CSORBA LÁSZLÓ: i. m. 75.; MESTER ISTVÁN: *Katolikus Szemle* 5(1953) 1. szám 22. particédula és alakját méltató olasz újságcikkek PMI 30/1953.

3 Lásd: PMI 25/1943. A szentszéki követség történetéhez Lásd: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000*. Szerk. ZOMBORI ISTVÁN Bp., 2001. Apor Gábor követ 1938. december 24-én kapta kinevezését, megbízó levelét pedig 1939. január 19-én adta át. Lásd: *Magyarország és a Szentszék*, 70. és ott a 101-es jegyzet. Életrajzát Lásd: MAGYARY GYULA: Báró Apor Gábor 1889–1969. *Nekrológ*. *Katolikus Szemle* 21(1969) 1. szám 65–66. és *Magyar Katolikus Lexikon I. Bp., 1993.* 344–345. Mindkét életrajzban úgy szerepel, hogy Magyarország 1944. március 19-i német megszállása után lemondott követi beosztásáról. Az újabb kutatások ezt nem erősítették meg. Lásd: *Magyarország és a Szentszék* i. m. 73–74.

4 A külföldön élő magyarok lelkipásztori ellátásának történetét dolgozzák fel BORÓVI JÓZSEF könyvei. A sorozat első kötete „A szörványban élő magyar katolikusok lelkigondozásának története, Bp., 2000, átfogó képet ad a témáról, a további kötetek az egyes országokat veszik sorra. Olaszországhoz még nem

témánkhoz, azaz amennyiben abban érintve voltak a római magyar lelkészek, illetve a Pápai Magyar Intézet növendékei. A tanulmány címe jelzi, hogy a római lelkipásztorkodás történetének itt csak a főbb vonalai kerülnek bemutatásra, mert még számos levéltári kutatást és további adatgyűjtést kell elvégezni ahhoz, hogy e történet megközelítőleg teljes legyen. Mégis hasznosnak tűnik a már meglévő adatok közreadása.

Mindszenty József a háborút követően kinevezett új esztergomi érsek⁵ nagy figyelmet szentelt a külföldre szakadt magyarok lelkipásztori ellátásának. Székfoglalását követően 1945. december első napjaiban járt Rómában. December 8-án fogadta őt XII. Pius pápa, akitől kérte, hogy a Szentszék támogassa a Németországba és Ausztriába menekült magyarokat. Másnap, december 9-én a Pápai Magyar Intézet kápolnájában mondott szentmisét, amelyen részt vett báró Apor Gábor volt szentszéki követ és munkatársai is. A jelenlévőknek többek között ezt kötötte lelkükre: „Szeressétek egymást ... szeressétek a hazát, amely ezer sebből vérzik ... Ti, itt Rómában, az ínséget szenvedő magyarok felkarolásával! Vigyázzatok minden árva magyarra, mint a szemetek világára, és ne múljon el egyetlen nap, hogy valamelyik árva falevélre jótéteményt ne írtatok volna, mert a magyar fa leveleit messze elhordta a világfergeteg.”⁶ A primás utazásáról a Püspöki Konferencia december 20-i ülésén tájékoztatta a Püspöki Kar tagjait.⁷ Pár hónap múlva 1946. februárjában, bíborossá történő kreálása alkalmával ismét Rómában járt. Ekkor újra tárgyalt a magyar kolónia vezetőivel a menekültek ügyéről, illetve tájékozódott a Rómában élő magyarok lelkipásztori ellátásáról. A megbeszéléseket követően a menekülteket személyesen is felkereste Bolognában, Reggio Emiliában, Riminiben és San Pastoréban. Emlékirataiban erről így ír: „Szeretettel és bizalommal fogadtak és én igyekeztem megtenni érdekükben, amit tudtam, a hatóságoknál és a segítségnyújtóknál.”⁸ Látogatását követően a Vatikántól ideiglenesen a Tiberis szigetén lévő Szent Bertalan templomot kérte azzal a céllal, hogy ott majd egy magyar pap lelkiileg gondozhassa a Rómában élő magyarokat, végleges megoldásul pedig a Santo Stefano Rotondót kérte.⁹

érkezett el a sorozat. Az olaszországi lelkipásztorkodás történetéhez értékes adatokkal szolgál SZARVAS BÉLA tanulmánya, aki a milánói magyar közösség oszlopos tagja volt: *A szórványban élő katolikus magyarság pasztorációja Olaszországban: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1995/3–4. 237–241: *A szórványban élő katolikus magyarság pasztorációja Olaszországban (Kiegészítés)*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1996/3–4. 225–227. Nagyrészt az általunk tárgyalt időszakot követő évek történetét tárgyalja.

5 Mindszenty József bíboros 1892. március 29-én született Csehimindszenten és 1975. május 6-án halt meg Bécsben. Érseki beiktatása Esztergomban 1945. október 2-án volt. Lásd: LIPTHAY ENDRE: *Mindszenty József életrajzi kronológiája*. In: Mindszenty József emlékezete. (Studia Theologica Budapestinensia 13.) Szerk. TÖRÖK JÓZSEF, Bp., 1995. 170. Személyére vonatkozó alapvető forrás MINDSZENTY JÓZSEF: *Emlékirataim*. Bp., 1989. 4. kiadás. Alakját, működését legátfogóbban Mészáros István dolgozta fel. Bibliográfiáját lásd: MÉSZÁROS ISTVÁN: *Állok Istenért, egyházért, hazáért. Írások Mindszenty bíborosról*. Bp., 2000. 219–220.

6 Lásd: MINDSZENTY i. m. 108–110.

7 Lásd: A Magyar Katolikus Püspöki Tanácskozás története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a bevezetőt írta BEKE MARGIT, Köln-Bp., 1996. 65–66. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesia XIV.) (A továbbiakban: BEKE MARGIT i. m.)

8 MINDSZENTY JÓZSEF i. m. 113.

9 Lásd: Magyar Katolikus Püspöki Kar, 1945. december 20-i ülése, 6 pont. BEKE MARGIT i. m. 67, BORÓVI JÓZSEF i. m. 45–46. A Szent Bertalan templomra azért eshetett a választás, mert ott őrzik az

Személyes benyomásai és tárgyalásai vezettek oda, hogy rövidesen jelentős lépések történtek a római magyar lelkipásztorkodás érdekében. E kérdéssel azért foglalkozott személyesen a bíboros, mert a Szent László Társulatnak,¹⁰ amelynek feladata volt a külföldön élő magyarok lelkipásztori ellátásáról való gondoskodás, Olaszország nem tartozott illetékességi körébe.¹¹

Mindszenty József bíboros elképzeléseinek megvalósítása érdekében a Pápai Magyar Intézet élére új rektort küldött Péterffy Gedeon esztergomi egyházmegyei pap személyében, aki a magyar kolónia lelkipásztori ellátását is a kezébe vette.¹² Az új rektor hivatalát elődjétől, Luttor Ferentől 1947. január 15-én vette át.¹³ Az átadás – átvétel alkalmával felvett jegyzőkönyvben lelkipásztorkodásról nem esik szó. Az új rektor első jelentését április 4-i keltezéssel küldte a bíborosnak és a Magyar Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumnak.¹⁴ Ebben az alábbiakat írja: „Mint a Magyar Egyházi Intézet igazgatója külön tekintetbe vettem munkásságomnak papi jellegét és ezért egyik célkitűzésemként szerepel, amit már részben sikerült is megvalósítani, hogy a római Magyar Egyházi Intézet a magyar nemzeti templomnak tekinthető Santo Stefano Rotondo ősi bazilika mellett legyen a lelkiileg szétesett római magyarságnak lelki központja. Így rendeztünk közös koloniális szentmisét az egész magyarság számára, valamint nagybőjti lelkigyakorlatokat az intézet kápolnájában, amelynek befejeztével közös reggelin láttuk vendégül a megjelenteket. Káros lelki ellentétek feloldásához mindezek jelentős mértékben hozzájárultak.” A rektor a május havi működésről szóló jelentésében¹⁵ az Intézetre háruló újabb feladatról ad tájékoztatást: megkezdték a Rómában élő magyar papok rendszeres találkozóit. A találkozókat 1949-től kezdve minden hónap első csütörtökén tartották,¹⁶ több-kevesebb rendszerességgel egészen 1964-ig, amikor az emigráns magyar papok az Intézetet átadták a Magyar Katolikus Püspöki Karnak.¹⁷

Esztergomi Főegyházmegye védőszentjének, Szent Adalbertnek ereklyéit. A Santo Stefano Rotondo visszavételére vonatkozó iratot Lásd: az esztergomi Prímási Levéltárban (rövidítve: PL) 4514/1948. A templom visszakérésének ötletét Luttor Ferenc vetette fel 1945. december 5-én kelt levelében. Ezt követően, december 10-én Mindszenty bíboros P. Norbert de Boynes S. J.-nek, a Jezsuita Rend Vicarius Generalisának írt levelet a S. Stefano Rotondo ügyében, amit Luttor közvetítésével küldött el. Lásd: az idézett iratcsomóban 4038/1945. sz. irat.

10 A Szent László Társulat 1861-ben alakult a külföldön élő magyarok lelkipásztori feladatának ellátására. A II. világháború után, a kommunisták uralomra jutását követően ellehetetlenülése miatt 1950. december 12-i közgyűlésén feloszlatta önmagát. Történetéhez Lásd: SZARVAS BÉLA: *A Szent László Társulat 90 éve és a szórványban élő magyarok pasztorációja* c. tanulmánya. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1994/3–4. 237–241. és BORÓVI JÓZSEF i. m. 15–59.

11 Lásd: BORÓVI JÓZSEF i. m. 36.

12 Péterffy Gedeon 1912. augusztus 7-én született Budapesten Lásd: NAGY CSABA i. m. 788. Pappá 1936. június 21-én szentelték Esztergomban. 1936–1938 között a Pápai Magyar Intézet ösztöndíjasa volt. Lásd: *Esztergomi sematizmus* 1982. Esztergom, 368. és NÉMETH LÁSZLÓ: *Mindszenty József bíboros levelei a Pápai Magyar Egyházi Intézetben*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1999/1–2. 231–232. Rómában az Angelicumra járt, morálist hallgatott, feltehetően 1937 őszén laureát szerzett. Lásd: A Római Kir. Magyar Akadémia Papi Osztálya, Tagjai-Munkatervük 1929-től. Megtalálható a PMI irattárában, a személyi lapok dobozában. Életének további alakulásáról Lásd: itt a 154-es jegyzetet.

13 Lásd: átvételi jegyzőkönyv PMI 2/1947.

14 Lásd: PMI 25/1947.

15 PMI 49/1947 kelt: 1947. június 8.

16 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. november 1. 11.

17 Az Intézet átadásának körülményeire vonatkozóan lásd: CSORBA LÁSZLÓ i. m. 87 kk., az 1964-es megállapodás körülményeit világítja meg Agostino Casaroli bíboros visszaemlékezései. Lásd: AGOSTINO

Az Intézet rektorának kezdeti lépéseit konkrét intézkedések követték. Mielőtt erre rátérnénk, szólni kell röviden a menekültek lelkipásztori ellátásáról is.

A II. világháborút követően egyházi részről menekültekkel elsősorban a Pápai Segély akció (Pontificia Commissione di Assistenza)¹⁸ foglalkozott. Segítséget nyújtott a kivándorláshoz, illetve anyagi támogatást is adott hajójegy vásárlásához. A szervezetnek magyar osztálya is volt, amelynek az élére Mindszenty József bíboros jelölésére P. Mészáros György OFM¹⁹ került az erdélyi ferences rendtartományból.²⁰ Rómából történő elhelyezését követően átmenetileg Galov József Sch.P.²¹ lett a főtitkár, aki a Piarista Generalitián lakott,²² tőle pedig Vajda Ferenc szatmári egyházmegyes pap vette át a magyar tagozat vezetését.²³ A magyar menekültek elhelyezése érdekében XII. Pius pápa és néhány római magyar, köztük báró Apor Gábor szentszéki magyar követ hathatós támogatásával 1945. júliusában, a Collegium Germanicum et Hungaricum, San Pastorében lévő villájának egy részében létrehoztak egy Magyar Otthont, ahová a Cinecittában lévő táborból vitték át a magyar fiatalokat. Egyszerre 50–60 magyar menekült élt itt. A katolikus ünnepeken mind részt vettek a szentmisén, volt énekkaruk. Az Otthonban élő protestánsok is tartottak vallásos órákat.²⁴ Az Otthon létrejöttét örömmel üdvözölte a Magyar Katolikus Püspöki Kar.²⁵

Az Olaszországban élő menekült magyarok informálására, lelki táplálására jelentette meg a Ferences Rend 1946-ban a „Magyar Harangok, Az Olaszországi Menekült Ma-

---

CASAROLI: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. Bp., 2001. 136–151, különösen 138.

18 A Pontificia Commissione di Assistenza-t XII. Pius pápa 1945-ben a Pontificia Commissione Profughi és a Pontificia Commissione Assistenza Reduci egyesítéséből hozta létre az Államtitkárságon, menekültek és hontalanok támogatására. Lásd: NICCOLI DEL RE: *Commissioni Pontificie in: Dizionario Ecclesiastico*. Torino, 1953. 679. és BORÓV JÓZSEF i. m. 93.

19 Mészáros György OFM 1916. szeptember 26-án született Győrön, Arad megyében. Vajdahunyadon végezte a teológiai tanulmányait. 1942–1947 között Rómában, az Antonianumon tanult, majd miután nem térhetett haza Erdélybe, a rend amerikai kuszódijába küldték. 1994-ben hazatért Erdélybe, jelenleg Kolozsváron él. Bojte Mihály személyes közlései.

20 Nincs pontos adat arra vonatkozóan, hogy mettől meddig látta el ezt a feladatot. Annyi biztosnak tűnik, hogy Mindszenty József esztergomi érseki kinevezését követően (1945. október) és 1947. szeptembere között, mert ekkor valószínűleg már nem volt Rómában, Mester István ugyanis nem említi azok között a papok között, akikkel megérkezése után felvette a kapcsolatot. Lásd: Mester István beszámolója a római magyar lelkeség megszervezéséről és működéséről 1947. IX. – 1948. II. PL 2481/1948.

21 Galov József Sch.P. 1899. március 15-én Nagybecskón (Máramaros) született és 1951. április 7-én halt meg Puig d'Olenában, egy szanatóriumban. 1914-ben Vácott lépett be a piarista rendbe. 1922. július 2-án szentelték pappá. Több alkalommal járt Rómában: 1939–1940, és 1945–1947 között a piaristák Monte Marion lévő teológiai főiskoláján tanított teológiát és egyházjogot. Rómából 1948-ban Barcelonába távozott. Sírja ott található a piaristák kriptájában. Lásd: LÉH ISTVÁN Sch.: P.-KOLTAI ANDRÁS: *A Magyar Piarista Rendtartomány történeti névtára 1666–1997*. Bp., 1998. 124. (METEM-könyvek 21.).

22 Lásd: Magyar Harangok 1(1946) 4. szám 11.

23 Vajda Ferencről Lásd: itt a 67. jegyzetet.

24 Lásd: Magyar Harangok 1(1946) 4. szám, 18–19. Magyar Otthon San Pastorében. A menekültekről Vajda Ferenc gondoskodott, kezdetben mint papnövendék, később pedig mint római magyar lelkes. Lásd: Római Magyar Kurír 1949. augusztus 1. 8.

25 Lásd: Magyar Katolikus Püspöki Kar 1945. december 20-i ülés, 6. pont: „... (San Pastorében) 600 magyar, köztük 40 magyar levente talált menedéket. Négy szatmári irgalmas nővér a gondozójuk.” BEKE MARGIT i. m. 67.

gyarok Lapja” c. értesítőt.²⁶ Kezdetben Rómában adták ki,²⁷ majd a szerkesztőséget 1947-ben áthelyezték Monzába,²⁸ a folyóirat alcíme pedig “Hontalan Magyarok Lapja” lett. Évente négy szám jelent meg. A folyóirat igyekezett közreadni a fontosabb hazai híreket, beszámolt a menekülttáborok életéről, a hazájuktól elszakadtakat próbálta vigasztalni magyar versekkel és novellákkal, valamint hasznos információkkal szolgált a kivándorláshoz. A folyóirat Európa országain kívül eljutott Brazíliába és Argentínába is.²⁹

Mester István 1947–1948

Az új rektor, Péterffy Gedeon első jelentését megelőzően már azzal fordult a prímáshoz, hogy önálló római magyar lelkész kinevezését kérje.³⁰ A bíboros a kérést teljesítette és Czapik Gyula egri érsek hozzájárulásával³¹ 1947. március 24-én Mester István egri teológiai tanárt³² prezentálta erre a feladatra Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternek.³³ Levelében kifejezésre juttatta, hogy a maga részéről minden támogatást meg kíván adni a mindenkori magyar lelkésznek, elhelyezését pedig a Collegium Hungaricumba kéri.³⁴ A lelkész várható feladatairól a rektor április 18-án Mester Istvánnak írt levelében így számol be:³⁵ „az első és legfontosabb dolog a magyar kolóniának és a lelkileg szétesett, pártokra szakadt itteni magyarságnak legalább vallási alapon történő összefogása. Koloniális mise, ájtatosságok tartása, magyarok egyházi ügyeinek, pl. házasság intézése lenne a hivatalos keret, egyébként olyan családi pasztoráció formájában lenne a munkád. Bizonyos elő munkákat már én is végeztem, pl. van már kb. 30 Új Ember előfizetőm Rómában és ezen az alapon lehetne még tovább haladni. Azt hiszem, a tanulmányaidat ez egyáltalán nem zavarná, hiszen a

26 A Pápai Magyar Intézet könyvtárában az 1946-48-as évek bekötött példányai lehetők fel. BORBÁNDI GYULA: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Bp., 1992: nem tesz említést róla. NAGY CSABA i. m. 644. ezen a néven egy ausztráliai irodalmi folyóiratot említ.

27 A kiadó székhelye Rómában a Via Merulana 124. szám alatt volt.

28 Lásd: Magyar Harangok 2(1947) május 25: a szerkesztőség székhelye Santuario Madonna delle Grazie.

29 Lásd: Magyar Harangok 3(1948) január 31.

30 Lásd: Mester István levele Péterffy Gedeonnak 1947. április 10. PMI 37/1947.

31 Lásd: Czapik Gyula érsek 1947. március 14-én kelt levelét PL 1735/1947 aktában.

32 Mester István pápai prelátus 1917. augusztus 20-án született Kassán, 1984. június 6-án halt meg Rómában. 1941. június 15-én szentelték pappá. Egerben teológiai tanár volt majd érseki szertartó. Rómában tanulmányai befejeztével a Pápai Magyar Intézet vicerektora volt, majd pedig a Szent István Alapítvány második elnöke. Lásd: NAGY CSABA i. m. 687. és DIÓS ISTVÁN: *Mester István. Magyar Katolikus Lexikon* VIII. Bp., 2003. 994. Sirja a Vatikánban, a Campo Santo Teotonico-ban volt 1994-ig, amikor földi maradványait hazaszállították és Egerbe, a bazilika altéplomába temették el 1994. november 12-én. Lásd: *Mester István újratemetése Egerben és MIHÁLYI GÉZA: Római évek. Új Ember* 1994. december 4. Az újratemetésről egyik lexikon sem tesz említést.

33 Az első kapcsolatfelvétel között lehetett ez a levél, hiszen Ortutay 1947. március 14-én vette át a miniszteri posztot Keresztúry Dezsőtől. Lásd: MÉSZÁROS ISTVÁN: *Pannonia Sacra. Mindszenty tanulmányok*. Bp., 2002. 120. A hercegprímás és a miniszter viszonyához Lásd: MÉSZÁROS ISTVÁN: *Mindszenty és Ortutay. Iskolatörténeti vázlat: 1945–1948* Bp., 1989.

34 NÉMETH LÁSZLÓ i. m. 11–12. sorszámu levelek.

35 PMI 37/1947, a levél megtalálható a PL 1735/1947-es aktában.

hétköznap délelőttök mindig szabadok lennének, akkor ugyanis senki sem közelíthető meg és inkább vasárnap délelőtt és egy-két hétköznap délután és estét kellene feláldoznod erre.” A levél második részében szó van egy magyar iskola megszervezésének tervéről, amelyben esetleg biztosítani kellene a hittan tanítását. Az Intézet működéséről készített április havi jelentés, amely május 4-én kelt, ismét foglalkozik a jövőendő magyar lelkész személyével: eszerint a lelkész elhelyezése megoldható az Intézetben és fontos, hogy olyan személy lett a római magyar lelkész, akinek vannak otthoni kapcsolatai.³⁶

A II. világháború utáni első kinevezett római magyar lelkész, Mester István, egri teológiai tanár 1947. augusztus 15-én érkezett meg Rómába.³⁷ Az 1947–1948 tanévre állami ösztöndíjat nyert, és a Pápai Gergely Egyetemre a kánonjogi fakultás rendes hallgatójaként iratkozott be.³⁸ Az egyetemi tanulmányok megkezdésével párhuzamosan felvette a kapcsolatot a Rómában élő magyar papokkal, akiktől értékes tanácsokat kapott, majd október elején jelentkezett tisztelgő látogatásra Mons. Luigi Traglia Vicegerenténél,³⁹ aki tudomásul vette kiküldetését és megadta neki a gyóntatási joghatóságot.⁴⁰ A kezdeti lépések után a magyar kolónia tagjait októberben értesítette kinevezéséről.⁴¹ A nyomtatott beköszöntőben működésének célját így fogalmazta meg: „A Hercegprímás Úr Őeminenciájától nyert, megbízatásom értelmében azért fogok dolgozni, hogy a római katolikus magyarság egységben és szeretetben megtalálja önmagát és Egyházunk s hazánk javára értékes támaszt jelentsen.” A köszöntésen túl lelkészi működésére vonatkozó hasznos tudnivalókat is közölt. Eszerint fogadóórát minden hétfőn délután 4 órakor tartott az Intézetben, és két helyen hirdetett misét vasár- és ünnepnap, az Intézet kápolnájában 10 órakor, és a primás szándékai szerint⁴² a Tiberis szigetén lévő San Bartolomeo templomban 9 órakor. Szentgyónást a szentmisék előtt lehetett végezni, illetve a Szent Péter bazilika magyar gyóntatójánál, aki ekkor P. Monay Ferenc minorita volt.⁴³

36 PMI 34/1947.

37 Lásd: Mindszenty bíborosnak írt levele 1947. augusztus 16. PL 6035/1947.

38 Lásd: Jelentés Mindszentynek az 1947. november 3-án lefolytatott házi értekezletről 1947. november 10-én PMI 84/1947. A jelentés nem tesz említést a lekipásztori munkáról.

39 Luigi Traglia 1895. április 3-án született, 1937. január 6-án szentelték püspökké. A Palesztinai Cesarea c. püspökeként Róma vicegerenteje volt. Lásd: *Annuario Pontificio* 1947, Città del Vaticano, 1947. 424.

40 Lásd: Mester István beszámolója a római magyar lelkészség megszervezéséről és működéséről 1947. IX -1948. II. PL 2481/1948: a következő magyar papokkal lépett érintkezésbe: P. Monay Ferenc, apostoli gyóntató, Magyary Gyula egyetemi tanár, P. Gallus Tibor S.J., P. Borsányi Balázs OFM.

41 A meghívót Lásd: a PL 2481/1948 Római magyar lelkészség jelentései címet viselő aktában.

42 Lásd: itt a 9-es jegyzet.

43 P. Monay Ferenc minorita szerzetes pap 1878. december 22-én született Nagybányán, és 1964. május 22-én halt meg a Vatikánban. Teológiai tanulmányait a római Gergely Egyetemen végezte. 1901-ben Rómában szentelték pappá. 1922-től volt a Szent Péter bazilika gyóntatója. Lásd: NAGY CSABA i. m. 707. Sajtát kiadásában 1956-ban jelentette meg *A Római magyar gyóntatók* c. művét. Fényképe látható RÁKOS B. RAYMUND: *Huszoney év Itáliában*. Róma, 1968. 7. Szerzetesi fogadalom tételének 50. évfordulóját 1949. december 8-án ünnepelte Lásd: *Római Magyar Kurír* 1950. január 10. 8. 1947-ben minden kedden, pénteken, vasár- és ünnepnap délelőtt 8-11 óráig gyóntatott. 1958. december 22-én 31 évi szolgálat után vonult nyugdíjba. Lásd: SZENTPÉTERI LAJOS: *Az Egyház élete*. Katolikus Szemle 11(1959.) 1. szám 67. és nekrológiát NYISZTOR ZOLTÁN: *Monay Ferenc, Minorita atya emlékezete*. 16(1964) 2. szám 147.

Az új lelkész november 2-án, vasárnap mondta az első misét a magyar kolónia részére a Pápai Magyar Intézet kápolnájában, amely zsúfolásig megtelt, kb. 50-en voltak. Ott volt Velics László követ is.⁴⁴ Halmos József, Rómában élő magyar tenorista énekelt harmónium kísérettel. A szentmisét a jelenlévők elhunyt szeretteiért ajánlották fel. Minderről a magyar sajtó is beszámolt.⁴⁵ Ettől kezdve a halottak napi mise, illetve a Rómában élők hazai földben nyugvó szeretteiről való megemlékezés a római magyar kolónia életének évről-évre visszatérő eseménye lett. A Rómában elhunyt magyarokat a Verano-i temetőben temették el az idegenek részére fenntartott részlegben, tíz év után pedig a holttesteket exhumálták és közös sírba helyezték.⁴⁶

Az első miséről szóló tudósítás megjelenésének napján Péterffy Gedeon rektor Czapik Gyula egri érseknek levélben jelezte, hogy a kinevezett magyar lelkész dicséretes buzgósággal végzi a lelképásztori munkát.⁴⁷ Ezzel indult el a háború után a magyar kolónia részére a rendszeres szentmisék tartása. Mester István karácsonyra küldte újabb értesítő levelét, amelyben a Pápai Magyar Intézetbe éjféli misére, karácsony másnapján a de. 10 órai búcsúi misére a Santo Stefano Rotondoba, valamint december 31-én év végi hálaadásra az Intézet kápolnájába hívta a kolónia tagjait.⁴⁸ A következő évben Péterffy Gedeon kezdeményezését folytatva 1948. nagyböjtjében három napos lelkigyakorlatot szervezett, amelyet Alszeghy Zoltán S.J.⁴⁹ tartott az Intézet kápolnájában.⁵⁰ Ezen kb. 30–35-en vettek részt alkalmanként. A lelkigyakorlatot követően virágvasárnap közös szentáldozás végeztek. Nagyböjt elején kezdeményezte a stációs templomok látogatását is a Pápai Magyar Intézet növendékeinek a segítségével.⁵¹ A végzett munkáról közvetlenül informálta a magyar primást.⁵² Első részletes jelentését 1948. február 29-én küldte meg, amelyhez – az utókor szerencséjére – számos mellékletet csatolt.⁵³ Jelentésének elején leírja a lelkészség szervezésének történetét, majd pedig részletesen bemutatja a lelkészség alanyait, akik tulajdonképpen a Rómában élő katoli-

44 Velics László, 1890. április 20-án született Drezdában és 1953. február 23-án halt meg Kálban. 1913-ben Bécsben lépett külügyi szolgálatba. 1917-től a külügyminisztériumban dolgozott, müncheni főkonzul volt, berni, majd athéni követ. 1944-ben a megszállt Athénból Törökországon keresztül Egyiptomba menekült a szabad görög kormányhoz. 1946-tól ismét Budapesten a külügyminisztériumban működött. Lásd. VELICS LÁSZLÓ in: *Magyar Életrajzi Lexikon II. kötet*. Bp., 1969. 982. Utódjának a leírása szerint, akit 1948. március 26-án neveztek ki, Velics 1947 őszétől volt követ Rómában. Lásd: TOLNAI GÁBOR: *Szóbeli jegyzék*. Róma, 1949–1950 Bp., 1987. 24, 28–32. 1950 (Tények és tanúk) Az adatokon túl érdekes leírás található itt Velics László személyéről is.

45 A meghívó megtalálható a PL 2481/47 sz. aktában, valamint a PL 2767/1947-es aktában van egy folyóiratból kitépett beszámoló, amelyen tollal szerepel a dátum, november 12.

46 Lásd: A Római magyar Egyházközségi Tanács felhívása a Tanács 1966. március 10-i ülését követően. Frank Miklós lelkész értesítői a Lelkészség iratai között a PMI-ben.

47 Lásd: PMI 86/1947.

48 Meghívó levelet Lásd: PL 2481/1948.

49 Alszeghy Zoltán S.J. 1915. június 12-én született Budapesten, és 1991. május 18-án halt meg Rómában. A Verano-i temető jezsuita sírboltjában nyugszik. A Pontificia Università Gregoriana egyetemi tanára volt, 1953–60 között a hittudományi kar dékánja. Lásd: NAGY CSABA i. m. 18. és *Magyar Katolikus Lexikon I.* Bp., 1993. 196. Ez utóbbi szerint 1912-ben született és június 10-én halt meg.

50 A lelkigyakorlatot meghirdették az Osservatore Romano 1948. március 15–16-i számában.

51 Lásd: lelképásztori értesítő, PL 2481/1948, az értesítőn tévesen szerepel a dátum 1948 helyett 1947 február hó.

52 Lásd: PMI 16/1948 PMI házi értekezlet. A feljegyzés 1948. február 20-án kelt.

53 Lásd: PL 2481/1948.

kus vallású magyarok, akik között a jogi keret híján a magyarul való érzés az egyedüli összetartó erő. Az Assistenza Pontificia Ungherese irodájában Olaszországban kb. 2.000 menekült magyart tartottak nyilván. Közülük becslések szerint kb. 300–400 élt Rómában. A letelepedett magyar családok száma kb. 150 volt. Róluk kartoték készült. Minden társadalmi réteg képviselve volt, a többséget az olaszokhoz férjhez ment magyar asszonyok tették ki. A lelkipásztori munka nehézségeit tárgyaló harmadik részben utalás történik arra, hogy a magyarok szétszórta élnék Rómában, és ez megnehezíti összegyűjtésüket. A vegyes családokban a gyerekek alig beszélnek magyarul, a többség beépült már az olasz plébániai keretbe. Mester István nagy hangsúlyt helyezett a családlátogatásokra, amelyeket örömmel fogadtak, kb. 30 családot látogatott meg, és ezt tekintette jövőbeni legfontosabb feladatának. A lelkeszi jelentésre Mindszenty bíboros április 3-án küldött választ, amelyben javasolta, hogy negyedévenként szervezzen körzeti misét, amelyen hirdessék ki a központi magyar miséket. A misék végzésébe pedig vonják be a Rómában élő magyar papokat, illetve tudatta, hogy a jelentést továbbította Shvoy Lajos székesfehérvári püspöknek, a Szent László Társulat elnökének.⁵⁴ Mester a második félévi munkáról szeptember 14-i keltezéssel küldte meg beszámolóját, amelyet ez alkalommal ő maga megküldött Shvoy Lajos püspöknek is.⁵⁵ Beszámolójához ismeltelen mellékelte a lelkipásztori értesítőket, meghívókat. Ezek alapján az alábbi programokra került sor:

- március 19-én, Mindszenty bíboros névnapján, bíborosi címtemplomában, a Santo Stefano Rotondóban volt délelőtti szentmise, délután pedig stációs körmenet,
- májusi litániákat tartottak a Pápai Magyar Intézet kápolnájában este fél 8 órakor, amelyen többnyire a Római Magyar Akadémia lakói vettek részt,
- május 2-án az Aventinuson lévő Santa Sabina-templomban, a Domonkos Rend III. rendjének volt nemzetközi kongresszusa, amelyen a központi téma Árpád-házi Szent Margit szentté avatása volt,
- június 6-án 10 órakor Hamvas Endre csanádi püspök⁵⁶ római látogatása alkalmával kb. 60 fő részvételével tartottak szentmisét az Intézet kápolnájában,
- augusztus 20-án, 10 órakor a Santo Stefano Rotondo magyar kápolnájában tartották a szentmisét, amelyet Magyary Gyula⁵⁷ mondott. A misén részt vett Velics László

54 Shvoy Lajos 1879. március 9-én született Budapesten, és 1968. január 21-én halt meg Székesfehérváron. 1927-től haláláig volt a Székesfehérvári Egyházmegye püspöke. 1950-ig a Szent László Társulat elnöke. Lásd: PURSZKI GÉZA: *Shvoy Lajos*. In: *A Székesfehérvári Egyházmegye Jubileumi névtára 1977*. Székesfehérvár, 1977. 139–143. és BORÓVI JÓZSEF i. m. 28 k. és legújabban SHOY LAJOS: *Önéletrajza*. Szerk., a bevezetőt írta, jegyzetekkel ellátta és a mutatókat összeállította MÓZESSY GERGELY. Székesfehérvár, 2002. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye Történetéből I.)

55 Lásd: PL 6394/1948.

56 Hamvas Endre 1890. február 27-én született Piszken. Teológiai tanulmányait a Pázmáneumban végezte. 1913. július 15-én szentelték pappá az Esztergomi Főegyházmegyében. 1944. március 25-én Mindszenty Józseffel együtt szentelték csanádi püspökké. 1964-ben lett kalocsai érsek. 1970. április 3-án halt meg Kalocsán. Lásd: VICZIÁN JÁNOS: *Hamvas Endre*. In: *Magyar Katolikus Lexikon IV. kötet*. Bp., 1998. 567–568.

57 Magyary Gyula 1901. október 12-én született Szolnokon és 1988. január 19-én halt meg Rómában. Tanulmányait Innsbruckban, Bécsben és Rómában végezte. 1924-ben szentelték pappá Innsbruckban. 1929–1940 között a bécsi Pázmáneum vicerektora, majd prefektusa volt. 1940-től élt Olaszországban. 1947–1951 között a Propaganda Fide egyházi előadója. Lásd: Nagy Csaba, i. m. 655. Az Anonymus Kiadó alapítója, majd 1958-tól igazgatója. Lásd: itt a 143-as jegyzet.

követ és kb. 100 hívő. A San Pastorei Magyar Otthon énekkara énekelt. Mindenki kapott meghívót, de a misét meghirdették az Osservatore Romanóban is.⁵⁸

Mester István második félévi beszámolójával együtt kérte felmentését a lelkészi beosztás alól,⁵⁹ azért, hogy fő célja megvalósuljon, amiről már 1947. április 10-én még Magyarországról így írt Péterffy Gedeonnak „amit Esztergomban is tudnak, és ami miatt az érsek Úr (t.i. Czapik Gyula) tulajdonképpen kienged, a kánonjogi studium.”⁶⁰

A római magyar kolónia lekipásztori ellátása mellett a menekült magyarok lekipásztori gondozásának felelőse az Assistenza Pontificia keretén belül ekkor P. Borsányi Balázs OFM volt.⁶¹ A menekülttáborokban magyar csoportok egész Olaszországban voltak.⁶² A felelős lelkésznek sokat segítettek a Pápai Magyar Intézet növendékei.⁶³ Csatlós Ferenc⁶⁴ a karácsonyi szünetben a Lipari szigeten lévő⁶⁵ táborba internált magyarokat kereste fel, az Intézet többi tagja pedig első csütörtökönként gyóntatni járt a San Pastorei Otthonban élő magyarokhoz.

Vajda Ferenc 1948–1950

A háborút követő első magyar római lelkész fő célja hamarosan megvalósult. Kinevezését követő egy évre felmentést kapott a lelkészi munka végzése alól és teljes idejét a kánonjogi tanulmányoknak szentelhette. Mindszenty bíboros Péterffy Gedeon jelölésére⁶⁶ 1948. október 8-án Vajda Ferenc szatmári egyházmegyes újmisési papot nevezte ki római magyar lelkésznek, aki a Collegium Germanicum et Hungaricum növendéke

58 Lásd: Osservatore Romano, 1948. augusztus 18.

59 Lásd: 1948. szeptember 14-én kelt levelét PL 6394/1948.

60 Lásd: PMI 37/1947.

61 Lásd: Mester István beszámolója a római magyar lelkészség megszervezéséről és működéséről 1947. IX. – 1948. II. PL 2481/1948. Borsányi Balázs OFM a perui Mindszenty Mozgalom alapítója volt, és a „Lelkesi Értesítő” szerkesztője. A Magyar Papi Egységben publikált. Lásd: NAGY Csaba i. m. 124. Nem egészen világos, hogy Borsányi mikor látta el ezt a funkciót, mert Mester István első lelkészi jelentése személyéről nem tesz említést. Lásd: itt az 20-as jegyzet.

62 Magyar menekültek voltak: Lipari, Frascette, Alberobello, Farfa, Sabina internáló táborokban, valamint a következő IRO táborokban: Cinecittà, Bagnoli, Pagani, Villa Alba, Sant'Antonio, Fermo, Iesi, Senigallia, Grugliasco (Torino), Capua. Lásd: Római Magyar Kurír 1949. április 15. 10. Az IRO (International Refugee Organisation) 1947. július 1-től foglalkozott a menekültek ügyeivel. Tevékenysége kiterjedt a hazatelepítésre, személyazonosság megállapítására, segélyezésre, jogi és politikai védelemre, valamint tengerentúli országokba való kivándorlás és letelepedés elősegítésére”. Lásd: BORÓVI JÓZSEF i. m. 90.

63 Lásd: PMI 16/1948 PMI házi értekezlet kelt 1948. február 20.

64 Csatlós Ferenc 1920. október 9-én született Budapesten, 1941. június 18-án szentelték pappá az Esztergomi Főegyházmegyében, 1947-49-ig volt a Pápai Magyar Intézet növendéke, az Angelicumon végezte teológiai tanulmányait. Lásd: *Schematismus Strigoniensis 1947*. Bp., 1947. 216.

65 Az 1947-48-as akadémiai évről készített beszámolójában Csatlós Ferenc megemlíti, hogy járt Lipari szigetén. Lásd: A Római Kir. Magyar Akadémia Papi Osztálya, Tagjai-Munkatervek a PMI irattárában, a személyi lapok dobozában. A lipari szigeten élő CSÁSZÁR EDE öreg cserkészről olvasható egy írás a Magyar Harangokban 3(1948) 2-3. 46-48. Egy „öregcserkész” Lipariból... címmel. A szigeten a tábor a vár területén volt. A menekültek kezdetben fallal és vasráccsal lezárt területen laktak a részükre épített barakkokban, illetve azokban az épületekben, amelyekben jelenleg a múzeum van.

66 Lásd: PMI 72/1948, kelt Róma 1948. szeptember 14-én, megtalálható PL 6394/1948.

volt.⁶⁷ A kinevezésről ez alkalommal a primás értesítést küldött Shvoy Lajos székesfehérvári püspöknek, a Szent László Társulat elnökének is.⁶⁸ A kinevező iratban ez olvasható: „Buzgó munkálkodását személyesen is megismerhettem s azért bírom benne, hogy elődjének jól megválasztott munkaterve szerint szétszóródott magyarjainkat összegyűjti és megőrzi őket az Evangélium útján Egyházunk és hazánk számára.”⁶⁹ Az új magyar lelkész felszentelése és tanulmányainak befejezését követően a szegény magyarok lelki gondozásában végzett értékes és általános elismerést keltő munkát, miután ordináriusától tanulmányi szabadságot kapott. Jól ismerte a római magyar családokat, köztisztletnek örvendett.⁷⁰ Mindszenty bíboros 1946 elején ismerte meg személyesen, amikor Rómába jött a bíborosi konzisztóriumra. Ekkor ugyanis XII. Pius pápától a Santo Stefano Rotondot kérte címtemplomul,⁷¹ amely a Collegium Germanicum et Hungaricum tulajdonában állt. A tituláris templom ünnepélyes átvételére március 3-án került sor.⁷² Ezt követően a bíboros március 17-én egy személyes találkozás alkalmával szóban megbízta Vajda Ferencet a S. Stefano Rotondot „a magyaroknak visszaszerző akció képviselőjére, elsősorban a jogi helyzet tisztázására.”⁷³ Ügyintézésével igen meg volt elégedve.⁷⁴ A kinevező iratban feltehetően erre utal.

A római magyar lelkészség az egyre nagyobb számba külföldre szakadó magyar katolikusok összefogása érdekében, 1948. november 12-én létrehozta a Római Magyar Actio Catholicat.⁷⁵ Az olasz Actio Catholica központi tanácstermében megtartott alakuló ülésen Mihalovics Zsigmond protonotárius kanonok,⁷⁶ a magyar A. C. elüldözött központi igazgatója üdvözölte a megjelenteket, a szervezet elnökének pedig báró Apor Gábor volt szentszéki követet kérték fel.

A hívekkel és a menekültekkel való kapcsolattartás, és informálás érdekében Vajda Ferenc nem sokkal kinevezése után elindította a Római Magyar Kurír c. értesítőt, melynek első száma 1948. december 1-én jelent meg.⁷⁷ Sokrétű lelkipásztori munkája

67 Vajda Ferenc 1919. július 14-én született Máramarosszigeten. 1922-ben szülei Erdélyből átköltöztek Mátészalkára. Középiskoláit a nyíregyházi Érseki Szent Imre Internátusban végezte. 1937-ben nyert felvételt a Collegium Germanicum et Hungaricumba, 1943. június 5-én szentelték diakónussá. Lásd: Collegium Germanicum et Hungaricum levéltára felvételi lap. Életének további alakulásáról pedig Lásd: a róla szóló fejezet végét és a 132-es jegyzetet.

68 Lásd: Shvoy Lajos köszönetét PL 7208/1948.

69 Lásd: PMI 83/1948 Lásd: NÉMETH LÁSZLÓ i. m. 240. 19. sorszámu levél. Megtalálható: a PL 6394/1948.

70 Lásd: PMI 72/1948, kelt Róma, 1948. szeptember 14-én.

71 Lásd: MINDSZENTY JÓZSEF i. m. 111-112.

72 A tituláris templom átvételének hivatalos irata az Esztergomi Primási Levéltárban a Róma, Santo Stefano Rotondo címet viselő aktában található, ikt. sz. 2832/1946.

73 Vajda Ferenc elvégzett munkájáról 1946. május 8-án kelt levelében számolt be Mindszenty bíborosnak. A levelet Lásd: PL 2832/1946 sz. aktában.

74 Lásd: a válasz fogalmazványát a május 8-i levélre az akta borítóján. Keltezése 1946. július 16.

75 Lásd: Római Magyar Kurír 1948. december 1. 2.

76 Mihalovics Zsigmond 1889. október 20-án született Homokbödögén, 1959. augusztus 28-án hunyt el Chicagóban. A Veszprémi Egyházmegye papja volt, tanulmányait a Pázmáneumban végezte, Bécsben szentelték pappá, az Actio Catholica országos igazgatója volt. 1948-tól élt Olaszországban. 1950. május 13-án távozott az Egyesült Államokba. Lásd: Nagy Csaba i. m. 690., Római Magyar Kurír, 1950. május 15. 18. Katolikus Szemle 11(1959) 3. szám. 161.

77 Lásd: NAGY CSABA, i. m. 997. A két soros szócikk nem közli Vajda Ferenc életrajzi adatait, a folyóiratról azt írja, hogy 1948–1950 között jelent meg. Borbándi Gyula lexikona egyáltalán nem tesz említést

tükröződik vissza a kéthetente megjelenő folyóiratban: a magyar kolónia tagjai részt vehettek a Pápai Magyar Intézet kápolnájában a napi szentmiséken, amelyeket 6.30-tól 8 óráig tartottak, valamint az ünnepi szentmiséken.⁷⁸ A lelkész az Intézetben lakott és itt tartotta fogadóóráit, hétfőn, szerdán, csütörtökön du. 3–4-ig, szombaton du. 4-től 5-ig.⁷⁹ Nagy gondot fordított a menekültek megsegítésére, elsősorban Karácsony és Húsvét alkalmával. Ebben a munkában a PMI lakói folyamatosan segítségére voltak. Tekintettel arra, hogy a táborokba igen sokat kellett utazni, az útiköltség összegyűjtése is feladatai közé tartozott.⁸⁰ Elég egy konkrét számadatot idézni: 1949 novemberében a vasárnapi misék érdekében az Intézet növendékei 5.415 km utat tettek meg.⁸¹ Vajda a menekülteknek élelmet, ruhákat, de magyar újságokat is gyűjtött, „mert a táborok lakói minden magyar betűért” hálásak voltak.⁸² Ezzel egyidejűleg fáradozott azon is, hogy létrehozza a Római Magyar Lelkészszeg Actio Catholicájának magyar kölcsönkönyvtárát. Elődje, Mester István kezdeményezését követve 1948 karácsony másnapján a magyar kolóniát a Collegium Germanicum et Hungaricum délelőtti miséjére hívta a Santo Stefano Rotondoba.⁸³ Újdonság volt, hogy ugyanezen a napon délután, december 26-án a Via Margutta 54. sz. alatt lévő művészház nagytermében műsorral és családias vendégséggel egybekötött karácsonyestet rendezett.⁸⁴ A karácsony másnapi mise és a közös együttlét hagyománnyá vált. Mind a mai napig ezen a napon van a karácsonyi magyar mise Rómában.

A menekültek között végzett lekipásztori munkát, elsősorban Vajda Ferenc személyét, a magyarországi püspökök is figyelemmel követték. Az 1948. november 4-én tartott püspökkari konferencián Czapik Gyula egri érsek elismerően szólt róla.⁸⁵

Míg Rómában megélénkült a magyar közösség élete, addig Magyarországon 1948. december 26-án sor került Mindszenty hercegprímás letartóztatására.⁸⁶ A bíboros sorsa az olaszországi magyar lelkészseg figyelmének a központjába került. A Római Magyar Kurír 1949. január 1-jén megjelent számát szinte teljes egészében ez a téma tölti ki. Többek között tudósít arról, hogy a Római Magyar A. C. nevében báró Apor Gábor és Mons. Mihalovics Zsigmond elnökök felhívással fordultak valamennyi szerzetesrend általános főnökéhez és főnöknőjéhez, imáikat kérve Mindszenty József bíborosért.⁸⁷ Január 23-án pedig a Santo Stefano Rotondo templomban a római katolikus magyarság tartott szentmisét a magyar bíboros kiszabadulásáért.⁸⁸ A szentmiséről, amelyet

---

róla, se a folyóiratáról. A Pápai Magyar Intézet könyvtárában bekötve megtalálhatók a folyóirat 1948-as, 1949-es teljes évfolyamai, illetve 1950-ból az 1-10. szám. A folyóirat szerkesztője, Boér Miklós volt. Lásd: itt a 89-es jegyzetet.

78 Lásd: Római Magyar Kurír 1948. december 15. 9.: karácsonyi éjféli mise, szilveszteri mise.

79 Lásd: Római Magyar Kurír 1948. december 1. 8.

80 Lásd: pl. Római Magyar Kurír, 1949. április 15.

81 A következő táborokban jártak: Bagnoli, Aversa, Fermo, Jessi(?), Barlette, Cinecitta. Lásd: Római Magyar Kurír 1949. december 1. 14.

82 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. július 15. 10.

83 Lásd: Római Magyar Kurír 1948. december 15. 9.

84 Lásd: u.o.

85 Lásd: BEKE MARGIT, i.m. 430.

86 Lásd: MINDSZENTY, i.m. 223–233. A koncepció perhez Lásd: KAHLER FRIGYES: *A főcsapás iránya: Esztergom Mindszenty bíboros pere*. Bp., 1999.

87 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. január 15. 4.

88 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. február 1. 2.

Mihalovics Zsigmond mutatott be, s amelyen Boér Miklós⁸⁹ mondta a szentbeszédet, január 24-i számában a *l'Osservatore Romano* is beszámolt. A Lipari szigeten lévő internáló tábor lakói, kb. 30 magyar, január 27-én vettek részt engesztelő szentmisén a bíboros, hercegprímásért.⁹⁰ Az értesítő hírt adott Mindszenty bíboros érdekében történt minden megmozdulásról, nemcsak Olaszországból, hanem más országokból is. Mindszenty József bíboros neve napján, március 19-én a bíboros címtemplomában, a Santo Stefano Rotondóban a Collegium Germanicum et Hungaricum tartott ünnepi szentmisét, amelyre a lelkész minden magyart meghívott.⁹¹

A Római Magyar Kurír tanúsága szerint, Mindszenty bíboros egész világon nagy visszhangot kiváltó letartóztatásáról és elítéléséről szóló hírek közzététele mellett, Vajda Ferenc 1949-ben folytatta a római magyar kolónia életének a szervezését. Húsvétkor, az előző évek gyakorlatát követően magyar lelkigyakorlatot szervezett, illetve az Intézet papjaival együtt végiglátogatták a táborokban lévő magyarokat.⁹² 1949. április 3-tól kezdődően minden vasárnap és ünnepnap misét tartott de. 11 órakor a Via dei Barbierin (Largo Argentina mellett a Teatro Argentina oldalán) lévő kis pálos templomban a magyar kolónia részére, ahol a mise előtt volt gyónási alkalom is.⁹³ A misék július és augusztus hónapban szüneteltek.⁹⁴ Ebben a templomban került sor a nagyböjti triduumra is, amelyet Ferenc Csaba O.Cist tarott.⁹⁵ A szerveződő magyar közösség életének új eleme, hogy Vajda április 24-én Genazzanóba zárandoklatot szervezett, a Jó Tanács Anyjának csodatévő kegyképéhez, miután megválasztották az A.C. mennyei pártfogójául.⁹⁶ Minden hónap utolsó négy hétköznapján pedig élelmiszerosztás volt a Via Giulia 1. szám alatt a Római Magyar Akadémiától bérelt raktárban.⁹⁷

Vajda Ferenc közreműködésével jelent meg 1949. június 1-jén a Külföldi Magyar Actio Catholica kiadásában a Katolikus Szemle.⁹⁸ A folyóiratot, amelynek első két száma 1949-ben írógéppel készült, Mihalovics Zsigmond alapította Rómában, folytatva a

89 Boér Miklós 1914. április 30-án született Szegeden, 1938. március 20-án szentelték pappá, 1939-ben tanulmányokat folytatott Rómában, majd az Esztergomi Szemináriumban tanított. 1948-tól volt a Pápai Magyar Intézet növendéke, ő szerkesztette a Római Magyar Kurírt. 1987. május 7-én halt meg Sao Paulóban. Lásd: NAGY CSABA i. m. 113. és *Schematismus Strigoniensis* 1947. Bp., 1947. 103.

90 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. február 1. 10.

91 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. március 15. 10.

92 Lásd: u.o. A Nápoly mellett Bagnoli-i IRO táborba Tóth K. János látogatott meg több mint 500 magyart, akik között gyóntatott és misét mutatott be. Lásd: Római Magyar Kurír 1949. május 1. 6. A táborban egy szobában kétszáz-háromszáz ember lakott együtt lásd: Római Magyar Kurír 1949. szeptember 15. 7.

93 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. április 1. 10. 1949. októberétől a szentmisék egy órával korábban, azaz 10 órakor kezdődtek. Lásd: Római Magyar Kurír 1949. október 1. 10. A templom jelenleg használaton kívül van, állapota eléggé elhanyagolt.

94 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. június 15. 10.

95 Lásd: u.o.

96 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. április 15. 10, 1948. december 15. 9.

97 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. április 15. 10. A raktár bérletével kapcsolatos lásd: Római Magyar Kurír 1949. június 1. 9.: IRO raktár a Római Magyar Akadémián c. írás és „Az Egyházi Intézet sorsa a Via Julián ... Megindul az NCWC/Magyar Centro munkája” in: Római Magyar Kurír 1950. március 5. 10.

98 Lásd: az ismertetőt Római Magyar Kurír 1949. július 15. 4-5. A Katolikus Szemle rövid történetét Lásd: VICZIÁN JÁNOS: *Katolikus Szemle*. In: *Magyar Katolikus Lexikon*, VI. köt. 2001. 386., a illetve Katolikus Szemle Repertórium 30 év munkája 1949–1978. Róma, 1980.

Szent István Társulat által 1887-ben elindított és 1944-ig folyamatosan megjelenő lapot.⁹⁹ 1950-ben az első szám már nyomdában készült, erről, a folyóirat céljáról és fogadtatásáról így ír a lap: „A külföldön élő katolikus magyarság egyetlen tudományos és világnézeti folyóirata, a Katolikus Szemle, végre tartalmához és feladatához méltó külső köntösben jelent meg. A Katolikus Szemle igénytelen sokszorosított alakjában is utat talált a világ minden táján szétszórta magyarsághoz, igen nagy megértéssel és szeretettel fogadták és épen ez a lelkes és áldozatkész érdeklődés kötelezett bennünket arra, hogy a sokszorosítás útján való előállítás helyett áttérjünk a sokkal szebb és tökéletesebb nyomdai előállításra.” Az első évben két szám jelent meg, 1950-től pedig évi négy. A kezdeti években a nyomdai munkát a Gergely Egyetem nyomdája végezte, majd az évek során több nyomdával dolgoztak, míg végül a Tipografia Detti lett a Katolikus Szemle nyomdai előállítója.¹⁰⁰

A menekültekre vonatkozóan 1949. nyarán sordöntő változás történt. Eldöntésre került, hogy 1950. március 31. után az IRO (International Refugee Organisation) táborokban nem vesznek fel több menekültet, valamint az is, hogy a táboron kívül élőknek nem adnak több segélyt.¹⁰¹

1949 július hónapban San Pastoreban megünnepelték a Magyar Otthon fennállásának negyedik évfordulóját. A négy év alatt hozzávetőlegesen 500 magyar menekült fordult meg itt. Az Otthon lakói közül a legtöbben Argentínába vándoroltak ki. Az évforduló alkalmából az Otthon lakói művészi kiállítást rendeztek. A kiállítást megnyitó ünnepségen megjelent báró Apor Gábor volt szentszéki követ, Mons. Andrew P. Landi, a NCWC (National Catholic Welfare Conference)¹⁰² olaszországi igazgatója, Mihailovics Zsigmond, Dr. Hlatky Endre volt államtitkár, Cs. Szabó László író, a Collegium Germanicum et Hungaricum rektora és növendékei. A kiállítást megnézte Aloisi Masella, Palestrina bíboros püspöke is.¹⁰³

Az egész magyar közösség kiemelkedő ünnepe volt az augusztus 20-i Szent István napi szentmise, amelyet Vajda Ferenc a hagyományokat követve a Santo Stefano Rotondóban szervezett meg. Ezen a római magyarság igen nagy számban vett részt, valamint az IRO jóvoltából a magyarok gallicanói IRO és NCWC otthonának ez alkalomból Rómába zarándokolt lakói is. A szentbeszédet Mihailovics Zsigmond mondta. A szentmisét követően bensőséges ünnepélyt rendeztek, amelyen báró Apor Gábor elnökölt, és dr. Hlatky Endre, volt államtitkár tartott előadást Szent István királlyal kapcsos-

99 Lásd: REISNER FERENC: *A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertórium 1887–1944*. Bp., 1995. különösen, 151–170.

100 Az 1952. évi 2. számig készült az Egyetem nyomdájában. Az 1952. évi 3. számtól az 1955. évi 3. számig az „Ars Graf” Via Banchi Vecchi, 12, nyomdában, az 1955. évi 4. számtól az 1957. évi 1. számig a „La Sfera” Viale Trastevere. 141, nyomdában, majd ezt követően az 1957. évi 2. számtól a Dario Detti, Via Girolamo Savonarola, 1 nyomdában készült a folyóirat.

101 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. július 15. 6.

102 Az Egyesült Államok Katolikus Egyházának egyházmegyéi fölötti szervezete a keresztény élet terjesztésére és aktivizálására. 1919-ben alapították, 1923-óta működött ezen a néven. Központja Washingtonban volt. Tevékenységi körébe 1943-tól szerepel a háborús segítségnyújtás (élelem, orvosság stb.), a háború következményeként pedig a segítségnyújtás a menekülteknek. A szervezet 1950-ig csak az USA-ba 163.000 kivándorlót juttatott el. Lásd: BORGMANN, KARL: *National Catholic Welfare Conference*. In: *Lexikon für Theologie und Kirche*. 7. köt. Freiburg, 1962. 798–799.

103 Lásd: San Pastorei Magyar Otthon ünnepe in: Római Magyar Kurír 1949. augusztus 1. 8.

latos római emlékekről. A San Pastorei Otthon lakóit a római magyar lelkész látta vendégül a templom melletti kolostorban.¹⁰⁴

A Római Magyar Kurír hasábjait az év második részében a hazai fakultatív hitoktatás bevezetése valamint a menekült táborok helyzete foglalkoztatta. A lap a kivándorlóknak igyekezett tanácsokat adni az úti cél kiválasztásához illetve az új hazába való beilleszkedéshez.¹⁰⁵

Az A.C. zárandoklata feltehetően igen jól sikerült áprilisban, és ezért tartottak október 8-án újabb zárandoklatot Genazzanóba az egész kolónia részére,¹⁰⁶ ahol a szentmisét és a szentbeszédet Mihalovics Zsigmond mondta.¹⁰⁷

A karácsonyi éjféli misét és az év végi hálaadást 1949-ben is a Pápai Magyar Intézet kápolnájában tartották, a december 26-i karácsonyfa ünnepséget pedig ebben az évben a Chiesa Nuova melletti Sala Borrominiben,¹⁰⁸ Az ünnepségen, amelyen a menekültek magyar betlehemesek adtak elő, Mihalovics Zsigmond mondta a köszöntőt, jelen volt Kállay Miklós volt miniszterelnök¹⁰⁹ és báró Apor Gábor volt szentszéki követ.¹¹⁰ A karácsonyi ünnep alkalmából az Intézet növendékei végiglátogatták a táborokat, olyan helyeket is felkerestek, ahová év közben nem tudtak ellátogatni.¹¹¹

1949. karácsonyán megnyílt a szentévi kapu. Az egész 1950-es év a Szentév jegyében telt el. A Római Magyar Kurír a hazai egyházmegyek ismertetését tűzte ki célul, illetve sorra beszámolt a hazai szentévvvel kapcsolatos eseményekről. Rómában magyar részről a Szentév első eseménye feltehetően a római magyar papság 1949. december 26–28 között megtartott zárandoklata lehetett, amelynek során felkeresték a négy patriárchális bazilikát.¹¹² A római magyar papság januári első csütörtöki összejövetelének a témája a Pápai Magyar Intézetben az 1925. évi Szentév volt. Péterffy Gedeon rektor ismertette a 15.000 magyar zárandok programját, majd a magyar kolónia legöregebb tagja, Kovács Gyula sok humorral és derűvel mondta el élményeit az 1925. Szentév magyar zárandoklatairól.¹¹³ Február 2-án volt a következő papi találkozó, amelyen

104 Lásd: beszámoló in: Római Magyar Kurír 1949. szeptember 1. 1-2.

105 Lásd: *Hasznos tanácsok a Brazíliába kivándorlók számára* – Részletek egy brazil levélből: Római Magyar Kurír, 1949. augusztus 15. 9–10. *Hogyan képzelik a magyarok jövőő ausztráliai életüket és asszimilálódásukat?* Római Magyar Kurír 1949. szeptember 15. 8. *A capuai táboron kivándorló magyarság...* Római Magyar Kurír, 1949. szeptember 15. 7.: a táboron 17 transport ment keresztül, kb. 10.000 ember, akiknek 20% volt magyar.

106 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. október 1. 10.

107 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. október 15. 1-2.

108 Lásd: Római Magyar Kurír 1949. december 15. 12. Feltehetően Dalos Patrik oratorianus szerzetes pap biztosította ezt a lehetőséget, aki a templomban működött. NAGY CSABA i. m. 176–177. semmi életrajzi adatot nem közöl róla.

109 Kállay Miklós 1887. január 23-án született, Nyíregyházán, és 1967. január 14-én halt meg New Yorkban. A II. világháború végén a németek fogságából az amerikai csapatok szabadították ki 1945. májusában. Ezt követően Capri szigetén, Rómában és Firenzében élt. 1953. decemberében New Yorkban telepedett le. Lásd: VICZIÁN JÁNOS – LAKATOS SAROLTA: *Kállay Miklós*. In: *Magyar Katolikus Lexikon VI. kötet*. Bp. 2001. 52.

110 Lásd: Római Magyar Kurír 1950. január 10. 14.

111 Lásd: Római Magyar Kurír 1950. január 10. 14. és Triestől Bariig, Beszámoló az olaszországi menekülttáborokról in: Római Magyar Kurír 1950. január 25. 13. A Pápai Magyar Intézetben ezekben az években 8-10 növendék élt, a pontos lista összeállítása még további kutatást igényel.

112 Lásd: Római Magyar Kurír 1950. január 10. 14.

113 Lásd: Római Magyar Kurír 1950. február 10. 12.

Hlatky Endre Róma ismeretlen magyar emlékeiről tartott színes és végig nagy érdeklődést kiváltó előadást.¹¹⁴ A Szentév egyik érdekessége magyar szempontból, hogy a Szent Péter bazilika szentévi kapujának őre, „custos sanctae portae” Tóth K. János volt,¹¹⁵ akinek a feljegyzése szerint 5 millió zarándok haladt át a szent kapun.¹¹⁶

A jövő szempontjából fontos lépés volt, hogy február hónapban önálló helyre költözött az Actio Catholica Hungarorum in Exteris. Székhelye a Via della Conciliazione 44. VI. lépcső II. emeleti lakás lett.¹¹⁷

A fogságban lévő bíboros névnapján, március 19-én címtemplomában tartottak szentmisét, amelyet Mihalovics Zsigmond mondott.¹¹⁸

A Szentévben is megtartották a nagybőjti konferenciát. A triduumot P. Töreky Ödön S.J. tartotta március 30–31-án és április 1-én, este 7 órakor. A húsvéti közös előkészület virágvasárnap 8.30-kor közös szentmisével és szentáldozással ért véget. Gyónási alkalom rendszeresen a Szent Péter bazilikában volt biztosítva az apostoli magyar gyóntatónál csütörtök kivételével minden nap de. 10–13 óráig és du. 5 órától zárásig.¹¹⁹ A Szentévben a rend segítséget adott P. Monay Ferenc mellé¹²⁰ P. Rákos B. Raymund minorita személyében.¹²¹

A Pápai Magyar Intézet helyzete egyre nehezebbé vált, amiről a Római Magyar Kurír folyamatos tájékoztatást adott.¹²²

Az Intézet tagjai a Szentévben is végiglátogatták a táborokat Húsvét alkalmából.¹²³ Újdonság, hogy San Pastoreban is volt triduum, amelyet Békés Gellért OSB¹²⁴ tartott, április 15-én pedig 14 magyar gyerek és 4 felnőtt részesült a bérmlás szentségében és

114 Lásd: u.o.

115 Tóth K. János Kókán született 1909. június 29-én, Rómában halt meg 1998. július 28-án. Németországban van eltemetve. A Collegium Germanicum et Hungaricum növendéke volt 1927–1935 között. 1933. október 29-én szentelték pappá Rómában. A vatikáni Szent Péter bazilika beneficiatója volt, majd a Lateráni bazilika kanonokja. 1950-ben inkardinálták a római egyházmegyébe. Lásd: *Esztergomi sematizmus*. Esztergom, 1982. 377. és NAGY CSABA i. m. 973. adatai hiányosak illetve pontatlanok. Tóth K. Jánosról Lásd: még itt a 92-es jegyzetet. A PMI archívumában fellelhető iratok szerint 1950-től 1957-ig a Pápai Magyar Intézet lakója volt.

116 Lásd: TÓTH K. JÁNOS: *Római virágszedés*. Bécs, 1988. 58.

117 Lásd: Római Magyar Kurír 1950. február 20. 12.

118 Lásd: Római Magyar Kurír 1950. március 20. 12.

119 Lásd: vö. Római Magyar Kurír 1950. március 5. 12.

120 Lásd: SZÁNTÓ KONRÁD: *Baráti megemlékezés Rákos Raymundról*. Új Ember 1994. július 17. 8.

121 Rákos Balázs Raymund 1911. július 4-én született Miskolcon és 1994. május 22-én halt meg Székesfehérváron. 1929-ben lépett be a minorita rendbe. 1947-ben a rendi előjáróság Assisiba rendelte, ahol a rendi főiskolán tanított. A Szentévre való tekintettel 1949 végén helyezték Rómába. 1986-ig volt magyar gyóntató a Szent Péter bazilikában. Ezt követően hazatért Magyarországra. Lásd: NAGY CSABA i. m. 815.; SZENTPÉTERI LAJOS: *Az Egyház élete*. Katolikus Szemle 11(1959) 1. szám 67.; SZÁNTÓ KONRÁD: *Baráti megemlékezés Rákos Raymundról*. Új Ember 1994. július 17. 8. Illetve életrajzi munkáját, RÁKOS B. RAYMUND: *Huszzonegy év Italiában*. Róma. 1968.

122 Lásd: „Ott túl a rácson ... Kutya van a kertben ...” Római Magyar Kurír 1950. március 20. 11. és „Lungotevere Tebaldi 14” Római Magyar Kurír 1950. április 15. 17.

123 Lásd: Római Magyar Kurír 1950. április 15. 18.

124 Békés Gellért OSB 1915. január 3-án született Budapesten, 1932-ben lépett be a bencés rendbe, teológiai tanulmányait a római Szent Anzelm Egyetemen végezte, 1938. szeptember 11-én szentelték pappá. 1946-tól tanított a római Szent Anzelm Egyetemen. 1999. július 29-én halt meg, Pannonhalmán temették el. Lásd: POMOGÁTS BÉLA: *Békés Gellért József OSB*. In: *Magyar Katolikus Lexikon I. köt.* Bp., 1993. 699.

ketten pedig első szentáldozáshoz járultak. A bérmlást Mons. Pietro Severi palestrinai püspök szolgáltatta ki.¹²⁵

A Szentév egyik eredménye, hogy 1950. Húsvétjára XII. Pius pápa magyarul írt előszavával megjelent egy Imakönyv, a magyar katolikus hívek használatára. A hetven oldal terjedelmű kis füzetet, amelyet a Pápai Magyar Intézet papjai szerkesztettek, Vatikánvárosban adták ki. Az imakönyvet, amelyhez ingyen lehetett hozzájutni, Vajda Ferenc római magyar lelkésznél lehetett megrendelni postán.¹²⁶ A Szentatya az előszóban így biztatta a magyar híveket: „Drága jó Magyar Gyermekeink! Tartsatok ki rendületlenül az eucharisztikus Jézus és a Magyarok Nagyasszonya szeretetében! Dicsértésék az Úr Jézus Krisztus!”

A Római Magyar Kurír 1950. május 15-i példánya az utolsó, amely rendelkezésünkre áll. Feltehetően újabb szám már nem is jelent meg. Ezt követően a Katolikus Szemle számaiban található beszámolók a római magyar közösség életéről. A rovat címe: „A világegyház élete a vasfüggönyön innen és túl”. Feltételezhető, hogy ezeket az információkat, beszámolókat 1950-ben még Vajda Ferenc írta, vagy legalábbis tőle származnak.

A lelkész 1950-ben saját folyóiratán kívül a Katolikus Szemlében is elkezdett publikálni.¹²⁷ Négy cikke közül kettőben Prohászkaival foglalkozott, bizonyára nem véletlenül, hiszen a Collegium Germanicum et Hungaricumban lévő felvételi lapja szerint belépésekor néhány szótáron kívül csak Prohászka Ottokár, Élet kenyere c. könyvet hozta magával!

A római magyarság szentévi zárándoklatát 1950. december 10-én tartották, a Rómában élő magyar papok, szerzetesek és világi hívek részvételével. A zárándoklatot Zágón József a külföldi magyarok apostoli vizitátora vezette.¹²⁸ December 13-án a Szentatya kihallgatáson fogadta a római magyar zárándoklat résztvevőit, megszólításával tüntette ki Zágón Józsefet, és apostoli áldását adta az otthoni és a menekült magyarságra.¹²⁹

Az utolsó adat Vajda Ferenc római lekipásztori működésére vonatkozóan az 1950. évi karácsonyi ünnep megszervezése.¹³⁰ A szentmisét és szentbeszédet Péterffy Gedeon tartotta, a Rómában tanuló ciszterci kispapok magyar népi betlehemes játékot adtak elő. A pásztorjáték színpadra vitele Fábián Károly¹³¹ művészi munkájának volt köszönhető. A San Pastorei menekült gyermekek pedig énekes játékot adtak elő.

125 Lásd: u.o.

126 Lásd: *Szép kis magyarnyelvű imakönyv*. Katolikus Szemle 2(1950) 2. szám 89.

127 Lásd: *Prohászka Ottokár kiadatlan levelei*. Katolikus Szemle 2(1950) 2. szám 75–79. *Evangelizare Pauperibus*. Katolikus Szemle 3(1951) 1. szám 36–37, PROHÁSZKA OTTOKÁR: *A magyar bibliafordítás Pázmány koráig*. Katolikus Szemle, 4(1952) 4. szám 30. *Az ismeretlen Amerika*. Katolikus Szemle 5(1953) 1. szám 19–27. Ezen irodalmi munkásságát Nagy Csaba által szerkesztett lexikon nem említi.

128 Zágón József Agostyánban született 1909. november 2-án és 1975. augusztus 12-én halt meg Innsbruckban. Mutersben (Ausztria) van eltemetve. A Pázmáneumban tanult. 1935-ben a győri egyházmegyében szentelték pappá. 1949. január 6-án hagyta el Magyarországot. 1950-ben XII. Pius pápa a Magyar Püspöki Kar megkérdezését követően nevezte ki a külföldi magyarok apostoli vizitátorává. Lásd: TOLNAY IMRE: *Zágón József (1909–1975)*. Katolikus Szemle 27(1975) 256–262. NAGY CSABA i. m. 1041. BORÓVI JÓZSEF i. m. 99–100. és PMI 55/1955, kelt Cagliari 1955. november 25: Életrajz pápai kitüntetés előterjesztéséhez. Nagy Csaba Mutterst adja meg a halál helyéül.

129 Lásd: Katolikus Szemle 2(1950) 4. szám 181.

130 Lásd: Katolikus Szemle 2(1950) 4. szám 182.

131 Fábián Károly 1919. október 25-én született Alsóbölkényen (Erdély) és Münchenben halt meg 1993. február 14-én. Gyulafehérvári Egyházmegyésként került Rómába, 1947-ben szentelték pappá. Lásd: Nagy Csaba, i. m. 243.

Arra vonatkozóan nincs pontos adat, hogy Vajda hivatalának átadása után mikor távozott Rómából. A Magyar Katolikus Almanach szerint 1984-ben az Egyesült Államokban működött.¹³²

Mielőtt továbblépnénk, szólni kell néhány szót az Anonymus Kiadó¹³³ megalakulásáról és működéséről, amelyben részt vettek a római magyar lelkészek és a Pápai Magyar Intézet vezetői is. A kiadó magyar katolikus klasszikusok kiadására jött létre Rómában, Pásztor Lajos¹³⁴ javaslata alapján. Célja kettős volt. Egyrészt az emigrációban élő magyarok magyar nyelvű lelki és irodalmi könyvekkel való ellátása, másrészt a kiadott könyvek beküldése Magyarországra, ahol ilyen jellegű könyvek kiadására akkor nem volt lehetőség. Az alapítók Apor Gábor volt követ, Francesco Ambro,¹³⁵ Zágón József, Békés Gellért OSB, Dám Ince OFM,¹³⁶ Pásztor Lajos, De Rivo Zoltán,¹³⁷ Tóth László¹³⁸ és Kada Lajos¹³⁹ voltak. Zágón József lett az igazgató, Békés Gellért OSB és Pásztor Lajos pedig a tanácsadó.¹⁴⁰ Az első pénztárkönyvben az első bejegyzés dátuma 1951. július 1., amely az alapítók által befizetett összegek felsorolását tartalmazza.¹⁴¹

132 Címe: Racina, Wisconsin 53403 St. Lucy's Congregation 3059 Carpenter Avenue Lásd: *Magyar Katolikus Almanach* 198., Bp. 844.*

133 Lásd: BORBÁNDI GYULA: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. München, 1985. 146, 377. BORBÁNDI GYULA: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és biográfia*. Bp., 1992. 30.; NAGY CSABA i. m. 31. Nem szerepel a kiadó a Magyar Katolikus Lexikonban. Lásd: NÉMETH LÁSZLÓ, «Lajos Pásztor e la Chiesa Cattolica Ungherese» a Római Magyar Akadémián 2000. október 9-én tartott emlékülésen elhangzott előadás kézírata, a szerző birtokában, valamint Pomogáts Béla sem említi meg tanulmányában. Lásd: POMOGÁTS BÉLA: *Magyar irodalom Nyugaton*. Kisebbségkutatás 10(2001) 4. szám, 47–56.

134 Pásztor Lajos 1913. február 3-án született Budapesten és 1997. október 8-án halt meg Rómában. A Római Magyar Akadémia titkára, majd a Vatikáni Titkos Levéltár levéltárosa, valamint a Pápai Gerely Egyetemen az egyháztörténelem professzora volt. Lásd: NAGY CSABA i. m. 777. Sírja Rómában a Prima Porta temetőben van. Pásztor Lajosról a Római Magyar Akadémián 2000. október 9-én emlékülést tartottak. Nagy Csaba tévesen Pásztor Lajost tünteti fel a kiadó vezetőjének. A kezdeti időben tanácsadó, majd később titkár volt.

135 Kiletének felkutatása további kutatást igényel.

136 Dám Ince OFM 1909. július 30-án született Boszna Brodban és 1967. június 20-án hunyt el Roebingben (USA). 1927-ben lépett be a Kapisztrán Szent Jánosról nevezett Ferences Rendtartományba. 1933. október 15-én szentelték pappá. A gyöngyösi ferences filozófia és teológiai iskola egyik oszlopa volt. Magyarországot elhagyását követően 1950-be került Rómába, ahonnan 1956-ban az Egyesült Államokba távozott. Lásd: NAGY CSABA. i.m. 177 és VARNAI JAKAB OFM tartományfőnök közlései és külföldre távozásáról Lásd: HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I*. Pécs 1999. 391–392.

137 De Rivo Zoltán újságíró, eredeti neve Szarvas Zoltán. 1916-ban született Magyarországon és 1978-ban halt meg a NSZK-ban. Lásd: NAGY CSABA i. m. 182.

138 Tóth László irodalomtörténész egyetemi, tanár, műfordító volt. 1910. június 6-án született Győrben és 1982. március 22-én halt meg Rómában. 1946-tól élt Olaszországban. 1952-től a külföldi Actio Catholica főtitkára lett. A Katolikus Szemle kritikai rovatát vezette. Lásd: NAGY CSABA i. m. 974.

139 Kada Lajos 1924. november 16-án született Budapesten, Mindszenty József bíboros küldte Rómába tanulni, ahová 1946. március 16-án érkezett meg. A Collegium Germanicum et Hungaricum növendéke volt, 1948. október 10-én Rómában szentelték pappá az Esztergomi Főegyházmegye papjaként. A Pápai Magyar Intézetbe 1951. június 15-én lépett be. Lásd: PMI személyi kartertéma, PAJOR ANDRÁS, „A Te szavad ...” Látogatások Kada Lajos érseknél, Kecskemét 2001, és Üzenet 1975. július-augusztus, és KADA LAJOS. In: *Magyar Katolikus Lexikon VI. kötet*. Bp., 2001. 12–13. 2001. november 26-án halt meg Budapesten, a Fiumei úti temetőben nyugszik. Lásd. Új Ember, 2001. december 2. és december 16.

140 Lásd: Verbali del Consiglio di Amministrazione első kötete. Pásztor Lajos özvegyének a birtokában.

141 Lásd: a pénztárkönyvet, amely Pásztor Lajos özvegyének a birtokában van. Apor Gábor 69.000 lírát, a többiek 6.000-6.000 lírát fizettek be.

Ezek szerint a kiadó 1951. közepén jött létre, a Tribunale di Roma-nál volt bejegyezve. Hivatalos székhelye a Via della Conciliazione, 44 sz. alatt lévő magyar lelkészi irodában volt, a postacíme pedig Róma, C.P. 9043. A kiadó ügyvezető tanácsának első ülésén, amelyet 1951. október 12-én tartottak, 23 tag csatlakozását fogadták el. Köztük volt Péterffy Gedeon, Vajda Ferenc, Magyar Gyula és Tóth Gyula.¹⁴² A következő ülésen, amelyet egy hónap múlva, 1951. november 12-én tartottak, további 10 taggal bővült a társaság.¹⁴³ 1958 közepén Magyar Gyula lett az igazgató.¹⁴⁴ Elsősorban Pásztor Lajosnak volt az érdeme, hogy a kiadó működött és számos igen igényes és alapvető könyvet adott az emigráns magyarok kezébe,¹⁴⁵ akik minden magyar szóra ki voltak éhezve. Lelki, teológiai,¹⁴⁶ történelmi,¹⁴⁷ irodalmi,¹⁴⁸ és gyermekek számára írt¹⁴⁹ könyvek jelentek meg, amelyekről a Katolikus Szemle közölt recenziókat.¹⁵⁰ Törekedtek az igényességre. A kiadó 1959-ben szépirodalmi pályázatot írt ki, melynek nyertese Eszterhás István volt.¹⁵¹ A kiadó sorsa azonos volt számos más emigráns magyar kiadó sorsával: lelkesedésből, tenni vágyásból született, és a körülmények változása és a gazdasági helyzet pecsételte meg sorsát a hatvanas-hetvenes években.¹⁵² Az utolsó kiadott könyv 1976-ban jelent meg.¹⁵³

142 Tóth Gyula személyéről Lásd: itt a 155-ös jegyzetet.

143 Lásd: Verbali del Consiglio di Amministrazione első kötete.

144 Lásd: Verbali del Consiglio di Amministrazione első kötete, 1958. június 16-i ülésről készített feljegyzés.

145 Borbándi Gyula szerint hozzávetőleg 30 könyvet adtak ki. Lásd: BORBÁNDI GYULA: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Bp., 1992. 30. Eddig huszontkét könyv címét sikerült összegyűjteni. Lásd: itt a felsorolást.

146 Lelki és teológiai művek: PROHÁSZKA OTTOKÁR: *Elmélkedések az Evangéliumról*. Róma 1952, második kiadás 1961-ben. MIHÁLYI Gilbert: *Szűz Mária élete az Újszövetségben*. Róma, 1955. DALLOS FERENC: *Imádkozzatok Testvérek. Ima- és énekeskönyv*. Róma, 1955. (Ez később különválva 1959-ben DALLOS FERENC: *Imádkozzatok testvérek és Énekeljétek az Úrnak énekeskönyv* címmel jelent meg.) KEMPIS TAMÁS: *Krisztus követése*. Róma, 1960. *A Gyermekek Jézusról és a Szent Arcról nevezett Szent Teréz utolsó beszélgetései nővérével Jézusról nevezett Ágnes anyával*. Róma, 1974. Ford. JAKUBINYI GYÖRGY. ALSZEGHY ZOLTÁN–FLICK MAURIZIO: *A katolikus dogma fejlődése*. Róma, 1976.

147 Történelmi művek: P. KISS ISTVÁN: *Jeruzsálemi Utazás*. A bevezetést és a jegyzeteket írta Pásztor Lajos, Anonymus. Róma, 1958. MISKOLCZY GYULA: *A magyar nép történelme. A mohácsi vésztől az első világháborúig*. Róma, 1956.

148 Irodalmi művek: *Magyar versek Aranytól napjainkig*. Gyűjtötte, a bevezetést és a jegyzeteket írta CS. SZABÓ LÁSZLÓ. Róma, 1953. ZATHURECZKY GYULA: *Az úton végig kell menni*. Róma, 1954. CS. SZABÓ LÁSZLÓ: *Irgalom*. Róma, 1956. KISJÓKAI ERZSÉBET: *Titokzatos jel a falon*. Róma, 1957. BORBÉLY LÁSZLÓ: *„Halálra ítélte” „Gyakran ellenőrizendő!”* Róma, 1958. VÖRÖSMARTY MIHÁLY: *Csongor és Tünde*. Róma, 1958. ESZTERHÁS ISTVÁN: *Nyugodt lehetsz elvtárs*. Róma, 1959. MEGYERI JÓZSEF: *Nápolyi séták*. Róma, 1961. HORVÁTH ELEMÉR: *A mindennapok arca. Versek (1953–1962)*. Róma, 1962.

149 Gyermekek számára írt könyvek: TÖRÖK SÁNDOR: *Kököjszi és Bobojsza, Furcsa történet egészen kis gyerekeknek és egészen nagy felnőtteknek*. Róma, 1952. LÖKKÖS ANTAL: *A kis tücsök története*. KISS MÁRIA rajzaival. Róma, 1958. *Humor a romok között*. Róma, 1958.

150 Recenziók: *Magyar versek* – VÁRADY IMRE Katolikus Szemle 6(1954) 2. szám, 78–79. ZATHURECZKY: *Az úton végig kell menni* H.E. Katolikus Szemle 6(1954) 2. szám 79. TÖRÖK SÁNDOR: *Kököjszi és bobojsza* F. Sz. Katolikus Szemle 6(1954) 1. szám. 40. MISKOLCZY GYULA: *A magyar nép... – Bogay Tamás* 9(1957) 1. szám 45–46. István, Nyugodt lehetsz elvtárs – Lengyel Domonkos, 12(1960) 1. szám, 77–79. KEMPIS TAMÁS: *Krisztus követése* – Békés Gellért 12(1960) 2. szám 151. MEGYERI JÓZSEF: *Nápolyi séták* – MENSÁROS Aurél 13(1961) 4. szám 317–318.

151 Lásd: Katolikus Szemle 11(1959) 2. szám. Hátsó belső borító.

152 Lásd: BORBÁNDI GYULA: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. München 1985. 377.

1951-ben két fontos személyi változás történt, amelyek lényegesen befolyásolták a római magyar kolónia további életét. A Pápai Magyar Intézet vezetését 1951. október 14-én Mester István vette át Péterffy Gedeontól, aki az Egyesült Államokba távozott,¹⁵⁴ Vajda Ferenc utódja pedig Tóth Gyula győri egyházmegyes pap lett,¹⁵⁵ aki 1959 tavaszáig volt római magyar lelkész.¹⁵⁶ Az új lelkész működésére vonatkozóan elég kevés adat áll rendelkezésre. A Pápai Magyar Intézet levéltárában található iratok alapján rekonstruálható a végzett lelkipásztori munka és a közösség élete.¹⁵⁷ Az új lelkész neve a levéltárban, lelkési minőségben először a 35. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus aktáján jelenik meg, amelyet 1952. május 22-től június 1-ig tartottak Barcelonában.¹⁵⁸

Vajda Ferenc távozását követően a Pontificia Commissione di Assistenza keretében a menekültek ellátására 1951-ben Kada Lajos kapott kinevezést. Ő maga így vall munkájáról:¹⁵⁹ „(Zágon József) nevezett ki szentelése után az itáliai menekült magyarok lelkipásztorává. Ezeket a „híveimet”, akik az egész ország területén szétszórta, jórészt kisebb közösségekben éltek, csak nagyon sok utazással voltam képes elérni. A lelkületükre jellemző volt, hogy a letelepedés vagy a tovább utazás reményében éltek Olaszországban, sokszor kitűnt, hogy a segítségemre is főképpen ezen a téren számítottak, mintsem vallási vonatkozásban.” E munkakört 1952 őszéig látta el, utódjainak távollétében azonban továbbra is besegített a menekült táborok látogatásába.¹⁶⁰

Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a római magyar közösség élete és a menekült magyarok lelkipásztori ellátása az előző években járt úton haladt tovább.

1952-ben Szent István ünnepe alkalmából a Pápai Magyar Intézet rendezte meg a szentmisét az Intézet kápolnájában, amely után fogadáson is vendégül látta a híveket.¹⁶¹ Ez az év a legnehezebb időszakot jelentette az Intézet életében. Megmaradásáért küzdött.¹⁶² A Római Magyar Akadémia vezetésével vívott küzdelemre utal az ün-

153 Lásd: itt a 146-os jegyzet, ALSZEGHY–FLICK könyve.

154 Lásd: NÉMETH LÁSZLÓ i. m. 232. 8. jegyzet. Az Egyesült Államokban South Bend plébánosa lett. 1980-ban vonult nyugállományba, 1957-ben inkardinálták a Fort Wayne-South Bend egyházmegyébe. Lásd: *Esztergomi szematizmus*. Esztergom, 1982. 368. 1993. októberében, 81 éves korában halt meg. Lásd: Új Ember 1993. november 7. 11.

155 Tóth Gyula 1920. január 3-án született Budapesten, Győrben szentelték pappá 1946. június 30-án. 1949 Karácsonyán lépett be a Pápai Magyar Intézetbe, kánonjogot tanult. Lásd: PMI személyi kártya. Jelenleg is Rómában él, mint a Szent Péter bazilika beneficiatőja és a Szent István Alapítvány kuratóriumának tagja.

156 Lásd: PMI 57/1959 kelt. 1959. szeptember 3.

157 Az 1951-től 1958-ig terjedő időszakból származó lelkipásztori értesítők a Pápai Magyar Intézet levéltárában maradtak meg, sajnos ott is csak hiányosan illetve esetlegesen.

158 Lásd: PMI 3 1/52. Zágon József, Csatlós Ferenc, és Kada Lajos vett még vele együtt részt a kongresszuson.

159 Pajor András, i.m. 18.

160 Lásd: Kada Lajos személyi kártya. A változás oka, hogy 1952 őszén beiratkozott a Lateráni Egyetem egyházjog fakultására. Lásd: PMI 32/1952 kelt. 1952. június 20-i értekezlet, Mester István h. igazgató írásos feljegyzése.

161 Lásd: PMI 3 50/52 Róma 1952. augusztus 12. Minden bizonnyal 1950-ben és 1951-ben is megtartották a Szent István napi magyar misét, azt azonban nem lehet tudni, hogy hol, a S. Stefano Rotondóban, mint korábban, vagy a Pápai Magyar Intézetben, mint a következő években.

162 Lásd: CSORBA LÁSZLÓ, i. m. 80–82.

nepre küldött meghívó szövege is: „A jelenlegi nehéz megpróbáltatásokban különös buzgalommal kell kérnünk az Országalapító égi közbenjárását...” A meghívó igyekszik megnyugtatóan a kolónia tagjait, hogy az Intézet megközelítése nem jár veszéllyel, majd így folytatja: „... különösen kérjük megjelenésüket azért is, hogy ezzel is tanúsítsák a közismert küzdelmekben álló Egyházi Intézet iránti együttérzésüket és rokonszenvüket.” A misét Szent István ünnepét követő vasárnap tartották, ezért a Sacra Congregatio Rituumtól kértek engedélyt ahhoz, hogy Kada Lajos, a magyar hívek káplánja augusztus 24-én egy alkalommal Szent István votív misét mondhasson.¹⁶³ A szentmise fél 11 órakor kezdődött.

A menekültek lelkipásztori ellátásának egyházi kereteiben lényeges változást hozott az „Exsul Familia” apostoli constitutio megjelenése 1952. augusztus 1-jén.¹⁶⁴ Jogi keretet biztosított a magyar lelkész részére, felruházva a personalis plébánia jogaival és kötelességeivel.¹⁶⁵ Az apostoli constitutio megjelenéséről hírt adott a Katolikus Szemle is, megállapítva, hogy ezzel az apostoli vizitátorok működése megszűnt.¹⁶⁶ Magyar szempontból ez azt jelentette, hogy Zágon Józsefnek megszűnt a joghatósága a külföldi magyar katolikusok felett.¹⁶⁷

Az 1952–1953-es tanévben is megtartották a Pápai Magyar Intézetben a római magyar papok részére rendezett fogadásokat. Az év végi jelentésben Mester István így ír ezekről: „Az Intézet megtartotta a szokásos havi ricevimentókat, melyen a római magyar klérus változó, az adott körülmények között kielégítő számban jelent meg, és szívesen hallgatta meg a különféle előadókat, így Fábíán Károlyt, aki a svájci magyar pasztoráció problémáiról, Vecsey Józsefet, aki előbb a Hercegszék ur Öeminentiájának fogságáról, majd az egyházpolitikai helyzetnek 1948-tól 1952-ig terjedő idejéről, Ternay SVD, a kínai egyházüldözésről, Monay Ferencet a századforduló magyar egyházpolitikai helyzetéről, és Zágon Józsefet, aki a világban szétszóródott katolikus magyarság problémáiról adott elő.”¹⁶⁸

163 Lásd: uo. kelt Róma, 1952. augusztus 19. Prot. Num. R. 39/1952. Feltehetően azért kérték az engedélyt Kada Lajos nevére, mert a tényleges római magyar lelkész, Tóth Gyula augusztusban nem tartózkodott Rómában.

164 Acta Apostolicae Sedis, 44(1952)649-704, legújabbán a szöveg kiadásra került: In: *Enchiridion della Chiesa per le migrazioni, Documenti magisteriali ed ecumenici sulla pastorale della mobilità umana (1887-2000)*. Bologna, 2001. 147–310.

165 Lásd: PMI 10/1954 dátum nélkül. A dokumentum előzményeit és tartalmát részletesen tárgyalja BORÓVI JÓZSEF i. m. 93–112.

166 Lásd: Katolikus Szemle 4(1952.) 3. szám 25.

167 BORÓVI JÓZSEF i. m. 107.

168 Lásd: PMI 3 37/1953. Az idézetben említett személyek közül azoknak az adatai akikről eddig nem volt szó: Vecsei József 1913. november 11-én született Nemeshegyen, és 1977. május 24-én halt meg St. Gallenben (Svájc). 1938-ban a Szombathelyi Egyházmegyében szentelték pappá. Mindszenty Józsefnek a káplánja volt Zalaegerszegen. Az ötvenes évek elején az NSZK-ban élt. Később számos publikációja jelent meg a bíborosról, a legjelentősebb a Mindszenty Okmánytár. A Mindszenty Alapítvány Alapító tagja, a Mindszenty Múzeum és a nagy értékű Mindszenty Levéltár őre volt. Lásd: NAGY CSABA i. m. 1016.; HARANGOZÓ FERENC: *Dr. Vecsey József 1913–1977*. Katolikus Szemle 29(1977) 3. szám 250–251. Ternay János SVD 1903. október 17-én született Vaskúton, és 1981. június 12-én halt meg Posadasban. A Kalocsai Főegyházmegye papnövendékeként lépett be az Isteni Ige Társaságába. 1929-ben tett örökfogadalmat, majd 1930-ban, St. Gabrielben szentelték pappá. Kőszegen volt házgondnok és prefektus. 1934. július 29-én indult két társával misszióba. Működéséről a Világposta 1934. évi és következő évfolyamaiban számolt be. Kína-Nyugat Kanszu tartományában működött. 1952 második

A következő év elején ismét változás történt a Pápai Magyar Intézet vezetésében. 1953. február 24-én a Sacra Congregatio de Seminariis et Studiorum Universitatibus Zágon József győri egyházmegyei papot nevezte ki régensnek ad interim, miután az Exsul Familia apostoli constitutio nyomán megszűnt apostoli vizitatori beosztása.¹⁶⁹

Szent István ünnepét 1953-ban is az Intézetben tartották augusztus 23-án, hasonlóan az előző évekhez.¹⁷⁰ A rendelkezésre álló iratok tanúsága szerint először fordult elő, hogy a meghívót az Intézet az Osservatore Romanón kívül világi lapokban – Il Tempo, Quotidiano – is közzé tette.

Az 1953–54-es akadémiai év félévi értekezletén Zágon József régens részletesen kiért a magyarok lelkipásztori ellátásának helyzetére.¹⁷¹ Értékelte a végzett munkát, elmondta, hogy az Intézet tagjai, elsősorban Vajda Ferenc, majd hivatali utódai eléggé fel nem becsülhető szolgálatot végeztek a menekült magyarok érdekében. Az Intézet szerepét így értékelte: „Az Intézet vezetősége ezt a szociális és lelkipásztori munkát nemcsak, hogy nem gátolta, hanem helyiségek rendelkezésre bocsátása, majd az ezzel foglalkozó intézeti tag lakásának és ellátásának ingyenes biztosításával lényegesen elő is mozdította”. A továbbiakban beszámolt arról, hogy az „Exsul Familia” apostoli constitutio nyomán Rómában is megalakult a magyar egyházközség. A lelkipásztori élet hatékonyabbá tétele érdekében a lelkeszség és az Assistentia lelkipásztorai az Intézetben egy külön részben kerültek elhelyezésre, a jelenlegi rektori lakásban, ahol a két előszobát használhatták fogadásra. A régens arra kérte a lelkipásztorokat, hogy jelöljenek ki a héten fix fogadónapot és órát. Az egyházközség megalakulásának pontos időpontja nem ismeretes, de feltehetően 1953-ban kerülhetett rá sor.

A magyar lelkipásztorkodás aktuális feladatait Zágon József az 1953–1954-es évről konferencián is számba vette.¹⁷² egyházközség megalakítása, az iskola megszervezése, a havi istentiszteletek, lelkigyakorlat organizálása, a menekültek szociális és lelki ügyeinek felkarolása a hatóságokkal való tárgyalásoktól az élelmiszerek kiosztásáig, táborok látogatása. Lényegében tehát minden folytatódott tovább. Két új feladat tűnik fel a felsorolásban: az egyházközség megalakítása és a magyar iskola szervezése, ez utóbbit már 1947-ben Péterffy Gedeon célul tűzte ki.¹⁷³

Ezekben az években is volt havi magyar mise bár arra nincs utalás, hogy azokat hol tartották. Erre abból következtethetünk, hogy 1955. október 9-i magyar mise elmondását Zágon József nem vállalta.¹⁷⁴ A misékre Tóth Gyula lelkész meghívót küldött a ko-

---

felében folyamatba került kiutazása Kínából. 1953-ban áthelyezték Argentínába. Rómában átutazóként hat hónapot töltött. Feltehetően 1953 elején látogatott el a Pápai Magyar Intézetbe. Rómából Németországba ment plébános unokabátyjához. Buenos Airesbe 1953 augusztusában utazott ki. Többek között Posadas leprakórházában volt lelkész 1974-76 között. A hetvenes években kétszer is járt Magyarországon. Utolsó állomáshelye Miguel Lagús zárdalelkészisége volt. Lásd: Szelei György SVD rendtagokról készített gyűjteménye és P. Gaál Jenő SVD közlései 2003. június 9-én kelt e-mailjében.

169 Lásd: kinevező irata PMI 74/1953, és Katolikus Szemle 4(1952) 3. szám 25.

170 Lásd: PMI 54/1953 Meghívó kelte 1953. Nagyboldogasszony napján, az Intézet fejléces levelén. A Szent István napi votív mise engedélyének kérése Mester István nevére van kiállítva.

171 Lásd: PMI 10/1954 dátum nélkül, a következő iktatott kimenő irat dátuma február 9 (12/1954), feltételezhető, hogy az értekezletre ezt megelőzően került sor.

172 Lásd: PMI 28/1954 dátum nélkül.

173 Lásd: itt a 35-ös jegyzetet.

174 Lásd: PMI 38/1955 Zágon régens levelei. Zágon József 1955. október 2-án azt írta Mester Istvánnak, hogy nem tudja vállalni a szentbeszéd tartását ezen a napon.

lónia tagjainak. Ez az első általa küldött meghívó, amely fellelhető az Intézet levéltárában. 1954. november 30-án kelt. Ez a fél meghívó is csak azért maradt meg, mert üres hátoldalát jegyzetpapírnak használták.¹⁷⁵ A Pápai Magyar Intézet levéltárában többnyire csak az ünnepi eseményekre vonatkozóan vannak adatok, mert ezeket 1951-től az Intézet szervezte.

Az 1954-es Mária évben a római magyarok miséjét március 18-án, a S. Maria Maggiore bazilikában tartották. A rab hercegprímásért és az üldözött testvérekért imádkoztak. A szentmisén a különböző nemzeti emigrációk egyházi vezetői is megjelentek.¹⁷⁶

A Szent István napi misét 1954. augusztus 22-én tartották az Intézetben.¹⁷⁷ A szentbeszédet Füz Balázs O.Cist., római prokurátor mondta.¹⁷⁸ A misén hozzávetőlegesen 80-an voltak, amit szép számnak értékel Mester István.¹⁷⁹ Ez az első számszerű adat arra vonatkozóan, hogy a római magyar kolónia ünnepi szentmiséjén mennyien vettek részt ezekben az években.

1955. április 2-án a római magyar közösség megemlékezett báró Apor Vilmos győri püspök mártírhalálának tizedik évfordulójáról. Nyomatott meghívó készült, amelyet a Magyar Katolikus Misszió küldött. A szentmisét a San Panteleo templomban tartották 9 órakor, a szentbeszédet Tomek Vince Sch.P.,¹⁸⁰ a Piarista Rend generálisa mondta.¹⁸¹ A misén megjelent J. Gawlina lengyel és V. Podolskis litván püspök, A.C. Ferrero di Cavallerleone olasz táborig püspök, valamint a vatikáni szolgálat, a diplomáciai testület és a Máltai Lovagrend több tagja. Jelen volt a mártír püspök testvére, báró Apor Gábor, volt szentszéki követ.¹⁸²

A minden évben megtartott Szent István napi misék mellett minden évben halottak napján, november 2-án az elhunytakért a San Lorenzo al Verano Bazilikában tartottak szentmisét, majd közösen felkeresték a temetőben a magyar sírokat.¹⁸³

175 Lásd: PMI 4/1955.

176 Lásd: Katolikus Szemle 6(1954) 1. szám 37.

177 Lásd: PMI 39/1954. Meghívó kelte 1954. augusztus 14. Az engedély most is Mester István nevére szól.

178 Füz Balázs O. Cist. 1922. április 22-én született Székesfehérvárott, 1940-ben lépett be a Ciszterci Rendbe. Szubdiakónussá és diakónussá Mindszenty József veszprémi püspök a börtönben szentelte fel, ugyanabban a szentmisében 1945. május 20-án szentelték pappá. 1947. október 8-án érkezett Rómába. A Gergely Egyetemen tanult egyházjogot. Rómából 1972. júniusában ment Spring Bank-be (USA), ahol jelenleg is él, mint nyugalmazott apát. Római tartózkodása alatt szoros kapcsolatban állt a Pápai Magyar Intézet vezetésével, rendszeresen ellenőrizte annak számadásait. Lásd: PMI 6/1952, 10/1959, 40/1960. Tagja volt az Anonymus kiadónak, valamint később alapító tagja volt a Szent István Alapítványnak. Füz Balázs személyes közlései a szerző birtokában.

179 Lásd: Mester István levele Zágon József régensnek Róma, 1954. augusztus 26. Intézeti folyó ügyekben levelezés Zágon régenssel 42/1954.

180 Tomek Vince Sch.P. 1892. november 19-én született Palocsán és 1986. április 18-án halt meg Rómában. 1908-ban Vácott lépett be a Piarista Rendbe. Pappá 1916. június 25-én szentelték. 1948-tól 1967-ig volt a Rend generálisa, majd nyugállományba vonult. Lásd: LÉH ISTVÁN SCH. P.-KOLTAI ANDRÁS i. m. 390. és NAGY CSABA i. m. 968. *P. Tomek Vince továbbra is a Piarista Generális*: Katolikus Szemle, 7(1955) 3. szám 141. Budapesten, a Fiumei úti temetőben, a Piarista Rend új sírboltjában nyugszik.

181 Lásd: PMI 18/1955. Beszéde megjelent nyomtatásban Megemlékezés Apor püspökről címmel in: Katolikus Szemle, 7(1955) 2. szám 82-83.

182 Lásd: Katolikus Szemle 7(1955) 2. szám 82.

183 Lásd: PMI 63/1956, a meghívó 1956. október 26-án kelt.

Karácsonykor az Intézet növendékei meglátogatták a táborokat, az ő lelkipásztori ellátásuk ekkor P. Boglár Miklós feladata volt.¹⁸⁴

1956-ban minden a megszokott módon folyt, mindaddig, amíg a forradalom és annak következménye, a menekültek tömeges érkezése meg nem változtatta a helyzetet.

Az év elején, az A.C. szervezésében megemlékezést tartottak Kapisztrán Szent János és Hunyadi János halálának ötszázadik évfordulója alkalmából.¹⁸⁵ Az ünnepi megemlékezést január 29-én az Accademia del Pontificio Istituto di Musica Sacra aulájában tartották (Piazza S. Agostino, 20). A résztvevők között jelen volt Pizzardo, Aloisi, Masella, Piazza, Tappouni és Costantini bíborosok, számos püspök és prelátus, a Szent-széknél akkreditált diplomáciai testület tagjai, a szerzetesrendek főelőljárói és Capetrano küldöttsége. A megemlékezés két részből állt. Az első részben a bevezetőt Várady Imre, az A. C. elnöke, a Bolognai Egyetem professzora¹⁸⁶ mondta, majd a ki-nyomtatott programtól eltérően Tommaso Cataldi kúriai tanácselnök, Capetrano vá-roska szülötte, bensőséges szavakkal üdvözölte a díszgyűlést Kapisztrán Szent János szülőföldjének küldöttsége nevében. Az ünnepi beszédet P. Dám Ince OFM, a Magyar Katolikus Tudományos és Művészeti Akadémia általános titkára, a zárszót pedig P. Agostino Sepinsky, a ferences rend általános generálisa tartotta. Az ünnepség második részben Kodály Zoltán, Bartók Béla és Liszt Ferenc művei hangzottak el. Minderről részletesen beszámolt a Katolikus Szemle.¹⁸⁷ Az A. C. működésére, nem számítva a fo-lyóirat kiadását, 1950 után ez az első adat. Az ünnepség megszervezésének orosz-lán-részét Tóth Gyula magyar lelkész végezte.¹⁸⁸

A kolónia életének mindennapjairól Tóth Gyula lelkész 1956. április 27-én kelt leve-le ad némi információt.¹⁸⁹ Május első vasárnapján, május 6-án a misét a San Girolamo della Carità (Via Monserrato 64) templomban tartották, és ezen a misén három gyer-mek első áldozáshoz járult. Ez az első adat arra, hogy a magyar szentmisék helyszíne változott, feltehető azonban, hogy ez már évekkel korábban megtörtént. A levél adja tudtul továbbá azt is, hogy május 2-án, 9 órakor a Szent Péter bazilika Nagy Szent Leó pápa oltáránál Tomek Vince Sch.P. generális misét mond Czapik Gyula egri érsekért, aki április 25-én halt meg.¹⁹⁰

További hasznos információk találhatók az 1955–1956-os év végi konferenciáról ké-szült feljegyzésben.¹⁹¹ A régens az Intézet tagjainak rendkívüli tevékenységei között említi első helyen a római magyar lelkész működését. Ezt írja: „Amikor a római magyar lelkész kongrua megszűnt, Intézetünk vállalta a lelkész lakásának és ellátásának ter-hét. A lelkész ennek fejében ellátta a ház titkári teendőit. Ezt a gyakorlatot a most záru-ló tanévben is megtartottuk. A lelkésziségnek a szokásos istentiszteletek, évi lelkigya-

184 Lásd: 1955-1956 év végi konferencia feljegyzés PMI 28/1956. 3. oldal 7/c pont. Boglár Miklós nem szerepel a Pápai Magyar Intézet lakóinak névsorában. Nincs adat arra vonatkozóan, hogy mettől meddig látta el e feladatot. További kutatást igényel életrajzi adatainak felderítése.

185 Lásd: PMI 2/1956.

186 Várady Imre 1892. július 3-án született Nagybecskerekben és 1974. augusztus 24-én halt meg Rómá-ban. Irodalomtörténész volt. Lásd: NAGY CSABA i. m. 1002.

187 Lásd: Katolikus Szemle 8(1956) 1. szám 43.

188 Lásd: 1955-1956 év végi konferencia feljegyzés PMI 28/1956. 3. oldal 7/a pont.

189 Az értesítő egy eredeti példánya a PMI 18/1956-os aktában fellelhető.

190 Lásd: PMI 18/1956: Czapik Gyula egri érsek halála.

191 Lásd: PMI 28/1956. Feljegyzés 3. oldal.

korlatok mellett az idén kiemelkedő eseménye volt a nagyheti szertartások megtartása, melyeken a ház többi tagjai számban, a hívekre igen jó hatást gyakorolt módon, épületesen részt vettek.¹⁹²

A Szent István napi szentmisét augusztus 26-án tartották 11 órakor, ugyanúgy, mint az előző években.¹⁹³ A szentbeszédet Dr. Walter János Sch.P. a rend közép-európai generális asszisztense mondta.¹⁹⁴ A kiküldött meghívó ezzel a buzdítással fejeződik be: „Hogy a súlyos járom alatt szenvedő otthoni magyarság, és különösen a hitében fenyegetett ifjúság, megtisztultan és megedzetten kerüljön ki a megpróbáltatásokból, ajánljuk fel – római magyarság e közös szentmiséjéért – Krisztus áldozatával a mi szerény imádságunkat”, szinte előre vetítve az októberi nagy tisztulás sorsfordító eseményét. Ez alkalommal is közzétették az ünnepet a napilapokban. A *L'Osservatore Romano* és az *Il Messaggero* a lengyel nemzeti ünneppel együtt adott hírt a magyar nemzeti ünnepről.¹⁹⁵

A forradalom kitörésének hónapjában, október 7-én még egy magyar vonatkozású ünnepre került sor. XII. Pius pápa ekkor avatta boldoggá XI. Ince pápát. A boldoggá avatáson a meghívó szerint a római magyar kolónia testületileg vett részt az A. C. szervezésében.¹⁹⁶

Október 23-án Budapesten kitört az előre nem látott forradalom, amelyet követett a menekültek hulláma.¹⁹⁷ A témát a forradalom 45. évfordulóján Walcz Amarylisz tanulmánya igyekezett feldolgozni.¹⁹⁸ A Római Magyar Lelkeszi Hivatal október 26-i értesítőjében számolt be a hősi küzdelemről, és egyben az elhunytakért október 30-án kilenc órakor a lengyel nemzeti templomban tartandó szentmisére hívta a magyar kolónia tagjait. A szentmisére Zágón József, mint az Itáliába menekült magyarok igazgatója, nyomtatott meghívót küldött szét.¹⁹⁹

A Pápai Magyar Intézet a követségi alkalmazottak pánikszerű menekülését követően, 1956. október 31-én birtokba vette az egész Palazzo Falconierit.²⁰⁰

Tóth Gyula római magyar lelkész és Kada Lajos a Pápai Magyar Intézet lakói tettek egy hazatérési kísérletet, feltehetően november 2-át követően, de a határról vissza kellett fordulniuk, mert az addigra ismét zárva volt.²⁰¹

November 8-án a Teatro Argentinába az Azione Cattolica Italiana szolidaritási gyűlést szervezett, amelyen az általános elnök Luigi Gedda beszélt.²⁰² A Ponteradio c. fo-

192 A szöveg gépelése hibás.

193 Kelt Róma, 1956. augusztus hó 15-én. PMI 43/1956.

194 Walter János Sch. P. 1886. február 2-án született Dadon, és 1972. szeptember 6-án halt meg Rómában. 1903-ban Vácott lépett be a Piarista Rendbe. 1910. július 2-án szentelték pappá. Többször járt Rómában: 1929-1944 között és 1948-1972 között a piarista rend generálisának asszisztense volt. Lásd: LÉH ISTVÁN SCH. P.-KOLTAI ANDRÁS i. m. 420.; NAGY CSABA i. m. 1030. Ez utóbbi, tévesen, január 1-jét jelöli meg születési dátumául. Sirja a Veranói Temető piarista sírboltjában van.

195 Lásd: meghívó PMI 43/1956. Az aktában cikkek találhatók: *Il Messaggero*, *Il Tempo* és *L'Osservatore Romano*.

196 A meghívó 1956. szeptember 14-én kelt. Ez az egyetlen AC fejléces levél az Intézet levéltárában.

197 Lásd: BORBÁNDI GYULA: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. München, 1985. 242–246; Ez volt a magyar emigráció harmadik hulláma.

198 Lásd: Amarylisz WALCZ: *La rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia*, Roma, 2001.

199 Lásd: PMI 63/1956, a lengyel nemzeti templom a Via Botteghe Oscure 15. szám alatt található.

200 Lásd: CSORBA LÁSZLÓ i. m. 85.

201 Lásd: PAJOR ANDRÁS i. m. 19. November 2-án Tóth Gyula Rómában részt vett a hagyományos temetőlátogatáson, Lásd: 1956. október 26-i értesítő PMI 63/1956.

202 Lásd: PMI 69/1956, nyomtatott meghívó.

lyóirat rendkívüli mellékletben számolt be a gyűlésről.²⁰³ A zsúfolásig megtelt színháztermet Szent István király, Hunyadi János és Mindszenty József bíboros képei díszítették, a harmadik emeleti páholyok előtt körben olvasható volt: „Il popolo ungherese grida al Signore”. A tömeg este a haza oltárához vonult, ahol koszorúkat helyeztek el.

A Pápai Magyar Intézet igazgatósága november 9-én az olasz Pontificia Opera di Assistenza²⁰⁴ által szervezett keresztútra szóló meghívót küldött szét. Ebben az eseményekről így számoltak be: „Hetek óta vérzik nemzetünk. Lélegzet visszafojtva hallgatjuk a rádiót, könnyes szemekkel olvassuk az újságokat és elszorult szívvel várjuk a híreket. Mikor már-már azt hittük, hogy a legendás szabadságharc célját ér, s a nemzet lerázza magáról a tizenkét éves szolgátságot, íme újból ropognak a fegyverek és patakokban ömlik a vér.” A keresztutat a Colosseumban tartották november 18-án, vasárnap este 6 órakor. A magyar csoport gyülekező helye a Massenzio Basilica előtt volt.²⁰⁵

A forradalom leverését követően elindult Nyugatra a menekültek hulláma. A Rómába érkező fiatalok előtt a Pápai Magyar Intézet vezetősége megnyitotta a palota kapuit. Az olasz kormány előzékenységének következtében a diákok római iskolákban folytathatták tanulmányaikat. 1957. október 1-ig lakhattak a palotában, majd részükre az Intézet a Via Cestari 34. sz. alatt vásárolt lakásban létesített kollégiumot.²⁰⁶ A kollégiumot Mester István vezette, a lelki ügyekkel a lelkész foglalkozott. A kollégiumnak külön pénzkezelése volt, amelynek ellenőrzésére több alkalommal is Füz Balázs O. Cist. atyát kérték fel.²⁰⁷ A kollégium 1964. márciusáig működött.²⁰⁸

Az 1956–1957-es évváró konferenciáról készített feljegyzés ad bővebb tájékoztatást a menekültekkel való lelkipásztori törődésről.²⁰⁹ A menekültek ellátása a táborokban csaknem három hónapon keresztül tartott, szervezése Tóth Gyula római magyar lelkész érdeme volt. A munkából az Intézet minden papja példásan kivette a részét. Kurcz Pál szombathelyi egyházmegyes novendék például a Kanadába tartó kivándorlókat kísérte el hajón 1956. december 24-től 1957. január 23-ig, és ezen kívül is öt hetet, mint missziós páter olaszországi magyar táborokban töltött.²¹⁰ Blaskó György 1956. novemberétől 1957. január 4-ig a bécsi Caritasnál teljesített menekültmissziót, 1957. január

203 Lásd: PMI 86/1956.

204 A Pontificia Opera di Assistenza in Italia XII. Pius pápa által 1945-ben létrehozott Pontificia Commissione di Assistenza szervezet fejlődésének utolsó szakaszát jelentette. Szabályzatát 1953. június 15-én hagyta jóvá a pápa. Fő feladata az olaszországi egyházmegyek és az Olasz Egyház egészének a szintjét meghaladó karitász munka volt. Lásd: GIULIANO PELLOSO: *Pontificia Opera di Assistenza in Italia in: Dizionario Ecclesiastico*. Torino, 1958. 270–271.

205 Lásd: PMI 69/1956.

206 Lásd: AMARYLISZ WALCZ: i. m. 40. A kollégiumnak a ház falán emléktábla állít emléket, amelyet 2002. októberében Áder János, a Parlament elnöke avatott fel.

207 Lásd: PMI 10/1959 és 7/1964.

208 Lásd: PMI 38/1964 Év végi konferencia, kelt 1964. június 16: „Március hónapban liquidálnunk kellett az Intézet vezetése alatt álló kis diákkollégiumot a Via De Cestarin. Az ok: kifogytak a diákjaink: végeztek, kivándoroltak. Az apartamentot a Szentszék engedélyével eladtuk és az összeget a jövő céljaira letétbe helyeztük.”

209 Lásd: PMI 121/1957. Tanulmányi eredmények az 1956-57 tanévről. Ebben található az év végi konferencia anyaga is.

210 Lásd: uo. Kurcz Pál személyi lapját. 1928. január 25-én született Szentpéterfán, Innsbruckban szentelték pappá 1953. július 25-én. Szombathelyi egyházmegyes volt. Tanulmányait az Angelicumon végezte, ahol 1958. június 22-én szerzett licenciát.

15-től május 4-ig pedig mint a M.N. „Flamina” hajókáplánja emigránsokat kísért Ausztráliába.²¹¹ Denk István szintén a bécsi Caritasnál teljesített szolgálatot.²¹² Geosits István szombathelyi egyházmegyes pap szintén az ausztriai Kismartonban (Eisenstadt) volt menekült lelkész 1956. október 29–1957. január 3. között.²¹³ Végül Rác Imre szombathelyi egyházmegyes növendék is sokat foglalkozott a menekültekkel, ezért néhány vizsgáját halasztania kellett.²¹⁴

A forradalom leverésének és a hazai eseményeknek meghatározó emléke az 1957. március 2-i római magyar nők zarándoklata a Divino Amore kegyhelyre,²¹⁵ ahol egy magyar címeres zászlót hagytak a következő szöveggel.²¹⁶ „Mi, római magyar asszonyok, a Divino Amore csodatévő Szűz tisztelői, aki megmentetted Rómát a pusztulástól, felajánljuk neked mártíromságot szenvedő Hazánknak ezt a jelképét, kérve közbenjárásodat a Mindenhatónál, hogy szűnjön meg Magyarország ostromozása, és legyen ismét szabad és független nemzet, és ismét legyen béke testvéreinknek.”

A menekültekkel való foglalkozás hosszabb távon jelentkezett, amint azt az 1957–1958-as évnitó konferencia tanúsítja.²¹⁷ „Az Intézet hivatása az otthoni események folytán lényegesen súlyosbodott az Olaszországba érkezett és érkező menekültek gondozása természetesen az Intézet s annak tagjaira hárultak. Nem szentelhetjük magunkat nyugodtan a tanulásnak, amíg menekültjeink itt lesznek. A menekültek gondozása papi hivatásunkból folyik s e mellett a kötelezettség mellett a tanulás másodrangúvá válik.”

A forradalommal és a menekültek lekipásztori ellátása mellett a magyar kolónia élete 1957-ben a már megismert rendben folytatódott.²¹⁸ Az év elején elhunyt Nagyba-

211 Lásd: uo. Blaskó György személyi lapját. 1928. október 14-én született Párizsban. 1953. július 25-én szentelték pappá Innsbruckban. A pécsi egyházmegye papja volt. A Lateráni Egyetemen tanult egyházjogot.

212 Lásd: uo. Denk István személyi lapját. 1927. október 28-án született. Innsbruckban szentelték pappá 1954. április 4-én. A győri egyházmegye papja volt. A Lateráni Egyetemen tanult egyházjogot.

213 Lásd: uo. Geosits István személyi lapja. 1927. augusztus 18-án született Szentpéterfán, Bécsben szentelték pappá 1952. június 29-én szombathelyi egyházmegyesként. Bécsben szerzett teológiai doktorátust 1953. december 20-án. A szentírásstudománnyal foglalkozott.

214 Lásd: uo. Rác Imre személyi lapját. 1930. március 12-én született Megyehidán és 1998. június 18-án halt meg. Bécsben szentelték pappá, 1953. június 29-én. A szombathelyi egyházmegye papja volt. Rómába 1955. október 4-én érkezett, a Lateráni Egyetem egyházjogi fakultásán végezte tanulmányait, doktorátusát azonban 1958. június 18-án a bécsi egyetemen szerezte meg. Lásd: PMI 60/1958. NAGY CSABA, i.m. 810.

215 A kegyképen Mária ölében látható a kis Jézus, fölöttük pedig galamb képében a Szentlélek. A kegyhely Róma városán kívül, a Via Ardeatina mentén található. A kegyképpel kapcsolatos első csoda 1740-ben történt. 1944-ben, amikor a háború veszélye fenyegette a várost, a kegyképet bevitték Róma templomaiba, végül a Szent Ignác templomban a római nép fogadalmat tett a Madonnának, ha megmenti Rómát, új szentélyt építenek. XII. Pius pápa is együtt imádkozott a néppel és beszédében a Szűz Anyát Róma város megmentőjének nevezte.

216 A zászló a kegyhelyen lévő kegytárgyüzlet egyik ajtaja fölött van bekeretezve. Az eredeti olasz szöveg: „Noi donne ungheresi di Roma devotissime a Te miracolosa vergine del Divino Amore, che salvasti Roma dalla distruzione Ti offriamo questo simbolo della nostra Martoriata Patria implorando la Tua intercessione presso l'Onnipotente perché cessi il flagello, ritorni la libertà all'Ungheria l'indipendenza alla sua Nazione e la pace ai nostri fratelli.”

217 Lásd: PMI 164/57 évnitó konferencia, 1957. októberében 5. pont.

218 Lásd: PMI 58/1958 évszámú értekeztet 1958. június 18-án. Tóth Gyula ekkor önálló hitoktató is volt egy olasz középiskolában, szervezte az ünnepélyes magyar megnyilatkozásokat (karácsonyi ünnepélyek, hangversenyek, kiállítások).

nyai Horthy Miklós, lelki üdvéért február 16-án mutattak be szentmisét a San Girolamo della Carità templomban.²¹⁹ A Szent István napi szentmise augusztus 25-én volt, Divald István Sch.P.²²⁰ mondta a szentbeszédet.²²¹

A következő évben, 1958-ban a nagybőjti lelkigyakorlatot március 31-én és április 1-2-án este 6 óra 30-kor a San Girolamo-templomban P. Lékai Ányos O.Cist. tartotta.²²² A Szent István napi misét augusztus 24-én tartották a Pápai Magyar Intézet kápolnájában, ahol a beszédet Orbán Miklós S.J., a Vatikáni Rádió magyar osztályának a vezetője mondta.²²³ Tóth Gyula lelkész a szokásos temetőlátogatást a Veranói temetőben, november 2-re szervezte meg a szentmisével együtt.²²⁴

Nagy esemény volt az év végén a magyar kolónia részére, hogy a Pápai Magyar Intézet fennállásának 30. évfordulóját ünnepelte, és ebből az alkalomból megújult a kápolna. 1958. december 4-én délelőtt 11 órai kezdettel Mons. Ettore Cunai soteropoli c. érsek, Róma második Vicegerentéje szentelte fel a márvány oltárt²²⁵ és Prokop Péter pap festő közel 40 négyzetméternyi freskóját.²²⁶ Az oltárba Szent Ágnes, Szent Gellért, a Kassai vértanúk, Árpádházi Szent Erzsébet és X. Szent Pius pápa ereklyéit helyezték el.²²⁷

Az Academia Mariana Internationalis minden hónap első csütörtökön szentmisét rendezett a S. Maria Maggiore bazilika kegyoltáránál a vasfüggöny mögötti országo-kért. December első csütörtökén, december 4-én a sor Magyarországra esett. A római

219 Lásd: PMI 16/1957.

220 Divald István Sch. P. 1923. április 6-án született Budapesten, és 1972. júliusában hunyt el Philadelphiában. 1941-ben Vácott lépett be a Piarista Rendbe. 1947-ben június 22-én szentelték pappá. 1951-től az Egyesült Államokban élt, ahol 1965-ban laicizáltatta magát. Vegyészettel foglalkozott, Lásd: LÉH ISTVÁN SCH. P. – KOLTAI ANDRÁS i. m. 91; NAGY CSABA i. m. 207. Ez utóbbi csak arról tud, hogy 1966 után halt meg az USA-ban.

221 Lásd: PMI 169/1957, a meghívót akta borítóként használták fel, ezért található meg.

222 Lásd: Róma, 1958. március 25-i értesítő. Lékay Imre Ányos O. Cist. 1920. július 31-én született Budapesten, 1997 körül hunyt el. 1938. Augusztus 29-én lépett a Ciszterci Rendbe. 1944. május 17-én szentelték pappá. 1950. szeptember 5-én Ausztriába szökött, de elfogták és visszasszállították Budapestre. 7 évi börtönre ítélték. A börtönből 1956. október 27-én szabadult és azonnal külföldre távozott. Rómából a hatvanas évek elején utazott az Egyesült Államokba. Egy ideig Poblet-ban, aztán Dallasban élt. 1973 körül elhagyta a Ciszterci Rendet és megnősült. Külföldre szökésének és elítélésnek történetét Lásd: HETÉNYI VARGA KÁROLY i. m. 288–291.

223 Lásd: PMI 74/1958. Orbán Miklós S.J. 1916-ban született Budapesten, 1999. november 18-án halt meg Hamiltonban (Canada). Szegeden szentelték pappá. 1951–1972 között volt a Vatikáni Rádió magyar osztályának vezetője. Lásd: NAGY CSABA i. m. 755.

224 A meghívót Lásd: a római magyar lelkészi értesítők gyűjteményében, amely Kovács Angelus hagyatékából került elő. Az értesítők jelenleg a római magyar lelkészség irattárába kerültek. A meghívó a gyűjteményben az első. Kelt 1958. október 19-én. Egyetlen egy meghívó található benne korábbi, mely az 1956-i Szent István napi misére szól.

225 Az oltár egy márvány asztaloltár volt bronzsal bélelt tabernaculummal. Lásd: a PMI 1964. november 5-én felvett leltárát. PMI 1001/1964.

226 Prokop Péter 1919. január 10-én született Kalocsán, 1942. március 22-én szentelték pappá. A Pápai Magyar Intézetbe 1957. május 1-én érkezett, az Akadémia di Belle Arti-ra járt. Lásd: személyi lapjai a Pápai Magyar Intézetben valamint NAGY CSABA, i.m. 806. Jelenleg Budapesten él. Az oltár a PMI 1964. november 5-én felvett leltára alapján egy márvány asztaloltár volt bronzsal bélelt tabernaculummal.

227 Lásd: Ereklyék kérése címet viselő akta, PMI 88/1958. Szent Gellért ereklyéjét Angelo Giuseppe Roncalli velencei pátriárkától kérték és kapták. Ebben az aktában található a misére szóló meghívó is.

magyar kolóniát Zágon József hívta meg erre, felpanaszolva, hogy ezeken a miséken csak nyolc magyar vett részt, míg a kis Litvánia 200 emberrel volt képviselve!²²⁸

Karácsony ünnepe előtt 1958. december 22-én 31 évi szolgálat után nyugdíjba vonult P. Monay Ferenc minorita, a Szent Péter bazilika apostoli gyóntatója.²²⁹ Utódjául a Szentszék 1958. december 9-én P. Rákos Raymund minoritát nevezte ki.²³⁰

A következő évben az Actio Catolica szervezésében 1959. február 8-án a Santa Maria Maggiore bazilika Cappella Borghesianában Card. Carlo Confalonieri mondott misét Mindszenty József bíboros elítélésének tizedik évfordulója alkalmából.²³¹

A nagyheti lelkigyakorlatot március 23–25. között Békés Gellért OSB tartotta. A meghívó a híveket Húsvétal kapcsolatban így invitálta: „Húsvétkor a Szent Péter téren hallgatunk szentmisét, mely után a Szent Atya áldását vesszük.”²³² Az Angeluson való részvétel szokás volt, vagy ezután vált szokássá. A Szent István napi misét a Pápai Magyar Intézetben augusztus 23-án délelőtt 11 órakor Lékay Ányos O.Cist tartotta. Ez alkalommal is meghirdették a misét három napilapban.²³³

Az 56-os menekültek lelkipásztori ellátásának intenzív szakasza lényegében 1958-ban és 1959-ben volt. E nehéz és embert próbáló lelkipásztori munkát Tóth Gyula római magyar lelkész és Rácz Imre az Intézet növendéke végezte, amint arról az 1958–1959-es tanévzáró konferencia tudósít: „1945 óta a Pápai Magyar Egyházi Intézet az olaszországi magyar menekültek gondozásának központja lett. Ez a munka a háborút követő évektől eltekintve főleg az utóbbi két évben volt intenzív. A táborok külső adottságai, a menekültek ideges, nyugtalan lelkilete, eszközeink, anyagi lehetőségeink elégtelensége igen nehezítette ezt a munkát.”

Az 1959-es év elején új lelkész kinevezése fordulatot hozott az egyre nehezebbé váló lelkipásztori munkában, és ezzel lezárult Tóth Gyula római magyar lelkészi működése.

Anisich Jenő 1959–1960

A római magyar kolónia vezetését és a menekültek lelkipásztori gondozásának terét az Ausztriából érkezett Anisich Jenő²³⁴ kalocsai egyházmegyes pap vette át 1959 májusában. A váltást az 1958–59-es tanévzáró konferencia így értékelte: „...a helyzetnek orvoslása sok akadályba ütközött, mire folyó év májusában végre megoldódott. Anisich Jenő személyében, akit a S. Congregatio Concistorialis olaszországi magyar misszionáriussá kinevezett, egyesítve van az eddigi két hivatal, a római magyar lelkész és a Comitato vezetésének tiszte. Mivel ő sem tanulással, sem más megbízással nem bír, idejét kizárólag a menekültek gondozásának szentelheti majd.”²³⁵

228 Lásd: PMI 88/1958.

229 Lásd: itt a 43-as jegyzetet.

230 Lásd: Új Ember 1994. július 17. 8.

231 Lásd: PMI 9/1959.

232 Lásd: PMI 18/1959, Római Magyar Lelkész Hivatal 1959. március 10.

233 Lásd: PMI 55/1959, L'Osservatore Romano, Il Messaggero, Giornale d'Italia.

234 Anisich Jenő 1915. július 7-én született Bajmokon, 1942-ben szentelték pappá Kalocsán. Életének nagyobb részét Bregensben élte le. Jelenleg Kalocsán él nyugdíjasként. Lásd: *A Kalocsai Főegyházmegye névtára 1990*. Kalocsa, 1990. 69.

235 Lásd: PMI 36/1959.

Működési idejéről alig van információ. Az első meghívó, amelyet az új lelkész írt 1960. elejéről való. A vasfüggöny mögötti országokért végzett misére hív. 1960-ban Magyarország január 7-én került sorra, a szentmisét Alfredo Ottaviani bíboros, a Szent Officium titkára mutatta be.²³⁶ A szokásos húsvéti lelkigyakorlatot Alszeghy Zoltán S.J. tartotta.²³⁷ Ebben az évben tartotta Zágon József ezüstmiséjét a Pápai Magyar Intézet kápolnájában július 10-én, amelyre Mester István küldte a meghívót, feltehetően a kolónia tagjainak is.²³⁸ A Szent István napi szentmisén, augusztus 21-én Nyisztor Zoltán pápai prelátus²³⁹ mondta a szentbeszédet.²⁴⁰

Rövidesen hirtelen törés következett be a jónak gondolt megoldásban, amelyről az 1959–1960-as év végi konferencia szűkszavúan tájékoztat.²⁴¹ A római magyar lelkészség „változatos múltja után, az idén egy újabb krízisen esett át, amikor Anisich Jenő a latinai tábor incidense után évközből hagyta el posztját s visszament Ausztriába”.

Az incidens mibenlétéről sajnos nincs bővebb információ, annak ellenére, hogy súlyos következményei voltak. Anisich Jenő távozásával mind a római magyar lelkészség, mind a menekültek lelkipásztori ellátásáról gondoskodni kellett.

Ipoly Ottó 1960–1963

A helyzetet Ipoly Ottó,²⁴² a Pápai Magyar Intézet növendéke mentette meg, tanulmányai, és az utolsó vizsgája mellett átvette ezt a nem könnyű hivatalt,²⁴³ egyszerre lett a római magyar kolónia lelkésze és az olaszországi magyar menekültek misszionáriusa. Ideje nagy részét táborokban, a menekültek látogatásában, hivatalokban, ügyesbajos, sokszor nagyon kellemetlen, hálátlan ügyek intézésével töltötte. Munkájával előjárói igen meg voltak elégedve.²⁴⁴ A misékre a meghívókat továbbra is a szokott formában küldte. Az első meghívó 1960. novemberéből való.

236 Lásd: PMI 3/1960.

237 Római Magyar Lelkeszi Hivatal, Meghívó 1960 április.

238 Lásd: PMI 34/1960.

239 Nyisztor Zoltán 1893. december 8-án született Debrecenben. Teológiai tanulmányait Innsbruckban végezte. 1917-ben szentelték pappá a szatmári egyházmegyében. 1946-tól 1954-ig Rómában, majd Venezuelában, 1961-től ismét Rómában élt, 1964-ig a Pápai Magyar Intézetben lakott. 1979. december 4-én halt meg Rómában, a Veranoí temetőben, a magyar sírban nyugszik. Lásd: NAGY CSABA i. m. 749.

240 Lásd: PMI 51/1960.

241 Lásd: Év végi konferencia PMI 44/1960.

242 Ipoly Ottó 1925. november 18-án született Kerekegyháza. 1949. június 19-én szentelték pappá Kalcsonán. 1957-től volt a Pápai Magyar Intézet lakója, a Biblicumra járt. Lásd: PMI személyi lapok. 1967. augusztus 20-jelen volt a Szent István Ház felavatásán, mint Rómában élő magyar pap. Lásd: GALAMBOS IRÉN OSB, *A Római Magyar Zarándokház felszentelése*, kézirat, kelt: Róma, 1967. augusztus 24. Rómából az Egyesült Államokba távozott. A kilencvenes évek elején hazatért Magyarországra. Kecskeméten az Angolkisasszonyok iskolájában hitoktatott és a Szent Erzsébet templom igazgatója volt. Tragikus körülmények között közúti balesetben halt meg 1997. február 4-én. Szülőfalujában, Kerekegyháza temették el. Lásd: Új Ember, 1997. február 23.

243 Lásd: Év végi konferencia PMI 44/1960.

244 Lásd: Zágon József 1960. november 4-én Rómából küldött levele Kada Lajosnak. A levél másolata a szerző birtokában.

1961-ben a nagybőjti lelkigyakorlatot Nyisztor Zoltán tartotta. Ebben az évben augusztus 20. vasárnapra esett, így ekkor volt a mise a Pápai Magyar Intézetben.²⁴⁵

Zágon József az 1961–62. évi záró konferencián a történelmi hűség kedvéért úgy értékelte munkáját, hogy a menekültek sohasem voltak úgy ellátva, mint Ipoly Ottó idejében.²⁴⁶ A jegyzőkönyvből még néhány információ kiolvasható: a magyar lelkész szabadidejében tudományos munkáján dolgozott a Biblikus Intézetben. Az Intézetben a magyar miséknak volt kántora, akit Horvát Gézának hívtak. Feltehetően márciusban a magyar kolónia megünnepelte Mindszenty bíboros, hercegprímás 70. születésnapját. A római magyar papság részére az akadémiai évben kéthavonta rendezték meg az Intézetben a szokásos papi találkozót, amelyek elég látogatottak voltak. Nyisztor Zoltán és Mester István tartották az előadásokat.

Az „Exsul Familia” kezdetű apostoli konstitúció 10. évfordulója alkalmából nemzetközi zarándoklatot rendeztek Rómában, 1962. augusztus 3-tól 7-ig. Ezen kb. 350 magyar menekült vett részt. A zarándoklat főbb programjai a következők voltak: Augusztus 4-én, szombaton 8.30-kor szentmise a S. Maria Maggiore bazilikában. Délután 5 órakor a S. Stefano Rotondo kertjében magyarok világtalálkozója, amelyen a Burg Kastl-i magyar iskola művészcsoportja szerepelt. Másnap, augusztus 5-én volt az ünnepi pápai szentmise, ezt követően a zarándokok levonultak XII. Pius pápa sírjához, hogy leróják hálájukat a körlevélért. Délután keresztúti ájtatosságon vettek részt a Maxenciusz bazilikában, ahonnan fátylós körmenetben vonultak a Colosseumig. Hétfőn a falakon kívüli Szent Pál bazilikában volt a mise. A tíz éves jubileumi megemlékezésre hétfőn délután került sor a Via della Conciliazionén egy nagyteremben. Másnap a zarándoklaton bezárásaképpen a résztvevő magyar papságnak konferenciát tartottak a Pápai Magyar Intézetben.²⁴⁷

A Szent István napi misét 1962. augusztus 19-én Szabó Titusz OFM tartotta az Intézet kápolnájában.²⁴⁸

A II. Vatikáni Zsinat megnyitásának csak egy visszhangja lelhető föl a Rómában élő magyar papság körében. A Pápai Magyar Intézet a Rómában tartózkodó Hamvas Endre csanádi, Kovács Sándor szombathelyi püspökök és Brezanóczy Pál egri apostoli adminisztrátor tiszteletére 1962. november 15-én du. 5 órakor fogadást adott az Intézetben.²⁴⁹

Karácsony alkalmával 1961-ben és 1962-ben is december 26-án volt a szentmise, délután pedig a F.U.C.I termében (Piazza S. Agostino, 20a) rendezték az ünnepélyt.²⁵⁰

245 PMI 45/1961.

246 Lásd: PMI 41/62 Év végi konferencia tanulmányi eredmények Kelt: Róma 1962. június 15.

247 Lásd: PMI 48/1962. Két program található az aktában, egy nyomtatott és egy gépelt. A kettő nem teljesen egyezik. A gépelt tervezet szerint a nagygyűlés a Palazzetto dello Sportban volt. A zarándoklat menetét részletesen leírja a Magyar Papi Egységben megjelent beszámoló alapján Borovi József, i.m. 112-114. Ez a leírás a hivatkozott aktában leírt, és itt vázolt programtól némileg eltér. Az eseményről rövid hírt jelent meg a Katolikus Szemlében Lásd: 14(1962) 4. szám 312.

248 Lásd: PMI 50/1962.

249 Lásd: PMI 65/1962. A II. Vatikáni Zsinat első ülészakán résztvevő magyar püspöki delegációhoz Lásd: KISZELY GÁBOR: *Állambiztonság, 1956–1990*. Bp., 2001. 117–128.

250 Lásd: Római Magyar Lelkészi Hivatal, Meghívó 1962 december. A F.U.C.I. (Federazione Universitaria Cattolica Italiana) az Actio Catholica egyik ága, 1896-ban alakult Fiesolében, tagjai egyetemisták voltak. Lásd: Emilia GUITA BORGHESE: *Federazione*. In: *Dizionario Ecclesiastico*. Torino 1953. 1080.

Ipoly Ottó 1963 elején tanulmányútra akart utazni a Szentföldre, január 21-én azonban elcsúszott a lépcsőkön és eltörte a lábát,²⁵¹ ezért a tervezettnél később csak az év második felében kelt útra. A hiányos dokumentációból az állapítható meg, hogy vízumkérelméhez az igazolást 1963. július 7-én állította ki részére Mester István, a Szentföldről pedig október 29-én indult vissza Itáliába.²⁵²

A lelkész betegsége alatt májustól júliusig Zsurkay János az Intézet növendéke helyettesítette,²⁵³ arra vonatkozóan azonban nincs adat, hogy ezután ki látta el a lelkészi teendőket. 1963. március 31-én de. 11 órakor a Szent Péter bazilika szentségi kápolnájában Csertő Sándor²⁵⁴ pápai kamarás ezüstmiséjére kapott meghívást a magyar kolónia. A nagybőjti lelkigyakorlatot Juhász László S.J. tartotta április 8–10-én este 6.30-kor.²⁵⁵ A Szent István napi szentmisét augusztus 25-én tartották és azon Mester István mondta a beszédet.²⁵⁶ Október 27-én, a hó végi magyar misén megemlékeztek az 1956-os magyar forradalomról, november 2-án pedig megtartották a szokásos temetőlátogatást.²⁵⁷

Érdekes tény, hogy Ipoly Ottó lelkész betegsége és távolléte alatti időből sokkal több meghívó maradt meg, mint abból az időből, amikor ő végezte a munkát. A lelkipásztori élet az ő idejében is a korábban kialakított szokásoknak megfelelően alakult.

Ezzel a kitűzött korszak tárgyalásának a végére értünk.

Összegzés

Összegzésül elmondható, hogy Rómában, 1945 és 1963 között a rendszeres lelkipásztorkodás feltételeit minden szempontból a Pápai Magyar Intézet vezetői és növendékei biztosították. A szervezett lelkipásztorkodás elindítása pedig Mindszenty József bíboros érdeme volt. Ebben az időszakban az Intézet kápolnája, és a Santo Stefano Rotondo mellett rendszeresen három templomban tartottak szentmiséket a magyar kolónia részére, 1947-től 1949-ig a Tiberis szigeten lévő Szent Bertalan templomban, 1949-től az 1950-es évek elejéig a pálosoknak a Largo Argentina közelében lévő templomában, azt követően pedig 1963-ig a San Girolamo della Carità templomban. A közösség élete az első kinevezett lelkész, Mester István által megfogalmazott koncepcióra épült. Az évenként visszatérő ünnepek, események a következők voltak: havi szentmise, halottak napi temetőlátogatás, karácsonyi mise és karácsony másnapi közös ünnep,

251 Lásd: PMI 7/1963. Kelt Róma 1963. január 23.

252 Lásd: PMI 56/1963.

253 Zsurkay János egri egyházmegyes pap, 1959-től volt a PMI növendéke, a Lateráni Egyetemen tanult, római tanulmányai után Los Angelesben, a Szent István plébániára került. Lásd: PMI személyi lapok.

254 Csertő Sándor 1913. január 29-én született Nagylózson. Innsbruckban szentelték pappá, 1938. április 3-án. 1949-1952 között végezte egyházi tanulmányait Rómában, az Angelicumon. 1953-tól a Hittani Kongregációnál levéltáros, majd hivatalfőnök, és végül promotor iustitiae volt. 1982. augusztus 26-án halt meg Rómában. Lásd: Esztergomi sematizmus 1982, Esztergom, 1982, 345. és Diós István, Csertő Sándor, in: *Magyar Katolikus Lexikon*, II. kötet, 426. oldal. A Vatikán Városban, a Campo Santo Teutonicum nyugszik.

255 Lásd: Római Magyar Lelkeszi Hivatal, Meghívó 1963 április. Juhász László SJ. 1925. augusztus 23-án született, Hódmezővásárhelyen. Argentínában és az USA-ban élt. Lásd: NAGY CSABA i. m. 454.

256 Lásd: PMI 67/1963 Meghívó kelt 1963. augusztus 15.

257 Lásd: Római Magyar Lelkeszi Hivatal, 1963. október.

húsvéti lelkigyakorlat, Szent István napi mise többnyire a Pápai Magyar Intézet kápolnájában. A szentgyónás elvégzésére mindig volt lehetőség a Szent Péter bazilikában, az apostoli magyar gyóntatónál. A közösség életében mérföldkő volt az „Exsul Familia” apostoli konstitúció megjelenése 1952-ben, amely jogi keretet biztosított a magyar lelkészek működéséhez. Minden lelkész fontosnak tartotta a közösség informálását értesítő útján. A legerjedelmesebb és a leggyakrabban megjelenő a Vajda Ferenc által kiadott Római Magyar Kurír volt. A lelkészek a Pápai Magyar Intézetben laktak, ott tartották hivatalos fogadó óráikat. A magyar közösség mindvégig érzékenyen figyelt a magyarországi eseményekre, azok döntően befolyásolták életének alakulását. Elsősorban Mindszenty bíboros letartóztatását és elítélését, illetve ezzel együtt az egyház üldözését, a szerzetesrendek feloszlátását kell megemlíteni, amelynek következtében számos pap és szerzetes érkezett az Örök Városba. A II. világháborút követő években, majd pedig az 1956-os forradalmat követően meghatározó volt a menekültekkel való lelképásztori törődés, amelyet többnyire a római magyar lelkész végzett, a Pápai Magyar Intézet növendékeinek a segítségével, voltak azonban időszakok, amikor volt önálló menekült lelkész is. A közösség életét volt hívatott előmozdítani az Actio Catholica megalapítása. A magyar kolónia szellemi és lelki életét szolgálták a Katolikus Szemle és az Anonymus Kiadó által megjelentetett könyvek.

1963. év végén Frank Miklós lett a magyar lelkész, majd 1973-tól 1999-ig P. Kovách Angelus OFMCap. Az ő működésüknek a bemutatása azonban már következő tanulmányok témái lesznek.

LÁSZLÓ NÉMETH

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE HUNGARIAN PASTORATE IN ROME. FIRST PART: 1945-1963

In Rome between 1945 and 1963 regular religious service was provided by the leaders and seminarists of the Papal Hungarian Institute. Organized pastorate was launched by cardinal József Mindszenty. In this time besides the chapel of the institute and San Stefano Rotondo masses for the Hungarian colony were held in three other churches: between 1947-49 in the Saint Bartholomew church on the island of Tiberis, from 1949 to the early 1950s in the church of the Order of St. Paul (Pauline) close to Largo Argentina, and then until 1963 in the church of San Girolamo della Carità. The life of the colony was based on the conception of the first appointed priest, István Mester. Feasts were held on the following days: monthly mass, visit in the graveyard at All Soul's Days, Christmas mass and community feast at Christmas, retreat at Easter and mass at the feast of Saint Stephen. The possibility for confession was always given at Saint Peter's Cathedral. The publication of the apostolic constitution entitled "Exsul Familia" had a thorough effect providing legal framework for the activity of Hungarian priests. The community was informed by bulletins issued by every priest. The most extensive and regular journal was the "Római Magyar Kurír" issued by Ferenc Vajda. The priests lived in the Papal Hungarian Institute and had their appointments in the same place. The Hungarian community continuously followed the events and tendencies taken place in Hungary and, as a matter of course, these influenced their life deeply. As a result of the arrest and condemnation of Cardinal Mindszenty, together with the persecution of the Church and the dissolution of religious orders numerous priests and monks settled in Rome. In the years after World War II and the Revolution in 1956 the pastoral activity concentrated in the first place on the refugees, sometimes with the appointment of a special refugee-priest. The formation of Actio Catholica was aimed at developing the community as well. Spiritual and intellectual life was served by the publication of the journal "Katolikus Szemle" and the publishing activity of the Anonymous Publishing House. At the end of 1963 Miklós Frank became the Hungarian priest. From 1973 to 1999 Angelus Kovách OFMCap served the community. Their activity will be analyzed in a new study.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

2002/1-4

STEPHEN TÖRÖK¹

(REVISED AND ANNOTATED BY STEVEN BÉLA VÁRDY)

HUNGARIAN CATHOLICS AND THEIR CHURCHES IN AMERICA.
TRACING THE HISTORY OF THE FIRST TWENTY-FIVE YEARS²

INTRODUCTION

Interest by Europeans in the land on the other side of the Atlantic ocean has been strong since the early nineteenth century, especially by the poor and the oppressed. Masses of hopeful emigrants surged to the ships to reach America, which to many of them appeared like a "Promised Land." During the sixteenth through the early nineteenth centuries only a handful of these immigrants came from the Kingdom of Hungary. For the most part, these were not poverty stricken or starving runaways, but adventurers, travelers, and those who rebelled against autocratic rule. Others belonged to religious orders filled with missionary zeal, seeking converts among the Indian tribes in the western wilderness.³

Conditions changed by the mid-nineteenth century. The rise of the liberalism began to dismantle the remnants of feudalism, while the emergence of modern nationalism

- 1 For many years Stephen Török (1915-) was librarian and coordinator of special projects on ethnicity at the State University of New York, Oswego. His manuscript needed considerable revision, especially in its historical narrative and notes. It was done with only minor changes in the author's interpretations. We also added a few more recent works to the bibliography. (SBV)
- 2 For a more detailed coverage of this topic in Hungarian, see ISTVÁN TÖRÖK: *Katolikus magyarok Észak-Amerikában*. [Catholic Hungarians in North America.] Youngstown, Ohio: Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1978.
- 3 Concerning these early immigrants, see the following works: SÁNDOR MÁRKI: *Amerika s a magyarság*. [America and the Hungarians.]. *Földrajzi Közlemények* vol. 22. no. 2 (March 1893). pp. 49-71; EUGENE PIVÁNY: *Hungarian-American Historical Connections*. Bp.: Royal Hungarian University Press, 1927. pp. 3-38; GÉZA KENDE: *Magyarok Amerikában. Az amerikai magyarság története* [Hungarians in America. The History of Hungarian Americans.] 2 vols. Cleveland: A Szabadság Kiadása, 1927. I, pp. 7-55; EMIL LENGYEL: *Americans from Hungary*. Philadelphia and New York: J. B. Lippincott Company, 1948. pp. 7-36; PUSKÁS, JULIANNA: *From Hungary to the United States, 1880-1914*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1982.; PUSKÁS, JULIANNA: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880-1940*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1982.; PUSKÁS, JULIANNA: *Ties That Bind, Ties That Divide: 100 Years of Hungarian Experience in the United States*. New York: Ellis Island Series, 2000.; STEVEN BÉLA VÁRDY: *The Hungarian-Americans*. Boston: Twayne Publishers, 1985., pp. 1-17; and BÉLA VÁRDY: *Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*. [Hungarians in the New World. The Unorthodox History of North-American Hungarian] Bp.: A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000., pp. 11-43.

drove people to take their destinies into their own hands. This also held true for the Kingdom of Hungary, which in those days was part of the multinational Austrian Empire ruled by the members of the Habsburg dynasty. In 1848–1849 the Hungarians waged a war of liberation against Habsburg political and social oppression. Although initially successful against the Habsburg imperial armies, Russian military intervention with an army of 200,000 soon doomed their revolution. After the failed revolution, thousands of Hungarians fled abroad to escape the hangman's rope. Many of these refugees found safe haven in America. They were followed at the turn of the nineteenth to the twentieth century by a flood of people, who were trying to escape poverty and inter-ethnic rivalry. When emigrating to America they were under the impression that they were going to an Eldorado, a land where individual rights were respected, and where every person had the chance to shares in the well-being and in the affluence of American society. They were only partially right, for while gaining in the area of personal freedom, they had to face hard and exacting physical labor.

Before looking at the causes, nature, and results of this mass exodus, we shall visit the homeland of these immigrants. We will also examine the conditions that pushed almost two million Hungarian citizens, among them about 650,000 Magyars to the New World across the sea.

THE HUNGARIAN PAST

The ancestors of the Hungarians or Magyars — their national name having been derived from the dominant Magyar tribe of the Hungarian Tribal Federation — occupied the Carpathian Basin in several waves. The last and most significant of these occupations took place at the end of the ninth century, when they were lead by Prince Árpád, who founded a dynasty that ruled Hungary for over four centuries (c. 896–1301). These Magyar conquerors spoke a Finno-Ugric language, but because of their long association with various Turkic peoples — such as the Huns, Avars, and Khazars — they, or at least their leading classes, also spoke a Turkic dialect. From among the nations that had settled in the Carpathian Basin before their conquest, the Magyars proved to be the most successful in creating a permanent and structured European state.

At the time of the Árpáadian Conquest of Hungary, the Magyars found in the Carpathian Basin remnants of various earlier settlers, whom they rapidly assimilated. During the first half of the tenth century they spread out within the Basin, while also leading raiding expeditions into Western Europe. These military excursions came to an end in 955 at the Battle of Lechfeld, where they suffered a major defeat at the hands of the Holy Roman Emperor Otto the Great (r. 936–973). This defeat persuaded the leaders of the Hungarian Tribal Federation to alter their ways and to try to fit into the emerging European state system. The initial steps in this direction were taken by Prince Géza (r. 970–997), and then completed by his son Vajk, who subsequently became Hungary's first Christian king, and then entered into history as King St. Stephen (r. 997/1000–1038). King Stephen opted to join Rome, as opposed to Byzantium. With this act he bound Hungary permanently to the Western Christian World. Hungary's joining Western Christendom was sealed with the grant of a royal title and a royal crown that had been sent to King Stephen by Pope Sylvester II (r. 999–1003). With this crown Stephen was

crowned the first Christian king of Hungary on Christmas Day in the year 1000. This crown subsequently came to be known as the Holy Crown of Hungary, although occasionally it is also known as St. Stephen's Crown.

In the course of the next few centuries the Magyars created a centralized nation state in the Carpathian Basin, and then also expanded and took periodic control over the northern Balkans. The first to be annexed was Croatia, which became Hungary's associated state in 1102 and remained so until 1918. During these centuries the seven Magyar and three Kabar tribes were molded into a single nation, which also absorbed most of the people who had settled there before the late ninth century. This process was so successful – notwithstanding the gradual influx of various newcomers, such as the Germans from the west, the Cumans from the east, and the Vlachs [later: Romanians] from the Balkans – that by the late fifteenth century Hungary's population was about 80 percent Magyar and only 20 percent non-Magyar.

In the meanwhile Hungary's society evolved in the direction of a feudalism, but also in the direction of a constitutional monarchy. The Hungarian Golden Bull of 1222 – like the English Magna Carta in 1215 – compelled the king to share his powers with the emerging nobility, whose representatives came to form the Hungarian Feudal Diet. At the same time, Hungarian society was transformed into a sedentary agricultural society, where the once free peasants gradually lost their freedom of movement and became increasingly subject to the will and power of the landowning nobility. The climax came in 1514 in conjunction with a major peasant uprising lead by György Dózsa (c. 1470–1514), after which the Hungarian peasants were bound to the soil and became legally serfs. Although there were some improvements in their position in the late eighteenth and early nineteenth century, they did not regain their personal freedom until the Revolution of 1848.

In the meanwhile, in 1241–1242 Hungary fell victim to the Mongol conquest that totally devastated the country and halted its progress for several decades. Even so, by the fourteenth century Hungary was a major Central European power, whose sway, under such rulers as Louis the Great (r. 1342–1382) and Matthias Corvinus (r. 1458–1490) extended far beyond its natural frontiers. This healthy national evolution, however was halted by the social and political disintegration following King Matthias's death (1490), and in particular after the Battle of Mohács (1526), where Hungary's armed forces were destroyed by the expanding Ottoman Turks. Following this defeat, Hungary came to be trisected and remained so for about two centuries. The western and northern section came under the rule of the Habsburgs of Vienna, the central section was integrated into the Ottoman Empire, while the eastern section evolved into the Principality of Transylvania, largely as a vassal state of the Ottoman Empire. This situation ended only at the turn of the seventeenth to the eighteenth century, when the Habsburgs pushed out the Turks and began the process of Hungary's reintegration into the Christian West. Transylvania, however, remained a separate and autonomous Grand Duchy until the Revolution of 1848, when it was reunited with Hungary.

The Turkish conquest and the resulting centuries long duel between the Ottoman and the Habsburg Empires destroyed, devastated and depopulated the country. Those who suffered the most were the Magyars, because they lived in the lowlands and could not hide in their mountains. The situation was made even worse by the settlement policies of the Habsburg emperors, who settled various other nationalities into

Hungary's depopulated regions. Thus by the end of the eighteenth century only about one-third of the country's population was Magyar. Two-thirds consisted of various other nationalities. Although this ratio improved significantly in the nineteenth and early twentieth century, even as recently as 1910 the Magyars constituted only about half of the country's population. It is this reality, and the consequences of a lost war, that led to Hungary's and the Magyar nation's post-World War I dismemberment. Since then Hungary has remained a small country in the middle of the Carpathian Basin. Close to seventy percent of its former territories are now part of Slovakia, Ukraine, Romania, Serbia, Croatia, Slovenia, and Austria.

* * *

While the non-Magyar nationalities of Hungary have traditions of migration (after all they had arrived in Hungary as immigrants), after having taken control over the Carpathian Basin the Magyars generally stayed put. They did not migrate unless forced to do so by military invasions. Individuals, of course, did visit foreign countries to study and to expand their experiences and knowledge. The countries most frequently visited were Italy and the various German states of the Holy Roman Empire. But occasionally they also visited France, England, the Low Countries, and Poland. And while one of them, Stephen Parmenius of Buda, visited the New World in 1583, and drowned off the coast of Newfoundland, not until the late seventeenth and eighteenth century do we find Hungarian missionaries and travelers in the Americas. The former were either Calvinist preachers or Jesuit missionaries. The Calvinist clergymen included István Zádor and Ferdinand Isaac Sárosy, who were active in the late seventeenth century. Two of the prominent Jesuits were Baron János Rátkay (1647-1683), who was killed by Indians in New Mexico, and Ferdinand Konság/Konschak (1703-1759), who was active along the West Coast until 1759. They were followed in the last third of the eighteenth century by a few adventurers who participated in the American War of Independence. The most noted among them was Colonel Michael Kovács de Fabriczy (1724-1779), who was one of the founders of George Washington's cavalry. He died at the Battle of Charleston on May 11-12, 1779, as the first Hungarian to give his life for American independence.

The first significant group of Hungarians immigrants arrived in America after the failed Hungarian Revolution and War of Independence of 1848-1849. The first wave reached the American shores in December 1849, after having spent some time in one or more West European countries. They were followed in 1850 and 1851 by several thousand others, most of them after having spent some time in the Ottoman Empire or in Italy, or both. In 1851-1852 revolutionary Hungary's former governor, Lajos [Louis] Kossuth (1802-1894) also visited the United States. He received a hero's welcome, although not the military help he sought in his struggle for Hungary's independence. Kossuth returned to Europe after seven months very disappointed, but many of his followers stayed behind. Being mostly of the gentry stock, these educated political immigrants encountered many difficulties in trying to adjusting to contemporary American society. They tried to make the best of their conditions, but most of them remained very unhappy.

When the Civil War broke out in 1861, it was almost godsend for many Hungarians with military experiences. Close to a thousand of them enlisted in the Union Armies, and around one hundred became officers, including a half a dozen generals. Following the war and the Austro-Hungarian Compromise of 1867, which transformed the Austrian Empire into Austria-Hungary, a number of these emigrés repatriated. Others simply melted into American society.

The period of dualism (1867–1918) was an age of rapid economic growth and swift industrialization in Hungary, but there were simply too many dislocated peasants who flocked into the urban centers. Hungarian industry could not handle them. This displaced and largely superfluous population had to find an alternative solution for their survival. This alternative turned out to be a mass emigration to the United States, which was fast becoming the most powerful industrialized society in the world.

Between 1881 and 1890, nearly five million (4,737,046) Europeans emigrated to America, of which 6.7 percent came from Austria-Hungary. In the decade between 1901 and 1910 the total number of immigrants almost doubled to 8,236,016, and of this number almost a quarter (24.4 percent) was from Austria-Hungary.

The estimated total emigration from Austria and Hungary was 4,380,863, most of whom arrived before World War I. This emigration illustrates vividly the heterogeneity of the population of the former Dual Monarchy. The immigrants included Austro-Germans, Czechs, Slovaks, Hungarians (Magyars), Poles, Rusyns, Ukrainians, Serbs, Croats, Dalmatians, Bosnians, Slovenes, Romanians, Yiddish speaking Jews, as well as several minor nationalities.

The estimated total from Hungary proper runs close to two million immigrants, one-third of whom were Magyars, almost as many were Slovaks, with most of the others being Germans, Romanians, Croats, Serbs and Rusyns. This means that in a period of about three decades (1880–1914) roughly ten percent of Hungary's population emigrated. What was the reason for this mass emigration? What prompted people to leave their homeland in such great numbers?

The first and generally accepted reason for the mass emigration from the Carpathian Basin was the economic deterioration of the people who were freed from serfdom in 1848, but then they were not given the opportunity to earn a livelihood for themselves and their families. Living conditions of these freed peasants were not much better than that of their serf forefathers in the previous centuries. Landless peasants on the large estates lived in community housing around a single kitchen. Each family had only one room and women shared the only oven of the house. There was no heating in the rooms, and often no windows either. Given these conditions, tuberculosis was widespread among them. In fact it called a *magyar betegség* (Hungarian disease), because half of the children died before reaching the age of five.

The standard of living was very low. The landless peasants provided an almost inexhaustible reserve of cheap labor, which rendered mechanization superfluous and thus contributed to a perpetuation of low productivity. Customs union with Austria created a situation that was unfavorable for the development of an industry, which would have been capable of absorbing the superfluous rural proletariat. Local outbursts of violence by the starving people were ascribed to socialist agitators, and strike movements among harvest workers were crushed by force. Often workers of different nationalities were played against each other: Slovaks from Northern Hungary were hired to crush the strike by Ma-

gyar harvesters in the lowlands, and Rusyns from the northeastern mountains were regularly transported to the plains to underbid Magyar agricultural workers who requested a larger share of the crops. Because of the lack of communication and an acceptable plan for solution, there was only one way out for the peasants: emigration.

After long centuries of serfdom, the peasants hoped that they would finally gain ownership over the lands which they had harvested for others for centuries. Instead, only four percent of the ten million landed proletarians had enough agricultural land to make a decent living. Eighty-seven percent of the peasants had less than 10 acres of land. Some 1.5 million farmhands had absolutely no acreage of their own. While millions had nothing or next to nothing of the rich lands of their own country, a handful of magnates, princes of the Catholic Church, and even some enterprising newcomers from Galicia, had vast estates.

This fact had also been recognized by the special Immigration Commission of the U. S. Senate, headed by Senator Dillingham. The Commission was entrusted with examining the causes of immigration from southern and eastern Europe. After a two year investigation, it published the results of its work in 42 volumes, generally known as *The Dillingham Report*. In this massive work, the Commission stated that "the fundamental cause of the large emigration from Austria-Hungary is economic. In practically every instance the Commission's query as to the cause of emigration was met by the answer: 'to earn greater wages in America'."⁴

The Dillingham Report does not describe the conditions of agricultural labor in Hungary. But it was strenuous, and it was regulated to the smallest detail. In summer their work started about 2 o'clock past midnight, followed by a short breakfast period in the morning. There was another short break at noon and then work continued until darkness set in. There were no weekends or Sunday breaks as long as the harvest was in progress. This fact is also mentioned by *The Dillingham Report*.

While the difficult economic conditions are generally accepted as the main causes of the mass exodus from Southern and Eastern Europe, there are those who claim — as does George M. Stephenson in his book *History of American Immigration* — that another reason for the emigration of Slavs from Austria-Hungary was the unintended consequences of the Austro-Hungarian Compromise of 1867. He argues that one of the results of that agreement was the continued subjection of the Slavic nationalities in Austria and Hungary. In his words: "While the causes of emigration spring from a complicated set of circumstances, as in other countries, political and social dissatisfactions are certainly an important contributory cause."⁵

Of course, this "political and social dissatisfaction" was not limited to the Slavs. In point of fact these social and political problems also lay heavily on the Magyar lower classes, notwithstanding the fact they were supposed to be members of one of the ruling nationalities of the Dual Monarchy. This fact is recognized and underlined by Denis Sinor in his *History of Hungary*, where he states: "In practice the [Hungarian] Government was not harder on alien nationalities than on Hungarians. Indeed, in

---

4 U.S. Senate. *Reports of the Immigration Commission*. Washington, DC, vol. 4, p. 361.

5 GEORGE M. STEPHENSON: *History of American Immigration, 1820-1924*. New York: Russel and Russel, 1964. p. 88.

many respects the former actually found themselves more favorably placed than the Hungarians."⁶

The rise of the United States into a position of an industrial great power occurred in the same period when Europe faced a series of severe depressions produced by the uneven and often belated industrialization drives. As a result of the lack of opportunities at home, America acted as a powerful magnet for people who wanted to free themselves from circumstances of hopelessness that prevailed to a large degree also in Austria-Hungary. Those who left and "made it" in the New World wrote about their success in America, while those who returned with money became models to be followed for their co-nationals in their respective provinces. There were also those who returned disappointed and penniless from the "Land of Promise", but these were generally disregarded and ignored. Influenced by these impulses, thousands upon thousands were dreaming about and leaving for the country "where the streets are paved with gold".⁷

At first emigration was not restricted in any manner and form. Officially, nobody encouraged the people to leave, but no one tried to stop them either. While some of the clergy of the Hungarian Catholic Church praised the emigration as a kind of salvation for the proletariat, others thought that the unlimited outflow of the workforce would end in national catastrophe. As an example, Bishop Sándor Desseffy (1834–1907) of the Diocese Csanád begged his clergy to do whatever they could to keep their flocks at home. He admitted that it would be a difficult task, because of the better life that was waiting for the emigrants overseas. But he expressed the hope that once the situation in Hungary would improve, emigration would also slow down.

The same holds true also for Bishop Ottokár Prohászka (1858–1927) of Székesfehérvár, who was a brilliant orator, and who used his pulpit to agitate against emigration. He was convinced that most of the state bureaucracy believed that many of Hungary's problems were the results of overpopulation. They thought – so Bishop Prohászka believed – that the only cure for these ills was "emigration, war, and the black-death". He asserted that the state bureaucrats generally rejoice at seeing the departure of these "rebels" who do not wish to starve peacefully: "Our blessed, courageous liberal government makes certain that the masses are neatly organized while lining up for embarkation. The gendarmes are making sure that none will escape. They have even contracted with the Cunard Lines and renamed the old liner *Liverpool* to the name of *Pannonia*. They thought that people would be happier to depart under the Hungarian tricolor, for under this flag even death appears nicer. Shame on all of us!"⁸

Bishop Prohászka posed the following questions to Hungarian authorities: Whose fault is this national suicide? Whose fault is it that no one seems to care for these people? In his view the culprits included the blundering bureaucracy, the absence of a meaningful land reform, and the fact that there were no plans for a useful reorganization and utilization of the available workforce.

---

6 DENIS SINOR: *History of Hungary*. New York: Praeger Publishers, 1959. p. 277.

7 As a counterpoint to this popular view, see the historical novel by TERÉZ D. STIBRAN: *The Streets are not Paved with Gold*. Cleveland, 1961.

8 Quoted by KÁROLY MARÓTY-MEIZLER in his *Új Magyarországot*. Buenos Aires: Pannonia, 1960. p. 87.

In light of the above, the manpower drain continued right up to 1914 when World War I broke out. By that time nearly two million Hungarian citizens have left the country and have transplanted themselves to America. According to Hungarian statistics, in the fourteen-year period between 1899 and 1913, these emigrants included 401,123 Magyars, 300,452 Slovaks, 232,591 Germans, 184,512 Romanians, 137,266 Croats, 64,181 Serbs, and 54,980 Rusyns – that is, a total of 1,375,000 Hungarian citizens. Although the earliest emigrants in the 1870s and 1880s were mostly Rusyns and Slovaks, by 1905 and beyond the Magyars furnished the largest contingent of the newcomers from Hungary.

Records for the period between 1861 and 1914 show that 98 percent of the emigrants from Hungary went to North America, mostly to the United States. Fewer went to Canada, and still fewer to Argentina. An insignificant number also settled in Brazil and in a few of the other Latin American countries.⁹ In the early 1900s many immigrants joined a relative or someone they knew from their home village. Accounts of immigration during 1907 to 1908 state that 94.7 percent of the new immigrants had a friend or relative in the United States, who in many cases had also paid for the tickets of these new arrivals. This pre-World War I emigration from Hungary was composed of nearly 90 percent peasants, near-peasants, and unskilled laborers and their family members (for those few who came with wives and children). The rest consisted of artisans, factory workers, and a very small number of educated intellectuals (less than 0.5 percent).

Immigrants from Hungary settled primarily in the northeastern part of the United States. They tried to settle close to communities where they found friends with whom they could talk in their own language and learn more about American society. In instances when they did not find their own ethnic group, they usually joined immigrants who came from the same region of Hungary, and then usually became assimilated into that ethnic group in America. In the course of time this process resulted in the total separation of nationalities from the Kingdom of Hungary. In other words, Magyars mingled with Magyars, Slovaks with Slovaks, Rusyns with Rusyns, Romanians with Romanians, and so on, although initially they tended to attend the same churches, based on their religious affiliations.

The religious affiliation of the immigrants from Hungary was about the same as back home. Close to two-thirds of them were Roman Catholics, a few were Greek Catholics (later to be called Byzantine Catholics), and the rest were Presbyterians, Lutherans and Jews. Religious bonds held them together for a while even in the United States, and the immigrants from Hungary of various nationality backgrounds generally shared each others churches. In other words, Slovaks who were Catholics and founded churches gained membership of Magyars of the same faith, while Lutheran Slovaks joined Magyar or German Lutheran churches and attended their services and took part in their activities.

This initial cooperation was also manifest in their fraternal associations and their numerous local branches, which by 1910 numbered over 1,500. Magyar, Slovak, Rusyn, Serbian, and Croatian “homes” were founded in almost every town with large immigrant populations. But as the nationalism of the individual ethnic groups surfaced

---

9 MAURICE R. DAVIDE: *World of Immigration*. New York: Macmillan Co., 1949. p. 120.

these places of worship, fraternal associations, and cultural organizations became political battlegrounds. Those who felt hurt and suppressed by the majority ethnic group undertook to organize their own churches, as well as their own social and cultural organizations, where they could "feel at home."

Political agitation, fed by the bigotry of awakening nationalism, was the main reasons why this initial neighborly cooperation based on a common motherland ended at the turn of the century. Cooperation was replaced by rival irredenta campaigns via various "patriotic" organizations in all cities with large ethnic communities from Hungary. Cleveland, for example, became the home base of the Hungarians, Chicago of the Poles, and Pittsburgh of the Slovaks; while Greater New York witnessed the struggle of all of these nationalities.¹⁰

In this way the immigrants lived their daily lives, and worked hard to make ends meet. They saw that even their meager earnings took them further than anything back home, and they realized that now they could afford things about which they could only dream in Hungary. They prospered much more than back home, but they could not forget their homeland, and in particular their local region in the Old Country. In point of fact, it was precisely the idealized image of their specific home regions that heightened their ethnic consciousness and made the inter-ethnic rivalry in America almost inevitable. Their increased emotional attachments to their native province and their native people kept the image of their homeland alive. At the same time they knew that someday they will have to choose between staying in American or returning to Hungary.

* * *

Bishop Prohászka, who was a powerful Magyar patriot, followed the trail of the Magyar immigrants with considerable attention. He watched their attempts to adjust and expressed his fear that America would mercilessly divest the immigrants from their native traditions, and would mold them into new kinds of human beings.

"I believe that America is the land where economic developments will produce a new social order. What we today call 'New World' in reality is a series of discoveries. A new world will undoubtedly arise, but only when the trusts and cartels, and their opponents, the working people, will jointly come up with a new economic order: a just division of the fruits of their efforts. There are few people today [1903] who are conscious of this. [In America] work is relatively well paid today, and thus the poor are flooding in from Europe. They work, but care very little about labor-philosophy. They are simply happy to make money. They have never even dreamt of making so much. But once assimilated, these people will not be satisfied with simply enjoying equality. They will also want to enforce it. Then the time for the New World will have arrived."

---

10 For an assessment of the Magyar-Slovak rivalry, see BÉLA VÁRDY: *Magyarok és szlovákok századforduló Amerikájában, Valóság* vol. 44. no. 6. (June 2001) pp. 35–54; and STEVEN BÉLA VÁRDY: "Hungarians and Slovaks in Turn-of-Century America. In *The First Millennium of Hungary in Europe*. Eds. KLÁRA PAPP and JÁNOS BARTA. Debrecen: Multiplex Media – Debrecen University Press, 2002. pp. 551–570.

"Those who were already born here [in America] prefer to speak English, and they dislike the Magyar or the Slovak language. These children are already little Americans, and the parents are ashamed of themselves for not being able to understand what their children talk about. The immigrant parents are like the mother duck with her ducklings, who is running about on the shore of the pond, while the little ducklings are swimming away. The pond is the ocean, the American life, and the children are the ducklings. We cannot escape the impact of *ubi bene, ibi patria*. [wherever I prosper, there is my homeland]."

"There is no use for shouting and crying. The old immigrants are still homesick, for they still hear the little bells of their white-walled churches, but their children are happy. They are not burdened by the memory of their heritage, nor by a former homeland. Their lives bind them elsewhere. The young people are happy in America. The immigrants have cast off their rags and patched coats, and now they dress like a judge or a notary did in the 'old-country'. Women wear hats and their daughters are now called 'Miss.' Fathers make 2-3 dollars a day, and sons even more. Did they ever see so much money in Hungary?"

The power of assimilation is incredible. Ethnic groups here are like a drops of water on the hot coals, which disappear in a moment. The hearts of the old are bleeding, but the young do not know any other home [except America]. Thus, when they ask their mother: 'Mama when will you ever speak to me about your country' – they do so in American."¹¹

* * *

The census after the first world war reported over 470,000 Magyars in the United States. Of these 284,122 were Roman catholic, the majority of the others were Presbyterian, while other denominations numbered much less. Géza Kende, himself and immigrant, writes about the feelings of the immigrants who search for God and find Him in a strange land:

"Hungarians were generally religious back in their homeland. They frequented their churches and said their obligatory prayers... In America, however, they have different reasons and motivations for visiting their churches. Having been torn away from their homeland, having settled in a strange land, facing many struggles, being tortured by insecurities, and recognizing the enormity of their situation, has brought them closer to God. So close in fact that in response to their devout prayers they appear to hear God's response. They seem to feel God's helping and encouraging hands on their shoulders... Hungarian-American religious life does not differentiate between denominations. Faith is a common treasure: a common treasure of all the faithful."

"American Hungarian religious life is pronouncedly and demonstratively patriotic. Religious life was made patriotic not because of the use of the Magyar tongue, nor because of the transplantation of specific Hungarian religious customs and other external manifestations from the homeland, but rather because of the blazing national

---

11 OTTOKÁR PROHÁSZKA: *Amerika és magyarjai*. [America and its Hungarians.], quoted in MARÓTY-MEIZLER: *Prohászka, a napbaöltözött forradalmár* [Prohászka, the Revolutionary Cloaked in the Sun.] Buenos Aires: Pannonia, 1960. pp. 87-101.

consciousness in the souls, and the living and vibrant emotions in search of gratification: patriotism and love of one's people, which were ennobled and made more conscious by the immigrants having been torn away from their homeland. Nostalgia and homesickness are constant components of the lives of Hungarian-Americans, even if they refuse to acknowledge it, even if they decline to speak about it ... [In the past] American Catholic bishops ... could not understand why Hungarian American Catholics insisted on having Magyar priests; why a Slovak or a Polish priest was simply not acceptable to them from the vantage point of practicing their faith? ... Later, when they began to deal more intensively with Hungarians in their dioceses, they came to appreciate their [the immigrants'] special desires [and the fact that] the cultivation of the national spirit leads to the strengthening of religious life."¹²

Hungarian-American religious life was first synthesized in some detail by Andrew Shipman in the 1913 edition of *The Catholic Encyclopedia*. After summarizing the history of the turn-of-the-century Hungarian mass immigration to the United States, the author describes the development of Hungarian religious life and religious institution in the course of the pre-World War I decades:

"For a long time after the Hungarian immigration began no attention was paid, from the racial standpoint, to their spiritual needs as Catholics. They worshipped at German and Slavic churches and were undistinguishable from the mass of other foreign Catholics. During the eighties their spiritual welfare was occasionally looked after by priests of the Slavic nationalities in the larger American cities, for they could often speak Hungarian and thus get in touch with the people. About 1891 Bishop Horstmann of Cleveland secured for the Magyars of his city a Hungarian priest, Rev. Charles Böhm, who was sent there at his request by the Bishop of Vác to take charge of them. The year 1892 marks the starting-point of an earnest missionary effort among the Hungarian Catholics in this country, Father Böhm's name is connected with every temporal and spiritual effort for the benefit of his countrymen. Being the only priest whom the Hungarians could claim as their own, he was in demand in every part of the country and for over seven years his indefatigable zeal and capacity for work carried him over a vast territory from Connecticut to California, where he founded congregations, administered the sacraments, and brought the careless again into the church. He built the first Hungarian church (St. Elizabeth's) in Cleveland, Ohio, as well as a large parochial school for 600 pupils, a model of its kind, and also founded the two Hungarian catholic papers: *Szent Erzsébet Hírnöke* and *Magyarok Vasárnapja*. The second Hungarian church (St. Stephen's) was founded at Bridgeport, Connecticut, in 1897, and the third (St. Stephen's) at McKeesport, Pennsylvania, in 1899. Besides those named, the following Hungarian churches have been established: South Bend, Indiana, and Toledo, Ohio in 1900; Fairport, Ohio, and Throop, Pennsylvania in 1901; McAdoo (Pennsylvania), South Bethlehem (Pennsylvania), New York City, and Passaic (New Jersey) in 1902; Alpha (New Jersey), Perth Amboy (New Jersey), and Lorain (Ohio) in 1903; Chicago (Illinois), Cleveland (St. Imre's), Dillonvale (Ohio), Trenton (New Jersey), New Brunswick (New Jersey), Connellsville (Pennsylvania), Pocahontas

---

12 GÉZA KENDE: *Magyarok Amerikában*. [Hungarians in America.] 2 vols. Cleveland: A Szabadság Kiadása, 1927. vol. 2, pp. 364-365.

(West Virginia) in 1904; Buffalo (New York), Detroit (Michigan), and Johnstown (Pennsylvania) in 1905; Dayton (Ohio), and South Norwalk (Connecticut) in 1906; Newark (New Jersey), South River (New Jersey), Northampton (Pennsylvania), and Youngstown (Ohio) in 1907; East Chicago (Indiana), Columbus (Ohio) in 1908; Philadelphia (Pennsylvania) in 1909. There are about thirty Hungarian priests who ministered to the spiritual wants of these congregations, but more priests are urgently needed in order effectually to reach their countrymen. Although there are nearly half a million Hungarian Catholics in the United States, including the native born, only thirty-three churches seem a faint proof of practical Catholicity; yet one must not forget that these Hungarian immigrants are scattered among a thousand different localities in this country, usually very far apart and in only small numbers in each place. Only in a few of the larger places, such as New York, Cleveland, Chicago, Bridgeport, is there a sufficiently large number to support a church and the priest in charge of it. Besides it has been found extremely difficult to procure Magyar priests suitable for missionary work among their countrymen here in America. An attempt has been made in various dioceses to supply the deficiency. In the Diocese of Columbus, Ohio, Rev. Roderick McEachen of Barton, and Rev. Joseph Weigand of Steubenville have devoted themselves to the Magyar language and have become sufficiently conversant with it to meet the religious needs of their Hungarian parishioners. In Pocahontas, Virginia, Rev. Anthony Hoch, O.S.B., is familiar with this difficult language, having spent over a year in Hungary at the request of his superiors, in order to learn the Hungarian tongue. The late Bishop Tierney of Hartford, in order to meet the wants of his diocese, sent eight of his young clerics about two years ago to study theology and the Magyar language in Hungarian seminaries (six to Budapest and two to Karlsburg [Gyulafehérvár, Alba Iulia]) where they are preparing for the priesthood and learning the language and customs of the people. Two of them have just returned, having been ordained at Budapest. It is not intended by this policy to place American priests over Hungarian congregations, but to supply mixed congregations, where Hungarians are numerous, with priests who can speak their language and keep them in the practice of their religion."

"While Catholic societies and membership in them are constantly increasing everywhere in this country, the Hungarian element can boast of only a relatively small progress. The Magyars have one Catholic Association [*Szűz Mária Szövetség*], with headquarters at Cleveland, Ohio, which was founded in 1896 under the leadership of Rev. Charles Böhm, assisted by Joseph Pity, Francis Apáthy, and John Weizer. This association has 2500 members comprising about eighty councils in different States. Besides being a religious organization it is also a benefit association providing life insurance for its members. There are also several other Catholic Hungarian benefit societies throughout the country, the largest being at Cleveland, Ohio, the Catholic Union [*Szent Erzsébet Unió*] with 800 members. There are many other non-Catholic Hungarian societies, to which Catholic Hungarians belong, the two largest being the *Bridgeporti Szövetség* with 250 councils and *Verhovay Egylet* with 130 councils. The parochial schools established by the Hungarians have grown rapidly. The finest was built in Cleveland, Ohio, by Rev. Charles Böhm, and now contains 655 pupils. There are altogether [in 1909] twelve Hungarian parochial schools containing about 2500 children. No attempt at any institutions of higher education has been made, nor are

there any purely Hungarian teaching orders (male or female) in the United States today.”¹³

The author of *The Catholic Encyclopedia* article criticized Hungarians for their lack of effort in building more churches. But he fails to recognize that a deep-rooted resentment of the immigrant Magyars against the ignorance of the local bishops about their traditions, and for the bishops's sluggishness in recognizing their special needs for Hungarian churches and Hungarian priests. Occasionally this resentment went so far as to turn some of the faithful away from religion and push them in the direction of agnosticism. This anti-church feeling, however, never became a major phenomenon in Hungarian-American life before the Second World War.

The majority of the Hungarians resided along the eastern shore of the Atlantic. New York City census of 1910 estimated the city's Hungarian population at around 100,000. Soon Cleveland took the leading role and it became the largest “Hungarian city” after Budapest. Religious fervor and the start of many social movements were characteristic of the Cleveland Magyars. They established the first Hungarian Catholic Church – St. Elizabeth of Hungary –, and they were also important exponents of Hungarian patriotism.

Edward Steiner described the Cleveland Hungarian community in an article that appeared in a 1903 issue of the periodical *Outlook* as follows:

“Magyars live together round about those giant steel mills which send their black smoke like a pall over that much alive but very dirty city. Although street after street is occupied solely by them, I have not seen a house that shows neglect, and the battle with Cleveland dirt is waged fiercely here, judging by the clean doorsteps, windowpanes and white curtains which I see at nearly every house. A large Catholic church, with its parochial school dedicated to St. Elizabeth, the Hungarian Queen [sic.], shows that the Magyar does not neglect his religion ... A weekly newspaper keeps the Hungarians in touch with one another and with the homeland.... I looked in vain for a Hungarian political ‘boss’ for no party can claim these people exclusively. They cling with rare tenacity to the fatherland in which they have a just pride and whenever the opportunity offers itself, they show how much they love it.”¹⁴

---

13 ANDREW SHIPMAN: *Hungarian Catholics in America* in *The Catholic Encyclopedia*. New York: The Encyclopedia Press, 1913. vol. 7. pp. 244–245. For more recent descriptions of the development of Hungarian Catholic life in the United States, see the following works: BÉLA VÁRDY: *Magyar misszionáriusok és az első magyar egyházközség Amerikában* [Hungarian Missionaries and the First Hungarian Religious Congregation in America.], *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* vol. 10. nos. 3–4 (1998), pp. 301–310; BÉLA VÁRDY and ÁGNES HUSZÁR VÁRDY: *Magyar vallási élet gyökerei Amerikában a századforduló idején*. [The Roots of Hungarian Religious Life in America during the Turn of the Century.] *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* vol. 9. nos. 1–2 (1997), pp. 37–47; ÁGNES HUSZÁR VÁRDY and BÉLA VÁRDY: *Az amerikai magyar egyházközségek megszületése és kifejlődése*. [The Birth and Development of American Hungarian Congregations.] *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* vol. 8. nos. 3–4 (1996), pp. 1–15; and BÉLA VÁRDY: *Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*. [Hungarians in the New World. The Unorthodox History of Hungarians in North America.] Bp.: A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000. pp. 275–305.

14 EDWARD A. STEINER: *The Hungarian Immigrant* in *Outlook*. vol. 74. (August 20, 1903), pp. 1040–1044.

Then Steiner goes on to comment on tolerant attitude of the Hungarian toward the Jews, who are well assimilated and who generally regard themselves simply as Hungarians:

"Of all foreigners the Hungarians are among the most tolerant to the Jews who live in large numbers in Hungary, while Hungarian Jews in Cleveland love to be known as Magyars and are treated as such by their fellow countrymen. The Magyar's good nature is also shown by his treatment of the Gypsies, who have followed him in large numbers to America and are really a sort of parasite, being supported by the easy-going and pleasure-loving Magyars who dance the *csárdás* to the fiery notes of fiddles and cymbals whose owner finally possess the largest portion of their patron's wages."¹⁵

After describing the fun-loving Hungarians, and their friendly relations with the Jews and the Gypsies, Steiner also describes their sober relationship to the church:

"Sunday morning finds the dancers sobered and reverent on the way to the church, most of them going to the Roman Catholic Church, in which a zealous priest blesses, but is not blessed by them. Seldom have I found among foreigners such frank criticism of the priest and yet such loyalty to the Church. The Hungarian Catholic is not narrow; he is much more liberal than the Slav or the German-Austrian, and a bigoted priest may hold him to the church, but will not win him to himself. The Protestant Hungarian is, as a rule, better educated, morally on a higher level, and in America more quickly assimilated than his Catholic brother."¹⁶

Another observer, Henry Fairchild, has an even more penetrating analysis of the mind of the contemporary Hungarians immigrants:

"The idea of centralized authority, complemented by an atavistic sense of respect and fear of dignitaries, leads to a moral conception that is based on the prestige of paternalism. Hence, the twofold sense of responsibility that characterizes the average Hungarian; one to his family-self, the other to his national-self. The first one makes him reliable as a worker, the second one interesting as a dreamer. The first one keeps him on earth; the second one broadens his vision, even should he be – intellectually speaking – inarticulate. It is pathetic to see, for instance, the suffering of a poverty-stricken Hungarian if he cannot support his family, and his grief for the fate of his nation, although the nation might have had no consideration for him. He must believe in a tangible and intangible power because his human respect is such as demands a belief in himself too."¹⁷

Jenő Cholnoky (1870-1950), a prominent Hungarian geographer, after a lengthy visit to the United States, described his impressions in a book entitled *Amerika*. In this book he devotes a whole chapter to the immigrants, their role in American society, and their proclivity for assimilation:

"Among the immigrants the English and the Irish are rapidly converted into 'Yankees'; they participate fully. The Germans keep their national identity for one or two generations, strengthened by help from the motherland. The Swedes and Norwegians are also rapidly assimilated. However, the Italians, the Slavs and the Magyars

---

15 EDWARD A. STEINER: *On the Trail of the Immigrant*. New York: Fleming H. Revell Co., 1906. pp. 244-245.

16 Ibid., pp. 246-251.

17 HENRY PRATT FAIRCHILD: *Immigration*. New York: Macmillan Co., 1925. pp. 78-89.

always feel themselves strangers in this land. Most of them are poor, less educated and will be hired in the lowest jobs and exploited.”¹⁸

The numerous souvenir books published by various religious congregations and social associations have also some revealing descriptions of the religious life of the immigrants and their relationship to the individual parishes and their priests. One example is the *Souvenir book* of St. Stephen Church in Bridgeport, Connecticut, published in the early 20th century:

“Bridgeport’s population about two decades ago was less than 50,000; today [1909] there are some 102,000 people living here. About 50 percent of the people are Catholic and that they are religious is proven by the seventeen parishes in town. The Roman Catholic Magyar Church, which counted barely 500 souls at its founding fifteen years ago, with only 400 in ‘man-age’ [adults], today has well over 4,000 members. These people came from *Abaúj-Torna* county, joined by some of their ‘landsmen’ from *Veszprém* and *Szabolcs*, and settled in town. Without exception the joined the Hungarian Catholic Church. The West-End, now populated by Magyars, twenty-five years ago was unpopulated woodland. The ground was marshy with millions of mosquitoes; it was a challenge for the firstcomers and they met the challenge ... Today the West-End is a beautiful, tree-shaded area.”¹⁹

The growth of the Bridgeport Hungarian community can be followed through the statistics of St. Stephen’s Hungarian Catholic Church. In 1894 its membership was about 560 Catholic Hungarians. By 1897 the number of the parishioners grew to 650, by 1905 to 1,800, and by 1909 to 4,000. The last four years reflects the tremendous increase of emigration from Hungary. The baptismal records between 1899 to 1909 list 2,139 persons who have received the sacrament. This is an annual average of 213, but this number includes newborn infants as well as converts. The ten year parish records show 637 marriages and 250 funerals. The school enrollment between 1905–1909 totaled 1,023, which works out to an annual average of 204 pupils.

The financial situation of St. Stephen’s Hungarian Catholic Church shows an income of \$32,000 for the ten-year period. With these funds they purchased the church lot, erected the church, paid their pastors, the teaching sisters, and the organist, and also renovated their school building. Their debt in 1909 was \$3,000, but the value of the church building alone was appraised at \$ 50,000.

This report on the achievements of St. Stephen’s Catholic Church closes with the following optimistic and upbeat statement: “We have proven that together we can create. If we scatter, we will lose everything we have achieved. Our goal is to create ... not to disperse.”²⁰

* * *

New immigrant soon discovers the lonesomeness of immigrant life, and feels intensely the pain of having been torn out from his native land and community. Back in Hungary he could always turn somewhere for help in case of illness, accident or other

---

18 JENŐ CHOLNOKY: *Amerika*. Budapest: Franklin Társulat, 1917. pp. 376–379.

19 St. Stephen Church. Bridgeport, Connecticut, *Souvenir Book*, 1909. p. 56.

20 *Ibid.*, p. 56.

trouble. Here in America he was alone, unable to share his feelings with others, and no one to understand his pain. Social insurance, as known today, was unheard of at the turn of the century. The place of the native village and the extended family had to be filled by new organizations, unknown in the Old Country, the so-called immigrant benefit societies. These self-help associations were beginning to be organized in the last third of the nineteenth century by all immigrant groups. The Hungarians were no exception. They also founded benefit societies, usually named for one of their national or religious heroes. Many of these associations were connected with various religious denominations. Others were founded as secular fraternal associations, without any special links to religious denominations. In the case of the Hungarians these religiously based fraternals included those established and run by the Catholics, the Calvinists or Reformed, the Lutherans or Evangelical, the Greek or Byzantine Catholics, the Jews, and even some minor sects like the Baptists. In contrast to the secular fraternals, the religiously based fraternal associations were also involved in helping to erect churches and parish houses, securing Hungarian pastors to preach in the native tongue, appointing lay and religious teachers to teach Hungarian language and history to the native-born generation, and supporting cultural activities to perpetuate the traditions of Hungarian village life and Hungarian patriotism in general.

By the time of the outbreak of World War I in 1914, there were many hundreds of these Hungarian fraternals all over the United States, but especially in the heavily industrialized Northeast. While the small and less efficient societies disappeared, the larger ones grew into national associations by absorbing scores and scores of their smaller rivals.

In his book, *Képek az Újvilágból* [*Pictures from the New World*], (1904), Bishop Prohászka expressed amazement on how staunchly these people defended their old customs, and how intense was their Magyar patriotism, even though back in Hungary they were often viewed as “deserters” and “traitors”:

“In reality” – writes Prohászka – “only on foreign soil does one learn to love his people or is able to ignite the flames of love for his homeland. Oh, what a feeling in these strange surroundings to enter a Hungarian home, to hear the singing of Hungarian hymns, and listen to children as they greet one in their mother tongue ...?”²¹

“Catholic priests tend to provide most useful services to the Church and to Hungary by holding together these diverse and uprooted masses. It is impossible to organize these people permanently outside the Church. If there are sufficient number people in the community they may have health insurance and cultural clubs, but binding them together like the hoops on a barrel or the links in a chain is the Church ... The fireplace in this edifice is the altar, and its center is the heart of God. You cannot organize the Hungarians under other auspices. It is a bitter lesson for us, and for our homeland, as well as for the Holy Church, that we have given no thought to organizing parishes earlier. We handled our overseas Hungarians as if they were strange villains.”²²

“The Hungarian State now acknowledges that these people in many instances are still ours, and it is in the national interest to keep these folks for the Hungarian nation

---

21 OTTOKÁR PROHÁSZKA: *Képek az Újvilágból*. [Pictures from the New World.] 1904. pp. 192–294.

22 Ibid.

for as long as possible. This is now also the feeling of the Holy church ... Its heart is on the move now and its Apostolic zeal resurrects when thinking about the hundreds of thousands Hungarian immigrants who had not been accorded appropriate care. If I am right, there are only thirteen settlements in America with Hungarian priests, which is shamefully few. For example, in Chicago, in this monstrous city, there are none. I repeat: only strong associations can help the Hungarian immigrants. Money is needed, but above all, priests are needed, apostles who gain their strength from prayer, and who love their people patiently and loyally."²³

There were no Hungarian religious orders of any kind in the United States until 1912. Father Kálmán Kováts (1863–1927), pastor of McKeesport's St. Stephen's Church, implored Hungary's church authorities to send some nuns to the United States, who could teach the children in their native tongue. His pleadings were soon answered, for in 1912 four sisters from the order of the Daughters of the Divine Redeemer [*Isteni Megváltó Leányai*] departed from the city of Sopron to begin their missionary work in a small convent in McKeesport, Pennsylvania. They were under the leadership of Sister Horváth M. Sabina, the Sister Superior of this small filiale. Since all the children attended public schools, the sisters had to teach them in Hungarian after normal school hours. The first mission opened in the small town of Elizabeth, near Pittsburgh, where religion, writing, reading, history, singing and poetry were taught. These "schools" soon grew to twenty in number. Many of them were conducted in the homes of the faithful with the children sitting on crates and the teaching being accomplished by candlelight or kerosene light. In 1913 another order, the Daughters of the Divine Charity [*Isteni Szeretet Leányai*] settled in New York City. The established themselves first in the city's "Magyar District," and then founded their motherhouse in Arrochar, Staten Island. Both of these orders taught in many schools. They also opened orphanages, homes for the aged, and homes for teenage girls.

Observers of the lives and activities of the immigrants have been quoted earlier. While praising the individuality of the Hungarians, and their strong faith in God, they also accused them of continuing to live in their own "never-never land." These newcomers from East Central Europe were generally disliked and looked down upon by native Americans. The bishops and the American Catholic Church found them uncooperative. They assumed that the primary loyalty of these people from the Carpathian Basin was to their original homeland, and that God and the Church occupied only a secondary place in their minds. It took many years for the Church to realize that one may be a good Catholic even if one worships God in his own way and in his native tongue. Eventually the attitude of the American Church toward the Hungarians began to change, which is also evident from the positive tone found in Stephen Chernitzky's description of Hungarian Catholics in the book *Catholic Builders of the Nation*, which appeared in 1923:

"The first sign of the social value of these Hungarians, from the American viewpoint, is that of the organization of parishes. As soon as they become numerically strong, the Hungarians organize into parishes, collect funds for a future church and pastor, and appeal to bishops of both countries to give them spiritual leaders."²⁴

---

²³ Ibid.

²⁴ STEPHEN CHERNITZKY: *Catholic Builders of the Nation*. Boston: Continental Press, 1923. pp. 93–94.

Since 1853 when the first Hungarian newspaper appeared on New York City's streets (and disappeared after six issues) many printed papers tried and failed in their appeal to Magyar readers. The first permanent long-lasting newspaper was the *Szabadság* [Liberty], which made a foothold on Cleveland newspaper stands. The Catholics were not far behind. Father Károly Böhm [Charles Boehm] (1853–1932), organizer and builder of the first Hungarian Catholic church in America, was also the founder, publisher, and editor of the first Hungarian Catholic newspaper in the United States. It was launched on October 24, 1894 in the form of a small weekly, under the name *Magyarországi Szent Erzsébet Amerikai Hírnöke* [The American Courier of St. Elizabeth of Hungary], with the following editorial: "I want to share the treasure of the Holy Church with you in the native tongue of your fathers and mothers, since you cannot as yet understand the language spoken here ... Two years have passed since the Archbishop of Hungary received a letter from the Bishop of Cleveland: 'Miserere animarum ... be merciful to these souls who came from your land; without your help they are lost ... send them a pastor'. It is for this reason that I still feel as a hermit in this strange land wet with the sweat and blood of Hungarians. To all Magyars seeking happiness for their families it provides bread, but also graves."²⁵ Father Böhm's paper spread throughout much of the United States and at the turn of the century its title changed to *Katolikus Magyarok Vasárnapja* [Catholic Hungarians' Sunday]. Eventually it became one of the mainline weeklies of Hungarian-America.

Another major organ of Hungarian Catholicism in America was Father Kálmán Kováts's *Magyarok Csillaga* [Hungarian Star]. Father Kováts was the pastor of St. Stephen's Hungarian Catholic Church in McKeesport, Pennsylvania, whose paper was much more political and much more emphatic for Hungarian patriotism than Father Böhm's *Catholic Hungarians' Sunday*. For this very reason the *Magyarok Csillaga* engaged in an ever more emotional debate with the Slovak-American community, which debate became the New World's version of the debate going on back in Hungary.

Catholic newspapers were also published in a number of other cities with significant Hungarian population. But most of these had only local appeal, and could not compete with the above-mentioned two Catholic flagship papers.

Father Böhm was also the founder of the largest Hungarian Catholic fraternal association, the American Hungarian Catholic Society, which evolved out of the King St. Stephen Sick-Benefit Society established originally in Cleveland, Ohio, in 1894. Catholic fraternal associations, however, were never able to compete with some of the larger secular fraternals, such as the Verhovay, the Rákóczi, and the Bridgeport Federation, and not even with the religiously based Hungarian Reformed Federation of America. This lack of sufficient growth may have been the outcome of the fact that members of the American Hungarian Catholic Society, and all its predecessors and smaller competitors, had to be members of good standing in one of the Hungarian Catholic parishes in the United States, and their children had to be enrolled in one of the affiliated Catholic schools.²⁶ A good number of Catholic Hungarians, however, were unable or unwilling to meet these conditions.

25 Károly Böhm's editorial in the *Szent Erzsébet Hírnöke*. (October 24, 1894), p. 1

26 Concerning the foundation and history of the American Hungarian Catholic Society, see TÖRÖK: *Katolikus Magyarok Észak-Amerikában*. pp. 449–460.

There are a number of heartwarming examples of sacrifices for their faith by early Hungarian settlers. These include their efforts to build their own Hungarian churches and establish their own Hungarian parishes in the New World under very difficult circumstances. An example of such early church building is described by Father József Galambos, the pastor of the Hungarian Catholic parish of Throop (1929–1955) in the anthracite mining region of northeastern Pennsylvania: “In 1895, in the Pennsylvania town of Throop, 16 Magyar families joined together and actually built a church – the second in the United States. They had no outside help, no advisor and no priest (until 1905), but they had *their* church and waited patiently until the day when they too could have a pastor. The church debt was fully paid in 1897.”²⁷

The chronicle of the New Holy Trinity Parish in Barberton, Ohio, also describes the concentration of the life of the Hungarian immigrants around their parishes, and the important role that these churches had played in their lives: “If one would like to design the symbolic outline of the Hungarian communities in America, his sketch would be a blueprint of a church. Every permanent effort in the public life of the Hungarian communities from the beginning until now has been concentrated around the Hungarian parishes, and the life of these parishes reflects the parallel progress or disaster of such communities. As long as the Church is strong, Hungarian life in America is equally inspired by its strength.”²⁸

The desire of the immigrants for their own Catholic churches and parishes translated into an aspiration for their own specifically *Hungarian* churches. This goal clashed with the determination of the American Catholic hierarchy to mix the various nationalities from Hungary into a single parish. This effort simply did not go over well with the immigrants. Thus, after a few years of forced mixing, they all opted out of such shotgun marriages. This is what happened in Cleveland, Ohio, where in 1888 the Hungarians and the Slovaks were forced to establish a common parish and church named after King St. Ladislav of Hungary. But the numerical superiority of the Slovaks made the lives of the Hungarians very difficult. They managed to coexist for a few years until the bilingual and bicultural Father Stefan Fürdek (1855–1915) was the parish priest.²⁹ All this changed, however, with the appointment of Father Fürdek’s successor, a certain John Mártvony, who was an exponent of Slovak nationalism and Pan-Slavism. Pan Mártvony – as the Hungarians called him – repeatedly offended Hungarian national sensibilities with his offensive speeches. The last straw in this relationship was his performance in 1889, when he consecrated the Hungarian flag of the St. Emeric Association with a speech in the Slovak language. This was too much for the Hungarians, who broke with the Slovaks and within a couple of years founded

27 JÓZSEF GALAMBOS: *Nagyboldogasszony temploma. The Church of Virgin Mary. Throop, 1945.* p. 1.

28 MIKLÓS DENGEL, Rev.: *Church in Barberton.* Barberton, Ohio, 1958. p. 1.

29 The Slovaks view Father Fürdek as the “father of American Slovaks,” even though he represented the tolerant and partially assimilated Slovak, who could also function as a Hungarian. Cf. MICHAEL J. KRAJSA: *The Rise of the First Catholic Slovak Union in America in Jednota Annual Fürdek, 1889* Middletown, PA: Jednota Printery, 1989. pp. 9–27. Father Fürdek signed his Hungarian letters and documents as “Fürdek István,” which sounds much better to a Hungarian ear. Cf. *Magyarországi Szent Erzsébet Templom, 1892–1992 – St. Elizabeth of Hungary 100th Jubilee. Cleveland, 1992.* p. 26.

their own church. Eventually even the bishop had to accept the idea of separate national churches.³⁰

This problem arose in virtually all cities with multiple ethnic groups from Hungary. Another example is the foundation of the St. Stephen Hungarian Catholic Church in Passaic, New Jersey. Initially Hungarians had a joint parish with the Slovaks, but they "soon discovered that the daily bread is not everything." They wanted to practice their faith among Hungarians, in the Hungarian language. This was true in spite of the pastor's efforts to provide Hungarian sermons. Although delivered in Hungarian, it was strange to the Hungarian spirit. They wanted a church where they could pray and sing in their own tongue. In 1902 they formed a church-building committee, started a drive to collect the necessary funds, and soon they had their own Hungarian church and Hungarian priest.

In assessing the role of Catholic Hungarians within the history of Catholicism in the United State in 1923, Father Stephen Chernitzky has this to say: "There have never been many of them here, but qualitatively, they were not in the background. Their present number is insignificant, hardly above the 200,000 mark, that is but one percent of the entire Catholic population of America. And yet, after having been baptized with the sacrificial blood of this new-born nation, the Hungarian Catholics may claim the same birthright to American citizenship as many of those whose forefathers have valiantly fought for liberty and equality [in the American Revolution]. The degree of cooperation the Catholic Hungarians have attained towards building up the splendid civilization of America is such as could be envied by any of the 30-odd races which jointly make the United States the richest, the most hospitable, and last, but not least, the most practical Catholic country in the whole world!"³¹

* * *

The preceding pages should prove that the "melting pot theory" — that favorite slogan of mixing all races in the United States into one common mass — does not really have much validity. As shown by the three decades long history of Hungarian Catholics in America, one must conclude that generalizations do not work. Human relationships do not follow patterns designed by statisticians. Immigrants from the Kingdom of Hungary — not only the Magyars, but also the dozen or so other nationalities — have built their own churches and schools, and established their own organizations. In the course of this building process they contributed their own traditions to American society. They became good citizens, they contributed to the welfare of the nation, and at the same time they were successful in keeping their national identities. The First World War proved conclusively the gratitude of these "undesirable immigrants" to the United States. Almost without exception, they fulfilled their obligations to the country that gave them a respectable livelihood, showed them the blessings of democracy, and

---

30 The relevant report by the newspaper *Szabadság* is quoted by KENDE *Magyarok Amerikában*. II. p. 373.

31 STEPHEN CHERNITZKY: *Our Hungarian Catholics. Catholic Builders of the Nation*. Boston: Continental Press, 1923. pp. 93-100.

increased their self-respect. These new immigrants fought as bravely as any of the native born for the victory of their new nation.

* * *

Note on Archival Sources:

Collecting archival sources on the various national churches in the United States is a most difficult task. Often even existing churches tend to discard their brochures, souvenir books, bulletins, and correspondence. Keeping minutes and historical notes depends strictly on the pastor's time and personal effort. Most of the parishes established by ethnic minorities had no secretarial help, only voluntary aides. Nuns, who are usually excellent record-keepers, are in short supply. Law requires the preservation only of vital records and financial books. The generation discussed in this essay has already passed away. The few witnesses who are still alive have fading memories.

Many early parishes are now territorial churches with their original members leaving no traces of their activities. New pastors often have no connection whatsoever with the past. They either "clean up" or simply cannot find the anniversary books and annual reports of an earlier priestly tenure. Some retired clergymen took every memorabilia with them when they moved out from their residence, and when they died, these remains were generally discarded. It is hoped that the new ethnic awareness that we are experiencing today in the 1970s, will help to salvage whatever is left of these valuable assets of the past.

In doing research on Hungarian Catholics, the only detailed account available is Géza Kende's *Magyarok Amerikában* [Hungarians in America] published in 1927. The results of the research by the original author of this essay was published in book form in 1978 under the title *Katolikus magyarok Észak-Amerikában* [Catholic Hungarians in North America].

The Best archival sources on Hungarian Americans and Hungarian Catholic immigrants are located at the Library of the American Hungarian Foundation (New Brunswick, New Jersey), the Immigration History Research Center (St. Paul, Minnesota), which also houses the microfilmed version of the papers of the Hungarian Prime Ministry for the years 1895-1912; the New York Public Library; the Library of Congress; and the Bíró Benedek Memorial Library at the Transylvanian Franciscan Monastery in Youngstown, Ohio; and until relatively recently the West Branch of the Cleveland Public Library.

BIBLIOGRAPHY

- ABBOTT, EDITH: *Historical Aspects of the Immigration Problem*. Chicago: University of Chicago Press, 1926.
- ADAMIC, LOUIS: *From many lands*. New York: Harper, 1939.
- BARÁTH, TIBOR: *Magyar történet*. [Hungarian History.] Lille: Nyugati Magyarság, 1951.
- BOVILL, W. - B. FOSTER: *Hungary and the Hungarians*. New York: McClure, 1908.

- CARPENTER, NILES: *Immigrants and their children*. New York: Arno Press, 1969.
- CHERNITZKY, STEPHEN: *Our Hungarian Catholics. Catholic Builders of the Nation*. Boston: Continental Press, 1923. pp. 93–100.
- CHOLNOKY, JENŐ: *Amerika*. Bp.: Franklin Társulat, 1917.
- DAVIE, MAURICE R.: *World Immigration*. New York: Macmillan, 1949.
- DENGL, MIKLÓS: *Church in Barberton*. Barberton, Ohio, 1958.
- FAIRCHILD, HENRY PRATT: *Immigrant Background*. New York: Wiley, 1927.
- FERENCZI, ISTVÁN – WALTER F. WILCOX, eds.: *International Migrations*. 2 vols. New York: National Bureau of Economic Research, 1929–1931.
- GALAMBOS, JÓZSEF: *Nagyboldogasszony temploma*. [Church of the Virgin Mary.] Throop, 1945.
- HALÁCSY, DEZSŐ: *A világ magyarságáért*. [For the Hungarians in the World.] Bp., 1944.
- HELON, LÁSZLÓ: *Felfedeztem Amerikát*. [I Discovered America.] Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- History of Saint Stephen parish. 1899–1909*. Bridgeport, Connecticut: St. Stephen Church, 1910.
- KÁLDOR, KÁLMÁN: *Magyar Amerika írásban és képekben*. [Hungarian America in Words and Picture.] 2 vols. St. Louis: Hungarian Publishing Co., 1937–1939.
- Katolikus Magyarok Vasárnapja*. [Catholic Hungarians' Sunday.] vols. 1903–1916. Cleveland, Ohio. This Hungarian Catholic weekly evolved out of *Magyarországi Szent Erzsébet Amerikai Hírnöke*.
- KENDE, GÉZA: *Magyarok Amerikában. Az amerikai magyarság története*. [Hungarian Americans. The History of Hungarian Americans.] 2 vols. Cleveland: Szabadság Kiadása, 1927.
- KENNEDY, JOHN F.: *A Nation of Immigrants*. New York: Harper, 1964.
- KOHÁNYI, FERENC: *Az amerikai magyarok helyzete*. [The Situation of Hungarian Americans.] Bp., 1902.
- KOVÁCS, IMRE, ed.: *Facts about Hungary*. New York: Hungarian Committee, Waldon Press, 1958.
- LENGYEL, EMIL: *Americans from Hungary*. Philadelphia & New York: J. B. Lippincott, 1948.
- LIEBOVITZ, H. D.: *The History of the Cleveland Hungarians*. Cleveland, 1917.
- MACARTNEY, CARLYLE A.: *Hungary: A short history*. Chicago: Aldine, 1968.
- Magyarországi Szent Erzsébet Amerikai Hírnöke*. [The American Messenger of St. Elizabeth of Hungary.] vols 1894–1903. Cleveland, Ohio. A Hungarian Catholic periodical founded and edited by Rev. Károly Böhm.
- MÁLNÁSI, ÖDÖN: *A magyar nemzet őszinte története*. [The True History of the Hungarian Nation.] München: Mikes, 1956.
- MARÓTY-MEIZLER, KÁROLY: *Új Magyarországot*. [New Hungary.] Buenos Aires: Pannonia, 1960.
- PROHÁSZKA, OTTOKÁR: „Amerika és magyarjai.” [Hungarians in America.], In KÁROLY MARÓTY-MEIZLER: *Prohászka, a napbaöltözött forradalmár*. [The Revolutionary Vested in the Rays of the Sun.] Buenos Aires: Pannonia, 1960.
- PROHÁSZKA, OTTOKÁR: *Képek az Újvilágból*. [Pictures from the New World.] Bp., 1904.
- PUSKÁS, JULIANNA: *From Hungary to the United States, 1880–1914*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

- PUSKÁS, JULIANNA: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940.* [Immigrant Hungarians in the United States, 1880–1940.] Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.
- PUSKÁS, JULIANNA: *Ties That Bind, Ties That Divide: 100 Years of Hungarian Experience in the United States.* New York: Ellis Island Series, 2000.
- REMÉNYI, JOSEPH: *The Hungarians.* New York: Wiley, 1927.
- SCHÜTZ, GÉZA: *La situation materielle des classes laborieuses en Hongrie avant la guerre, 1890–1913.* Doctoral Thesis, University of Geneva, 1930.
- SETON-WATSON, ROBERT W: *Racial Problems in Hungary.* London: Constable, 1908.
- SHIPMAN, ANDREW, "Hungarian Catholics in America." in *The Catholic Encyclopedia.* New York: The Encyclopedia Press, 1913. VII. pp. 545–547.
- SINOR, DENIS: *History of Hungary.* New York: Praeger, 1959.
- SOUDERS, D. A.: *The Magyars in America.* New York: Doubleday, Doran & Co., 1922.
- STEINER, EDWARD A.: *On the trail of the immigrant.* New York: Fleming H. Revell Co. 1906.
- STEINER, EDWARD A.: "The Hungarian immigrant," in *Outlook.* vol. 74. August 29, 1903.
- STEPHENSON, GEORGE M.: *History of American immigration. 1820–1924.* New York: Russell & Russell, 1964.
- SZÁNTÓ, MIKLÓS: *Magyarok a nagyvilágban.* [Hungarians in the Wide World.] Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1970.
- SZEKFÜ, GYULA, ed.: *Etat et nation.* Paris: Universitaire de Paris, 1945.
- SZENTKIRÁLYI, JÓZSEF: *Hungary Past and Present.* New York: Country Life Press, 1941.
- SZÉPLAKI, JÓZSEF: *The Hungarians in America, 1583–1974.* Dobbs Ferry: Oceana Press, 1957.
- U. S. Bureau of the Census: *Censuses of the United States.* vols. 1860–1960. Washington, DC: Government Printing Office, 1962.
- U. S. Congress. *Report of the Immigration Commission. Presented by Sen. Dillingham.* 42 vols. Washington, DC, 1910–1911.
- VÁRDY, STEVEN BÉLA: „Az amerikai magyar egyházközségek megszületése és kifejlődése.” [The Birth and Development of American Hungarian Congregations.], *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok.* vol. 8. nos. 3–4 (1996), pp. 1–15. This article was also published with slight changes In *A magyar művelődés és a kereszténység – La civiltà ungherese e il cristianesimo* 3 vols. Bp.–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1998. III, pp. 1796–1810. With Ágnes Huszár Várdy.
- VÁRDY, STEVEN BÉLA: „Magyar misszionáriusok és az első magyar egyházközség Amerikában.” [Hungarian Missionaries and the First Hungarian Religious Congregation in America.] *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* vol. 10. nos 3–4 (1998), pp 301–310.
- VÁRDY, STEVEN BÉLA: „Magyar vallási élet gyökerei Amerikában a századforduló idején.” [The Roots of Hungarian Religious Life in America during the Turn of the Century.] *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* vol. 9. nos 1–2 (1997), pp. 37–47. This article was also published with slight changes In *A magyar művelődés – La civiltà ungherese.* III. pp. 1785–1795. With Ágnes Huszár Várdy.

- VÁRDY, [STEVEN] BÉLA: *Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története.* [Hungarians in the New World. The Unorthodox History of Hungarians in North America.] Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000.
- VÁRDY, STEVEN BÉLA: *The Hungarian-Americans.* Boston: Twayne Publishers, 1985.
- VÁRDY, STEVEN BÉLA: *The Hungarian Americans. The Hungarians of North American.* New York: Chelsea House Publishers, 1989.
- WITTKÉ, CARL: *We Who Built America.* Cleveland: Western Reserve University Press, 1938.

TÖRÖK ISTVÁN

MAGYAR KATOLIKUSOK ÉS TEMPLOMAIK AMERIKÁBAN. AZ ELSŐ HUSZONÖT ÉV TÖRTÉNETE

Amerikába az első jelentősebb magyar csoport az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverése után érkezett. 1881–1890 között közel 5 millió európai vándorolt ki Amerikába, ezek közül 6,7% jött Ausztria-Magyarországról. 1901–1910 között a kivándorlók száma szinte megduplázódott, és negyedük származott Ausztria-Magyarországról. Becslések szerint Ausztria-Magyarországról az első világháború előtt több mint 4 millió ember érkezett az Újvilágba: osztrák-németek, csehek, szlovákok, magyarok, lengyelek, oroszok, ukránok, szerbek, horvátok, dalmátok, bosnyákok, szlovének, románok és zsidók. A magyarországiak 98%-a Észak-Amerikában telepedett le, főleg az Egyesült Államokban. Minden népcsoport ott igyekezett letelepedni, ahol saját honfitársaival érintkezhetett. A magyarok kétharmada római katolikus volt, a többiek görög katolikusok, presbiteriánusok, lutheránusok és zsidók. Az egyazon felekezethez való tartozás is nagy összetartó erőnek bizonyult: a katolikus szlovákok a katolikus magyarokkal, a lutheránus szlovákok a lutheránus magyarokkal és németekkel voltak egy egyházközségben, osztották meg templomaikat egymás között, s együtt jártak misére, istentiszteletre. A kivándoroltak hamarosan megalapították saját intézményeiket: templomokat (pl. Szent Erzsébet-templom, Cleveland, Ohio; Szent István-templom, Bridgeport, Connecticut), iskolákat és újságokat (Szent Erzsébet hírnöke, Magyarok Vasárnapja). Az amerikai társadalomba beilleszkedve igyekeztek megőrizni saját hagyományait, identitásukat. A szerző tanulmányában azt vizsgálja, hogy milyen okok vezették a kb. 650.000 magyar embert arra, hogy Amerikában keressen magának új otthonát. Török István tanulmányát Steven Béla Várdy dolgozta át és rendezte sajtó alá.

BURA LÁSZLÓ

FELEKEZETI OKTATÁSUNK ERDÉLYBEN (1918–2001)

Az évszázadok hagyományainak ismeretében tudjuk, hogy a Kárpát-medencében a XIX. század harmadik negyedéig – a magyar tannyelvű oktatás vonatkozásában is – főként az egyházak tartották fenn az iskolákat, majd a század utolsó negyedében megindult az állam, a városok, a községek által alapított/szervezett oktatási intézmények megjelenése is.

Az egyházak a XX. században is, továbbra is a nevelés egyik legfontosabb eszközének tekintették az iskolát, következésképp az állami oktatási intézmények számbeli gyarapodásával párhuzamosan tovább működtették addigi iskoláikat, illetőleg újabb intézményeket is alapítottak.

Tanulmányunkban a XX. század húszas éveitől a sajátos sorsú tájegység, Erdély¹ felekezeti oktatásának alakulását vizsgáljuk. Az 1919-től román közigazgatás alá került terület akkori lakossága meghaladta az 5 milliót, ebből – a román népszámlálások² szerint is – 1.881.890 magyar, 523.794 német, 181.340 zsidó, 170.466 más nemzetiségű volt.

Felekezeti elemi- és középiskolákat Erdélyben tulajdonképpen csak a katolikus, református, unitárius és evangélikus egyház működtetett, híveiket a lakosság magyar és német (kisebb lélekszámban más)³ nemzetiségű rétege alkotta. Felekezeti (főként elemi, néhány középfokú) iskolát tartottak fenn még a keleti (bizánci) szertartású (túlnyomó többségükben román, mintegy húszezernyi magyar anyanyelvű) katolikusok is,⁴ a román ortodox egyház elemi iskolákat működtetett, a középfokú oktatás iránti érdeklődése minimális volt.⁵

1 Az Erdély megnevezés e tanulmányban nem a történelmi Erdélyt jelenti, hanem azt a 102.200 km² területet, amelyet a Trianoni Békeszerződés 1919-ben a történelmi Magyarország területéből Romániához csatolt, amely tehát magában foglalja a történelmi Erdélyt, a Bánságot, az egykori Partiumot, valamint a királyság északkeleti részéből odacsatolt területeket.

2 Mind a Párizsi békekonferencia elé terjesztett román memorandum, mind az Erdélyi Kormányzótanács összeírása, mind az 1920-as népszámlálás adatai manipuláltak, ezért adataik közt esetenként akár két-háromszázazres különbségek találhatók. Tanulmányunk számára csupán valamelyes viszonyítás céljából szükségesek.

3 Szlovák, horvát (ún. krasován).

4 A magyar anyanyelvű görög katolikusok főként Szatmár, Bihar, Máramaros megye területén éltek, kisebb lélekszámban a Székelyföldön is.

5 Három tanítóképzőt működtetett, egy reáliskolát és egy kereskedelmi iskolát.

Tanulmányunkban a katolikus, református, unitárius és evangélikus felekezeti oktatás számbavételét és elemzését végezzük el.

Erdélyben az iskolahálózat és az oktatás folyamatának alakulását a vizsgált bő nyolc évtized alatt politikai és ideológiai események és irányzatok többször is lényegesen módosították. A Trianoni Békeszerződés szövege szerint az államnak biztosítania kellett a nemzetiségek anyanyelvi oktatását, ezt egyébként az 1918. évi Gyulafehérvári Határozat is szavatolta. Az 1923-as román alkotmány azonban Romániát nemzetállammá nyilvánította és visszavonta a gyulafehérvári határozat ígéreteit. 1940 szeptemberében Hitler döntése⁶ eredményeképp Erdély északi és keleti részét (43.492 km²) Magyarországhoz csatolta (1,3 millió magyar, 1,02 millió román és 80 ezer német lakosával). Ez a terület 1944 őszén ismét román közigazgatás alá került. Románia 1947-től ún. népköztársaság lett, ahol 1948-ban államosítottak minden felekezeti iskolát, majd az 1950-es évek végétől az 1989-es változásokig az egész iskolai oktatás is a nemzetiségeket tervszerűen elnyomó politika áldozata.

Erdély oktatási intézményei az első világháború befejezésekor azonos felépítésűek voltak a korabeli magyar állam iskolarendszerével, amelynek alapját az 1868-as népoktatási törvény meghozatalától a négyosztályos (bizonyos mértékig hatosztályos) elemi népiskolák elterjedtsége képezte, főként a 10–14 éves városi tanulók számára létesültek a polgári iskolák, (javarészt) az egyetemen is tovább tanulni szándékozók számára a (nyolcosztályos) gimnáziumok.

AZ OKTATÁSI INTÉZMÉNYEK SZÁMADATAI

Az iskolahálózat adatainak áttekintéséből kitűnik, hogy az egyházak – hagyományukat folytatva – Erdély területén igen tekintélyes számú iskolát működtettek. Az elemi oktatásban az Erdély területén 1919-ben működő 5038 iskolából 3719-et (73,8%) az egyházak működtettek. A 2129 magyar tannyelvű elemi iskolából a katolikus, református, evangélikus és unitárius egyház 701-et, a magyar görög katolikusok 74-et működtettek (a magyar iskolák 36,4%-át). A felekezeti oktatási rendszerben működő népiskolák közül 251 volt német (a német elemi iskolák 98,8%-a) és 1024 román tannyelvű görög katolikus (a román tannyelvű iskolák 43%-a).

A városokon működő 105 polgári iskolából 26 (24,8 %) volt felekezeti, melyből 21 magyar, 4 német és 1 román nyelven működött. A katolikus egyház 18, a református és a lutheránus egyház egy-egy magyar nyelvű, utóbbi 4 német nyelvű polgárit működtetett.

Erdély 50 hagyományos főgimnáziumából⁷ 36 (72%) volt felekezeti iskola. A 39 magyar tannyelvű gimnáziumból 25 volt felekezeti (14 római katolikus, 9 református, 2 unitárius), németül tanítottak a 7 evangélikus gimnáziumban, románul 4 (2 görög katolikus és 2 görög keleti) gimnáziumban.

A 8 nem teljes gimnáziumból kettő volt (magyar tannyelvű) állami, hat volt felekezeti. A felekezetiéik közül magyarul működött 3 (római katolikus 2 és 1 unitárius), németül 2, románul 1 görög keleti.

6 A román kormány kérésére Hitler 1940. augusztus 27-én döntött (az ún. II. Bécsi Döntés).

7 Valamennyi főgimnázium volt.

Erdély 9 reáliskolájából⁸ 3 volt felekezeti, a 2 német tannyelvű evangélikus és a román tannyelvű görög keleti.

Az Erdélyben működő 10 leány-középiskola közül 4 (36,7%) volt felekezeti (2 római katolikus, 1 református és 1 német tannyelvű evangélikus).

A 17 tanítóképző közül 11 (64,7%) volt felekezeti, közülük magyar tannyelvű 4 (3 római katolikus és 1 református), német tannyelvű 1 evangélikus, román tannyelvű 6 (3 görög katolikus és 3 görög keleti). A 12 tanítónőképző közül felekezeti volt 10, közülük magyarul tanítottak hétben (három római katolikus, négy református), németül egyben, románul a két görög katolikus tanítóképzőben. A 4 óvónőképző közül 3 volt felekezeti, mindkét magyar tannyelvű római katolikus és az egyik német nyelvű (evangélikus).⁹

Az 5, leányok számára létesített ipari iskolából 1 (református) volt felekezeti. A 12 felsőkereskedelmi iskolából 2 volt felekezeti, egy római katolikus, és az egyetlen román tannyelvű (görög keleti).

A fentebbiekben említett tanítónőképzők mellett Erdélyben még működött 4 ún. polgári iskolai tanítónőképző. Ez az oktatási intézmény igazából felső fokú volt, ugyanis tanulói (hallgatói) középiskolai végzettséggel¹⁰ iratkozhattak be a polgári iskolák számára tanítókat (mai értelemben általános iskolai tanárokat) képező iskolába. A hároméves polgári iskolai tanítóképzők általában két tagozattal működtek: nyelv- és történelemtudomány, mennyiségtan, természettudomány.¹¹

Összesítve minden oktatási intézmény adatait megállapíthatjuk, hogy az (óvodai–elemi–középiskolai) oktatási intézmények száma 1919-ben Erdélyben 5547 volt, ebből felekezeti 3454 (62,26%). A római katolikus egyház 410, a magyar görög katolikus 74, a református 360, az evangélikus egyház 10, az unitárius egyház 29, az izraelita 36 magyar nyelvű intézményt tartott fenn. Az evangélikusok 270 német nyelvű intézményt tartottak fenn, a román görög katolikusok 1029, a görögkeletiek 1214 oktatási intézményt.

A számbeli adatok tükrözik az egyházak tekintélyes feladatvállalását az iskoláztatásban. A számarányok (általában az egyházi oktatás javára) módosulnak, ha vizsgálódásunk a városi polgári iskolákra, illetőleg (a tanítóképzőket is közéjük számítva) a középiskolákra terjed ki.

A polgári iskolák működtetésében az egyházak az államnál kisebb szerepet vállaltak – a katolikus egyház 18, a református 1, az evangélikus egyház 5 polgári iskolát működtetett –, viszont a középiskolai (gimnázium, tanítóképző) oktatás háromötöde egyházi intézményekben folyt, 16 római katolikus, 10 református, 2 unitárius, 10 (német) evangélikus, 3 (román) görög katolikus gimnáziumban, 8 római katolikus, 3 (román) görög katolikus, 5 református, 3 (német nyelvű) evangélikus, 3 (román) görög keleti tanítóképzőben.

8 Kimondottan reáلتagozatos és tananyagú középiskolák.

9 A középiskolákra (líceumok, tanítóképzők) az 1921 / 1922-es tanévre vonatkozó adatokat az *Universul* (1922. VII. 3. – 146. sz.) közölte. Vö.: JAKABFFY ELEMÉR: *Erdély statisztikája*. Lugos, 1923. 18–22.

10 Vagy tanítóképzői végzettséggel kellett rendelkezniük, vagy érettségivel.

11 A két tagozaton belül a szak egészétől eltérő szakosítás is történhetett: csak nyelvtudomány (ezen belül francia, német) és csak történelemtudomány, illetőleg csak mennyiségtan vagy csak természettudomány (ezen belül földrajz, természetrajz, vegytan). Szatmárnémetiben zene és kézimunka (1910-től) tagozat is működött. Vö.: BURA LÁSZLÓ: *Iskolavárosunk, Szatmárnémeti*. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó, 1999. 202.

Az adatokból kitűnik, hogy a magasabb fokú iskoláztatás elsősorban a katolikus, a református és az evangélikus egyház törekvése volt. A román anyanyelvű lakosság iskoláztatása a román egyházakat jóval kisebb mértékben foglalkoztatta, a görög katolikusokat csaknem kétszer akkora mértékben, mint a görög keletieket.

Az iskola típusa	Római kat.	Görög kat.	Református	Evangélikus	Unitárius	Görög keleti	Izraelita	Állami, közszégi
Polgári (fiú) – magyar							1	36
német				2				
Polgári (leány) – magyar	18			1			1	27
német				4				
román						1		1
Gimnázium – magyar	14		9		2			12
német				7				
román						2		1
Reáliskola – magyar								6
német				2				
román						1		
Leány középiskola – m.	2		1					5
német				1				
Tanítóképző magyar	3		1					6
német				1				
román		3				3		
Tanítónőképző – magyar	3		4					2
német				1				
román		2						
Óvónőképző – magyar	2							
német				1				
Nőipariskola – magyar			1					
Felsőkereskedelmi – m.	1							1
román						1		
Óvoda – magyar	18		2				1	370
német				16			1	
román						3		
Elemi iskola – magyar	341	74	322	9	29	3	32	1319
német				251				
román		1024				1203		
Kisegítő iskola – magyar								2

A román Kormányzó Tanács már az 1919–1920-as tanévtől megkezdte a magyar tannyelvű oktatási intézmények tevékenységének korlátozását, esetenként egyes intézmények felszámolását. Mindenekelőtt (gyakorlatilag szinte teljesen) megszüntették a magyar tannyelvű állami oktatást, ugyanakkor – minthogy továbbra is biztosították az anyanyelvű oktatást – a román kormányzat minden eszközzel az egyházi iskolák megnyomorítására törekedett. Így azonnal elvették Szatmárnémetiben az ún. királyi katolikus gimnázium épületét,¹² benne román gimnáziumot létesítettek,¹³ Rövidesen hasonlóan járt több más erdélyi magyar középiskola.

A magyar és a többi kisebbség anyanyelvi oktatásának háttérbe szorítása a békeszerződések ratifikálását (1921. július 26.) követően bontakozott ki. Anghelescu közoktatási miniszter vezetésével megkezdik a kisebbségi oktatás fokozatos visszaszorítását. Felszámolták a Közoktatási Minisztérium kolozsvári vezérigazgatóságát, elrendelték az ún. „nemzeti tantárgyaknak”, a történelemnek, földrajznak valamint az alkotmánytannak román nyelven való tanítását.¹⁴

A tankötelezettség a román oktatási rendszerben 7 éves kortól kezdődött, így 1919–1939 között, Erdély Romániában maradt területein 1940 után is a tanulók hét éves korukban kezdték meg elemi iskolai tanulmányaikat, míg a Magyarországhoz visszakerült területeken élők 1940–1944 között hat éves korukban.

Az 1921/1922-es tanévben Erdély és kapcsolt részeiben 4401 elemi iskola működött, amelyből 2603 felekezeti, 1838 állami vagy községi¹⁵ volt. A 2603 felekezeti népiskolából a római katolikus egyház 276 magyar, 53 német és 6 horvát és 1 szlovák nyelvű, a református egyház 446, az unitárius egyház 30 magyar nyelvű, az evangélikus egyház 9 magyar, 258 német és egy szlovák nyelvű elemi iskolát működtetett, a görög katolikusoknak 984 román, 11 ruszin és 1 szlovák nyelvű elemi iskolájuk volt.¹⁶

A megszorító intézkedések következtében magyar tannyelvű felekezeti iskolák száma az elemi oktatásban is egyre fogyott: az 1930/31-es tanévben az egyházak államsegély nélkül tartottak fenn 826 önálló elemi iskolát (483 református, 297 katolikus, 36 unitárius, 6 evangélikus), ez az 1921/1922-es állapothoz képest 34 százalékos fogyást jelentett.

A katolikus elemi iskolák a következő években tovább fogytak, az erdélyi egyházmegye esetében számuk 1935-re 218-ról 169-re csökkent,¹⁷ viszont a következő három évben valamelyest megnőtt, 1938/1939-ben az egyházmegye területén a püspökség fennhatósága alatt 180 katolikus elemi (6 fiú-, 9 leány-, 165 vegyes) iskola működött.¹⁸

12 Ez az állam által (az egykori vallási alap terhére) fenntartott katolikus főgimnázium volt.

13 A katolikus főgimnáziumot a következő tanévre a Református Főgimnázium fogadta be az épületébe.

14 Tanárok hiányában csak 1924 januárjában lépett életbe, betanító tanárokkal. Az intézkedést 1925-ben a közoktatási törvény törvényerőre emelte, 1928-ban a középfokú oktatási törvény megismételte.

15 Magyar tannyelvű 296+38, német 54+32, szláv (horvát, ruszin, szlovák) 6+17.

16 A Dicționarul Transilvaniei 94. oldalán közölt hivatalos adatokat átvette JAKABFFY i. m. 27. l.

17 Az apadás mértéke a tanulók számában is megmutatkozott, 1921: 26 619 < 1935: 16 648. Vö.: OZSVÁTH JUDIT: *Katolikus iskolaügy egy hírvonat tükrében. Szemlézés az Erdélyi Iskola 1933 és 1940 közötti híryanagából.* Keresztény Szó, XIV. évf. 1. (2003): 25–30.

18 Ebben a tanévben az egyházmegye területén élő 51 367 tankötelezett közül 14 897 járt katolikus iskolába. Vö.: OZSVÁTH i. m. 26.

A román iskolaszervezet 1921 és 2000 között többször is megváltozott. A kötelező elemi iskolai oktatást (I–IV. osztály) 1945 után (elméletileg 1958-tól kötelezően) a hét (később nyolc) osztályos általános iskola váltotta fel. A középiskola (líceum) tanulmányi éveinek időtartama 1921–1940 között kétszer is megváltozott, hét osztályossá,¹⁹ majd később ismét 8 osztályossá²⁰ lett. Újból megváltozott az 1948-as tanügyi reform után, amikor a líceum ismét 3+4 osztályos,²¹ majd 1952-től 3+3²² osztályos lett. Három év után aztán megint 11, majd rövidesen ismét 12 osztályossá²³ lett.

Az első világháborút követően a román iskolarendszer szerkezetéhez igazodó erdélyi oktatási rendszer új gimnáziumi/középiskolai tanterv kidolgozását kívánta, ezért valamennyi romániai felekezet már az 1921/22-es tanévre ennek megfelelő új tantervet dolgozott ki.²⁴

1922-ben a román kormány kimutatása szerint²⁵ még 79 felekezeti polgári iskola működött: 42 római katolikus, 19 református, 2 unitárius, 2 evangélikus magyar tanítási nyelven; 6 római katolikus és 8 evangélikus német nyelven; illetőleg 3 zsidó nyelvű zsidó polgári. A polgári iskolákat azonban fokozatosan megszüntették, 1926-ban több polgári iskola főgimnáziumokba olvadt be, s néhány évig gimnáziumi alsó tagozatként (a meglevő osztályok algimnáziumi tanulmányainak befejezéséig) magyar nyelven működött. Számos polgári iskola viszont – 1930/31-ben még 23 magyar tannyelvű katolikus és református polgári iskola – nyilvánossági jog nélkül is tovább működött.

Az 1921/1922-es tanévben még megmaradt a felekezeti főgimnáziumok többsége, katolikus: Brassó, Csíkszereda, Gyulafehérvár, Kézdivásárhely, Kolozsvár (piarista gimnázium) és a Marianum (leánygimnázium), Székelyudvarhely, valamint a 7 osztályos katolikus leánygimnázium Brassóban, és (az előző évben alakult leánygimnázium) Szatmárnémetiben, megmaradt Kolozsváron a református, az unitárius, az izraelita fiú + izraelita leánygimnázium, a német nyelvű felekezeti iskolák közül Brassóban az evangélikus gimnázium, a német gimnázium Szászmedgyesen, Nagyszebenben a 4 osztályos reálgimnázium és a 7 osztályos leánygimnázium, valamint Segesváron és Szászsebesen a 4. osztályos gimnázium.

A hivatalos kimutatás szerint Erdélyben 1922-ben 52 felekezeti líceum volt: román tannyelvű 6 (görög katolikus 4+ görög keleti 2), magyar tannyelvű római katolikus 17, református 11, unitárius 3, német tannyelvű evangélikus (lutheránus) 11, izraelita 4 (zsidó).²⁶ Ugyanebben az évben a román kormány kimutatása szerint 27 kereskedelmi iskola működött, közülük állami 15, felekezeti 4 magyar nyelvű római katolikus, 4 református, 3 (német tannyelvű) evangélikus és 1 zsidó.

Még 1922-ben megvonták a nyilvánossági jogot: Arad és Déva katolikus, Dés református fiú- és leány-, valamint Torda unitárius gimnáziumától, majd a következő évben

19 Az alsó tagozata három (V–VII.), felső tagozata négy (VIII–XI.) osztályos volt.

20 Az alsó tagozat is (V–VIII.), a felső tagozat is (IX–XII.) négy-négy osztályos.

21 Az általános iskola V–VII. osztályát követte a középiskola VIII–XI. osztálya.

22 Az általános iskola V–VII. osztályát követte a középiskola VIII–X. osztálya.

23 Az általános iskola négy (V–VIII.) osztályát követte a középiskola négy (IX–XII.) osztálya.

24 Az alsó tagozatot az I–IV. a felső tagozatot az V–VIII. osztály képezte. Az alsó tagozaton egybeolvasztották a gimnáziumi és a polgári iskolai tantervet (A román iskolarendszer nem ismerte a polgári iskola típusát.)

25 12234 / 1923. III. 4. Vö.: JAKABFFY, i. m. 25.

26 Vö.: JAKABFFY i. m. 21. l.

a Szatmárnémeti katolikus fiú-, és leány-, Nagyvárad premontrei- és Szilágysomlyó minorita gimnáziumától, a nagykárolyi piarista gimnáziumot pedig 1923-ban államosították. Nyilvánossági jog nélkül is tovább működött még 17 líceum,²⁷ 7 tanítóképző, 4 felsőkereskedelmi és 4 gazdasági téli iskola.²⁸ A nyilvánossági jogot Szatmárnémetiben a Szent Erzsébet Leánygimnázium alsó tagozata 1931-ben, felső tagozata 1932-ben visszanyerte, de csak román nyelven működhetett.²⁹

Az 1925-ös és 1928-as újabb tanügyi rendelkezések előírták, hogy az érettségit minden középiskola diákjai államilag kinevezett bizottság előtt és csak románul tehetik le.³⁰ 1924-ben a diákok még helyben érettségizhettek, 1925-től viszont más (kijelölt) városba kellett menniük.³¹ Az érettségi vizsgákon a magyar középiskolák tanulóit általában 20–40%-ban engedték át. A megszorító intézkedések következtében kevés, állandóan csökkenő számú magyar hallgató jutott be a román egyetemekre, elapadt az értelmiség utánpótlása.³²

Erdélyben a katolikusok lelkészutánpótlását a négy egyházmegye főiskolái biztosították: Gyulafehérváron, Nagyváradon, Szatmárnémetiben és Temesváron, a reformátusokét és az unitáriusokét kolozsvári teológiáik, a Theológiai Fakultás, illetőleg a Theológiai Akadémia.³³ Az 1928-ban megkötött konkordátumot követően a Szentszék egyesítette a szatmári és a nagyváradai egyházmegyét, ennek következményeképp az 1930-ban kinevezett megyéspüspök úgy intézkedett, hogy az egyházmegye teológiájának bölcséleti kurzusait Szatmárnémetibe, a hittudományiakat Nagyváradra helyezte. A ferencesek két szerzetesi felsőoktatási intézménye Székelyudvarhelyen (Collegium Seraficum) és Vajdahunyadon (Hittudományi Főiskola) működött.

1940 őszétől a Magyarországhoz visszacsatolt területen majdnem teljesen³⁴ visszaállt a magyar iskolahálózat, újjáéledtek felekezeti óvodák, elemi iskolák, Szatmárnémetiben ismét működött a királyi katolikus főgimnázium, Nagykárolyban és Máramarosszigeten a piaristák főgimnáziuma, Nagyváradon a premontreieké. Az erdélyi Római Katolikus Státus középiskolái – Csíkszereda, Kézdivásárhely, Kolozsvár, Marosvásárhely, Székelyudvarhely –, a református egyház gimnáziumai – Kolozsvár, Máramarossziget, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy, Szatmárnémeti, Székelyudvarhely, Zilah – a lutheránusok (német nyelvű) gimnáziuma Besztercén, az unitáriusoké Kolozsváron, illetőleg a nem teljes gimnáziumok, katolikusok: Szilágysomlyón (püspöki), Kolozsváron (egyházközségi és a leánygimnázium), Székelykeresztúron (unitárius), felsőbb református leányiskola Szatmárnémetiben.

A papnevelés és a teológiai képzés intézményei változatlanul működtek.

27 A román oktatási rendszerben a főgimnáziumnak megfelelő középiskola.

28 A nyilvánossági jog nélkül működő iskolák tanulói vizsgadíj ellenében 3 tagú állami bizottság előtt vizsgázhattak. Vö.: OZSVÁTH JUDIT, i. m. 26.

29 Vö.: BURA LÁSZLÓ: *Iskolavárosunk Szatmárnémeti*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999. 149.

30 Tantárgyai: román nyelv és irodalom, Románia történelme és földrajza, alkotmánytan, francia nyelv és irodalom, természettudományok, valamint a minisztérium által kijelölt két tantárgyból. A magyar oktatásban részesült tanulók a magyarul nem tudó bizottság előtt tolmács segítségével vizsgáztak. A felekezeti iskolák növendékeinek nagy többsége megbukott a vizsgán.

31 Segesvárra, majd Brassóba, Észak-Erdélyből a diákok a gyulafehérvári Majláth Károly Gimnázium diákjaival érettségiztek.

32 Tíz év alatt 304-en végeztek, az összes hallgatók 6–7%-a.

33 A magyar evangélikusok a református Theológiai Fakultáson tanultak.

34 A szatmárnémeti római katolikus tanítóképző 1943-ban indult újra.

A második világháborút követően Erdély egész területe ismét a román államhatalom keretébe került, az észak-erdélyi felekezeti iskolák épületeinek nagy része a román államigazgatás visszatérése, 1945. március közepe után ismételten visszakerült a románok kezébe. Ezzel a felekezeti oktatás helyenként ellehetetlenült, ideig-óráig alkalmi épületekben folyt az oktatás, vagy végleg megszűnt az intézmény.³⁵ A tanulólétszám viszont azt tanúsította, hogy a felekezeti iskolákra nagy szükség van, (az államosítást megelőző utolsó tanévben), 1947-ben a romániai magyar tannyelvű elemi iskolák tanulóinak 45 százaléka, a főgimnáziumok tanulóinak 75%-a, a tanító- és óvónőképzők tanulóinak 56 százaléka járt az egyházak tulajdonában levő intézményekbe.³⁶

A negyvenes évek elején újjáalakult felekezeti elemi- és középiskolai hálózatnak az egyre fokozódó állami fenyegetettséggel, anyagi gondokkal és tanerőhiánnyal kellett küszködnie.³⁷ A fogyatkozás mellett a felekezeti iskolahálózatban csekély bővülés is történt. Márton Áron püspök jól látta, hogy a megváltozott körülmények között változatosabb szakmai képzésre is szükség lesz, ezért a katolikus egyház Székelyudvarhelyen a római katolikus gimnázium épületében két éves kereskedelmi tanfolyamot indított, amely 1946 őszétől Római Katolikus Felső Kereskedelmi Iskolává, 1947-től Római Katolikus Kereskedelmi Leány Líceummá alakult.

1945–1948 között a felekezeti elemi- és középiskolák sok nehézség közepette, de többé-kevésbé szabadon folytathatták oktató-nevelő tevékenységüket. A papképzés, illetőleg a teológiai főiskolai oktatás is folyamatosan működhetett a katolikus papnevelő intézetekben, szemináriumokban, Nagyváradon és Szatmárnémetiben, Temesváron, Gyulafehérváron a Hittudományi Főiskolán,³⁸ a ferencesek két szerzetesi felsőoktatási intézményében, Székelyudvarhelyen (Collegium Seraficum) és Vajdahunyadon (Hittudományi Főiskola), valamint a református és unitárius teológiákon Kolozsváron.

A FELEKEZETI OKTATÁS FELSZÁMOLÁSA A KOMMUNISTA HATALOM ÉVEIBEN

Romániában az 1948. augusztus 3-án életbe lépett „tanügyi reform” – a törvény megszüntette az egyházi kézben levő elemi- és középfokú iskolákat. A tanügyi reform intézkedései során a római katolikus egyházmegyék 468, a két református egyházkerület 531, az unitárius egyház 34, a magyar evangélikus egyház 8 magyar tannyelvű oktatási intézményét államosították. Természetesen államosították a katolikus és az evangélikus egyház német nyelvű tanintézményeit is.³⁹ Államosítottak és felszámolták, a papképzés szemináriumait, illetőleg megszüntették az egyház felsőfokú tanintézményeit. Az államosítást követően a vajdahunyadi ferences Hittudományi Főiskola azonban

35 Például a máramarosszigeti és a nagykárolyi katolikus főgimnáziumok.

36 VINCZE GÁBOR: *Illúziók és csalódások*. Státus Könyvkiadó, 1999. 312.

37 Az állam késleltette, s csak 1946 őszén vállalta magára az egyház iskolák tanszemélyzetének fizetését.

38 Neve: a Megtestesült Bölcsességről nevezett Hittudományi Főiskola.

39 Vö.: VINCZE i. m. 169.

(engedély nélkül) még tovább működött 1949-ig, amikor is az állami hatóságok véglegesen felszámolták.

1948-ban hivatalosan megszüntették és felszámolták a görög katolikus egyházat, a többi egyháztól pedig államilag elismert működési szabályzat készítését kérték. A protestáns egyházak statútumai sorra elkészültek, a katolikus egyház tervezetét az állam nem hagyta jóvá, ennek útjában állt a romániai katolikus egyház Rómával, a pápával való kapcsolata. Az állam által elismert működési szabályzat hiányában ezért a római katolikus egyház államilag hivatalosan el nem ismert, csak ún. „megtúrt” egyház volt.

Az egyházak működését szabályozó, 1948-ban hozott „kultusztörvény”⁴⁰ a lelkész-képzés központi ellenőrzése hatékonyságának fokozása céljából szabályozta a teológiai főiskolák működését is. Ennek eredményeképp (a bukaresti hatóságok nyomására) „egyesült” az unitárius Theológiai Akadémia és a református Theológiai Fakultás és megalakult az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet. A kultusztörvény a római katolikusok bukaresti és Iași-i szemináriumait is megszüntette és egész Románia számára egyetlen (6 éves) katolikus papnevelő intézetet engedélyezett: Gyulafehérváron.

A „megtúrt” minőségű római katolikus egyház számára egy kántorképző iskola működését is engedélyezték. Az egyház által középiskolának tekintett gyulafehérvári (kiszemináriumként is kezelt) kántorképző végzősei felvételizhettek a szemináriumba, az állami nézőpontból szakiskola végzősei állami főiskolán nem folytathatták tanulmányaikat.

A szerzetesrendek feloszlását követően 1951-ben az összes ferencrendi szerzetest a máriaradnai ferences kolostorba internálták. Az egyetlen helyre összpontosított szerzetesrend itt „szabadegyetemet” létesített, megszervezték Máriaradnán a ferences főiskola folytatását. Az internált szerzeteseket később három másik kolostorba helyezték át: Désre, Eszternekre és Kőrösbányára. A rendi főiskola tanári kara és a csiksomlyói rendi kormányzat tagjai a dési kolostorba kerültek, ahol megszervezték a titkos ferences teológiát, a „dési szabadegyetemet”, amely folyamatosan működött a kommunista hatalom megbukásáig.⁴¹

A KOMMUNISTA HATALOM BUKÁSA UTÁN

Az 1989-es decemberi fordulatot követően a román kormány elismerte a vallásszabadságot, engedélyezte az egyházak szabad működését. Ennek következményeként 1990-ben a gyulafehérvári kántoriskolát ún. líceumi szeminárium szakosítású középiskolának ismerték el. A következő tanévtől engedélyezték,⁴² hogy minden egyházmegye „a vallásfelekezetek személyzetének utánpótlására” szolgáló tanügyi intézmény (líceumi szeminárium) létesítését kérelmezze. Ennek eredményeként Erdély területén 1991

40 Az egyházmegyek létét a hívek számától tette függővé, katolikus vonatkozásban ez a négy erdélyi egyházmegye egyetlen egyházmegyébe – Gyulafehérvár – tömörítését jelentette, a Kárpátokon túli területek képezték a másik, Bukarest központú egyházmegyet.

41 Vezetője P. Gurzó Anaklét egyházjogász lett.

42 A vonatkozó kormányhatározatok: 521/1990, 461/1991, 345/1992.; a minisztériumok által megkötött protokollok: Vallásügyi Államtitkárság, 4529/1990. VI. 5, Oktatásügyi Minisztérium 10.480/1990.VI.5., 1859/1993.III.16., és 9484/1993.III.16.

őszén 25 ún. líceumi szeminárium/szemináriumi líceum létesült, 10 római katolikus,⁴³ 5 görög katolikus,⁴⁴ 9 református, 1 unitárius és 1 baptista. A római katolikusok közül 9 magyar tannyelvű,⁴⁵ 1 román és magyar tagozatos, a református líceumi szemináriumok és az unitárius magyar tannyelvűek, a görög katolikusok és a baptista román tannyelvűek.

A líceumi szemináriumok/szemináriumi líceumok létesítésekor egyházi épületben, a katolikus teológia épületében működött a gyulafehérvári líceumi szemináriumi, minden más szemináriumi líceumot állami líceumok épületébe (lakóként) fogadtak be. Az 1991-ben létesült szemináriumi líceumok egy része önálló jogi személyiségként létesült, mások csak az adott helységben működő állami líceum tagozataként. Önálló jogi személyiségű római katolikus iskolák voltak Gyulafehérvár, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Temesvár, Kolozsvár, [Nagykároly],⁴⁶ Csíkszereda, Székelyudvarhely líceumai, a protestánsok közül Nagyvárad, Szatmárnémeti, Zilah, Kolozsvár református, Kolozsvár unitárius líceuma. Tagozatként működtek Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Gyimesközéplek katolikus, Kézdivásárhely, Marosvásárhely, Nagyenyed, Székelyudvarhely református iskolái.

Ezek a líceumok – akár önálló jogi személyiségként, akár tagozatként működtek/működnek – valamennyien állami intézmények, s csupán félhivatalosan egyházi oktatási formák, az 1995-ben elfogadott tanügyi törvény ugyanis Romániában csak kétféle oktatási formát ismer el: állami oktatást és magánoktatást. A törvény nem ismeri a felekezeti oktatás fogalmát.

Az ún. líceumi szemináriumok többnyire az állami líceumok ún. filológiai osztályaiéhoz hasonló tanterv (tantárgybeosztás) szerint működtek/működnek, a tantervi rendelkezések szerint azonban a tantárgyak egynegyedét sajátos egyházi jellegű tantárgyaknak kellett képezniük. A katolikus, református és unitárius iskolákban ezt gyakorlatilag úgy oldották meg, hogy a tantervbe heti 2 hittanórát iktattak be, a 2 zeneórát egyházi zenének minősítették, a líceumok tantervébe pedig (ortodox mintára) 1+2 óra ún. lelki gondozást vezettek be (1 órarendi óra⁴⁷ +2 óra lelki beszélgetés/ nevelés). Következésképp Erdélyben gyakorlatilag (lényegében) humán profilú magyar tannyelvű középiskolák létesültek.

Szatmárnémetiben már 1992-től a filológiai osztállyal párhuzamosan reál (matematika-fizika) tagozatos osztályt is indítottak, az 1992-ben létesített líceum nagykárolyi szemináriumi líceum pedig egyetlen matematika-fizika tagozatos osztállyal indult. A református líceumi szemináriumok közül a szatmárnémeti a második tanévében indított három párhuzamos osztályából egyet filológia, kettőt reáلتagozatosként indított. Időközben egy-egy reáلتagozatos osztályt indított a nagyváradai és a csíkszeredai katolikus szemináriumi líceum is. Szatmárnémetiben a katolikus szemináriumi líceum reáلتago-

43 Nagykarolyban és Gyimesfelsőlokon egy év múlva, 1992-ben létesült szemináriumi líceum.

44 Román görög katolikus líceumokat indítottak Balázsfalván, Nagyváradon, Kolozsváron, Lugoson és Nagybanján. Később Szatmárnémetiben, a Ioan Slavici Elméleti Líceumban tagozatos osztályként görög katolikus szemináriumi líceumi osztályt indítottak.

45 Gyulafehérvár, Csíkszereda, Kolozsvár, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Székelyudvarhely, Gyimesközéplek, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Temesvár.

46 1992-ben létesült.

47 Az órarendi óra az egyik hétköznapi szentmisehallgatása lett, a protestáns líceumokban valamilyen templomi ájtatosság/igemagyarázat.

zatos osztálya, hasonlóképp a református szemináriumi liceum egyik reál tagozatos osztálya 1993-tól kémia-biológia szakosítású lett.⁴⁸

A Tanügyi Törvény megjelenésekor (1995) rögzítette, hogy a hivatásos (felekezeti) iskolák elnevezése: teológiai liceum. (A teológiai liceumok közé tartozó középiskola lehet ún. liceumi szeminárium/szemináriumi liceum is. Ilyen, kizárólagosan a papképzést szolgálók az ortodox liceumi szemináriumok.) A törvény előírásai alapján a teológiai liceumok csak teológiai profilú osztályt indíthatnak, párhuzamos osztály létezése esetén ez lehet ún. filológiai (nyelv tagozatos) osztály. Mindenképp akadályozták/megakadályozták matematika-fizika vagy kémia-biológia tagozatos osztály működését.

Az iskolák diáksága (az állami rendelkezés értelmében) csak az adott felekezethez tartozó lehetett/lehet,⁴⁹ több esetben a katolikus, illetőleg a református liceumban az osztály tanulói létszámának biztosítása érdekében hallgatólagosan felvettek a másik felekezethez tartozó tanulót is.⁵⁰

Az 1995-ben immár teljes (IX–XII. osztályos) teológiai liceumokba Erdélyben a magyarul tanuló 30 055 középiskolás közül 2 331 (21,07%) járt.⁵¹ Az engedélyezett tanulói létszám⁵² alapján a teológiai liceumok tanulóinak száma alig módosult. Ennyi tehát a (katolikus, református, unitárius) egyház tanítását/szellemiségét közvetítő oktatásban részesülő középiskolás.

A római katolikus teológiai liceumokba 1999-ben járó 1.382 diák az azonos korosztályú diákság 1,40%-át, a magyarul tanuló katolikus diákoknak pedig 0,98%-át jelentette.

Az állami középiskolába járó többi tanuló 1998-tól – kifejezett kérésre – iskolai hitoktatásban részesülhet, fakultatív hittanórán vehetett/vehet részt.⁵³

Az ún. felekezeti oktatás szűk körű szakosítása (az iskolaszervezet remélhető változásának időben belátható esélye nélkül) mindenképp káros hatású, gyakorlatilag a felekezetinek nevezett oktatás fokozott sorvadásához vezet, hiszen a keresztény szellemiséget igénylő családok gyermekei közül is mind kevesebben fogják igényelni az engedélyezett teológiai szakot. A megváltozott körviszonyok szükségleteinek megfelelően más iskolatípusok működtetésére viszont egyik felekezetnek sincs módja – törvényes engedélyeztetése esetén sem – a magyar anyanyelvű tanulók létszámának folyamatos fogyása következtében. Más iskolatípus legfeljebb a tömbmagyarság lakta területen működhetne, s valószínűleg csak ökumenikus jelleggel, a közös keresztény jelzővel, nem kizárólagosan egyetlen felekezethez tartozó diáksággal.

Az egyházi iskolák létesítésén, a felekezeti oktatás működtetésén és a XXI. századi erdélyi oktatási stratégia kialakításán gondolkodónak ma feltétlenül számolnia kell az

48 Mindezt a helyi tanfelügyelőség engedélyével, közreműködésével.

49 Bukarestben egyetlen ortodox tanuló beiskolázása a román nyelvű katolikus teológiai liceumban a miniszterig kerülő ügy lett, veszélyeztetetté vált az igazgató beosztása.

50 Ez azonban problémákat okozott a vallásoktatásban, illetőleg a felekezet vallási szertartásain való részvétel vonatkozásában.

51 MURVAI LÁSZLÓ: *Fekete fehér könyv*. Kolozsvár, Stúdium Könyvkiadó, 1996. 116.

52 Az engedélyezett osztálylétszám maximum 25, így Erdély teológiai liceumainak tanulói létszáma azóta is 2300–2400 között mozog.

53 Ezt gyakorlatilag csupán néhány állami liceum vezette be, viszont 2000-től kezdődően minden liceumban kötelező módon bevezették a *vallás* elnevezésű tantárgyat. Minden felekezet maga kell biztosítsa a szakképzett előadókat, a tanulókat osztályozzák, az osztályzat beszámít az átlageredménybe.

Erdélyben élő magyarság⁵⁴ demográfiai helyzetével, illetőleg a következő évtizedekre már többé-kevésbé kikövetkeztethető alakulásával.⁵⁵

A román oktatási rendszerben az óvodában, az elemi – és az általános iskolai oktatásban csak állami vagy magánoktatási intézmény működhet, a törvény a felekezeti oktatásnak semmilyen formáját nem ismeri. A magánoktatásra vonatkozó rendelkezések alapján katolikus magánóvodát létesítettek és működtetnek ferences szerzetesnővérek Székelyudvarhelyen, román nyelven Gyulafehérváron, elemi iskola pedig magyarul Déván (Magyarok Nagyasszonya Római Katolikus Magániskola), románul Gyulafehérváron működik.

Több városban – a helyi tanügyi hatóságok hallgatóságos bejegyezésével – az állami rendszerben és tanterv szerint működő óvoda (a köztudatban) „katolikus”, „magyar görög katolikus”, „református” olykor „karitás”⁵⁶ óvodaként működik.⁵⁷ Az elemi alsó tagozatán (I–IV. osztály) 1996-tól kezdődően egyetlen állami iskolában⁵⁸ az egyik osztálysor, amelyben gyakorlatilag a „katolikus óvodások” folytatják elemi iskolai tanulmányaikat (a köztudatban, hallgatóságosan) „katolikus osztály”.

A FELEKEZETI ISKOLÁK VEZETÉSE, VALAMINT A JELEN ELVI KÉRDÉSEI

1919–1944 között a felekezeti iskolák igazgatóit az egyházak főhatóságai nevezték ki, a katolikus középiskolák esetében ezek általában egyházi emberek (egyházmegyes papok, szerzetesek) voltak, a többi felekezet esetében többnyire világi tanárok. A tanterület tagjai (kevés kivétellel) az adott felekezethez tartozók voltak. A felekezeti iskolák szellemisége igazodott az iskolát fenntartó egyház világszemléletéhez.

Az 1944/1945-ös tanévtől kezdődően az 1948-ban bekövetkezett államosításig a felekezeti iskolák igazgatását világi tanárok látták el, tanári karuk vallási összetétele a korábbiakhoz viszonyítva szinte minden iskolában módosult, javarészükből felbomlott a korábbi felekezeti kötődés. Visszafogottabbá vált a vallási kötődés megkövetelése, han-
goztatása.

Az 1991-től létesült líceumi szemináriumok és teológiai líceumok vezetését a katolikus egyház (kezdetben) javarészt (tanári képzéssel nem rendelkező) egyházmegyes

54 A nem magyar nyelvű felekezeti oktatás kérdésével írásunkban nem foglalkozunk, ámbar a Temesváron működő Gerhardinumban (teológiai líceum) már kezdettől román és magyar tagozat működik, a román nyelvű római katolikusok számának Erdély-szerte való növekedése előbb-utóbb ezt a kérdést is fel fogja vetni.

55 A 2002-es népszámlálás adatai a magyar anyanyelvű lakosság tekintélyes számbeli fogyását bizonyítják, a társadalomtudományokkal foglalkozó szakemberek a folyamatot (egyelőre) megállíthatatlannak tartják.

56 A Katolikus Caritas több (magyar tannyelvű) cigány óvodát létesített, illetőleg óvodákat utcagyerekek, sérült gyermekek számára.

57 Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy az illető egyház által biztosított épületben, a nevelést az állami normák megtartásával, (általában) egyházi ajánlással alkalmazott óvónők végzik, az óvoda működtetését, az óvónők fizetését az állami költségvetésből fedezik, tanszerekkel való ellátásukat jelentős mértékben az egyházak oldják meg; a gyermekeket keresztény szellemben nevelik.

58 Szatmárnémetiben, a 10-es számú Általános Iskolában. A tanítók az állami tanterv megtartása mellett hangsúlyozottan katolikus/keresztény szellemiséget képviselnek.

papokra bízta,⁵⁹ később az iskolák vezetésében megnőtt a szakképzett világi igazgatók részaránya, a protestáns iskolák némelyikében pap, többségében világi tanár igazgatott.

A Tanügyi Törvény előírásainak általános alkalmazása következtében 1997-től a teológiai líceumok igazgatóinak is meg kell felelnie a törvény szakmai – didaktikai követelményeinek,⁶⁰ az igazgatók az állást versenyvizsgával⁶¹ nyerik el, a megyei tanfelügyelőségek által kinevezetten működnek.

Erdélyben az 1933–1940 között megjelent Erdélyi Iskola⁶² című katolikus nevelésügyi folyóirat, rendszeresen foglalkozott a katolikus pedagógia feladataival, nevelési elveivel és a kérdések elméleti taglalása mellett megszívlelésre méltó gyakorlati szempontokat is adott. Márton Áron ugyanakkor (1936/1937-ben) kifogásolta, hogy valójában még akkor sem foglalmazták meg, hogy mit várnak el a felekezeti iskoláktól, milyen eredményt, és azt milyen szempontok alapján: „Az erdélyi magyar hitvallásos iskola sajátos szempontjai azonban még nincsenek megfogalmazva. A vezérelveket és azok tartalmát, ami iskoláink hitvallásos és nemzeti jellegét kidomborítaná, helyzetünkhöz alkalmazott feladatát meghatározná, még nem tisztáztuk és nem adtuk a tanárok és a tanítók kezébe.”⁶³ A nevelésügyet olyan életkérdésnek tekintette, amelyben nem lehet csak az egyéni ösztönökre és jóakaratra hagyatkozni, pontosan meg kell határozni tehát az egyházi iskolák szerepét és a feladatát. Rámutatott arra, hogy nem tisztázták a nevelés és a tanítás feladatainak összefüggését sem, egyúttal arra is, hogy az iskolák hitvallásos jellege sok esetben csak a címben és az egyházi főhatósághoz való tartozás tényében jut kifejezésre. Sürgette, hogy az egyház(ak) a korszerű neveléstudományt sajátos (erdélyi) körülményekre vonatkoztatva mind elvi, mind gyakorlati tartalmában tisztázzák, keressék meg a végrehajtás módozatait is, és „a kisebbségi életformára való nevelés” pontos utasításait tartalmazó kódexet adják végre a nevelők kezébe.⁶⁴

Az 1990 után kialakult időszakban létesített (katolikus, református, unitárius) „szeminárium/teológiai líceumok” mindegyikét olyan városban alapították, ahol egykor (katolikus, református, unitárius) (fő)gimnázium működött, feltehetően azért, hogy jogutóda, szellemiségének folytatója legyen. A líceumok elindításakor viszont nem tudatosították, hogy a jelen kihívásai nem azonosak a fél évszázaddal korábbiakkal. Gyakorlatilag egy-egy (több városban két: egy katolikus és egy református, Kolozsváron 3: katolikus, református, unitárius) magyar tannyelvű líceum létesült olyan helyen, ahol a negyven éves kommunista uralom idején az egykori (katolikus, református, unitárius) felekezeti főgimnázium helyén az államosítást követően egy másik (nyilvánvalóan nem egyházi szellemiségű) középiskola létesült és működött, illetőleg működik.

59 Világi tanár töltötte be az igazgatói tisztséget Nagyváradon, Nagyváradon, Szatmárnémetiben.

60 Akár egyházi emberek, papok, akár világiak, tanári képesítéssel, következésképp az egyetem megfelelő pedagógiai, didaktikai, pszichológiai vizsgáival kell rendelkezniük. Az igazgatói vizsgára I. didaktikai fokozattal (rendhagyó módon II. didaktikai fokozattal) rendelkező pedagógus jelentkezhet.

61 Az egyházakkal megkötött protokoll értelmében a versenyvizsgán való részvételhez szükséges az egyházi főhatóság ajánlása.

62 A katolikus nevelésügyi folyóirat 1933 szeptembere és 1940 áprilisa között jelent meg Kolozsváron. Évenként 8 számban, negyedévenként 8 ív terjedelemben jelent meg. Szerkesztette: György Lajos, Márton Áron, Veress Ernő. Felelő szerkesztő: Sándor Imre és Márton Áron.

63 Vö.: P. SZÓKE JÁNOS: *Márton Áron*. Bp., 1990. 276.

64 Uo. 276–278.

Nagyon lényeges gyakorlati kérdés: a tanulók egyre fogyatkozó létszáma, valamint a román oktatási rendszer jelenlegi iskolaszervezete, szakosítása folytán életképesek lesznek-e ezek az iskolák? Márton Áron 65 évvel ezelőtti figyelmeztetése ma fokozottan időszerű: nagyon alaposan mérlegelni kellene a felekezeti iskolák létesítésének lehetőségeit / módzatait, az egyházak oktatási stratégiáját,⁶⁵ amelynek során feltétlenül számolni kell az Erdélyben élő magyarság⁶⁶ demográfiai helyzetével / valóságával.

A FELSŐ FOKÚ OKTATÁS MEGSZERVEZÉSE 1990 UTÁN

Az egyház személyzetének utánpótlására vonatkozó (az előzőekben idézett) rendelkezésekre alapozva a református egyház szervezésében középiskolát végzetek számára Marosvásárhelyen posztliceális⁶⁷ kántortanító-képző iskolát létesítettek (Református Kántortanító-képző Főiskola). Az iskolában elsősorban református, de más felekezetű tanulók is tanulhatnak, elsősorban kántor képzést szereznek, minthogy az állam a magániskolák kategóriájába tartozónak tekinti, tanítói képzésüket nem ismeri el.⁶⁸

Ugyancsak az említett rendeletre alapozva a katolikus egyház egészségügyi posztliceális asszisztensképző iskola létesítését kérte és kezdeményezte. Szatmárnémetiben és Székelyudvarhelyen alakult hároméves általános orvosi asszisztensképző. Az önálló jogi személyiséggel rendelkező asszisztensképzők a hasonló állami asszisztensképzőkkel párhuzamosan működtek/működnek.⁶⁹ A nem orvosi egyetemek mellett működő posztliceális asszisztensképző iskolák működését az Oktatásügyi Minisztérium 2000-ben rendeletileg megszüntette.⁷⁰

65 Az egyházak, Erdélyben a katolikus, református és unitárius egyház nyilvánvalóan elvitathatatlan joga a felekezeti oktatás elismertetése, amelyért immár 13. éve folyamatosan küzdenek. Át kellene azonban ezt gondolni a konkrét erdélyi valóság és a XXI. század folyamatai által kialakított valóság viszonyainak függvényében.

66 Számolni kell a katolikus egyház más nyelvű tanintézményeivel is. Temesváron a Gerhardinumnak (teológiai líceum) román nyelvű tagozata is működik, Gyulafehérváron missziós női szerzetesrend vezetésével román nyelvű római katolikus óvoda, elemi iskola működik. A román görög katolikusok pasztorációjában részt vevő külföldről érkezett szerzetesnők hasonlóképp óvodák /elemi létesítésére törekednek.

67 A román oktatási rendszerben az érettségivel rendelkező tanulók 2 vagy 3 éves szakmai / technikai képzést nyújtó (a magyarországi terminológiában: posztsekundér megnevezésű) iskolában magasabb szintű ismereteket szerezhethetnek. Beiskolázási tervük évfolyamonként 25, gyakorlatilag a két asszisztensképző tanévenként 3 x 50 asszisztens képzett.

68 Az állami elemi iskolai oktatásban nem alkalmazhatók.

69 Szatmárnémetiben a Római Katolikus Egészségügyi Asszisztensképző 1995-ben a Hám János Római Katolikus Teológiai Líceummal együtt – a törvényes rendelkezések alapján – átalakult Római Katolikus Teológiai Iskolaközponttá. Székelyudvarhelyen a Római Katolikus Líceumi Szeminárium és a Páli Szent Vince posztliceális Egészségügyi Nővértképző két év múlva követte a közös igazgatás szatmárnémeti példáját.

70 A rendelet értelmében az asszisztensképzésnek az orvosi egyetemek mellett kell folynia, a már felvett osztályok azonban tanulmányaikat befejezhetik. A román oktatási rendszer bizonytalanságára jellemzően egy év szünet után a vidéki állami és magániskolák megtalálták a "törvényes" kiskaput, formailag valamelyik orvosi egyetemhez kapcsolódtak. A katolikus egészségügyi iskolák az asszisztensképzést nővértképzésre változtatták.

A római katolikus főiskolai, illetőleg egyetemi oktatás az 1990-es években a már működő intézményekben – a Gyulafehérvári Római Katolikus Teológián (A Megtestesült Bölcsességről Nevezett Hittudományi Főiskola) és a Kolozsvári Protestáns Teológián (Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet)⁷¹ – folytatódott. A Gyulafehérvári Római Katolikus Hittudományi Főiskola működésében változást eredményezett az, hogy 1996-ban a Római Lateráni Egyetem Teológiai Kara affiliálta a főiskola utolsó nyolc szemeszterét (az ún. négy teológiai évet).⁷²

A Gyulafehérvári Hittudományi Főiskola az 1990/91-es tanévben (hároméves) Levelező Tagozatot, teológiai előadás-sorozatot indított Erdély nagyobb katolikus városai-ban⁷³ a civil érdeklődők részére, a levelező tagozat 1993-ban ötéves magánegyetemmé alakult át.⁷⁴ A Levelező Tagozat működése 1997-ben megszűnt. A Gyulafehérvári Római Katolikus érsekség 1999-ben a világi hívek részére (csak teológiai–hittudományi önképzésük céljából) létrehozta a Márton Áron Teológiai Képző intézményét.⁷⁵

A Királyhágó-melléki Református Egyházkerület a hittanárképzés céljára 1990-ben új főiskolát létesített Nagyváradon, a Sulyok István Református Tanárképző Főiskolát.⁷⁶ A főiskola 1991-től két nappali tagozatos kart indított: hittanár – szociális munkás, hittanár – idegen (angol, német) nyelv, később közgazdasági és jogi⁷⁷ kart, valamint tanítóképző főiskolai kart.

A főiskola 1999-ben átalakult Partiumi Keresztény Egyetemmé, amely továbbra is magánegyetem, okleveleit az állam nem ismeri el, a tanári vagy tanítói végzettségüket az állami iskolákban nem alkalmazhatják.⁷⁸

A hittanárképzés előmozdítására a Kolozsvári Babeş – Bolyai Tudományegyetemen 1995-ben létrehozták az önálló Protestáns Teológiai Didaktikai Kart,⁷⁹ 1996-ban pedig az önálló Római Katolikus Teológiai Kart.⁸⁰

71 A katolikus didaktikai karhoz hasonlóan ugyancsak kétszakos képzést nyújt, a fentebb említett szakpárosítás mellett a

72 MARTON JÓZSEF: *A Gyulafehérvári Római Katolikus Teológia helyzetének alakulása 1990 után*. In: *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. I. kötet. Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2002. 269–279.

73 Szatmárnémetiben, Nagyváradon, Marosvásárhelyen, Déván, Csíkszeredában, Sepsiszentgyörgyön, Székelyudvarhelyen, Kolozsváron, majd 1991-től Temesváron és Gyergyószentmiklóson.

74 A Levelező Tagozat működését a Vállügyi Államtitkárság tudomásul vette, a Teológia Rektorátusa és az Oktatásügyi Minisztérium akkreditálási kérését azonban az akkreditáló bizottság 1995-ben elutasította.

75 Az újjászervezett teológiai képzés (az 1999. április 29-i 792. számú érseki jóváhagyással) az egyház-megye több nagyobb városában/központjában működik.

76 A román állam kagánoktatási intézménynek tekintette.

77 A jogi képzést meg kellett szüntetnie, mert nem akkreditálták.

78 Folyamatosan küzdenek, hogy állami egyetemen (is) államvizgázhassanak, oklevelüket elismerjék, az iskolákban alkalmazhatók legyenek.

79 A hallgatók kétszakos képzésben részesülnek: a vallás tanári képesítést nyújtó teológiai tanulmányokat folytatnak, második szakként történelmet, világnyelvet (angol, francia, német) választhatnak, illetőleg a szociális munkásképzést. A hallgatói létszám kezdetben 15 volt, ma 30.

80 A hallgatók a katolikus didaktikai karon is kétszakos képzésben részesülnek, a hitoktatói szakképesítést szolgáló teológiai képzésben részesülnek, második szakként pedig választhatják a magyar nyelvet- és irodalmat vagy valamelyik világnyelvet (angol, német, francia). A hallgatói létszám kezdetben 15 volt, az utóbbi években 30. A teológiai didaktikai karok létrehozása lehetővé tette, hogy a lelkészek

A 90-es évek második felében mind a református, mind a katolikus teológiai karon megindult a magiszteri képzés is.⁸¹

A TÁVLATOK

A ki nem forrott újrakezdés lehetőségeit semmiképp sem szabad elszalasztani, az egyházaknak ki kell dolgoznia a konkrét erdélyi helyzetre alkalmazható oktatási stratégiájukat, ez pedig nem kerülheti el az iskolák működtetésének számos szervezési kérdését (az intézmény vezetése, tanári kara, diákjai) sem, valamint az oktatás tartalmi kérdései (az állami tantervekhez való viszony, tankönyvek, tananyag), kivitelezési módjainak körvonalazását sem.

LÁSZLÓ BURA

HUNGARIAN DENOMINATIONAL EDUCATION IN TRANSYLVANIA (ROMANIA) (1918-2001)

In this paper the author deals with the history of the denominational education in Transylvania. This territory went under Romanian authority in 1919 when the whole population was more than 5 million people, out of which – even according to Romanian censuses – 1,881,890 citizens were ethnic Hungarian, 523,794 were German, 181,340 were Israelite and 170,466 citizens belonged to some other nationalities or were Romanian.

Denominational primary or secondary schools were run in Transylvania by the Catholic, Calvinist, Unitarian and Lutheran Church recruiting mainly from the Hungarian and German population. The Byzantine Rite Roman Catholics maintained in the first place primary schools serving first of all the Romanian population and the roughly 20,000 believers belonging to the Hungarian Byzantine Catholic Church. The Romanian Orthodox Church maintained primary schools and did not show considerable interest in launching secondary school education.

In due course of the studied decades the status of denominational education was strongly influenced by political and ideological tendencies. According to the Trianon Peace Treaty and the Decree of Alba Iulia (1918) the state was to provide the education of the nationalities on their mother tongue. On the contrary, the Romanian Constitution of 1923 declared Romania a national state and withdrew the assurances of the Decree of Alba Iulia. In September 1940 with the help of Hitler the northern and eastern part of Transylvania (43,492 km²) went under Hungarian jurisdiction with its 1,3 million Hungarian, 1,02 million Romanian and 80,000 German inhabitants. This territory was reattached to Romania in autumn, 1944. The country became a so-called people's republic (Socialist state) where all the denominational schools were nationalized in 1948. Consequently between 1950 and 1989 denominational education as well became a victim of the oppressive politics against ethnic minorities.

---

különbözeti vizsgákat tegyenek és államilag is elismert hittanári képzést szerezzenek, ugyancsak különbözeti vizsgát tehettek és államvizsgázhattak a Levelező Tagozat végzősei is.

81 Vö.: VERESS KÁROLY: *Magyar tagozatépítés a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen*. In: *Romániai Magyar Évkönyv 2001*. Szerk. BODÓ Barna. Temesvár-Kolozsvár. 149–158.

GYŐRI JÁNOS

ADALÉKOK A JÁSZKISÉRI RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZ TÖRTÉNETÉBŐL

Az egyház és hazánk történetében is forradalmi változást jelentett a reformkor. A korszak országgyűlései Pozsonyban, a királyi koronázó városban zajlottak. 1837. január 5-én, Vízkereszt előestéjén született a jászkiséri iskolamester fia, Foltin János. A tehetséges fiú az elemi iskolát Jászkiséren, míg gimnáziumi tanulmányait először Jászberényben kezdte, majd Egerben fejezte be.

Érettségi után az Egri Hittudományi Főiskolán tanult és 1860. augusztus 6-án – Szent Berta napján – szentelték áldozó pappá. A tehetséges fiú az egyházi ranglétrán is gyorsan haladt előre. 1888-ban kapta a Szent Lászlóról nevezett sümeghi prépost címet. 1893-ban – Csete Balázs születési évében – Egerben teljesített lelkipásztori szolgálatot és egyben mesterkanonoki rangot is kapott. 1899-ben az egri főkapitán hatalmas birtokainak (több mint 90 ezer kataszteri hold) lett a dékánja.

Takarékos ember lévén pénzét az egyház javára és a szegények megsegítésére fordította. Közben egyházi küldetésben, az örök városban, Rómában volt a századfordulón. 1904-ben lett pankotai főesperes és ekkor kérte főpásztortól az engedélyt az új templom építésére Jászkiséren, mivel a katolikus hívek számára már kicsi volt az 1773-ban épült templom. A templom területét megnövelte, míg a régi templomot lebontatta. Nagy Virgil műegytemi tanár nemcsak a templomot, hanem annak díszítését és berendezését is megtervezte. A templom építésén először jászkiséri mesterek dolgoztak. „Már két éve folytak a munkálatok, gyakori megszakításokkal, mert a jászkiséri kőművesek minduntalan sztrájkba lépnek” – szölte Mallár Sándor szolgabíró jelentése, aki nyolc napi elzárással és fejenként 100 korona pénzbírsággal fenyegette meg a templom-építő munkásokat. Itt jegyzem meg, hogy 1905-ben Pusztakürtön és még több településen is voltak sztrájkok. Jászkiséren ezért olasz munkásokat hozattak, akik 1906. október 1-re végeztek is a gyönyörű, neoromán-neogót stílusú templom építésével.

E szép és nemes tettéért Jászkisér nagyközség református képviselő testülete a templom felszentelésének napján, 1906. október 7-én díszpolgári címet adományozott Foltin Jánosnak, s így ő lett Jászkisér község első díszpolgára.

Venczel Ede az Egri Egyházmegyei Közlöny 1906. október 16-i számában a 153–160. oldalon így emlékezik erre a napra:

„A jászkiséri új templom és felszentelése

Az Isten imádására szánt hajlékoknak és a keresztény műépítészeti alkotásoknak a számmal eggyel ismét szaporodott az egri főegyházmegye területén, azzal a templommal, amelyet Foltin János prépost-kanonok szülőföldje iránt érzett hálás kegyelete jeléül Jász-kiséren, ritka áldozatkészséggel és tetemes költséggel emelt és f. évi október 7-én rendeltetésének ünnepélyesen átadott.

E templom egyházi megáldása alkalmából érdemesnek tartjuk azt legalább nagyjából ismertetni, amennyire egyszeri, figyelmes megtekintés után lehetséges az, mert kulturális szempontból felette öröndetes jelenség, hogy újabb időben templomaink ismét a régi, tiszteltetreméltó hagyományok alapján nem pusztán a közszükséglet kielégítése végett, hanem egyúttal kiváló műízléssel is készülnek. Már az elhelyezés ügyessége egyszerre érvényre juttatja a templom külsejének kedvező összhatását, minthogy 80 dm magasra föltöltött szabad réten áll, melyet terméskő alapzatba beillesztett tömör, kovácsolt vasrács vesz körül.

Mindjárt első tekintetre látszik, hogy ez a hatalmas templom keresztalakú, egy tornyos, román stílű, modern épület, melynek egész külsején előmlik a szigorú stilszerűség és finom ízlés, és szinte sejteni engedi azt a meglepetést, melyet benseje tartogat fenn számunkra. Vörös márványkő talpazatból méltóságteljesen emelkednek fölfelé a magas, hosszúkas ablakokkal áttört, vakolatos felépítmények, melyekből oldalt, kellemes változatossággal, kiugranak a színes téglákból rakott pillérek. Az oldalfalakra játszi könnyedséggel nehezedik a szerépszindelyes tetőzet. A szentéllyel tőszomszédos sekrestyeépület és a hajó jobboldalához simuló fülke, amelyből a mellékkijárat nyílik, teljes összhangban illeszkedik a főépülethez.

Az élesen körvonalazott kereszt feje köralakban végződik, karjai egyenesen vágottak, lábánál pedig nyílik a főbejárat, melynek terméskő oszlopokból készült kapubélete már szinte ellenállhatatlanul vonz a templom bensejébe. Ámde a figyelmünket leköti még a főbejárat fölött elhelyezett és a négy evangélista jelvényeiből leleményesen összeállított trónuson ülő „Salvator Mundi” márványból készült szobrának szeretetteljes tekintete, mellyel mintegy fogadni kívánja a templomba készülő ájtatoskodókat. Magasba irányuló pillantásunk ugyanakkor végigsiklik az égbenyúló tornyon, és hátrálásra késztet, hogy a kellő távoból jobban szemügyre vegyük. Ekkor tűnik fel csak bájos karcsúsága, aljában a komoly, román rozettával, feljebb csillogó keresztjével. Ebbeli gazdag tagozottsága miatt még a valónál is magasabbnak tetszik a szemnek. Bensejében négy harangot rejteget, melyek Szent János, Szent Pongrác, Szent István és Szent Terézia tiszteletére vannak fölszentelve és egyenként 12,4, illetve 8,4 és 1,8 métermázsra súlyúak. Bátran állíthatjuk, hogy ez a torony a templom egyik legsikerültebb és leghatásosabb része, mely 53 méternyi magasságával új útjelzőként lép fel Alföldünk e szép rónaságán.

De menjünk immár be! Átlépve a tölgyfából készült és kovácsolt vaspántokkal díszített főajtó küszöbét, kis előcsarnokban találjuk magunkat, melyből kétszárnyú, billenőajtón át a templomba jutunk. Az a hatás, melyet a templom belseje már első pillanatra hatalmas méreteivel, gazdag díszítéssel, ízléses berendezésével és a benne megnyilatkozó összhanggal a szemlélőre gyakorol, csakugyan meglepő. S a hatás csak növekszik, ha elmélyedünk a részletek vizsgálgatásában.

Nemcsak a templom arányos körvonalai, hanem a kirakott alapzat színes cementlapjaival is, azonnal elének tárja a méltóságteljes keresztalakot. Fejünk fölött még a boltíves karzat, mely kockafejezetekkel díszített oszlopokon nyugszik. Kilépve a karzat alul, egyszerre szemünkbe ötlenek úgy a hossz, mint a kereszthajó boltozatának karcsú bordái, melyek

szintén kockafejezetekkel díszített féloszlopokon pihennek. Majd azt látjuk, hogy az oszlopok közét kitöltő sima falazat középtájban keskeny, felül kör alakban záródó mélyedésekkel, trifóriumokkal van megtörve, amelyek nemcsak a magas falak egyhangúságát osztatják el kellemesen, hanem a szemnek is mértéket nyújtanak a falak arányainak megítélésére. A trifóriumok fölött pedig kathedrális üvegablakokon át szűrődik befelé a napfény. Teljes oszlopokat is találunk kockafejezetes díszítéssel, amelyeken a hossz- és kereszthajó ölelkező ívei nyugosznak. Itt említjük a templom külső méreteit is. Hossza 37,5 m, szélessége 12 m. A kereszthajó hossza 20,25 m, szélessége 8 m, magassága 17,5 m.

Azonban nemcsak a templomnak a struktúrája, hanem belső díszítése is kellemes hangulatot kelt a szemlélőben. Falai, oszlopai, boltozatai, ívei román stílbe olvasztott magyar ízlésű mésztémpera festéssel vannak borítva. A festés túlnyomó részben ornamentális, melynél a mérsékelt színek és tulipán irányú vonalak különösen kedvesen hatnak és diadalmaskodik ez az irányzat a szentély körfalát díszítő, stílszerű függönyön, mely kalotaszegi varrotassal van szegélyezve. Figurális falfestést csak a hossz- és kereszthajó boltozatainak keresztezése által négy mezőn találunk. De ez is kiváló. Ott szemlélhetők a szent atyák közül Szent Ambrus, a pásztorbottal és könyvvel, Szent Ágoston a kis fiúval, Szent Jeromos az oroszlánnal és kövel, Szent Gergely a galambbal.

A falfestés nemesen vetélkedik az ablakok üvegfestésével, mely a beáradó fényt kissé tompítja, anélkül azonban, hogy a templom belsejét elhomályosítaná. Összesen 21 ilyen festésű ablakot olvashatunk meg, amelyek mind román keretezéssel vannak ellátva. Azonban míg a szentély ablakai szőnyegüvegesek, addig a hajóéi mozaikok, amelyeknél ismét az alkalmazott színcsere csak fokozza a hatást. Az üvegfestésű ablakok körül aztán kettő különösen kiválik. Egyik a szentély főablaka, amelynek közepén a hit, remény és szeretet jelvényei láthatók. És a szentélyből a karzat felé tekintve, feltűnik a másik, a rozetta ablaka, melynek közepéből pompás színvegyületben leragzog Szent Czecciliának nemes alakja, míg a körülötte elhelyezett rózsák, kerek kis ablakok, valóban, mint megannyi nyíló rózsák hatnak. Ugyanekkor figyelmünket leköti a két tölgyfaszekrényben elhelyezett 11 fő és 9 mellékvaltozáttal bíró orgona is.

Amilyen az egész templom struktúrája, s belső díszítése, olyan annak berendezése is. Minden ízében stílszerű, előkelő és változatos. A hajótól néhány lépcső és kovácsolt vasrács által elválasztott szentélyben áll a főoltár. Lépcsőzete vörös márványból, aléptítménye színezett műmárványból, feléptítménye pedig tölgyfából készült. Ugyanilyen kivitelű a két mellékoltár is. A templom a Szent Kereszt tiszteletére lévén fölszentelve, a főoltár feléptítményéből hatalmas feszület emelkedik ki, s ennek jobbja a Boldogságos Szűz Mária, balja Szent János apostol fából faragott, színezett szobra áll, míg a két szélén egy-egy imádkozó angyal térdel a feszület felé fordulva. Az oltárlap közepén helyezkedik el az aranyozással díszített, szintén fából faragott oltárszekrény és fölötte az Oltáriszentség számára a félkörű fülke, melyre a Szentlélek galambja terjeszti ki szárnyait. Kedvesek az oltár-polcra (predellára) vetelajfestésű képek is. A fülkétől jobbra és balra is találunk ilyet. Amaz a szent kereszt fel-találásait, emez Nagy Konstantin győzelmét eleveníti meg. Ezek alatt pedig arányosan el-osztva érem alakú olajfestmény díszíti a predellát. Az oltárszekrénytől jobbra Szent Pongrácz és Szent Terézia; balra Szent Katalin és Szent István.

A kereszthajóban elhelyezett mellékoltárok egyike a Boldogságos Szűz Mária „Mennye-szág Királynéja”-nak, emennek pedig a szent király fából faragott, festmények is díszítik: a Mária oltárát az „Annunciatio” jelenetei, a Szent István király oltárát Szent Imre herceg és Szent László király ülő alakjai[!]. Hogy mily szigorúan alkalmazkodtak a stílszerűséghez

a legapróbb részletekben is, annak igazolására felhozhatjuk, hogy a szenteket ábrázoló összes képeket függélyes vonalú fölírásokkal látták el, ami a román stílnak szintén egyik ősrégi sajátja.

Feltűnően szép az egyetlen vastag oszlopon álló szószek, mely a templom evangéliumi oldalán, a hossz- és kereszthajó felső összeszőgelésénél nyert elhelyezést. Tölgyfából faragták, s oszlopok által feltagolt elejét Keresztelő Szent János és a négy evangélista domborművű, színezett képei ékesítik. Fölötte széles hangfogó terül el, rajta a Szentlelket ábrázoló galambbal. A sekrestye belsejéből nyíló ajtót oszlopos karzat köti össze a szószekkel, ami nemcsak megkönnyíti a szószekre való feljárást, hanem az egész alkotás szépségét is emeli.

Mindezekon kívül figyelmet érdemelnek még: a szószekkel szemben elhelyezett keresztelőkút, mely vörös márványból készült; a tölgyfából dúsan faragott, rácszatokkal és ajtóval ellátott gyóntatószekék, melyek két oldalt a kereszthajó felső oldalfalához simulnak; a szentélyben magasabb és szélesebb dobogóra felállított stallum, melynek székei szintén tölgyfából gazdag fafaragással készültek és sötétebb, olajzöld bársonnyal vannak bevonva és amelyek közül különösen ízléses a középső támlásszek; végül a hajóban két oldalt elhelyezett hosszú padok, amelyek boszniai topolyafenyőből állítottak elő, szintén dús fafaragásokkal ékesített és olajjal beeresztettek. És szinte belefáradunk, ha még a szentélyben függő öröklámpát, a kereszthajó koronacsillárját és a hosszhajó 3 kisebb csillárját is az oltárok gertyatartóival együtt közelebről szemügyre vesszük, amelyek mind ugyancsak román stílben vannak tartva s aranyozott bronzból készültek.

Íme, ilyen hát ez a Szent Kereszt tiszteletére emelt és most már felszentelt templom épülete, díszítése és berendezése. Az egészen átvonuló, szigorú stílszerűség, művészi ízlés, zavartalan összhang, magyar vonatkozás, tartós kivitel benne harmonikus egységbe olvad össze, mely az egyszerű szemlélőre is felejthetetlen benyomást gyakorol, a hívő lelket pedig önkénytelenül is áhítatra gerjeszti.

Tisztelet és elismerés illeti meg azért Nagy Virgil műegyetemi tanárt, ki nemcsak magát az épületet, hanem annak díszítését és berendezését is a legutolsó részletekig tervezte, s terveinek pontos végrehajtását állandóan ellenőrizte. De dicséretre méltók, mert a magyar hírnevét emelték, a tervek végrehajtói is, kik nemcsak lelkiismeretesen alkalmazkodtak az előírt tervekhez, hanem azokat szaktudásukkal, kezűgyességükkel és finom ízlésükkel meg is valósították. Ezek közé tartoznak Wágner Márton és Rück Lajos budapesti építőmesterek; Stein János, Lotz tanítványa, az összes figurális festmények művésze; Kaincz János az ornamentális festő; a budapesti Mayböhm műiparos-terstvérek, akiknek ügyes keze alól kerültek ki az asztalos, üveges és lakatos munkálatok; a pécsi Angster orgonagyáros, a soproni Seltenhoffer harangöntő és végül a budapesti Oberhauer-féle cég, mely a csillárokon és gertyatartókon kívül egyéb felszerelési tárgyakat is szállított, ezek között a Nagy Virgil tervei szerint készült román stíli kelyhet, áldoztató kelyhet és úrmutatót.

Magyar kéz remekműve az egész alkotás! Nem csoda tehát, ha ünnepélyes megáldására messze vidékekről is egybesereglettek nagy számban a hívők és érdeklődők. Nagyon természetesen, hogy az kívánta ezt a templomot felszentelni, aki ezt Istennek felajánlotta: Foltin János, prépost-kanonok. Az emlékezetes nap előestéjén érkezett már meg, amikor is a vasúti állomáson ünnepélyesen fogadták és Tóth Miklós városi főbíró a nagy számban kivonult közönség nevében örömmel üdvözölte a fejedelmi ajándékért hálás köszönetet tolmácsolta, amire az ünnepelt meghatottan válaszolt s hosszú kocsisor kíséretében a plébániára hajtatott.

A megáldás egyházi szertartása vasárnap délelőtt folyt le, melynek kezdetét a harangok összhangzó zúgása jelezte. A szertartás végzésénél a kerületből, valamint a távolabbi vidékről egybegyűlt papság segédkezett. A templom külső és belső megszentelése után ünnepélyes körmenetben vitetett ideiglenes helyéről az új templomba annak állandó és leghűségesebb lakosa: az Oltáriszentségben jelenlévő Jézus. Körmenet után teljes papi segédlettel infulás misét szolgáltatott Foltin János prépost-kanonok, melynek evangéliuma után Madarász Flóris dr. egri cisztercita római főgimnáziumi tanár, vallásos és hazafias szellemtől áthatott, tanulságos és népszerű beszédet mondott. Beszédében meggyőző érvekkel bizonyította, hogy mennyire hirdeti ezt a szent kereszt tiszteletére emelt és imént felszentelt templom a kereszténység legyőzhetetlenségét, magyar hazánk keresztény jellegét és a templom építetőjének buzgóságát. Szavai nagy hatással voltak a hallgatókra. Mise végétével felhangzott a „Te Deum”, melynek örömdalok dallamaiban összevegyültek a jelenlévő hívek hálafohászai Istenhez azért a ritka kegyért, hogy őket olyan nemes szívű jótevővel megáldotta, de egyben buzgó kéréseik is azért, hogy ezt a jótevőjüket kegyelmeivel árássa el.

Az egyházi szertartás befejezése után a plébánia lakban tisztelegtek Foltin János prépost-kanonoknál a kerületi papok Justus József tb. kanonok, s alattyáni alesperes plébános, a helybéli ev. ref. hitközség pedig Fejes Dániel ev. ref. lelkész vezetése mellett. Tisztelegésére megjelent még a városi előjáróság a közönség képviseletében és az értelmiséghez tartozó hölgyek küldöttsége. Mindannyian hálás köszönetüket tolmácsolták szívből jövő, egyszerű, keresetlen szavakban a jótevőnek.

Midőn a magyar költő e nagyjelentőségű szavakat mondotta: „A legelső magyar ember a király”, szerintem e szavakban nem annyira saját gondolatát, mint inkább a magyar nemzet közérzetét fejezte ki.

Mert nemzedékről nemzedékre száll hazánkban az apostoli koronás királynak hagyományos tisztelete, s innét van, hogyha hazánkban bárhol és bármikor egy jól végzett és számottevő munka után öröm-lakomára gyűlnek egybe nemzetünk fiai, az elmékben önkénytelenül is felvillannak a költő szavai: „A legelső magyar ember a király” (élénk éljenzés). És ez szavak hatása alatt, a mély tisztelet érzelmeivel emelik magasra az öröm borával megtöltött poharakat, hogy először is üdvöt és áldást mondanak a forrón szeretett király dicső életére.

Én is tehát a mai templom-felszentelési örömnünnepén, alattvalói érzelemtől indítva, hódoló mély tisztelettel emelem poharamat dicsőségesen uralkodó apostoli királyunkra, I. Ferencz József Ő Felségére, a lelkem izzó hevével kívánom, hogy az isteni gondviselés Őt, mint nemzetünk forrón szeretett legalkotmányosabb királyát, kinek hosszú uralkodása alatt hazánk felvirágzásának s nemzete megerősödésének korszakát éli, még ezután is, az évek hosszú során át, népeinek szeretete által környezve, viruló egészségben a legboldogabban éltesse!! (Zajos éljenzés.)

Nyomban utána Bibornok, Érsek Úr Eminenciájára ezt a köszöntőt mondotta: Ez idő szerint nincs név széles e hazában, melyet a tündöklő erények oly nagy száma tenne közismeretűvé, mint az egri egyházmegye forrón szeretett főpásztorának, Főmagasságú és Főtisztelendő dr. Samassa József bibornok-érsek úrnak méltán ünnepelt neve. (Éljen, éljen.)

Mert kérdem, ki nem ismerné közülünk Ő Kegyelmességének lángoló hazaszeretetét, melynek ragyogó szónoklataiban vajmi gyakran adta világos bizonyítékát a magyar törvényhozás mindkét házában?

S ki ne olvasta volna Ő Eminenciájának a napi lapokban is időnként megvilágított, napvilágot látott s nagy szellemi készség és tudásról tanúskodó főpásztori szónoklatait,

mely korunk valláserkölcsei, társadalmi és szociális nagy kérdéseit ritka elmeélel taglalta és fejtegette?

Azután ki ne hallott volna ismételt szólni azon dús pénzázdozatokról, melyeket Ő Eminenciája időről-időre Isten dicsőségére, azután pedig a haza és a szenvedő emberiség legszentebb érdekeinek ápolására fordított oly módon, hogy majd egyházmegyéje különböző helyein műizlésről tanúskodó díszes templomokat építtetett, majd népiskolákat, s felsőbb leánynevelő tanintézetet hozott létre, fejedelmi bőkezűséggel gondoskodván azok fenntartása- és berendezéséről is; majd pedig ismét máskor jelentékeny pénzázdozattal egyházmegyéje elaggott és lelkészkedő papjainak évi jobb jövedelme és segélyezésének szilárd alapját vetette meg, s mindezek mellett sohasem feledkezett meg Ő Eminenciája az ínséget szenvedő és csapások által sújtott honfitársainak felsegélyezéséről sem, akiknek tudvalevőleg igen sok esetben könyörülő atyjuk volt.

És ha mi, az egri egyházmegye papjai, minden más alkalommal is valódi büszkeséggel szólunk Ő Eminenciájának, mint forrónszeretett főpásztorunknak eme nagy tettei s honfiai erényeiről, mennyivel inkább félhivatottnak érzem én magamat e mai napon arra, hogy magas személye iránt érzett, kiolthatatlan hálám és mélységes tiszteletem jeléül Ő Kegyelemességét méltó magasztalásokkal halmozom el, fennen hirdetve, hogy Isten után egyedül Ő Eminenciájának velem éreztetett, határtalan szívjósága és kegyelme tette reám nézve azt lehetővé, hogy itt szülőföldemen, Jászkiséren, Isten dicsőségére és a katolikus hívek lelki üdvösségének előmozdítására templomot építhessek, amit valóban soha meg nem tehettem volna, ha Ő Eminenciájának boldogító kegyelmének napja reám fel nem ragyog.

Ezeknek tudatában tehát, miként ma már ott az Úr oltáránál állva, buzgó imában kérttem le Ő Eminenciája drága életére az ég minden áldását, úgy most is ezen ünnepélyes pillanatban sietek poharat emelni Ő Eminenciája hosszú élete és tartós boldogságára, szívem fellobogó érzelmeivel kívánva, hogy az isteni Gondviselés Ő Kegyelemességét, tündöklő erényeinek jutalmául, testi és szellemi erejének épségben tartása mellett, beláthatatlan időkig a legboldogabban éltesse! (Lelkes éljenzés.)

Majd Justus József tb. kanonok és alattyáni esperes plébános a papság nevében köszöntötte fel a házigazdát. Erre aztán megindult a pohárköszöntők valóságos árja.

A többi között Hellebront Géza országgyűlési képviselő így fordult a házigazdához: A legnemesebb ideál, a vallás kultuszának ünnepélyére jöttünk össze, a prépost-kanonok úr, fejedelmi bőkezűséggel felépített templom megáldása alkalmából és az ő szíves meghívása folytán. A jóságos Isteni Gondviselés iránt érzett hála és a szülő, édes anyaföld iránti megoldhatatlan, határtalan szeretet hozta létre a mai ünnepet. Az Isten kegyelmével bőven megáldott férfiú hajlékot emelt Istennek azon a helyén, amely hajlékot adott az ő szüleinek, amely hajlékot adott neki, mint gyermeknek. Kérdelem azért: a hála és a szeretetnek lehetne-e nemesebb megnyilatkozása, mint a jó Istennek emelt fényes, díszes, művészies hajlék? Kedves volt előtte, mint gyermek előtt, midőn gondtalan vígsággal az utca porában játszadozott; kedves az ifjú előtt, midőn elfáradva a tudományok lelket emésztő gyűjtése közben a szülői kebelre jött haza pihenni az édesanya ölelő karjai közé; s a szeretet e gazdagsága nem fogyott meg, éltető melege nem aludt ki, az ifjúság lelkesedésében, hanem hatalmasan lángolva tovább is, most segítségül hívja a művészetet és tudományt, s pazarfényű, fejedelmi pompájú ajándékkal gazdagította az édes szülőföldet. (Lelkes éljenzés.)

Nagyságos Uram! Midőn Nagyságod áldozatkésztségének bő forrásából meghozta e magasztos ajándékot szülőföldjének, bizonyára azon szilárdul megdönthetetlen tudat lebegett nemes szíve előtt, hogy most, a mai korban, amidőn az önzés, a haszonlesés, az anyagiak

után való mérhetetlen és mértéktelen kapkodás mindent ledönt, lábbal tapos, ami ideális és midőn a szemérmetlen atheizmus sárral dobálja a szentet, akkor elérkezett a legvégső ideje annak, hogy síkra szálljunk az örök igazságok hirdetésére és megvédelmezzék azt, kik arra hivatottak. Nagyságod e téren a fényes fáklya előttünk, mert nem elégedett meg azzal, hogy papi szent hivatásához mértén a katedrából hirdesse a vallás tanait; nem azzal, hogy ékes szólásának varázsával iparkodjék a híveket lelkesíteni élethivatásuk helyes felfogására és tökéletes betöltésére, hanem Nagyságod az alkotás terére lépett és ezzel fényes példát adott paptársainak, fényt árasztott paptársaira is, magának pedig a nép szeretetét, háláját biztosította és megszerezte a földi boldogság legnagyobbikát: a megelégedést! (Igaz, úgy van, éljen.)

Azonban lelkem teljes erejével meg vagyok győződve, hogy még egy másik nemes cél is lebegett szemei előtt akkor, midőn Nagyságod hatalmas művészi alkotását áldozatul hozta: akkor e hajlékban, Isten szép templomában oltárt emelt a magyar hazának is. A keresztény szeretet vallása hirdeti, követeli a hazaszeretetet. Erre pedig éppen a mi sokat hányatott, sokszor megtámadott hazánknak van szüksége. A magyar haza szeretetében, a magyar hazáért folytatott küzdelemben, minden polgárnak részt kell vennie. Részt kell vennie az édesanyának, midőn a bölcsőben fekvő gyermekének édes meséket mond, hogy beoltsa a gyermek fogékony lelkében: szeresd a magyar hazát.

Részt kell vennie a magyar tanítónak, hogy a tanítás minden betűjéből élő hazaszeretet fakadjon: a papnak, hogy egy fohásza legyen minden magyar szívében e gondolat: „Isten áldd meg a magyart!” (Taps, éljenzés.)

Bizonyára Nagyságod nemes szíve előtt ez a cél is lebegett e templom építésénél. Álljon tehát e templom időtlen időkig! Hirdetessék benne az Isten szeretete és a magyar haza szeretete. Mondja meg a népnek az a pap, hogy vére utolsó cseppjéig ragaszkodjék e helyhez, mert szent e hely, mert az ősök vére öntözte annak minden rögét, minden fűszálát. Mondja meg a népnek, hogy nem az arany borjú, hanem a magyarok Istenének imádása teszi boldoggá ezt a hazát, ennek minden polgárát. Mondja meg a népnek, hogy aki megtagadja hazáját, az Őristen is megveti azt. Legyen e hely a béke hajléka, de ha kell, legyen az a szent küzdelmek erős vára is, melyet az Üdvözítő szent Péter szikláján épített fel. – Nagyságodnak pedig adjon az Ég kegyelmet lélekben, erőt testben, hosszú életet, hogy hosszú évtizedeken át gyönyörködjék alkotásának gyümölcseiben; és hallja meg Nagyságod nemes szívének sugallatával, hallja meg, mint fog e nép, e hithű magyar nép, mint fog a ragyogó oltár előtt eskedelve felküldeni fohászt az egek Urához: „Isten áldd meg a magyart!” (Szünni nem akaró éljenzés, taps.)

Rónay Béla városi főjegyző a város közönsége nevében és Cseh József járási főszolgabíró a közigazgatási hatóság képviseletében ismételtén a házigazdára üritették poharukat. Utóbbi ezeket mondotta: A magam laikus értelmével csodálkozva ámultam az építés művén, hogy a magas templomot 10–19 cm falakon emelték fel. Azután azonban, amikor meggyőződtem arról, hogy a falak belülről létező kemény támaszlopok takarnak, akkor értettem meg, hogy miképp van megalapozva a templom.

Ma, midőn ünneplésünk tárgya ez a fontos templom, Önagysága Foltin János prépost-kanonok által felajánlatott, mikor az érzések nehézkedési törvényénél fogva mindegyikünk érzelmeink egy magasabb régióba ragadtak, akkor jutott eszembe, hogy voltaképpen a templom művészi építése hasonlít a társadalom felépítési módjához. Azt látjuk, hogy az állam, maga szervezett társadalom, annak külső faktoraival be van osztva ebben az ország-

ban, ebben az emberi társadalomban. Békés, nyugalmas időkben talán meg is állhatna annak az épülete. De jöhetnek viharok, jöhet orkán: annak mérsékeltebb támadásait, lehet, hogy kibírja ez a külső keret, fenntartva ezen épületet. Ha azonban onnan alulról, mély mozgások mellett megindul a föld, akkor a keskeny falak összeomlanak, ha nincsenek erős pillérei. A társadalom(!) maga: ez a keskeny fal; a pillérek, amelyeken a társadalom összessége nyugszik; a vallás. Lehetnek azok kényszereszközök, melyek az állam rendelkezésére állanak, bármily erősek, összeomlanak azok az első megrázkódtatásra, ha ezekkel a pillérekkel nincsenek átítatva e gondolattól, a rendszeretettől, melyet legméltóságosabban az Egyház parancsai írnak elő. Nincs állami erő, nincs szilárd társadalmi berendezkedés, ha nem ezeken a szilárd alapokon nyugszik az.

A vallás, akár egyik, akár a másik oldalon van elhelyezve, képezi tehát az állam kapaszkodó gyökerét.

Én, ennek a külső állami hatalomnak a porszeme, átérzem annak gyöngeségét és ebből merítem most a jogcímet arra, hogy felszólaljak és ennek a külső kényszernek lobogóját meghajtsam Nagyságod előtt; – meghajtsam azzal a kijelentéssel, hogy ez a lobogó csak addig lobog benne, míg azok a támpillérek erősen ellenállnak a földrengés morájának(!) Ha visszatekintünk az emberiség történetébe, vegyesen látjuk azt, hogy egyszer az egyének egyenként emelkedtek túlsúlyra és fő volt az egyéniség, mint Athénban, majd az egyén értéke elmerült az összesség hullámaiban, mint Spártában. De lett legyen ezen berendezés bármilyen, összeomlott mind a kettő. – Azt látjuk tehát most, hogy az egyén kezd megint elenyészni; azt látjuk, hogy a társadalmi osztályokat gyűjti közös csomóba a vihar, mely közelében van. – Ez ellen hatalmas pillért állított Nagyságod azon ténye, hogy Jászkisér római katolikus anyaszentegyházának díszes templomot építtetett. Én, mint a szervezett államnak képviselője, Nagyságodra, a társadalom ezen pillérének megalkotójára, emelem poharat. (Éljen.)

Foltin Pongrácz a kisbirtokosok országos földhitelintézetének jogtanácsosa, előbb Fejes Dániel ev. ref. lelkészt, később a katolikus papságot és ennek két képviselőjét: Justus József és Punchlin Kázmér tb. kanonokokat köszöntötte fel. Újhelyi Lajos sarudi esperes plébános eltette a kitűnő alkalmi szónokot, Madarász Flóris dr. tanárt.

Majd ismét a házigazda szólalt fel, külön éltetve a város közönségét és előljáróit, valamint azokat, kiknek a templom építésében részük volt: Nagy Virgil műegyetemi tanárt, Lechner Jenő tanársegédet, Dobó Ferencz helybéli lelkészt, Krasznár Bertalan kántortanítót és a közreműködő iparosokat. Fejes Dániel ev. ref. lelkész felköszöntötte Dobó Ferencz római katolikus lelkészt, amire ismét a házigazda üdvözölte Fejes Dániel ev. ref. lelkészt.

Ezekén kívül még sokan más pohárköszöntőt is mondtak. Közben a cigány húzott egynehány nótát, mert e nélkül magyar áldomás el sem képzelhető. S bizony már sötétedni kezdett, mikor bekövetkezett az asztalbontás. Aztán egy felejthetetlen nap kedves emlékével elszéledtünk mindnyájan, szívünkben azzal a hő kívánsággal: Álljon hát ez a felszentelt templom századokig Isten dicsőségére és a hívek javára, de hirdesse is egyúttal követendő példaképpül annak buzgóságát, Isten iránt való szeretetét és édes szülőföldjéhez való ragaszkodását, aki azt közel 200.000 korona költséggel emelte, feldíszítette és magasztos rendeltetésének ünnepélyesen átadta.”

Venczell Ede

Foltin János azonban nemcsak e csodálatos — ma már műemlék — templomot építette az ország legkiválóbb mestereivel, hanem vagyona nagy részét alapítványok, adományok formájában kulturális, jótékony célokra hagyta.

Elsősorban Jászkisér szegény sorsú, de tehetséges római katolikus diákjainak továbbtanulásait segítette különböző ösztöndíjakkal. E tevékenységei mellett, mint tudós ember, a tollat is kitűnően forgatta. Verseit közli az 1960-as években megjelenő Katolikus Néplap. Tudományos munkáit a kor folyóiratai, mint a Századok, az Egri Egyházmegyei Közlöny stb. közlik. Nemcsak tudományos cikkei, hanem önálló könyve is megjelent. 1908-ban a Boldogságos Szűz Máriáról nevezett egervári prépostságra is őt választották. Utolsó éveiben pedig az egri ifjúságnak lett a vezetője, mint az Egri Katolikus Legényegylet elnöke.

Tartalmas, gazdag életútját 1915. január 5-én, pontosan 78 éves korában fejezte be. Nemes lelkét visszaadta Teremtőjének és földi maradványait a Pyrker János által épített Egri Bazilika altemplomának a kriptájában helyezték örök nyugalomra. Úgy gondolom a hithű katolikusoknak illene a május 3-án, Szent Kereszt napjára tartott búcsú után, vagy pedig a halottak napjára a szeretet és hála virágait elhelyezni sírjára, annak az embernek, aki ilyen sok jót tett a községért és aki ily szép templomot építtetett a szülőfalujának.

JÁNOS GYÓRI

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE ROMAN CATHOLIC PARISH IN JÁSZKISÉR

János Foltin offered all of his fortune to the Church and to help the miserables. At the same time he visited Rome at the turn of the century. In 1904 he became archdeacon of Pankota and initiated the construction of a new church in Jászkisér since the old church built in 1773 was considered too small at that time. The building and all the furniture of the new church was designed by Virgil Nagy, professor of architecture. The construction started with local workers. According to the local district administrator "the construction have been carried out for already two years, but with repeated interruptions due to strikes". Avoiding further delays Italian bricklayers were invited to complete the construction. The church of neo-Roman and neo-Gothic style was finished on the 1st October 1906. János Foltin was awarded honorary citizenship by the mainly Protestant representatives of Jászkisér on the day of the consecration of the new church, this way becoming the first honorary citizen of the village.

MIKLÓS PÉTER

A MAGYAR NEMZETI FÜGGETLENSÉGI FRONT PÁRTJAINAK REAKCIÓJA
MINDSZENTY JÓZSEF 1945. OKTÓBER 18-I PÁSZTORLEVELÉRE

(DOKUMENTUMKÖZLÉS)

Mindszenty József (1892–1975) bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek életútjával, egyházi és közeleti pályájával számos – tudományos jellegű, illetve publicisztikának szánt – könyv, tanulmány, cikk foglalkozik. A főpap életrajzát legutóbb Balogh Margit írta meg, aki monografikus igényű művét a szakirodalom ismeretében, a vonatkozó forrásbázis biztos kezelésével, kritikai látásmóddal állította össze.¹ Mindszenty 1945. október 18-án az egész magyar katolikus püspöki kar nevében kiadott ún. választási körlevelének² hatását, és a pártok reakcióját már Balogh Sándor és Izsák Lajos is vizsgálta a hetvenes-nyolcvanas években.³

Az alábbiakban két dokumentumot adunk közre. Mindkét feljegyzés a miniszterelnöki hivatal számára készült 1945. november 2-án, a körlevél katolikus templomokban történt felolvasása után. Az első feljegyzés a délelőtti pártközi értekezletről, a második a délutáni minisztertanácsi ülésről tudósít. Az iratok valószínűleg Balogh István államtitkár számára készültek, aki római katolikus papként kiemelten foglalkozott az állam és egyház kapcsolatát érintő ügyekkel.⁴ A két dokumentum a Szeged-Csanádi Püspöki Levéltárban (Szeged) található, az ún. Balogh-dobozban. Ez a doboz több mint száz, külön jelzet nélküli iratot tartalmaz, amelyek nagy része az 1940-es évek második felében keletkezett, Balogh István államtitkári (1945–1947), illetve pártelnöki (Független Magyar Demokrata Párt: 1947–1949) tevékenysége idején. Az iratok többsége egyháziak (papok, szerzetesek) közbenjárást kérő levele, de találunk közöttük néhány köztörténet számára is hasznosítható forrást – mint például az itt közöltek.

- 1 BALOGH MARGIT: *Mindszenty József*. Bp., 2002. A választási körlevélről: 95–103. A könyv végén részletes irodalomjegyzék és jegyzetanyag, amely a további tájékozódásban is segítséget nyújt: 331–357.
- 2 Szövegét közli: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. 1914–1990. 1. köt. Szerk. ROMSICS IGNÁC. Bp., 2000. (a továbbiakban: MTSZ) 449–452.
- 3 BALOGH SÁNDOR: *Parlamenti és párharcok Magyarországon. 1945–1947*. Budapest, 1975. és IZSÁK LAJOS: *Polgári ellenzéki pártok Magyarországon. 1944–1949*. Bp., 1983.
- 4 Lásd bővebben: BALÁZS GYÖRGY: *Balogh István*. In: *Politikuspályák*. Szerk. SANTA ILONA. Bp., 1984. 233–243., valamint IZSÁK LAJOS: *i. m.* 161–199.

A dokumentumok közreadása árnyaltabbá teszi a választási körlevél visszhangjáról alkotott képünket.⁵ Erősíti azt a – főleg a korabeli sajtóanyag átvizsgálása alapján kialakult – nézetet, hogy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban tömörült politikai szervezetek – elsősorban a két munkáspárt (MKP, SZDP) – fölöslegesnek, sőt túlzónak és támadó jellegűnek tartották a körlevélben megfogalmazottakat. Ennek megfelelően határozott hangnemben reagáltak rá, utasították vissza a felmerült vádakat. Azt azonban szem előtt kell tartanunk, hogy a szövegben leírtak nem csupán Mindszenty álláspontját fejezik ki, hanem a társadalom egy rétegének bizonytalanságait, kételyeit is. A két szöveget az eredeti írásmód és központosítás megőrzésével adjuk közre. A jegyzetekben néhány helyen idézünk a körlevél szövegéből, a dokumentumok mondanivalóját alátámasztva, illetve kiegészítve.

1.

Feljegyzés.

1945. november 2-án, délelőtt 10 óra.

Jelen vannak⁶: Miklós Béla miniszterelnök⁷, Balogh István dr. államtitkár⁸, Szakasits Árpád⁹, Farkas Ferenc¹⁰, Tildy Zoltán¹¹, Csécsi Imre¹², Rákosi Mátyás¹³, Darvas József¹⁴, Rajk László¹⁵, Kovács Béla¹⁶ és Bán Antal¹⁷.

Miklós Béla miniszterelnök tájékoztatja a megjelenteket arról, hogy Mindszenty József hercegprímás pásztorlevelet olvastatott fel Mindenszentek napján¹⁸ a templomok-

5 Legutóbbi rövid és áttekinthető ismertetés: IZSÁK LAJOS: *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története. 1944–1990.* Bp., 1998. 51–53.

6 A jelenlévők születési, halálozási dátumát és 1945 novemberében betöltött funkcióját adom meg, néhány esetben későbbi állami tisztségét is. Az adatok forrása a Magyar Életrajzi Lexikon. 1000–1990. Főszerk. KENYERES ÁGNES elektronikus változata. Címe: <http://www.mek.iif.hu>

7 Dálnoki Miklós Béla (1890–1948) vezérezredes, 1944. december 22. és 1945. november 15. miniszterelnök.

8 Balogh István (1893–1976) római katolikus pap, a Független Kisgazdapárt főtítkára, miniszterelnökségi államtitkár.

9 Szakasits Árpád (1888–1965) újságíró, a Szociáldemokrata Párt főtítkára, később államminiszter, majd köztársasági elnök.

10 Farkas Ferenc (1903–1966) közgazdász, a Nemzeti Parasztpárt vezetőségi tagja.

11 Tildy Zoltán (1889–1961) református lelkész, a Független Kisgazdapárt elnöke, később miniszterelnök, majd köztársasági elnök.

12 Csécsy Imre (1893–1961) író, a Magyar Radikális Párt elnöke.

13 Rákosi Mátyás (1892–1971) a Magyar Kommunista Párt főtítkára, a Nemzeti Főtanács tagja, később miniszterelnök-helyettes, majd miniszterelnök.

14 Darvas (eredetileg Dumitras) József (1912–1973) író, a Nemzeti Parasztpárt alelnöke, a Szabad Szó szerkesztője.

15 Rajk László (1909–1949) a Magyar Kommunista Párt budapesti bizottságának titkára, később belügy-, majd külügyminiszter.

16 Kovács Béla (1908–1959) az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyi államtitkára, később földművelésügyi miniszter, a Független Kisgazdapárt képviselője.

17 Bán (eredetileg Rozmayer) Antal (1903–1951) az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, iparügyi miniszter a Szociáldemokrata Párt vezetőségi tagja.

18 1945. november 1-jén.

ban, melyre a pártok érzékenyen reagáltak. A megnyilatkozott kívánságra hívta össze ezt a pártközi értekezletet, melynek célja, mi módon foglaljanak állást a pártok¹⁹ a körlevéllel kapcsolatban.

Szakasits Árpád véleménye szerint a pásztorlevél súlyos támadás a demokrácia ellen, a reakciónak erőteljes megnyilatkozása, melyet a pártoknak a legelősebben vissza kell utasítaniok.

Tildy Zoltán véleménye az, hogy a pártok közösen adjanak olyan nyilatkozatot, mely visszautasítja bár a hercegprímásnak a választásokba való illetéktelen beavatkozását, anélkül azonban, hogy annak olyan jellege volna, mely a katolikus egyházzal szemben a harcot felvenné. Mutassák a pártok azt a mérsékletet és bölcsességet, melyről a hercegprímás nem tett bizonyosságot.

Csécsi Imre különösen a házassággal kapcsolatban²⁰ tesz súlyos megjegyzéseket a körlevéllel szemben és a pártok részéről éles állásfoglalás mellett dönt.

Rákosi Mátyás egyetért az eddig elhangzott észrevételekkel abban, hogy a pártok közös nyilatkozatot tegyenek a pásztorlevéllel kapcsolatban, de úgy, hogy az már két órára elkészüljön, hogy részint a sajtó, részint a rádió azt időben megkaphassa. Kétségtelen, mondotta, hogy a pásztorlevél tendenciája elsősorban a munkáspártok²¹ ellen irányul. Ez annál feltűnőbb, mert a munkáspártok eddig a legnagyobb tartózkodást tanúsították az egyházzal szemben és mindent elkövettek azíránt, hogy a demokratikus pártok és az egyház között szükséges összhang meg legyen. Darvas József különösen a körlevél tendenciáját kifogásolja és éles állásfoglalást tart szükségesnek.

Balogh István rámutat arra, hogy a kormány a pártokkal együtt, sajnos, támadási felületet adott a bírálat számára. Meg kell állapítani, hogy a házassági rendelet alkalmas volt arra, hogy a hívek nyugalma megzavarja és az új rezsim iránti bizalmat gyengítse.²² A földreform végrehajtása terén²³ oly komoly hibák mutatkoznak, melyeknek

19 Az 1944. december 2-án Szegeden megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártokból (MKP, SZDP, NPP, FKGP, PDP) és szakszervezetekből állt. A később nagy szereppel bíró Barankovics István vezette Demokrata Néppárt csak 1945 decemberében kezdte meg működését (Bálint Sándor és Eckhart Sándor voltak országgyűlési képviselői, akik az FKGP listájáról jutottak mandátumhoz), miután szeptemberben kivált a Pálffy József irányította Keresztény Demokrata Néppártból. Így az 1945. évi választásokon a politikai katolicizmusnak nem volt képviselője.

20 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 6800/1945. M. E. számú rendeletével jelentősen megkönnyítette a házasságok felbontását. Ezt a hercegprímás a házasság és a természetjog elleni támadásként értelmezte. „Legjobban fáj és a legkíméletlenebb seb az, hogy a házasság felbonthatatlanságát, melyért a múltban is annyit küzdöttünk, s amiben a magyar újjászületés legbiztosabb zálogát szeretnők látni, az ideiglenes nemzeti kormány, hitünk szerint illetékességét messze túllépve, szükségtelenül, a keresztény hívők érzelmeivel nem számolva, súlyosan meglazította. Nem található a világon még állam, mely a házasság felbonthatatlanságának kérdésében annyira ledér álláspontot képviselne, mint az új magyar házassági rendelet. S mindez nem tekinthető egyszerű hibának, nem emberi kisiklásnak, hiszen a természetjog egyik fontos követelményéről, a házasság felbonthatatlanságáról van szó.” MTSZ 450-451.

21 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt.

22 Vö. 20. jegyzet.

23 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány által 1945. március 17-én jóváhagyott földosztásról szóló rendeletet Mindszenty nem bírálta, csak annak végrehajtását kritizálta. Szerinte ugyanis a birtokosok elleni bosszú vezérli a végrehajtókat, s a kártalanítást is kétségesnek tartotta. Ezt később igazolta, hogy az 1946. évi IX. és az 1947. évi V. törvénycikk értelmében a fölbirtokosok kártérítést nem kaptak. „Meg kell említenünk, – írja a főpap – hogy a földbirtokreform-rendelet több részletében olyan törekvéseket árult el, mintha bizonyos társadalmi osztályok egyszerű gazdasági tönkretételét célozta volna

javulása sem várható addig, amíg Veres Péter áll az Országos Fölbirtokrendező Tanács élén.²⁴ Hasonlóképpen jogos minden bírálat, mely a papok őrizetbe vételével és általában a rendőrség hibáival szemben elhangzik.²⁵ Ezeket is figyelembe véve, bizonyára enyhébbnek lesz elbírálandó a sérelem, melyet a pártok a körlevélből magukkal szemben kiéreznek. Megállapítja azt is, hogy a pásztorlevélnek külpolitikai vonatkozásai nincsenek.²⁶ Kéri az értekezletet, hogy a közös nyilatkozat megszövegezésében inkább békés, mint harcos törekvések érvényesüljenek.

A bizottság a mellékelt szöveget adta ki a Magyar Távirati Iroda részére.

*

Mindszenty József hercegprímás úr pásztorlevelét olvasták fel november 1-jén a katolikus templomokban. A pásztorlevél mélységes megdöbbenést keltett a Nemzeti Függetlenségi Front pártjaiban és a pártokhoz tartozó katolikus hívők soraiban. A pártok képviselői november 2-án délelőtt a miniszterelnökségen pártközi értekezletet tartottak, amelyen a következő pártok vettek részt:

Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt,
Szociáldemokrata Párt,
Magyar Kommunista Párt,
Nemzeti Parasztpárt,
Magyar Radikális Párt.

A pártközi értekezleten részt vett Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök úr is.

A pásztorlevél ismertetése után a pártközi értekezlet megállapította a következőket:

A hercegprímás pásztorlevele példátlan és illetéktelen beavatkozás a napi politikába és a választások menetébe.

A magyar demokrácia legnagyobb vívmánya: a földreform, a magyar nép évszázados vágyait valósítja meg. A pásztorlevél azzal vádolja meg a demokratikus pártokat, hogy a földreformot a volt nagybirtokosok ellen érzett bosszúvágyból és büntetésként vitte keresztül.²⁷ A pásztorlevél ezzel az igazságtalan és méltánytalan beállítással a

---

meg. Néha még hangok is hallatszottak, hogy ez az intézkedés büntetés a magyar birtokos osztály múltjáért. Ám megfelel-e mindez az igazságosságnak, megfelel-e a természettörvénynek? Helyese a kollektív igazságszolgáltatás elve?" MTSZ 451.

24 Veres Péter (1897–1970) író, a Nemzeti Parasztpárt elnöke, később honvédelmi miniszter. 1945 márciusától az Országos Fölbirtokrendező Tanács elnöke.

25 „Országszerte, de az egyes vidékeken különösképpen örömet találják abban, hogy üres gyanú, egyéni neheztelés, személyes sérelem, titkos pártmesterkedések miatt fogjanak le férfiakat, akik maguk sem sejtik, hogy mi az elfogásuk oka, és senkinek megtudni nem sikerül a vidéki hatalmasságok szigorú eljárásának végső indítékát. Papot, aki esztendőkön át szanatóriumban ápolta egészségét gyenge tüdeje miatt, nehéz bér munkára ítélnék, pusztán azért, mert az illető tiltakozott egy katolikus falusi egyesület jogtalan feloszlása ellen. Szent István-napi beszédért napokra elzárnak papokat, s hogy fenyegetésüknek nagyobb nyomatókat adjanak, a politikai rendőrség vezetője kijelenti, hogy Szibériába viszik a papokat, ha továbbra is állást foglalnak a mai rendszer ellen. Mindez lehet ugyan egyesek túlkapása, de a túlkapások megdöbbenően sokasodnak.” MTSZ 451.

26 Balogh páter ezt azért tartotta fontosnak, mert Vorosilov marsall, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke őt bízta meg, hogy a – csak kefelevonatan lévő – körlevél szövegéből törölje a külpolitikai vonatkozásai miatt nem kívánatos részeket. BALOGH MARGIT: *i. m.* 99–100.

27 Vö. 23. jegyzet.

népellenes reakció törekvéseit támasztja alá s így a demokrácia ellen irányított nyílt támadásnak kell tekintenünk, amelyet a leghatározottabban visszautasítunk.

A pástorlevél, egyes általunk is elítélt jelenségeket általánosítva, az egyre javuló közállapotokról helytelen képet fest és nem veszi figyelembe a demokratikus pártok erőfeszítéseit, amelyeknek ez a javulás köszönhető. A háború és a fasiszta bűnözők által okozott zűrzavarból a demokratikus pártok emelték ki az országot, azoknak az intézményeknek a segítségével is, amelyekkel szemben a hercegprímás úr csak a bíráló szavait hangoztatja.

A pártközi értekezlet nem vonja kétségbe az egyházaknak azt a jogát, hogy állást foglaljanak a közélet minden kérdésében. De veszedelmesnek tartja, ha a napi politika kérdéseibe avatkoznak bele, különösen a hercegprímás pástorlevelében megnyilatkozó igazságtalan és türelmetlen módon, amely csak arra alkalmas, hogy még a különböző demokratikus pártokhoz tartozó hívek lelkében is zavart kelthessen.

A hercegprímás nem járt el méltányosan a demokratikus pártokkal, holott ezek eddig is féltő gonddal ápolták azt a zavartalan viszonyt, amely a demokratikus átalakulás óta állam és egyház között fennáll.

Ez a pástorlevél nem szolgálja sem az ország, sem a katolikus egyház érdekeit.

Rákosi Mátyás
Szakasits Árpád
Tildy Zoltán
Kovács Béla
Darvas József

2.

Feljegyzés.

1945. november 2-án. Délután 3 óra.

A minisztertanács előtt a miniszterek magánbeszélgetésben foglalkoztak Mindszenty József hercegprímás pástorlevelével. A beszélgetés folyamán olyan vélemény hangzott el, hogy a kormánynak éles nyilatkozatban kellene visszautasítani azt a kritikát, melyet a hercegprímás, kétségtelenül idegen érdekek szolgálatában, a kormánnyal szemben alkalmazott.

Felvetődött az a gondolat, hogy a kormány vétóval éljen, — mint az már az akkori minisztertanácson felmerült, — Mindszenty Józsefnek hercegprímássá történt kinevezése ellen, miután a kormány kinevezésre nem terjesztette elő.²⁸

Egy másik vélemény odairányult, hogy a körlevél alkalmas arra, hogy csökkentse a magyar demokrácia hitelét és becsületét a külföldön. Mintha árulkodás volna a külföld felé.

Balogh István államtitkár kijelentette, hogy amennyiben a kormány a hercegprímás pástorlevelével szemben állást foglal, — miután ő, mint plébános, az egyházi hatósá-

28 Magyarországon csak az uralkodónak volt joga főpapokat kinevezni, illetve jelölni (1918-ig). Később a főkegyúri jogot sem az államfő (kormányzó), sem a vallás- és közoktatásügyi miniszter, sem a kormány nem gyakorolhatta.

gokkal még formailag sem kíván ellenkezésbe kerülni, – kénytelen lenne a konzekvenciákat levonni, még azt a formát sem fogadva el, hogy a minisztertanácson nem venne részt.²⁹

A minisztertanácson Balogh István előadta, hogy Mindszenty József hercegprímás pásztorlevelet bocsátott ki, mely a kormány felé is kritikát tartalmaz. Tekintettel arra, hogy a kormány máskor sem reagált a különböző helyről feléje irányuló kritikára, javasolja, hogy a minisztertanács az ügy felett napirendre térjen. A minisztertanács a javaslatot, hozzászólás nélkül elfogadta.

PÉTER MIKLÓS

REACTION OF PARTIES WITHIN THE HUNGARIAN NATIONAL INDEPENDENCE FRONT TO THE PASTORAL LETTER OF JÓZSEF MINDSZENTY ISSUED ON 18TH OCTOBER 1945

The effect of the so called electoral encyclical letter issued by József Mindszenty (1892–1975), Cardinal Prince Primate, archbishop of Esztergom in the name of the Hungarian Catholic Episcopacy on 18th October 1945 have been already studied by several scholars. The documents published here make the picture formed about the reaction of the electoral encyclical letter more tinged. It supports the view, according to which the political organizations congregated within the Hungarian National Independence Front – in the first place the two labor parties (the communist and socialdemocratic parties) – considered the statements of the letter unnecessary, even excessive and offensive. In accordance with this they reacted to the text very explicitly, as well as rejected the accusations expressed in it. However, it should be taken into consideration that the statements written in the letter reflected not only the opinion of Mindszenty, but the uncertainty and doubtfulness of a particular strata of society. The two documents are preserved in the Archives of Szeged-Csanád Episcopacy (Szeged) among the papers of István Balogh (1893–1976), secretary of state.

---

29 Balogh István csanádi egyházmegyes pap volt, 1933 és 1946 között Szeged-Alsóközpont (ma Mórahalom) plébánosa. Közvetlen principálisa a csanádi püspök – Hamvas Endre – volt, de a magyar egyház fejének – Mindszenty Józsefnek – is engedelmességgel tartozott. Balogh és Mindszenty kapcsolata később elmérgesedett, amikor Balogh páter 1945-ben a kisgazdapárt csongrád-csanádi listájáról jutott mandátumhoz, s a képviselői tisztség elvállalásához a hercegprímás nem adta meg az engedély. Erre Balogh 1945. november 9-én kelt levelében kijelentette, hogy a kánonjog szerint csak a területileg illetékes főpaptól (Hamvas Endre csanádi püspök) kell engedély, amit meg is kapott. „A Hercegprímás Úr engedélyére tehát, a fennálló jogszabályok értelmében, nekem szükségem nincs – írta Balogh. Lehetséges, hogy a Hercegprímás Úr megítélése alapján az egyháznak nincs szüksége arra, hogy képviselői tevékenységet fejtsek ki, a püspöki kar túlnyomó többségének azonban homlokegyenest ellenkező az álláspontja. Meg vagyok győződve róla, ha a Hercegprímás Úr egyszer abban a helyzetben lesz, hogy tárgyilagosan bírálja, nem csak mindazt, amit itteni tevékenységem mint pozitív eredményt ért el, de azt is, amit mindezidáig elhárítanom sikerült, más álláspontra fog helyezkedni.” (Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal egyházigazgatási iratai. 2221/1945.)

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

2002/1-4

MOLNÁR ANTAL

BESZÉLGETÉS SZILAS LÁSZLÓ JEZSUITA EGYHÁZTÖRTÉNESSZEL

A Magyar Televízió Vallási Műsorok Szerkesztősége, Várszegi Asztrik főapát, Zombori István és Ézsias Anikó szerkesztő kezdeményezésére 2002-ben sorozatot indított „Egyháztörténeteink” címmel. Az interjúk célja, hogy bemutassa azokat a Magyarországon vagy külföldön élő egyháziakat, akik az elmúlt évtizedekben sokat tettek a magyar művelődés egyik legfontosabb tényezőjének, a keresztény egyházak történetének feltárásáért és bemutatásáért. Munkájukat sokszor igen nehéz körülmények között folytatták: itthon általában teljes szakmai visszhangtalanság vagy éppen tiltások közepette, emigrációban pedig számos rendi, lelképásztori vagy tanári feladat mellett, szabadidejükben végezték kutatásaikat. Az elmúlt évtizedben ennek a nagy generációnak számos tagja (Lukács László SJ, Polgár László SJ, Pásztor Lajos, Szántó Konrád OFM) távozott el közülünk, az utolsó órában vagyunk tehát, hogy a még élő, és általában a közszereplést, a reflektorfényt kerülő egyházi tudósokat szóra bírjuk, életükről és munkájukról kérdezzük őket. A televíziós interjú-sorozat indulásakor nyomban felmerült a nyomtatott formában való közzététel igénye is, ezt a feladatot vállalta fel a Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum felelős szerkesztője, Zombori István. A folyóirat szándékai szerint folytatólagosan közli az interjúk szerkesztett változatát.

MOLNÁR ANTAL: A katolikus egyháztörténelem kutatása a szocializmus évtizedei alatt nem számított támogatott kutatási területnek, de talán még túrtnek sem. Ezért volt különösen nagy jelentősége, hogy számos egyházi személy külföldön élt, és hivatásosan foglalkozott az egyháztörténelem kutatásával. Két szempontból nagyon fontos ez a tény. Egyrészt azért, mivel egy nagyon jelentős kutatási tradíciót, tudományos hagyományt mentett át a jobb időkre, másrészt pedig azért, mivel olyan levéltári anyagokhoz jutottak hozzá, amelyekhez nem csak a szocializmus idején, de talán előtte és utána sem igen fértek magyarországi kutatók. Ennek a nemzedéknek egyik jelentős képviselője Szilas László jezsuita szerzetes, aki a Római Jezsuita Történeti Intézet tagja, igazgatója, a római Gregoriana egyetem tanára volt. Egyháztörténésszé, jezsuitává nem születik az ember, hanem nyilván válik. Hogyan lett jezsuita szerzetes, milyen iskolákba járt, és hogyan találkozott a renddel?

SZILAS LÁSZLÓ: Tatabányán, jobban mondva Felsőgallán születtem 1927-ben, és a tatari piaristáknál jártam gimnáziumba. 1946-ban érettségiztem, és őszintén szólva jezsuitát addig még soha nem ismertem. A háború éveit alatti a plébánosunk Tatabányára, a munkások számára előadásra meghívta az akkor közismert páter Varga Lászlót, akinek olyan hatása volt, hogy a következő évre már egy háromnapos előadás-sorozatra

is meghívta. Előzőleg gondoltam már arra, hogy esetleg pap leszek, de páter Varga hatására azt mondtam: akkor én is jezsuitává leszek. Az első információkat Kaszap István életrajzából kaptam, akkoriban nagyon sok fiatalra hatott ez a könyv. Így az érettségi után 1946-ban jelentkeztem a jezsuita rendbe, ahová fel is vettek.

M. A.: 1948-ban László atya elhagyta az országot. Ez a menekülés egy szervezett akció része volt, amelyet a rend vezetése irányított. Erről az akcióról eléggé sok mende-monda forog közszájon, és még a mai szemléletben is bámulatot kelt az egész ügynek a szervezettsége és a hatékonysága. Ez tette lehetővé, hogy a jezsuiták a fiatal szürkeállományukat átmentsék a jobb időkre.

Sz. L.: 1946-ban léptem be a rendbe, a budapesti Manrézában két évet töltöttem, utána Szegeden elkezdtem a bölcseleti tanulmányokat. Október végén, november elején, most már pontosan nem tudom, a kommunista ifjúság elfoglalta a főiskolánk felét az egyházi iskolák államosítása ürügyén. Ez az eset előjáróink számára világossá tette, hogy valószínűleg nyugodt kiképzésre nem lesz lehetőség, és ezért külföldre kell küldeni a tanuló fiatalságot. Útlevelet természetesen nem kaptunk. Akkor még a vasfüggöny nem volt olyan mértékben kiépítve, mint néhány évre rá, így nem maradt más lehetőség, mint kiszökni. Ez a rendtartományon belül komoly problémát okozott. A lelkipásztorkodó atyák azt mondták: ezt nem lehet majd sokáig titokban tartani, nem fog jó benyomást kelteni és akadályozza a lelkipásztori munkát, ha a jezsuiták kiszöknek. A másik oldal pedig védte, ami akkoriban általános politikai benyomást tükrözött. Nyugaton és itthon is sokan úgy gondoltuk: egy-két éven belül úgyis jön a harmadik világháború, az amerikaiak győznek, és akkor ők hazajöhetnek. Ez persze nem történt meg, viszont megszervezték a kiszökésünket. Az országhatár közelében lévő jezsuiták hazamentek, hogy ott a nyugati határon lehetőségek után nézzenek. Ezek közül én a saját esetemet mesélem el, amiről szintén sok rege forog fenn. Ez pedig a vonat alatti kiszökés. Az egyetemisták már két évvel ezelőtt elkezdtek ezt a módszert alkalmazni, és folyamatosan szöktek így nyugatra. Az Orient-expressz hálókocsija alatt akkor lehetett még látni az akkumulátoros sorozatot, és hátulról erre be lehetett feküdni. Ennek a téli hónapokban egy nagy előnye volt, mert mellette ment el a fűtés és zárt helyiség volt. Egyik rendtársunkat, akinek nem gimnáziumi érettségije volt, hanem technikus, fölvetették a Keleti-pályaudvaron gyakornoknak a vasúthoz, és ő a rendező-pályaudvaron meg tudta nézni mindig, hogy melyik vagonot indítják. Én március 6-án szöktem. Reggel azonban még egy probléma akadt: néhány napig olyan vagonok jöttek, amelyekbe nem lehetett beszállni, ugyanis túl keskeny volt a hely. Ezért ő más lehetőséget keresett: a hálókocsi alvázára belül három furnérlemezt helyezett, mi pedig kipróbáltuk, hogy ketten tudunk-e jönni. A társam egy magyar egyetemista volt, az utolsó a csoportból. Reggel korán be kellett szállnunk, még a rendező-pályaudvaron. A mi rendtestvérünk ott volt és segített, mert utána megérkeztek a munkások kitisztítani a hálókocsikat. Még egy gond akadt: a lábunk előtt egy nagy vízcsap volt, bent éjszakára pedig valaki nyitva hagyta a mosdót. Mi lábbal ugyan lerúgtunk annyi jeget, amennyit tudtunk, viszont a cső is be volt fagyva. Amikor fönt megérkeztek a munkások, a víz pedig nem folyt le, akkor mondták: „na Jancsi hozz fáklyát, alulról ki kell égetni.” A Jancsi meg is jött, mi feküdtünk, csak ő nem látott minket. A fáklya az ő arca előtt volt, tehát ő ott semmit nem látott. A kiégetés nem sikerült, ő visszament, és akkor meleg vízzel végül sikerült kiolvasztani. Nagyon hideg volt, körülbelül mínusz 10 fok, és teljesen benne voltunk a vonat huzatjában. Azt mondták: ha kibírjuk, akkor ne szálljunk ki Bécsben, mert az a ré-

sze Ausztriának orosz megszállási övezet volt, hanem menjünk el Linzig, és mi ezt is csináltuk. Linzben jelentkeztünk a jezsuita rendházban. Utazásunk előtt előjáróink meghagyták, hogy érkezésünk után rögtön táviratot küldjünk egy megadott címre, egy megadott szöveggel. A mi címünk a műegyetem fizikai intézete volt, az egyik asszisztens nevére. Azt kellett írunk, hogy egy fizika könyv megjelent, és hány kötetben. Ez azt jelezte, hogy ezzel a módszerrel hányan tudnak kiszökni: esetleg belefér három, vagy csak kettő, mint mi, esetleg csak egy. A linzi rendházban ezt reggel rögtön közöltem a házfőnökkel, ő viszont azt felelte, hogy ő ilyesmit nem tud megcsinálni. „Nézze páter, én öt évet ültem Dachauban, Szibériát már nem akarom megismerni. Menjen föl a volt kollégiumunkba, ha ott a kollégium rektora ezt megcsinálja, rendben van, az az ő dolga.” Felmentem hozzá, elmondtam neki az ügyet, ő rögtön azt kérdezte, mi a szöveg. Miután elmondtam, így felelt: „Olyan szerencsénk van, ha a rendőrség ellenőrzi, minden igaz lesz, hiszen két hónapja jelent meg Rosenberg fizikája két kötetben.” Úgyhogy elment a távirat.

M. A.: A jezsuita rend a szélesebb közvéleményben is híres a rendtagok szigorú és rendkívül alapos kiképzéséről, amellyel biztosították, hogy a jezsuita szerzetesek a katolikus egyház egyik legműveltebb csapata lett.

Sz. L.: Az akkori időben a normális képzési idő általában 10 évig tartott. Először volt a két év próbaév, a noviciátus, ezután a két év után egy időben még megvolt az úgynevezett retorika, ahol latint tanultak, esetleg görögöt és szónoklattant. A mi időnkben ezt már nem tartották. Utána következett három év bölcseleti kurzus, a három év után a tanulmányokat megszakították két-három éves gyakorlati feladattal, leginkább ők voltak a prefektusok a kollégiumokban lakó diákoknál. Ezt követően jött a négy év teológia, a harmadik év végén pappá szentelték a jelöltet. Majd következett még az úgynevezett harmadik próbaév, amely felépítésében egy kicsit hasonlított az első kettőhöz, csak most már tíz év szerzetesi tapasztalattal, teljes teológiai tanulmánnyal lehetett végezni. Ennek központjában az állt, hogy másodszor végezhattük az úgynevezett harminc napos Szent Ignác-lelkigyakorlatokat. Az én külön esetem annyiban tért el a megszokottól, hogy az első év filozófia közben szöktem ki. Innsbruckban voltunk néhány hónapot, onnan az egész csoportot Észak-Olaszországba rendelték, a Torino melletti Chieriben volt az északi két rendtartománynak a teológiai főiskolája, ahol két évig bölcseletet tanultunk. Az utolsó évre kerültünk Löwenbe, a vallon, tehát a francia nyelvű jezsuiták főiskolájára, ahol franciául és latinul tanultunk és vizsgáztunk. Tehát az első három évben három országban kellett élnünk. Ezt követően gyakorlati munkára Németországba, a Fekete-erdőbe, Sankt Blasien városkába kerültem. Ott működött egy nagy jezsuita gimnázium, a kollégiumban több mint négyszáz bent lakó diák, ott voltam egy évig felügyelő.

Igazából történész is inkább véletlenül lettem. A külföldön élő jezsuiták provinciális, páter Reisz Elemér egy nagy tervet dolgozott ki, hogy körülbelül mire szánja a kijutott fiatalokat, ha Magyarországra haza tudnak térni. Engem középiskolai tanárnak képzelt el. Magyar nyelvet és irodalmat nagyon szívesen tanítottam volna, de erre külföldön felkészülni egyszerűen lehetetlenség volt, tehát választanom kellett. Latinul tudtam, de Németországban – mert a nyelvtudásom miatt csak az jöhetett volna számításba – csak klasszikus filológiát lehetett tanulni, tehát latint és görögöt, én pedig görögöt soha nem tanultam, csak egy kicsit a noviciátusban. A természettudományok: a matematika, fizika soha nem feküdt nekem, tehát mi maradt hátra, a történelem és a föld-

rajz. A tartományfőnök azonnal beleegyezett a döntésembe, sőt azt is engedélyezte, hogy még a teológia előtt elvégezhessem az egyetemi tanulmányaimat, hiszen papként, harminc-harmincöt évesen ez már igencsak nehezen ment volna.

M. A.: Történelemtudományt szintén Németországban tanult. Melyik egyetemen tanulta a történetész szakmát, hány évig és kik voltak a mesterei?

Sz. L.: Münchenben kezdtem el 1953-ban a történeti tanulmányokat. A müncheni egyetemen régi katolikus történetírói hagyomány létezett, a híres Görres Gesellschaft is itt alakult meg. Én főtárgyként újkori történelmet tanultam. Részfőtárgyként vehettem föl a délkelet-európai történelmet, amelybe Magyarország is beletartozott az újkorban. Azután kötelező melléktárgy volt a középkor, a másik pedig a földrajz. Két tanáromról szeretnék külön is megemlékezni. Az újkori történelem tanára, Franz Schnabel az akkori leghíresebb tanárok közé tartozott, fő kutatási területe a 19. századi német történelem volt. Ő tanított már a náci időkben is, a harmincas évek közepén megjelent művei a háború után is több kiadást értek meg, anélkül, hogy bármit is változtatni kellett volna a szövegükön. Az egyetemen is hihetetlenül nagy tekintélye volt. Körülbelül kétszázan tanulhattak nála történelmet, de az előadásait mindig a nagy aulában tartotta, ahol általában a lépcsők is tele voltak hallgatókkal. A középkor tanára Johannes Spörl volt, aki a Görres Gesellschaft történész részének igazgatója volt. Nem publikált, mert a háború utolsó évében elveszítette az összes följegyzését. A doktorátusa ugyan megvolt, de írni lelkileg nem volt többé ereje. Előadásai viszont hihetetlenül alaposak voltak.

M. A.: László atya történésszé válásában a müncheni egyetem mellett nagyon fontos szerepet játszott a jezsuiták nagy hírű Történeti Intézete Rómában (Institutum Historicum Societatis Iesu), amely 1950 után számos magyar rendtagnak adott munkahelyet éppúgy, mint az intézet mellett működő Központi Jezsuita Levéltár. László atya is ennek az intézetnek volt tagja több évig, majd igazgatója, és szerkesztője a folyóiratának. Arra kérném, hogy beszéljen nekünk azokról a magyar jezsuitákról, akik ebben az időben a Történeti Intézetben működtek, illetve magyar vonatkozású munkásságukról.

Sz. L.: A Történeti Intézetben és a Római Központi Levéltárban az első magyar jezsuita Lukács László volt, ő 1948-ban került a levéltár igazgatója mellé. Páter Lukács 1946-ban doktorált Szegeden, majd Kalocsán kezdett tanítani. Szívvel lélekkel állt neki a tanításnak, amikor jött az iskolák államosítása. Amikor ő a levéltárba került, látván a magyar vonatkozású dokumentumok mennyiségét és fontosságát, rögtön elkezdte szabad idejében összegyűjteni azokat, és mellette rendi megbízásból a jezsuita pedagógia történetének forrásanyagát is.¹ A Jezsuita Történeti Intézet Rómában 1931-ben alakult meg, illetve költözött Spanyolországból a rendtörténeti forráskiadvány-sorozat (Monumenta Historica Societatis Iesu) kiadása az Örök Városba. A fő kutatási irány akkor a missziók története lett. 1932-től a Történeti Intézet már folyóiratot is adott ki (Archivum Historicum Societatis Iesu), amely minden évben közölte a jezsuita történelemről írt művek bibliográfiáját. Ennek a könyvészetnek a készítésére került oda – páter Lukácson keresztül – páter Polgár László, aki ötven éven keresztül (1951–2000) állította össze és jelentette meg minden évben ezt a bibliográfiát, ami valóban hatalmas munka volt. Ő kezdetben együtt dolgozott páter Lukáccsal a magyar dokumentumokon

1 Lukács László munkásságára lásd: MOLNÁR ANTAL: *A 85 éves P. Lukács László köszöntése*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 7 (1995/1-2) 247–260.

is, de rövidesen belátta, hogy két ilyen munkát egyszerre nem lehet végezni, és így választotta a bibliográfiát. Ebben igazán nagyon alkotott, mert később nemcsak ennek az ötven évnek a bibliográfiáját adta ki, hanem elkezdte a század elejétől a Jézus Társaság történelmi bibliográfiáját is. Ezt a gyűjtést (1901–1980) hat kötetben megjelentette,² majd a haláláig dolgozott ennek újabb, immár 2000-ig terjedő kiadásán. Munkája befejezése után egy hónappal, 2001-ben hunyt el.

Én 1963-ban kerültem oda a Történeti Intézetbe, a teológia elvégzése előtt. A legfontosabb feladatomban a doktori értekezésem befejezése volt. A dolgozat témája: Alfonso Carillo spanyol jezsuita működése Báthori Zsigmond udvarában 1591 és 1599 között, a témavezetőm korábbi tanáraink halála és nyugdíjazása után végül Georg Stadtmüller professzor lett.³ Három félévet töltöttem még Münchenben, ledoktoráltam, ezt követően 1965-től dolgoztam Rómában. A történeti intézet egyik illusztris munkatársa volt Georg Schurhammer, Xavéri Szent Ferenc életrajzában legkiválóbb ismerője, aki körülbelül háromszáz-négyszáz cikket írt egy egész sereg kis folyóiratban a missziók történetéről. A nyolcvanadik születésnapjára kiadtuk az összegyűjtött cikkeit, azokat kellett nekem sajtó alá rendeznem, éppen német nyelvtudásom miatt.⁴ Ez volt az első munkám, amely számomra nagyon hasznos lett, hiszen ezt az egész szakterületet alaposan megismerhettem. Utána az adminisztrációs munkába is be kellett állnom, és 1970-ben én lettem az intézet folyóiratának a főszerkesztője. Négy év múltán hét évre átkerültem Innsbruckba, ott tanárkodtam, ami szintén igen hasznos volt, mert kétszer adtam le a teljes egyháztörténelmet. 1981-ben kellett visszamennem Rómába, ahol újra át kellett vennem a folyóiratot, majd 1993-ban az egész Intézet vezetését és az összes kiadvány (a forráskiadvány- és a monográfia-sorozat) irányítását, egészen 1998-ban történt nyugdíjba vonulásomig.

M. A.: László atya munkásságában a kutatás és a tudomány-szervezés szerencsés módon kiegészül az egyetemi oktatással, hiszen említette innsbrucki tanári működését, illetve évek óta tanít a híres római Gregoriana egyetemen. Miről beszél egy magyar jezsuita az egyetem nemzetközi diákságának?

Sz. L.: Az egy nagyon szép tapasztalat volt, ezt merem állítani. Én nem voltam teljes időben tanár, minden évben egy félévet adtam le az egyháztörténelmi fakultáson. Ezen a fakultáson a tanárokat képezik ki a különböző egyházmegyei szemináriumok számára. Ez – mondjuk így – tanárképző, maximum három éves kurzust kell végezniük, és arra megkapják az úgynevezett licenciátusi fokozatot, amellyel hivatalosan egyházi iskolákban, főiskolákon taníthatnak, és utána végezhetik a doktorátust. Pedagógiai szempontból a reformáció korának oktatására volt a legnagyobb szükség. Ezen belül választottam három témakört, a kurzusok beosztásának megfelelően. Az első téma a Trienti Zsinat határozatainak, a reformnak a megvalósítása volt, különös tekintettel a szeminárium-dekrétumra. Másik témának a pápai nunciaturák történetét jelöltem meg. XIII. Gergely pápa nagyon erősen dolgozott azon, hogy a zsinat határozatait egész

2 LÁSZLÓ POLGÁR: *Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus 1901–1980. I–VI.* Roma, 1981–1985.

3 A doktori értekezés 1966-ban jelent meg: LÁSZLÓ SZILAS: *Der Jesuit Alfonso Carillo in Siebenbürgen 1591–1599.* Roma, 1966. (Bibliotheca Instituti Historici Societatis Iesu XXVI.)

4 GEORG SCHURHAMMER: *Gesammelte Studien herausgegeben zum 80. Geburtstag des Verfassers. IV/1–2.* Hrsg. LÁSZLÓ SZILAS. Rom, 1965.

Európában megvalósítsák, és ebből a célból alapította meg, illetve szervezte át a pápai követségeket, tehát az állandó nunciaturákat. Ő hozta azt a határozatot, hogy minden veszélyeztetett helyen (Grácban, Svájcban, Kölnben) legyen pápai követség. A nunciustokat felhasználta a reform előmozdítására, és fellépett az önállóságukat védő püspökök ellen. A harmadik tárgykörnek a vallásfelekezetek kialakulását választottam, illetve az egyház történetét harmincéves háború időszakában. A hallgatóság volt számomra a leginkább meglepő: egyrészt a nagy létszám, évente 30-35 hallgató is látogatta az órákat, pedig ez csak választható tantárgynak minősült. Másrészt a hallgatóságnak a java része nem európai volt. Néhány olasz jött, német hallgatóm pedig alig volt az egész idő alatt, viszont ott ült mindig egy csomó afrikai és indiai. Őket külön, a szünetben megkérdeztem: ti mindig azon vitatkoztok, hogy túl európai a történelem, és akkor most jöttök ide, ami igazán európai téma. Erre azt mondták nekem: Péter, Afrikában annyi nehézségünk van az észak-amerikai eredetű protestáns szektákkal, és nekünk, egyháztörténészeknek sok dolgunk lesz velük. A maga óráján tudjuk a legjobban megérteni azt, hogy honnan jött a reformáció. Az egyetemen a nyolcvanas évektől kezdve számos magyar hallgatóm is volt, azok a fiatal papok, akik a Pápai Magyar Intézetben végeztek tanulmányokat. Előzőleg ez szóba sem kerülhetett, hogy ott valaki egyháztörténelmet tanuljon. Van néhány kedves tanítványom, akik a licenciátust megszerezték. Szeretném megemlíteni a tábori püspökünket, Szabó Tamást, a szatmári Tempfli Imrét, utána nagyon szépen végezte tanulmányait Gárdonyi Máté, legújabbán a görög katolikus Végsheő Tamás, és még jó néhányan.

M. A.: A külföldön, emigrációban élő magyar egyháziak folyamatosan nagyon komoly segítséget nyújtottak a Magyarországon élő egyháznak, papoknak és híveknek egyaránt. Egyháztörténész esetében ez különösen két dologból állt: egyrészt az egyháztörténelem magyar nyelven való művelése, ami itthon sokszor lehetetlenné vált, másrészt pedig a magyarországi szakmai tudós közeggel való kapcsolattartás: azoknak a tudósoknak a segítsége, akik Rómába kerültek, ott levéltári kutatásokat végeztek. Milyen lehetősége volt László atyának a magyar nyelven való publikálásra, illetve a magyar tudósokkal való kapcsolattartásra?

Sz. L.: Őszintén szólva magyar nyelvű publikációm nincs sok, néhány cikk és nem rég a METEM-nél megjelent Carillo-kötetem.⁵ Meg vagyok győződve arról, hogy ebben a nyelvi nehézség is szerepet játszott, hiszen főleg németül kellett publikálnom. A másik pedig, hogy elég sok adminisztrációs munkát végeztem. A magyar tudósokkal való kapcsolattartás folyamatosan működött. Az 1970-es évektől kezdve jártak hozzánk magyarországi kutatók: Benda Kálmán, Klaniczay Tibor, Holl Béla, a színháztörténész Staud Géza, aztán később fiatalabbak is. Őket mindenben segítettük római levéltári és könyvtári kutatásaik során. Különösen páter Lukácsnak voltak nagyon jó kapcsolatai, először Klaniczay professzorral és az Irodalomtudományi Intézettel, később pedig még szorosabb a szegedi egyetemmel, amely őt, egykori hallgatóját 1987-ben díszdoktorává avatta. Munkáinkat igyekeztünk eljuttatni Magyarországra, az intézeti publikációink is elég szép számban bejöhettek az országba, akkor is, ha egyes könyvtárakban – erre most nem akarok kitérni – nehézségek voltak. Folyóiratunk kezdettől fogva megtalálható az ELTE könyvtárában. Ennek ellenére az elmúlt rendszerben, azt hiszem, nem sokat forgatták ezeket a kiadványokat. Erre jó példa, hogy amikor egy spanyol kutató

5 SZILAS LÁSZLÓ: *Alfonso Carillo jezsuita Erdélyben (1591–1599)*. Bp., 2001. (METEM Könyvek 34.)

az én egyik régebben megjelent tanulmányom alapján ismertette a jezsuita rend 1773. évi helyzetét Magyarországon, az a konferencián résztvevő magyar szakemberek számára teljes újdonságként hatott.⁶

M. A.: 1982-ben jelent meg László atya kis magyar egyháztörténete, amely a nyolcvanas évek egyik legfontosabb olvasmánya volt mindazok számára, akik a magyar egyháztörténetről alapvető tájékoztatást szerettek volna szerezni. Hogyan jött létre ez a munka?

Sz. L.: Ez a könyv egy előadássorozatról készült.⁷ Mielőtt Innsbruckból visszamentem Rómába, páter Szabó Ferenc a Vatikáni Rádiótól megkért, hogy ősztől húsvétig egy vasárnap esti adás számára írjak egy kis egyháztörténelmet. Én publikálásra nem gondoltam, mert sok más munkám volt akkor éppen az intézetben, és ennek ilyen rövid formában nem láttam sok értelmét, komolyabban átdolgozni pedig nem volt időm. Viszont olyan sok visszajelzés jött Magyarországról, idősebb atyáink részéről is, hogy ezt föltétlen ki kellene adni, így ebből született meg ez a kis kötet.

M. A.: 1989 után a rendszerváltással és a szerzetesrendek működésének újraindulásával lehetőség nyílt arra, hogy a jezsuiták, akik évtizedeken át kint szolgálták rendjüket és a magyarságot, ismét itthon működjenek, vagy ha nem is térnek haza véglegesen, de sokkal szorosabb kapcsolatot alakítsanak ki a magyarországi egyházzal, illetve a tudományos élettel. László atya esetében ez mindenekelőtt a doktori disszertációjának magyar nyelvű fordítását jelentette, ami azért jelentős, mert a német nyelvű eredeti változatot Magyarországon – értelemszerűen – csak a legszűkebb szakkörök ismerték, másrészt pedig nyugdíjba vonulásával lehetősége nyílt arra, hogy egy magyar vonatkozású munkához lásson hozzá. Ez pedig egy készülő magyarországi jezsuita lexikon.

Sz. L.: Római tartózkodásom alatt, főleg az utolsó két évtizedben, megkértek a nagy francia nyelvű egyházi történelmi szótár munkálataiban való közreműködésre magyar, osztrák és német jezsuitákról szóló szócikkekkel.⁸ Utána az Intézetben kezdődött 1980-ban egy nagy tervnek a megvalósítása: egy jezsuita történelmi lexikon, amelyik most jelent meg Spanyolországban négy nagy formátumú kötetben, ebbe több mint száz cikket írtam én is.⁹ És így belejöttem – mondjuk úgy – a lexikon-cikk készítésbe. A másik oldalról pedig Magyarországon hihetetlenül nagy szükség van arra, hogy egy ilyen lexikon megjelenjen. Nem is annyira a személyekről, hiszen róluk rendelkezésre állnak életrajzi lexikonok, hanem a történelmi kutatáshoz szükséges alapismeretekről. Tehát a készülő lexikonban körülbelül 1500 életrajzi cikket tervezek, de több száz tétel is lesz, amelyek a rendtörténet, a rendi alkotmány alapfogalmait magyarázzák. Ez nagy segítséget jelent például az éves rendi névtárak történészi felhasználáshoz, hiszen az ezekben szereplő latin kifejezéseket egy klasszikus szótárral nem lehet lefordítani. Emellett szerepelni fog valamennyi olyan település, ahol jezsuiták dolgoztak, nemcsak

6 LADISLAUS SZILAS: *Die österreichische Jesuitenprovinz im Jahre 1773. Eine historisch-statistische Untersuchung.* Archivum Historicum Societatis Iesu 47 (1978) 97–158. 297–349. A magyar vonatkozásokról rövid összefoglalás: SZILAS LÁSZLÓ: *A jezsuiták Magyarországon 1773-ban.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 13 (2001/3–4) 61–76.

7 SZILAS LÁSZLÓ: *Kis magyar egyháztörténet.* Róma, 1982. (Teológiai Kiskönyvtár)

8 *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique* 1–. Paris, 1912–.

9 *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús biográfico-temático. I–IV.* Dir. CHARLES E. O'NEILL – JOAQUÍN M.ª DOMÍNGUEZ. Roma–Madrid, 2001.

a rendházak, hanem még az ideiglenes missziós állomások is. Bár nagy feladat, de remélem, sikerül még be is fejeznem.

Molnár Antal: Ez a munka kétségtelenül történész generációk hasznos segédeszköze lesz, akik a jezsuita renddel, vagy általában az egyháztörténelemmel foglalkoznak. Mi csak azt kívánhatjuk, hogy mielőbb készüljön el. Köszönjük szépen a beszélgetést.

INTERVIEW WITH JESUIT LÁSZLÓ SZILAS

In 2002 editors of religious programs at the Hungarian Television launched a series entitled „Our Church Historians”. The interviews aim at introducing Hungarian churchmen, living both in Hungary and abroad, who have made remarkable efforts to explore and present the history of Christian churches, being one of the most significant factor of Hungarian culture. No sooner had the series of interviews started than the idea of publishing the texts was brought up. István Zombori, the senior editor of the periodical „Essays in Hungarian Church History – Regnum” took on the task. The periodical intends to publish continuously the edited versions of the interviews. In the first place the interview made with the Jesuit László Szilas can be read. The historian, born in 1927, after studying theology as well as history in Munich started to work as a researcher at the Jesuit institute of history in Rome, later becoming its director. Thus he played a significant role in the historiography of the Jesuit order. Besides as a researcher he studied the activity of the Jesuit Alfonso Carillo in Transylvania (today in Romania) between 1591 and 1599, alongside with the history of the Austrian province in the 18th century. He also lectured on church history in Innsbruck and at the Gregoriana University in Rome. Being retired now he is working on editing an encyclopaedia of the Hungarian Jesuits.

RUZSIK VILMOS

MINDSZENTY BÍBOROS UTOLSÓ LEKIPÁSZTORI ÚTJA DÉL-AMERIKÁBAN
(1975. ÁPRILIS 9-25.)

Mészáros István professzor kitűnő cikkét olvasva a *Távlatok*ban jött az a gondolat, hogy leírom ezzel kapcsolatos emlékeimet, mint még élő tanúja, hogy néhányan még ma is csak úgy messziről követik nagy Bíborosunk személyét, szellemét, aki pedig az isteni gondviselés rendkívüli ajándéka volt nemzetünk számára, emberileg érthető, tekintve a hosszú ideig tartó gyűlölet és hazugsághadjárat minden formáját ellene. Nem egy szent életében megtaláljuk ezt, mivel az Úr Isten megengedi ezeket a szenvedéseket és növeli hűségese szolgálja érdemeit.

Felejthetetlen élmény és emlék marad életem végéig. A gondviselés ajándéka ez az út. 1975 tavaszán egy telefonhívás érkezett Bécsből. Vécsey József, a prímás úr személyi titkára hívott: „Vilmos, a Bíboros úr kérését tolmácsolom. Szeretné, ha elkísérné dél-amerikai útjára. Te ott otthonos vagy és így szükség volna segítségére.” Ez volt nagyjából az üzenet. Nyilván boldogan mondtam Vécsey atyának, hogy örömmel megbeszélésem ezt előljáróimmal és hamarosan megadom a választ. Másnap már a részletek tárgyalásánál tartottunk: tehát április 9-én Londonban találkozunk. Lille-ből, ahol életem, egyszerű eljutni Angliába, vonattal és hajóval. Csak arra nem számítottam, hogy április 9-re egész váratlanul hatalmas hó borított mindent. A kocsik álltak az országúton, semmi kilátás a mozgásra. Szerencsémre Forgó Marika ajánlotta az előző nap, hogy kis kocsiján elvisz Lille-be a rendházunkból, hisz úgyis oda jár tanítani. Nem láttam szükségesnek, mivel házuk előtt áll meg az autóbusz, de oly szívesen ajánlotta, hogy elfogadtam. Láttam, hogy az országúton semmi sem mozdult, kértem, próbáljunk haladni a kis falukon. Fúrta magát a kis kocsi a hóba és végre mégis csak ott voltunk a vasútállomás előtt. Kilenc óra volt az indulás ideje. Hála Istennek a vonat is késett, így tíz perc múlva már indultunk is Boulogne S/Mer, a tengerpart felé. Hajón mintegy másfél óra Dower. A délután derekán Mgr. Ispánky Béla angliai főlelkész lakásán vártam a találkozást. A Bíboros úr megérkezett már délelőtt. A délután a TV program és az újságírókkal való találkozásra volt szánva. Ez elhúzódott a késő esti órákig. A repülőtér közelében lévő hotelben szállt meg a Bíboros úr és kísérfője, Harangozó Ferenc. A jó Feri bá, aki egy igazi kísérfő-ápoló volt mellette, aki ismerte a gyógyszereket, tudta, hogy mikor mit kell bevenni (azt is, hogy a szivart hogyan kell kettévágni. A felet a Bíboros úr magában elszívta ebéd után). Másnap reggel elég korán Ispánky atyával a hotelbe tartottunk, ahol Bíboros úr útra készen várt. Kommentálták a tegnapi műsort. Úgy látszik minden remekül sikerült. Ispánky Béla nagyon otthon van a hivatalos körökben és nagyszerű szervező. Az *Emlékirataim* című munkában ott ül ő is az öt vádlott

sora végén, amikor a Prímás úr a mikrofonnál áll. Most vidáman beszélgetnek a hallban. Nem ismerve az angol aprópénzt, adtam a hordárnak, aki a csomagot hozta le. Béla rám kiált: Te sokat adtál! Bíboros úr csendben megjegyzi: Hadd legyen jó napja és emlékezzék vissza, hogy magyar vendégei voltak.

Hamarosan ott vagyunk a felszállás helyén. A szokásos átvilágítás. Pár lépéssel később és visszarendeltek újabb átvilágításra. Lelkiismeret vizsgálás! — jegyezte meg a Bíboros úr. Jobb kétszer, mint egyszer se. — Elhelyezkedve a kijelölt üléseken, hamarosan előkerült az elmaradhatatlan Breviárium, mely mindig kéznél volt az egész utazásnál. Aztán elkezdődött a beszélgetés. Az órák gyorsan múltak. Velem a Prímás úr mindjárt a tervezett párisi látogatásról kezdett tárgyalni. Nagyon a szíven viselte ennek a látogatásnak az ügyét. Sok mondanivalóm van a franciák felé — ismételte. Az elkészült program tervét átadhattam, mert hetekkel előbb készen állt.

Venezuela egyszer lelkész nélkül maradt. Mgr. Nyisztor pár éve költözött át Európába, miután tolvajok kétszer is betörték hozzá, de csak az iratok érdekelték őket. Lelkes magyarok ezért szereztek maguknak egy remek lelkészt, Dömötör Ede kapucinus személyében, aki ferences ruhájában, mint villám cikázott mindenfelé, hogy csak úgy repült utána kopottas csuhája.

Columbia magyar lelkésze Gróza József, nem a fővárosban lakott, hanem a későbbi hivatások szemináriumában, Seja nevű helységben Medellin mellett, ami bizony olyan 500 km-re van Bogotától. Mikor említettem, hogy ott olyan magyar közösséget ismerünk majd meg, ahol nincsenek ellentétek. — Csend. — Hát ilyen is van? — kérdezi a Prímás úr. Mégis öröm hallani.

Egyszer csak kezdenek feltűnni az Antilla-szigetek. Gyönyörű látvány! Nyugatnak repülve az órák csökkennek. La Antigua sziget, ahol először földet érünk. Nagy a meleg, a szél viszont bömböl. Sétálási kísérletünk nem sokáig tartott, hisz papi ruhánkba még jobban belekapaszkodott a szél. Egy szép teremben végül is leültettek, a Bíboros urat egy díszhelyen köszöntötték angolul és spanyolul. Röviden, mert már hívtak a repülőre. Mivel ők jegyeiket Bécsben vették, én Párizsban, így négy sorral hátrébb kerültem. Most a beszálláskor cseréltünk Feri bával. Bíboros úr most az ottani helyzetről és főleg az egyház helyzetéről beszélt. Szinte felsírt egész lelke, mikor a rengeteg visszaélést említette. Én vagyok az egyedüli magyar püspök, aki nem tette le az „állameskü” —, jegyezte meg szomorúan. Ugyanakkor valami emberfeletti remény sugárzott belőle a jövőt illetően. Ez a szent ember valóban élte, örömben, szenvedésben a legnagyobb ideálok szolgálatát, Krisztus Egyháza, hazánk, népünk jövője töltötte ki egész lelki világát. Szent Vince alapítónkra gondoltam, aki egy püspök jelenlétében szólásra méltatlannak érezte magát, lélekben angyal fölé helyezve őt. Ugyanakkor a legnagyobb természetesség, jóság és főleg lelki derű, biztatott a legkedélyesebb lelki beszélgetésre. Ezt valami képp nem akarták felfedezni egyébként szigorú tekintetében.

Mintegy ötnegyed órás újabb repülés után már ott keringtünk Mayquetia nevű reptér felett. Ez lenn fekszik a tengerparton La Guara község területén. 1948-ban, mikor Kuti atyával, misszióstársammal először ott jártunk, miséztünk, egy egészen kis falu volt La Guara. Ma a felhőkarcolóktól nem látni a falut. Ez Caracas állomása. Alig hitünk a szemünknek, látva a sok, rengeteg embert, akik mind a mi repülőgépünkre vártak. Mikor a Bíboros úr megjelent a kijárat ajtóban, mint egy csatakiáltás, harsant fel, az Isten hozta! Mintha az egész Caracas odacsődült volna. A mai közömbös világunkban, mindnyájunknak meglepő volt, bár én egyre emlegettem, hogy ez Dél-Amerika, s

hogy milyen lelkes nép ez. Főleg a fiatalok csoportjai tűntek fel zászlóikkal, tábláikkal. Már a repülőgépen ismételgettünk egy-két szólamot. *Dilectos juvenes es saludamos con cariño*. Ez bevált, mindenütt lelkesen reagáltak. A leszállásnál Cardinal Quintero volt az első az üdvözléssel. Jöttek a hivatalos köszöntők, persze spanyolul. Alig találtak szavakat örömük kifejezésére. Talán a legmeghatóbb volt a katonaság kiállása. Ez az egész látogatás folyamán feltűnő volt. Ők tudják talán legjobban mit jelent az ország biztonságának védelme egy idegen hatalom ellen, főleg egy istentelen ördögi rendszer ellen, mely régóta fenyegeti elnyeléssel az egész kontinenst. Viva Mindszenty el heroico defensor de la libertad — olvasom az egyik hatalmas felírást. Ez a lelkesedés izig-vérig őszinte; ki is tartott, sőt növekedett mindvégig.

A reptér dísztermében hatalmas megterített asztalok vártak. Villás uzsonna, a pohárköszöntők öblítésére. Szerencsére a rendezők rövidre szabták a szót. A magyarok kitétek magukért, ilyen megmozdulást teremteni egész Venezuelában a hivatalos közegektől a néptömegekig. Érdekes, hogy a magyar szervezőbizottság lelke egy Rafensperger Ferenc nevű úr, természetesen egy sor magyar nevet említhetnék! A Rafensperger családhoz majd még visszatérünk. Most azonban a köszöntők vége felé keresnek, nem mások, mint a detektívek. A rend és az ellenőrzés feltűnően jelen van mindenütt. Kérdezgeti tőlem, ki az az ódivatú fekete ruhában megjelent idős hölgy, aki a Primás úr bal oldalán foglalt helyet és senki sem ismeri, sem a magyarok, sem a helybeliek. Mondom én sem ismerem. Kicsit angolosan, de spanyolul beszél, nem tud magyarul. Erre már jött is két fiatal detektív és nagy figyelmességgel magukkal vitték a hölgyet. A reptéren ismerős, gyakori személy.

Megindult a menet Caracas felé. Kanyargó, egyre emelkedő jó úton az autók beláthatatlan sora. Elöl a motoros rendőrök állítottak le minden egyéb forgalmat. Két rendőrautó és a miénk akadálytalanul suhant felfelé, mígnem a hatalmas kerek völgyben megjelenik a főváros: Caracas. A két, mintegy örként álló, hatalmas épület közti kapun mindenkinek át kell haladnia. A városból csak egy-két főbb helyet látunk, máris emelkedünk a körülvevő dombok egyikére, az El Hatillo felé. Ott van a késői hivatások egyházmegyei szemináriuma, ahol a szállásunk lesz. Van egy külön szárnya az épületnek, magánkápolna, nagy fogadó termek és tágas, levegős szobák. A trópusi klíma bizony érezhető, de itt mégis elviselhetőbb, hisz 800 m magasan vagyunk. Szerény vacsora után kijelölik szobáinkat. Bíboros úr mintegy fel sem figyel az eleganciára, rózsafüzérét morzsolgatja. Ágya úgy áll, hogy pont az ablakkal van szemben. Feri bá az orvosságokkal foglalkozik és a szinte diadalmas utat emlegeti. Hogyan ünnepelték végig az úton a Primás urat. Boldognak láttuk békés örömben, jóllehet az úton végig imádkozott, az ünneplést mintegy átutalta másnak. Mondom, hogy az ablak fénye zavarja a szemét. Ő csak ennyit válaszol, behunyjuk a szemünket és mindjárt sötét lesz. Öt óra harmincra hagytuk a felkelést. — Kérdelem Feri bá-t, kelteni kell Primás urat? — Megpróbálhatod, de nem hiszem, hogy sikerül neked. Úgy is volt, mikor kopogok szobája ajtaján, a szűrületben már ott látom őt a pálmaliget-szerű udvaron, rózsafüzérrel a kezében, sétálni. Kedvesen int és köszön.

Másnap megindult a fogadások áradata. A szeminárium rektora egy hosszú jegyzékkel jelent meg. A látogatást kérők sora rajta. A délelőtti jóformán azzal telt el, hogy valami sorrendet állapítsunk meg. Bíboros úr az egyházi előljárókkal kívánt mindenkinek előtt találkozni és tárgyalni. A hivatalban levő érsek J. A. Lebrun egyébként is már jelen volt és hamarosan utána megérkezett a nyugdíjas érsek, Card H. Quintero. Az egyháziakkal

való találkozásnál mindig a latin volt a társalgás nyelve. Quintero Card azzal kezdte, hogy ő már nincs hivatalban, már nem ő az érsek, csak a titulus maradt meg. Primás urunk csaknem tréfásan megjegyzi: „Ne búsulj nekem még azt is elvették, mégis itt vagyok.” Kijelölték a főbb szempontokat, látogatásokat, terveket az ő elgondolása szerint. Még a délelőtti folyamán fogadta Bíboros úr a pápai nunciust, J. Mariani-t. Alig két hete került egy afrikai államból Venezuelába. Ott a kommunista rendszer áldozata volt ő is. Az előző államelnök, M. Calderas, aki most a Keresztény Demokrata Párt elnöke, adott valódi képet az ország helyzetéről, kilátásokról, szinte az egész déli kontinensre várható eseményekről. Anyagilag jól állnak a nagy olajtermelés miatt. A földalatti felforgatás veszélye igen nagy, amely ellen a nép komoly keresztény öntudata állhat csak ellen. Az aktuális államelnök, C. A. Perez másnap fogadta Bíboros urat az elnöki palotában. Harangozó atya kísérté el, mivel ott hivatalos fordító tolmács volt. A hadsereg részéről nagy programok alakultak több helyen. Mondják, hogy Barquisimeto városban oly szép katonai parádét és fogadást rendeztek, amilyent még kevesen láttak. Sokan jöttek üdvözölni és kifejezni örömeiket, de nem hiányoztak azok sem, akik eljöttek kiönteni szívük bánatát. A magyarok részére különben egy hosszú beszélgetésre volt alkalom, a díszvacsora után. A fiatalok csoportjai egymás után jöttek, akik mindig az öröm vigasztaló jeleneteit hozták. Meg hát nem hiányozhattak az újságírók sem. Kérte mind egyiktől, hogy írja fel a tárgyalandó pontokat, kérdéseket. Bíboros úr azonnal kihúzta a politikai buktatókat, újságírói fogásokat. Egyébként egy külön pont lehetne az újságírók és politikusok iránti magatartása. Néha talán kis előítélettel, de gyakran alapos oknál fogva.

Egy jelentős Caracasi újság, az El Universo szerkesztője is jelentkezett, többek között. Sajnos, a kérdezni valót nem írta fel, ott az ablakpárkányon írt valamit, amiből a Bíboros úr kettőt mindjárt kihúzott. Fáradt is volt a Primás úr a sok szócséplés után. Az első kérdés: hogy érzi magát a Bíboros úr itt, Venezuelában. Kitűnően, volt a válasz. Sohasem tudtam volna elképzelni az ennyire lelkes, szívélyes fogadtatást. Nagy-nagy köszönet. – Mi indítja a hosszú, fárasztó utazásokra? – Kérem, én magyar lelkipásztor vagyok, és keresem híveimet – volt a rövid válasz és felemelt mutatóujja már majd az orráig ért. És nincs több kérdés! – fejeződött be gyorsan a riport. Az újság még egy nagyon szép méltatást hozott róla. Az egyik azt firtatta, mondja Bíboros úr, lesz-e harmadik világháború? – Gondoljunk az akkori konfliktusokra! – A válasz: kérem, én sohasem foglalkoztam jövőmondással. Wilson is ráfizetett, aki csalhatatlanul kijelentette, hogy a mai fejlődött harcászatot tekintve, lehetetlen egy világháború.

Ez az Isten jelenlétében járó, mindenkihez annyira jóságos, megértő lelki ember, egyetlen dolgot nem bírt, és veszítette el türelmét: amikor ravaszsággal, kétszínűen közeledtek hozzá. Innen az újságírók és publicisták iránti valamelyes előítélete. Volt rá bőven oka, az a hazugság áradat, intézményesen kiépített kétszínű beszéd és életmód, ami körülvette, egész érthetően, megviselte lelkét. A sátán fő eszköze a világ megrontására: a hazugság. Maga Krisztus a végtelen jóság és irgalom, csak egyfajta embert fedett meg, a kétszínűeket. – Ez tehát nagyon is érthető magatartás.

A kimagasló események közt főhelyre a katedrálisban bemutatott főpapi szentmisét tehetjük. Ez inkább az otthoniak nagy ünnepe lett. Latin-Amerika vallásos népe ott remekelt. Nemcsak az ünnepélyes külső, ami meglepett, rend és fegyelem, ének, ima bensősége, nekik is szép emlék maradt. Luzardo püspök, aki Santa Martában, Kolumbiában, tanítványom volt, nem tudott kifogyni az ünnep részletezéséből. Ez szombaton,

április 12-én volt. Talán szerette volna, ha Prímás urunk az ő egyházmegyéjébe, Maracaiba is ellátogatna. De hát a program kész volt végig.

Délutánra családlátogatás szerepelt: Refenspergerék, tengerparti hétvégi nyaralójukba voltunk hivatalosak. A magyarok nagy száma, mozgalmas élete különben is meglepte a Prímás urat, el kell látni papokkal azt a kontinenst, ismételtette, és valahol otthon érezhette magát, akkor itt e példás, magyarságában is kiváló családnál, minden megvolt. Egyik fő szervezője a látogatásnak, több meghívott családdal együtt. A házigazda legidősebb fia orvos. Magyar tudása iskolapéldája annak a törekvésnek, mely annyira a Bíboros úr szívéen feküdt. Tanítsák a szülők a magyar nyelvet! Ez a fiú korán elkerült a családi házból tanulmányai miatt. Az egyetemet az USA-ban végezte. Most is messze, az ország déli határán dolgozik az Orinoco folyó partján, indiánok között. Egy társával tartják fenn kis kórházukat. Már diák korától édesapjával csak magyarul leveleztek. Lassan, gondolkozva, de helyesen beszél magyarul. Nagy az öröm. Mindjárt meg is kapja a feladatot: Olvass minden nap magyarul, hangosan, egy negyed órát! Ez a talpig úriember, aki oly tisztelettel, boldogan beszélget, kissé zavarba jön. Van nap, amikor 24 órát dolgozunk a napból, mert hozzák egymás után a betegeket, sürgős kezelésre. Hát ilyenkor kérem, ne olvasson, de akkor másnap félóra legyen az olvasás. Mindenki felnevetett. A családok gyermekei mind kiveszik részüket a magyar életből, cserkészek, akik itt is jártak Európában. A kellemes délután hamar elrepült, másnap viszont az egész látogatás talán legfontosabb napja következett. A magyar szentmise és minden egyéb, el kellett búcsúzni.

Amikor visszatértünk a Szent-József Szemináriumba, Dömötör atya meg a kántora rövid megbeszélést tartottak, a holnapi szentmisét illetőleg. Én is felírtam a szentbeszéd főbb pontjait, amit ma már alig bírok elolvasni. Április 13-a, vasárnap, a magyarok napja. A kapucinusok hatalmas templomában már reggeltől jött-ment a sok nép. A listán 200 bérmandó, 15 elsőáldozó szerepelt. A rendet nehéz fenntartani. A meleg valami fojtogató. Lehet vagy 38–40 fok. Főpapunk teljes ornátusban, ahogy a régi nagy ünnepeken szokott lenni. A szentmise latinul, egy meghívott kórus remek éneke, de az igazi ünnepi hangulatot a felcsendülő magyar ének hozta. A szentbeszéd, közbeeső fordítással, megható, de kissé hosszadalmas lett. Mindenki szerette volna írásban megkapni. Dömötör atya azonnal ajánlotta: Készítsen Bíboros úr egy körlevelet és ezt elterjesztjük. Így született az utolsó nagy körlevele a világ magyarságához caracasi dátummal. Az első szentáldozás a kis magyar gyerekekkel, aztán a bérmandó, megható látvány a sok esetben örömtől könnyező szülőkkel. Mivel a bérmandó a szentmise végén volt, az óriási templom tele néppel, a rendfenntartás kissé sántított. Az előkészített bérmandókon túl újabbak jöttek, nagy buzgóságukban mindegyik bérmandóznia akart. Bíboros úr, látva a megindult tömeget, megállította őket. Persze ezek nem értették, helybéliek voltak, eréllyel kellett fellépni. Különben is a már három órája tartó szertartás teljesen kimerítette a Bíboros urat. Még egy magyar ének, áldás. Mindenki csodálta, hogy milyen érces, ünnepi maradt a hangja mindvégig.

Beérve a kapucinus rendházba, úgy kellett lefejteti a ruhát a testéről. Teljesen átlazadva kísértük Harangozó atyával a fürdőszobába. Feri bá már megszokta, de én, amikor megláttam a hátán a verések nyomait, azt hittem elájulok. Ezt kellene látni minden óvatos bizalmatlannak, akik a Mindszenty ügyet kommunista tállalásban ismerik. Igazi vértanúnk van, amit a később megjelent „Emlékirataim” spanyol fordítása közre is adott, annak, aki látni akar. Ő viszont soha nem beszélt szenvedéseiről, inkább mentette a „hitetleneket”.

Fél óra múlva már ott ültünk a nagyteremben, kellemesen beszélgetve, valamit iszogatva. A cserkészek már ott jöttek-mentek, mintha táborverés lenne. Mintegy 250–300 fiatal, készítik elő az esti műsort a Magyarok Otthona díszes helyiségében. Odafelé indult minden kocsi. A rendbetevéssel lemaradtam. Harangozó és Ede atyák is kísérték a Prímás urat. Nálam a kulcsok, de azt se tudom, hogy hol az otthon háza és senki a láthatáron. Megállítok egy taxit. – Tudja-e, hogy hol a magyar otthon háza? – kérdem. – Természetesen Atya, üljön csak be. – Itt most mintha mindenki magyar lenne.

Ha valaha igen boldognak láttam a Bíboros urat, hát most ragyogott az örömtől, körülvéve a magyar jövő ifjú reményeitől. A gyerekek remekeltek egész este, mely hangulatos, vidám lett. Ének, zene, tánc, mókák és mutatványok változata, nem is akármilyen kiadásban. Itt-ott csaknem művészi formában. Az emelkedett hangulat, a sok taps, nevetés, kit tudja meddig mehetett volna. A sok nép a Bíboros urat akarta újból hallani. A program különben is ezt helyezte a középpontba. Mondhatom mindannyiunk ámulatára, szinte fiatalosan, erős arccal lépett az emelvényre. Frissességgel, mintha eddig semmi fárasztó munkája nem lett volna. Egy egész életprogramot adott. Helyenként keménynek is találták, amikor a szülők felelősségteljes kötelességeire hívta fel magyarjai figyelmét. Láttam ismételten, milyen szomorú lett, amikor a 8–10 éves gyerekektől kérdezte: Tudsz magyarul? – a válasz hallgatás volt. De még inkább szomorú lett, mikor azt kérdezte: Tudsz-e imádkozni? – Akármilyen nyelven, ha nem is magyarul. A gyerek nem tudta a Mi Atyánkat. Persze ott megvolt a képe az egész családnak. A beszéd mégis lelkes ünnepléssel végződött és a jövő heti programok ismétlésével. Mivel későre járt az idő, a vacsora már megvolt, mindezek után igyekezett haza a nép.

Másnap hív Harangozó atya, menjünk a Bíboros úrhoz, fontos megbeszélni valója van. Kolumbiából ugyanis egymás után jönnek a hívások, levelek, sürgönyök: Ne menjünk oda, mert zavargás tört ki. A rendőrség nem vállalja a felelősséget stb. Nézem az aláírókat. Jelentéktelen nevek és hivatalok, habár egy-két magyar is van köztük, meg egy püspök. A Bíboros úr a legnyugodtabb. Végül is mi legyen? Egy komoly, nyugodt hang: Kérem, láttunk már nagyobb viharokat is. Megyünk Kolumbiába. A rektor úr is, Feri bá is megnyugodtak erre az elhatározásra. Az egyik levél pedig drámaian leírja, mi történt a napokban az ottani Apostoli Nunciussal. Amint kocsijával az egyetemi várost határoló úton haladt, az úgynevezett egyetemista hallgatók megállították kocsiját, kiszállították, elvitték breviáriumát, piros cingulusát, rózsafüzérét, piros sapkáját, a Nunciust rugdalták, futásra kényszerítették, kocsiját az egyetem területére tolták és felgyújtották. Egy munkás ember ért akkor oda, kis C. V. szegényes kocsiján. A Nuncius segítségére akart sietni. Akkor őt is ütlegelték, kocsiját szintén az egyetem területén elégették. A rendőrség persze nagy késéssel érkezett. A Nunciust hazavitte a szegény munkás, aki felindulva panaszolta a rendőröknek, hogy őt évig spórolt a kocsira, és most itt van... A mindenképpen óvó táviratok sora ottmaradt az asztalon.

Említem Bíboros úrnak, hogy elmennék körülnézni, mi ott a valóság. Hisz fontos, befolyásos embereket ismerek. Két érsek a Medellini (Mgr. Botero S.) és a Popayan (Mgr. Buitrago S.) rendtársainak, többen a püspökök közt jó ismerősünk, volt tanítványok. Hát éppen erre gondoltunk, mondja a Bíboros úr Feri Bával csaknem egy időben. Jó lenne tudni, mi az igazi helyzet. Kész is volt a terv. Átrepülök Kolumbiába egy héttel a Bíboros úr érkezése előtt, otthagya a sok szép programot, ami még Caracasban hátra volt.

Bogotában két fontos audienciát kértem: az érsek, Card. Hanibal Munoz-Duqu hivatalánál és A.-. Palma nuncius úrnál. Lelkemben még mindig Prímás urunk mély

tekintete élt, ahogy fejemre tette kezét, sóhajtva, mintegy a Szentlélek Úristent kérve, bizalommal elindított jóságos öleléssel. Ennek emléke, gondolom egész életemre, megmaradt. Így biztonságerzéssel léptem az érseki hivatalba. Ki jön eléem, mint maga a Bíboros úr, kitárt karral, kiáltva a „bien-venido”-t. Régről ismerjük egymást, mikor ő is szeminárium-igazgató volt. Egyszer, mint Hannibál és Guillermo tárgyaltunk. Rátérve az elriasztó hírekre, egyből megnyugtat. Ez az örökös, izgága politizálók lármája. Nemcsak az egyháziak, de a hivatalos körök józan része nagy érdeklődéssel várja a Bíboros urat. Telefonáljam meg azonnal, minden készen áll a fogadására és nagyon örül bátor elhatározásának. Még délután (ápr. 15.) bejutottam az A. P. Nuncius úrhoz. Csupa mosoly és kedvesség a fogadás és beszélgetés. Igen nehéz időket élünk, Isteni mesterünk előrejelzése szerint. „Engem üldöznek”, engem is üldözni fognak. Ezzel azonban csak arról győződhetünk meg, hogy igazi követői vagyunk. Ő is nagyon örül Primás urunk jövetelének, az első ebédmeghívást ő szeretné felajánlani. Így is lett: este már a magyar szervező bizottsággal ültünk együtt a németek plébániáján. E szép, modern épületben készítették elő a Bíboros úr szállását. Egész közel az egyetem. M. Melegh Gábor a szervező, vagy vezérkari tiszt, mindjárt meg is jegyzi: Hát csak jöjjenek az egyetemista urak, ma megmutatjuk nekik merre az út. Telefonhívásokra meglepően sokan eljöttek. A Bécsből már jóváhagyott program megtárgyalását holnapra hagytuk. Telefonok, látogatások ismétlődtek naphosszat. Az 50 km-re fekvő Zipaquira város püspöke feltétlenül részt kért a látogatásból. Ez különben nagy turista központ, kilenc emeletes sóbányáival, ahol a teherkocsik sora ki-be közlekedik. Az egész hegység sóból áll. Belül egy remek katedrális faragtak ki, négyhajós templomot, kidolgozva, mintegy negatív formában a kupolát, oszlopokat, oltárokat, rácsokat. Hatalmas, modern szeminárium otthonos, hisz hat évig dolgoztam ott. Hamarosan egész füzet telt meg a rengeteg jelentkező címével, telefonjával és hát sehol egy tiltakozó. Inkább a várakozás lázában élt egész Columbia fővárosával együtt. Csaknem naponta hívtam Caracast, nagy lett az öröm.

Végre elérkezett április 21., hétfő, az érkezés napja. Az Eldorado nevű repülőtér különös díszben pompázott. Igen, mert ott egy magyar család, Lenz Józsefék rendelkeztek. Fia, János, évtizedek óta repülőt vezet Klára, a lánya, az egyik főhivatal vezetője, ugyancsak János felesége, Stella. Nyilván ünneplőbe öltözött minden. Várakozó sokaság minden épületben és körül. Végre itt a gép. A biztonsági szervek szinte aggályosan intézkednek. Magyarok mindenütt előnyben, mert hát a várakozás izgalma az otthoniakban is fellépett. A legszebb terem áll a rendelkezésünkre.

Megnyílik a díszterem ajtaja. Harangozó atya kíséretében megjelenik Bíboros urunk. Tomboló tapsvihár, éljenzés. Elsőnek a bogotai bíboros és az A. B. Nunciust köszöntik, utána vagy 10 püspök, az államelnök nevében a kabinetiroda főnöke. Magyar ruhás leányok csokrot adnak át a szokásos rituálé szerint. Helyet foglal végre a nép. M. Nászay Miklós építésmérnök, a magyarok senior elnöke szép magyar köszöntőt mond. Egyébként magyar pap hiányában Miklós tart elmélkedést a német pap által bemutatott szentmisén. Utána a bogotai bíboros úr spanyolul köszönti. Egyházunk nagy mártírja. Köszöni többek közt nagy Primás urunk, nem adott semmit a bajkeverő maffiára. Nagy hála az Úristennek, hogy csodás módon mégis csak itt lehetek. Persze magam is igyekeztem, köszöntö meg a sok kedves köszöntést. A balkonról még harsány hangon szólt a magyar fiatalokhoz. A felsorakozó fiatalok csoportjai hozták mindig a legbolderabb mosolyt az arcára. Még egy áldás a balkonról a kinn várakozó nép felé, aztán elin-

dult a hosszú kocsisor Bogota felé. Az úton láttunk itt-ott kiégett kocsikat. Fél óra sem kellett és máris ott voltunk a német kolónia Szent Mihály plébániáján. Akárcsak Caracasban, itt is orvost hoztak elővigyázatosságból, aki azonban a legtökéletesebb formában találta Bíboros úr egészségi állapotát.

A Bécsben jóváhagyott program a lelkiekre helyezi a hangsúlyt. Így mindjárt az elején kimondott lelki-napot tartunk a magyar közösség számára. Reggel van ugyan, egy fél órai találkozás a német plébánia híveivel, mint bemutatkozás a Bíboros úr részéről. Utána rövid tárgyalás a magyar hölgyekkel és férfiakkal, akik különböző szerepeket vállaltak, főleg a lelki előkészítés terén. Már ment is mindenki a munkájára. Április 22-én, kedden délután, Harangozó atya vezetésével felkészülés a szent gyónásra. Én a bérmlázókkal foglalkozom, aztán az elsőáldozókkal. Utána öten gyóntatunk: a Bíboros úr, Harangozó atya, a német lelkész, a megérkező Gróza József atya meg én. 5.30. Minden készen áll a szentmisére. Prof. Mindszenty Béla orgonajátéka megteremti az ünnepi hangot. Négyen várnak a keresztre. Bevonul az öt elsőáldozó s a 12 bérmlázó (ketten hiányoznak). A columbiai magyarok száma lényegesen kisebb, mint a venezuelai szomszéd kolóniáé, annak mintegy 10–15 %-a. A Bíboros úr hangja tele van meghatódottsággal. Néha alig tudja mondani a liturgikus szöveget. Szentbeszédje viszont eleven, betölti a közepes méretű templomot. A bogotai TV igazgatója is befut a szentmisére, kis Mercedes nevű lányával, akinek megbérmlázását kéri. A szentbeszéd valóban kitölti és megteremti az igazi lelkiséget. Csak úgy csillognak a szemek a megindultságtól. A népének észrevehetően a lélek mélyéből emelkedik, s a himnusz valósággal imává lesz.

Kivonulva a sekrestyébe, megjelenik egy kisebb csoport, gyermekek szüleikkel agyonázva. 600 km távról érkeznek. Elkapta őket a zivatar, nem tudtak haladni s így menni az oltárhoz. Harangozó atya tanácsa látszott helyes megoldásnak. Ezek ha 600 km-ről jönnek, ma már úgyse mennek vissza. Hagyjuk a holnap reggeli szentmisére a szertartást. Elő tudjuk készíteni őket. Így is lett. Másnap reggel meggyóntattuk őket és a három kis bérmlázót is fel lehetett készíteni a Szentlélek jövetelére. A meghatódottság lett úrrá a lelkeken, mivel a Bíboros urat annyira meghatódottnak láttuk. Mise után egyszer csak jön az egész család a sekrestyébe. Az apa újságpapírba göngyölt csomagot húz elő. A mestersége cipész, ezért gondolta, hogy egy kényelmes cügos cipő jó lenne a Primás úrnak, aki mindjárt át is cserélte cipőit. Egészen jónak találta, pontosan az ő mérete. (Később a koporsójába is ez a pár cipő került.)

Április 23., szerda, A. P. Nuncius meghívása az ebédre, amit mindenkinél előbb kért, mintegy a pápa személyének. (Szóba jött később Bécsben, hogyan fogadták a Nunciusok a Bíboros urat. A válasz: Nem is tudtam, hogy ilyen kedves, szívélyes Nunciusok is vannak!) Az ebédmeghívás 12.30-ra szól a nunciatúrán. Van bőven idő az árnyműzeum megtekintésére. A Nemzeti Bank igazgatójának meghívója, nagyon szívélyes, ott fekszik az asztalon fél tizenegyre. Bíboros úr egyszer csak mosolyogva szólít: Atya, harmadik napja, hogy itt vagyunk, de Bogotából semmit sem láttunk. — Hát ez aztán igazán könnyen helyrehozható. Negyedóra múlva ott vannak a motoros rendőrök, meg a nagy rendőrautó. Máris szeljük a város utcáit. A városalapítóról elnevezett Avenida de Jimenez, a főutca, valóban nagy város. Valójában egy befedett folyó, mely a hegyekből hömpölyög lefelé. Ma szinte senki se tudja: a suhanó kocsik a víz felett szaladnak. Feltűnt, hogy a központban három szomszédos utca mindegyike mesés koloniális (spanyol) templommal ékeskedik. Ez a történelmi utca a Carrera 7a. Ott a Nemzeti Bank

magas épülete is, amelynek alagsorában őrzik a híres arany-múzeumot. Teszünk még egynéhány fordulót, és máris emelkedünk a szerpentin úton felfelé. A város igazi nevének: Santafé de Bogota maga is már 2600 m magasban fekszik. Északi oldalán hegyvonulat örködik felette. A központ felett két jellegzetes hegycsúcs magaslik: a Monserette és a Guadalupe. Az előző kedvelt zárandokhely a Fájdalmas Szűzanya tiszteletére. Oda kötélpálya viszi a turistákat, de sokan áhítatból gyalog teszik meg az utat. A másik csúcs, melyre kitűnő szerpentin úton emelkednek fel az autók. Lentről alig látható, pedig nagy templom, amelyen mintegy alapzaton áll a kiterjesztett karú Krisztus-szobor (180 m magas), akárcsak Rióban.

Feri bá kissé aggódó arccal hajol hozzám: 3000 m magasban lehetünk, nem árt-e majd a szívének. A kilátópontnál megáll az autó. Prímás úr az első, aki vígan lép ki a kocsiból és megy a korlát felé. Főséges napsütés, csak úgy ragyog az egész város minden háza, mely hosszan elnyúlik a hegyek aljában. Megérdemli az Andes Királynője nevet. Csak az utóbbi évtizedekben kezd elnyúlni messze nyugat felé. Rámutat egy közeli gótikus, hosszú színes ablakokkal pompázó épületre. — Mi az? — Főadóhivatal, mondom. Azelőtt szeminárium volt, az állam elvette. — Értem! — volt a rövid válasz. — Lenn messze feltűnik még a katolikus királyok emlékműve: Fernando és Isabelle átadják a megbízó levelet Kolombusz Kristófnak, hogy induljon Amerika felfedezésére. Ereszkedünk lefelé az árny-múzeum felé. Már ünnepi díszben fogadnak az igazgatóval az élen. Az indiánok sírjaiból előkerült, hihetetlen magas művészettel kidolgozott aranydíszek. Korok és tájak szerint elrendezve a termék. Két hölgy is magyaráz, spanyol és angol nyelven. — Ennyi aranyat életemben nem láttam, de el sem tudtam volna képzelni egy helyen — mondja Prímás úr. Pedig a meglepetés ezután jött. Jobbról-balról a szekrények tele a felaggatott aranydíszekkel. A fény kezd kialudni. A nagyterembe érve kigyúlt minden lámpa. Az arany felhalmozva minden formában, valóban kápráztató. A díszeket mind a férfiak viselték. A nőknek csak egy hosszú arany tű volt a dísze, amivel a ruhájukat fogták össze. — Na szépen nézünk ki mi, férfiak! — volt a rövid megjegyzés. Értékes ajándékokkal kedveskedtek a vendégnek, díszes nyomású albumokkal, amit az igazgató nagy tiszteletnyilvánításokkal — köszönve a látogatást — adott át.

Ebéd a Nuncius úrnál. Nem sokan voltunk. Hivatalos volt a bogotai kardinális, öt más püspök, Prímás urunk és két kísérője és a magyar kolónia két tagja. Az ebéd előtt már megindult az élénk társalgás, amit a Nuncius úr kérdései idéztek fel. Prímás urat beszélgették állandóan, aki emiatt alig evett, de az érdeklődést állandóan fenntartotta. Nyíltan beszélt az akkori egyházi állapotokról. Akkor mondta el édesanyja temetését is. A Nunciust, és főleg a püspököt, a legkisebb részlet is érdekelte. A Nuncius úrral még külön is beszélgetett, aki nagyon kifejezte őszinte csodálatát és szeretetét Prímás urunk iránt.

Aznap este volt a magyar ünnepi vacsora. Szépen rendezett terem, rengeteg terítéssel, virágokkal díszítve a nagy alkalomnak megfelelően. Ezt az alkalmat, amikor mindenki személyesen beszélhet a Prímás úrral, senki sem akarta elmulasztani. Többször feltűnt más helyen is, hogy a látogatások igazi ereje, ezek a beszélgetések voltak. A vacsora előtt Székessy László, az Andes egyetem tanára, egyházközségi elnök, köszöntötte a magyarok nevében, s utána egy volt zalaegerszegi tanítványa: Eitner Ákos, volt országgyűlési képviselő. A rendezés lelke itt is Melegh Gábor és finom lelkű francia tanárnő felesége volt, a velük figyelmesen együttműködő hölgyekkel és urakkal. A vacsorán nem vettem részt. Ugyanerre az estére a francia követség is rendezett fogadást

valakinek, ahová Prímás urat is meghívták. Engem kért, menjek el őt képviselni. A magyar vacsora végére értem vissza, amikor az est legfontosabb része kezdődött. Egy emelvényen helyet foglalva fogadta Bíboros úr az egyes családokat, mindenki, aki vele beszélni akart. Micsoda megrendítő beszélgetések voltak ezek. A családoknak küzdelmes története, amiket valakinek végre el lehetett mondani, aki teljes odaadással hallgatta és figyelte kérdéseivel. Igen fárasztó lehetett a beszélgetések hosszú sora, mivel egymás után változtak a körülötte ülők és mind más és másféle életküzdelmek képe. Az ő érzékeny, s a lelkekért minden áldozatra kész szívének mit jelentett a szétszórt magyarok életének az a feltárulása, elképzelhető.

Április 24., csütörtök: ebéd a bogotai bíborosnál, 13.30-kor. A délelőttre valami magyar vonatkozású helyet óhajtott meglátogatni a Bíboros úr. Felmerült a Szent István magyar királyunkról elnevezett magyar iskola. Mindszenty Béla magyar professzor alapította Dél-Bogota egyik legszegényebb sarkában, hogy a szegény családok gyermekei is végezhesenek gimnáziumot. Béla valódi missziót végzett ezzel. Sok növendéke volt. Autóbuszok hozták-vitték a sok gyereket. Aztán mégis egy másik intézmény ragadta meg figyelmünket. A Tihamér-Tóth közösség a város északi részén. Ez egy papi közösséggé alakult társaság, akik magyar püspökünk szellemében nevelik a fiatalokat. Akkor már 9 papjuk és húsz egynéhány szeminaristájuk volt. Bár Észak-Bogota előkelő helye, önálló villák negyede, de csak az egyik oldalon. Ahová mi telefonáltunk, az már egészen a szegény nép negyede. Gyorsan épített, szinte dísztelen, de hatalmas templom. Az autóról balra letérve már feltűnt az út mentén sorban állók végtelen lánc. A templom zsúfolásig tele. A sok gyerek, s a szegényes öltözetű hívek. Rám, a Bíboros úrnak ez a beszéde volt talán a legnagyobb hatással. Képet rajzolt az első világháború utáni keresztény reneszánszról Európában. A magyar reneszánszról is. És aztán mintegy pokoli áradat tört rá és mindent elborított ez a piszkos folyó. A végső figyelmeztetéseket magam is kiáltva fordítottam.

Mise után folytattuk utunkat Zipaquira felé, amely ugyancsak északra esik. Elsőnek ugyancsak a sóbányákat vettük célba. Valóban csodálni való a kifaragott katedrális, ahol vasárnaponként három szentmise is van. Lenn a városban van a tényleges katedrális. Már az ősi indiánok bányászták itt a sót a felfedezés előtti időkben. Innen az autósor lefelé ereszkedett a városba, csinos, koloniális épületei közé, aztán még tovább le, az egyházmegyei szeminárium felé. Az úton említettem, hogy Ottó királyi főhercegünk meglátogatott kíséretével, mikor még ott voltam, s egy remek beszédet intézett a fiatalokhoz. Többek között azt mondta: Nehogy azt higgyétek, hogy a mai világot királyok, elnökök, vagy bármiképp nevezett uralkodók irányítják. Az egyedüli hatalom, ami még létezik, a lelkiismeret hatalma, amely pedig a ti kezetekben van. Így készüljete fel a hivatásotokra. — Bíboros úr boldog volt a sok gyerek és kispap között, hivatkozott is Ottó főherceg szavaira. — Fényképezés. A nagy csoportkép végigkísér életemben. — Végignézte a folyosón a különböző évek tablóját. William ott a nevem. Csak úgy magában inkább. Miért William? Jobb a Vilmos. Aztán egy rövid szentséglátogatás a hosszú kápolnában, az udvar közepén a Szűz Mária szobra előtt a szépen csengő Mária-ének — s a kocsisor elindult Bogota felé. A helyi püspök: Mgr. Buenaventura Jauregui boldog volt, hogy szeme fényét, szemináriumát megmutathatta. El is magyarázta, hogy a jellegzetes spanyol stílusú nagy kvadrumot elődje, Mgr. Bulio Botero Salazar, most Medellini érsek építtette, meg a sótemplomot is. Szerette volna, ha a kétszáz éves palotáját meg is látogatjuk, de erre már nem kerülhetett sor. A bogotaival csaknem azonos székesegy-

ház, ugyanazzal az építővel, megérdemel mégis egy látogatást. Útközben Ceta nevű helységben Melegh Gáborékat köszöntjük, ők az egyedüli magyar család, akikhez eljuthattunk a zsúfolt program mellett. Ők nem csak, mint az egész látogatás fő szervezői, hanem az egész ottani magyar élet lelkei. Vidéki házukban gyűlnek össze a magyar családok, ahol a gyerekek játszhatnak a szabadban, a felnőttek sportolnak, vagy sütik a húst, szalonát. a harmonikus életű közösségnek jelentős tényezője ez. Náluk készült Bíboros úr utolsó ismert fényképe. Arca boldog és kissé kimerült.

Bogotában szállásunkra érve, maradt még kis negyedórányi pihenő, ami jót is tett. Percnyi pontossággal érkezünk az érseki palotába. A bejáratnál maga a Bíboros fogad az A. P. Nunciussal. Sok a meghívott vendég, a püspökök sokasága. Az üdvözlésben nem volt félénkség, teljesen szívből szólt. Libardo Ramirez G. Garzoni püspök már tanuló korában nagy csodálója, tisztelője a hősies hitvallónak, most sem mozdult el közeléből. Az állam és a város hivatalos képviselői álltak feszes készülletben, hogy üdvözölhessék Bíboros urat megkülönböztetett udvariassággal. Mi papok a díszasztal mögött kaptunk helyet. Különböző csoportok alakultak, így a nagy zsongásban nem hallottuk a társalgást, ami a Bíboros úr és a püspökök népes csoportja közt folyt, de hangulata igen vidámnak látszott. Itt-ott nagyon komolyan hallgatták, hog kimérten, szép latinsággal válaszol egyes kérdésekre. A pohárköszöntők természetesen nem hiányozhattak. Keresztény irányú ismert politikus, író felszólalását nagyon megtapsolták. Jó egy pár igazságot kimondott, amit a világ minden vezetője magáévá tehetne, mint igazi utat, a józanabb, kiegyensúlyozottabb, boldog társadalmi élet felé. Hogy egyáltalán evette valamit, nem tudni, mert állandóan jöttek a kérdések és egy szent embernek józan tanácsai. A társalgás kisebb csoportonként még hosszabban folytatódott. Öt órakor viszont a TV stúdióban vártak ránk. Ez a látogatás aránylag elég jól sikerült. A kért feljegyzését a kérdéseknek a maguk módján készítették, elveszve a napi politika labirintusában. Ezek jórészt Bíboros úr kihúzta és helyette inkább maradandó értékű ügyek, a keresztény lelkiség, s az elvek tisztelete került megbeszélésre. A fordításnál egyik helyen kiigazított Bíboros úr. – Ne használjuk ezt a szót, hogy tradíció. Mi nem egy értéktelen hagyományért harcolunk. Minket Jézus Krisztusba vetett hitünk vezet, s az eleven egyházi életet sürgetjük. – Ez a kiigazítás jól jött, mert újabb elevenségnak adott helyet a felvetett lelki megújulás ügyének tárgyalásában. Többen bekapcsolódtak a közvetítésbe, mely valóban sokat tudott adni a hallgatóknak és kiemelkedő értékűvé tette az egészet. Csak egyes TV uraknak nem volt igénye. Az ő fejükben valami egészen más motoszkált, amit Prímás úr jól megérezett, biztos vagyok benne. Az egyik leginkább kedveskedő riporter, a Bíboros úr távozásának másnapján egy kritizáló, majdhogy hátrányos negatív képet adott róla. – Inkább hallgatag, csendes, kevésbeszédű ember. Kevély magatartású egyéniség, aki távol marad és távol tart. A hitet nem kéri, hanem parancsolja a hallgatóira és az ő kérdéseik helyett parókiális, ájtatos témákat vetett fel. Nem mosolyog és nem szimpatikus. Az ember mégis tiszteletet és félelmet érez előtte –, ismeri el az újságíró is. Igen, aki az evangélium valódi Krisztusát jeleníti meg.

Még ez este 19 órakor a német plébánia meghívása. A Bíboros úr nem akarja elmulasztani, mert valóban nagy jötevői ők a magyar missziónak. Készek lennének fizetni egy magyar papot, aki itt lakhatna a plébánián és besegítené a plébánia munkájába. Csak hiányzik a magyar pap. A plébános mindent elkövet, hogy meglegyenek a magyar szentmisék a hívők olvasása, énekei nyomán, igazi vasárnapi programmal. A termek is mindig rendelkezésükre állanak.

Április 25., péntek. Utolsó aktív napja a látogatásnak. Az ünnepi nagymise a bogotai primási székesegyházban. Fontos részletet kell említenem. Az egyházmegye védőszentje a mi Árpád-házi szentünk, magyarországi Szent Erzsébet. Meglepetés volt számunkra is, amikor 1948-ban odaérkeztünk. A katedrális látogatva a plébános Mgr. Restrepo, azzal fogad: Hisz maguk haza érkeztek. A főegyházmegyének, sőt régebben egész Columbiának védőszentje a maguk szent Erzsébetje. Itt tiszteljük ereklyéit. – Már vezetett is be minket a sekrestyébe. Annak kincstári részében vertezüsthől készült mellszobor. Emberméretű, melynek mellén kis ajtó. Kinyitva látható a két színaranyból öntött levélutánzat, amely öt kicsi csontot zár be. A koponyacsont darabkák közt az egyik mintegy 4–5 cm nagyságú kidomborodó koponyacsont. A többi kisebb. Nagy áhítattal, meglepetéssel csókoljuk az ereklyéket. Mgr. már húzza is elő a szekrényből a csontokat, s kiveszi belőle a régi pergamenre írt hitelesítő okmányt. Püspöki aláírások, pecsétek. Alul még egy királyi pecsét is. Hogyan került ide az ereklye Mgr. rövid történetét mondja latinul-spanyolul keverve, hogy a német Hessen-ben, egy elhagyott kamrában, sok ereklyét találtak, köztük Szent Erzsébetét. Hogy a profanizációtól megmentésük, Spanyolországba vitték. Juanna la Loca királynő ajándékozta útravalóul a vértanúság veszélyével az Újvilágba induló Cardenal de Zapata érseknek ezt az ereklyét. Jó munka lenne ennek történelmi szálait tudományosan felfedni.

Reggeli után visszaidéztük a tegnapi élményeit. Milyen kár, hogy ilyen gyorsan vége ennek a látogatásnak. Annyi család érdemelne külön látogatást, kik nemcsak, hogy becsülettel megállták helyüket, de országos érdemeik vannak. Egy tudós, Laci bácsi, aki mentaolajjal ajándékozta meg az országos, a kísérleti természetéstől az ipari feldolgozásig. Egy Raffai nevű mérnök ivóvizet ad Bogotának. Báró Adamovics és felesége Gróf Pejacevich Stefi családja, kik a bérelt földet túrva, együtt dolgozva, az egész népes család, küzdötték magukat rangjuknak megfelelő színvonalra. Stefi idegenvezető lett. Folytathatnám a valóság felsorolásával, hisz ezeknek mind megindítóan kiváló a pályafutása. Beszélgetés közben jut eszembe, hogy itt van még egy bíboros. Az idős, nyugdíjas Luis Concha-Caedova. Primás úr felkiált: Okvetlen meg kell őt látogatnunk. Nem tartott sokáig, máris ott álltak szolgálatunkra a motorosok és a rendőrök nagy kocsija. Idő van bőven, hisz az ünnepi mise, csak déli 12 órakor lesz.

Bogotának északi, előkelő negyede az irány. A domboldali csinos villához kanyarodunk. A háznép térdén állva fogadja Primás urat. „Tan amable el Padra” – Mily szeretetreméltó atya – sóhajt fel az egyik cseléd. Egyszerű szobájában, karosszékekben ülve fogad a Bíboros. Meleg üdvözlések, köszönetek. A társalgás természetesen csak latin. A columbiai fehér szakállát simogatva mondja: Milyen boldog ember vagy te, hogy e korban, ilyen nagy utakat tudsz még megtenni. Látod, én már 15 éve ülök itt tétlenül. Ismételt operációk után teljesen megvakult, pedig a rossz nyelvek azt mondták, többet van Rochesterben, mint Bogotában. Primás urunk közelebb hajlik hozzá és szép lassan mondja: Tudod, jól van ez elrendezve, mindnyájunk számára. Te előbb dolgozták és most ülsz. Én előbb ültem, most tehát dolgoznom kell. Még most is látom a két jó öreg, amint egymás karjára támaszkodva nevetnek. A társalgás tartana ki tudja meddig, főleg a kérdések. Mivel azonban tíz perceg mondtunk a rendőröknek, máris indultunk vissza. Egy pohárköszöntő, ölelés, áldások.

A szentbeszéd főbb részeit írom le magamnak, hogy a fordítás könnyebben menjen. Szent István királyunk kívánalma szerint a négy fő helye egy igazi kereszténynek: templom, iskola, család, temető.

A szentmise a szó igazi értelmében ünnepi lett, dél-amerikai lelkesedéssel. Huszonkét püspök koncelebrál és több tíznél a stallumokban vesz részt. Zipaquira-i hozza a kölcsönadott mitrát és díszes pásztorbotot. Nagy a mozgás a sekrestyében. A templom zsúfolásig tele. A főoltár egy kisebb, igen díszes oltáron Szent Erzsébet ereklyéje. A bevonulás nehézkesen ment, mindenki közelelről akarta látni a vendéget. A magyar szentekhez szól az ének. Főnséges orgonakiséret. Harangozó atyával ott vagyunk Primás urunk mellett. Mögöttünk a helyi Bíboros A. P. Nuncius és még két püspök. Az oltárkerülés a tömjénezésnél kissé nehezen ment. A szentbeszédet viszont mindenki a szószéken kívánta elmondani. Mikor ott állt pásztorbottal a kezében, díszes mitrával a fején. mintha milánói Szent Ambrus, vagy Szent Ágoston állt volna ott, jegyezte meg az egyik püspök. Hatása nagy volt a magyarokra, és hát az ottaniakra is, bár nem értették. A spanyolt viszont rövidebbre fogtam, ismerve a nép hangulatát. Az úrfelmutatásnál, mivel a kehely nagyon tele volt, megremeghetett kissé Bíboros úr keze és a szent vér kicsurrant kézfejére. Törölgettük, ő meg oly szomorúan nézte. A szentmise végén az ereklyéhez vonultunk. Ima a magyarok felajánlása Szent Erzsébetnek oltalmába. Tömjénfüst, ének és a körmenet elindult végig a hosszú templomon. Zengett a magyar ének. Primás urunk karjában vitte az ereklyét tartalmazó mellszobrot. Fejét ráhajtotta, mint ha elbeszélgetett volna a Szenttel, aki talán meg is súgta neki, hogy hamarosan együtt lesznek az égben. A körmenet fordult a hatalmas Szent Erzsébet kápolna felé, amely a nagy templom kereszthajója, nemzeti szentély, szentünknek kegyhelye. Ott a városalapító Jimenez de Queseda és felesége díszes síremléke, zászlók sora, köztük a magyarok több zászlaja. Még ma is előttem van Primás urunk átszellemült arca, egész lénye az ereklyére hajtott feje, mintha már nem is ezen a földön volna.

Délután a plébánia udvarán sétálva láttam Bíboros urat. Éneket dúdolt, boldognak látszott. Semmi nyoma a fáradtságnak. Mondom, hazaviszem a kölcsönkért dolgokat. – Nagyon helyes – mondta. Ha már olyan szépen zajlott le minden, hagyjunk rendet magunk mögött. – Este még egy fontos gyűlés a végső tanácsokkal. Gróza József atyát nagyon kérte, hogy legalább a főbb ünnepekre jöjjön fel Bogotába, magyar szentmisére. Magyar pap hiányában legyen magyar olvasás, a most Bécsben készülő prédikációk egyike. Évekig így is ment. Nászay Miklós építész oktatást is fűzött hozzá. Egyházközségi tanács felújítása, gyűlései, a magyar nyelv oktatása és a katekizmus. A lelkesedés olyan nagy volt, hogy semmi sem látszott megvalósíthatatlannak.

Reggel egy kis nátha jelentkezett Bíboros úrnál, orvosnő jött, de kis hűlésen kívül minden rendben volt. Nagyot tüszentett, s örömmel felkiáltott: Vége a náthának. – Az idő borús lett, kicsit szemerkélt is. Lassan indulni kell a repülőtérre. Mivel a vasárnap közeledett, megkért, hogy maradjak pár napig Bogotában és tartsam meg a vasárnapi magyar szentmisét. Harangozó atya kísért a visszaúton. Nagy búcsúzkodás itt a plébánián is, meg a repülőtéren is. Sok nép jött újra egybe. A bogotai bíboros, A. P. Nuncius, vagy 10 püspök, magyarruhás lányok, hivatalos személyek, mind nagyon köszönték a látogatást, amely áldást jelentett Columbiának. Mind jó utat kívántak. Még egy ölelés és egy áldás. Nem gondoltam, hogy az utolsó ezen a földön...

A többi már Feri bá elbeszéléséből tudom. Bogota 2600 m magasban fekszik. La Guara, a caracasi reptér csak legfeljebb 5 méter. A légnyomás másfél óra alatt ennyit változik, ez még egy fiatalnak is sok. A hőmérséklet 12 fokról 35-re emelkedik. Magában is nagy próba a szervezetnek. A reptéren várt sok magyar. Lehettek vagy 200-an.

Bíboros úr beszélni kezdett mikrofon nélkül, erőltetve, habár nagy lelkesen. Arca kipirosodott, lángvörös lett, de utána fehér, majd föld színű lett. A repülőbe a visszaút keserves volt. Az asszonyok felhívták Feri bá figyelmét: a Bíboros úr nincs jól. A repülőn nagy fáradtan leült, breviáriuma mellette, pedig máskor az az első, hogy imádkozik. Most behunyt szemmel, szótlanul ült. Enni nem akart. Később a rosszullét fokozódott, úgyhogy az orvos ajánlotta azonnal a kórházat, ha leszállnak Casablancában. A szabad levegőn jobban lett. Semmi kórház, megyünk tovább. Frankfurt és onnan egy másik géppel Bécs. Este 6 órakor még misézett is a Pázmáneumban. Mikor visszatértem Párizsba, azonnal felhívtam Bécset. Mgr. Mészáros mondta, hogy meg kell operálni, sürgős. Szinte kiabáltam: „Tibor, ne hagyjátok megoperálni!” Az átállás a trópusról ide, mindenkit megvisel. Még rám szólt Mészáros atya: Ne kiabálj, hisz ő maga határozta el, mert a párizsi útra készen akar lenni. Az május végére volt tervezve. Aztán felébredt az örökkévalóságra. Annyira a Jó Isten jelenlétében élt és áldozta fel életét, hogy maga az áldó Krisztus fogadta őt kitárt karjába. Nekünk meg egy maradandó boldogság, hogy egy igazi szent társaságában élhattunk, járhattunk, akinek meleg szíve, biztos, hogy ma is úgy érez iránt, vagy még inkább, mint földi életében.

1999. december 25.

Ruzsik Vilmos
Missziós atya
franciaországi főlelkész

Ruzsik Vilmos missziós lazarista atya élettörténetét, személyes megbízásával hangszalagra és CD-lemezre (Audio) archivizálta, azaz rögzítette: Molnár János Imre, Münchenben. Ezen felvételek a magyar katolikus egyház részére készültek, amelyek a Magyar Szent Vince Rend tulajdonát képezik. A szerző fenntart magának minden jogot.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM
ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY
2002/1-4

ZVARA EDINA

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK 2001

Collectio Diplomatica Benedictina. A Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár középkori oklevelei. Elektronikus dokumentum. Nagykanizsa-Pannonhalma: Alma-Mater Bt.-Pannonhalmi Főapátság, 2001. 1 db CD-ROM

Az elektronikus dokumentum a pannonhalmi főapátság levéltárának gazdag oklevéltanyagából az államalapítás és a mohácsi csata közötti időszakból 1600 latin nyelvű oklevélét és ezek regesztáit tartalmazza. Az adatbázisban megtalálható az Erdélyi László és Sörös Pongrácz szerkesztésében megjelent rendtörténeti oklevéltár függelékének szövegei a hozzájuk tartozó tudományos apparátussal együtt, valamint közli a pannonhalmi levéltár forráspublikációit, s az itt őrzött családi levéltárak anyagából is válogat.

Czanik Béla: Kajászó(szentpéter) község és református egyháza története. Kajászó: Kajászói Református Egyház, cop. 2001. 128 p.

A kötetben a Dunamelléki Egyházkerületben fekvő kajászószentpéteri református egyházzal ismerkedhetünk meg, ezen belül olvashatunk a gyülekezeetről, a templomról, a harangról, a lelkipásztorokról, a tanítókról, a presbiterekről, az anyagi ügyekről és az egyházfegyelemről.

Az esztergomi Temesvári Pelbárt Ferences Gimnázium jubileumi évkönyve, 1931–2001. Szerk. és összeáll. Radics Dávid. Esztergom: Temesvári P. Ferences Gimn., 2001. 279 p.

A jubileumi évkönyv első részében a ferences rend alapítójáról, Assisi Szent Ferencről olvashatunk tanulmányokat, a másodikban történelmi visszaemlékezések, a harmadikban pedig a jelenkor eseményei szerepelnek.

Gárdonyi Máté: A papi élet reformja a Tridenti Zsinat korában. Bp.: Márton Á. K., 2001. 144 p. (Studia theologica Budapestinensia 27.)

A kutatás a 16. századnak a papi élet reformjára vonatkozó különböző útkereséseit igyekszik bemutatni. A szerző célja az volt, hogy rávilágítson azokra az összefüggésekre, amelyek által az egymástól eltérő reformkísérletek egységes képet mutatnak. A figyelem középpontjában a korai újkor legfontosabb egyházi eseménye, a Tridenti Zsinat (1545–1563) áll, az akkor megfogalmazott papi ideál. Mindazok az elemek, amelyek a zsinati atyák számára fontosnak tűntek, külön-külön már felbukkantak a korábbi papnevelő intézmények gyakorlatában, a humanistáknak vagy a reformátoroknak a papi életforma reformját megfogalmazó törekvéseiben. A Tridenti Zsinat korának egyházi reformtörekvéseire irányuló kutatás konklúziója, hogy a katolikus egyház – minden emberi gyengeség és az intézményi struktúra kötöttsége ellenére – a reformáció krízisének idején is egyetlen elvet követett: *salis animarum suprema lex esto*.

Gereben Ágnes: Egyház az ateista államban, 1917–1925. Új dokumentumok az orosz ortodoxia és a bolsevizmus viszonyáról. Bp.: PolgART, 2001. 285 p.

Az ország új politikai vezetése és a régi ortodox hierarchia a bolsevik hatalomátvétel pillanatától kezdve egymással szembenálló, kibékíthetetlen ellenségek voltak. Az egész birodalmat át-

szövő, kivételes szervezettséggel, hatalmas vagyonával és befolyásával az egyház óriási fenyegetést jelentett az évekig illegitim, ingatag bolsevik hatalom számára. Leninnek és pártjának a vallás, „a népek ópiuma”, elleni ideológiai küzdelme az első pillanattól összefonódott a hatalmi küzdelemmel. A cári rendszer támaszát jelentő arisztokrácia, a más komoly társadalmi erőket képviselő orosz nagypolgárság az érdekartikulációra képes pártok és mozgalmak mellett így lett a bolsevik vezetés szemében az ortodox egyház a legfontosabb, első számú likvidálandó társadalmi erő. Nem átvitt értelemben. A bolsevik vezetés és a kb. 120 millió hívet számláló orosz ortodox egyház viszonyának itt közzétett dokumentumai, a politikai bizottsági jegyzőkönyvek, a Cseka, majd a GPU jelentései, Lenin, Trockij és mások levelei, a templomi kegytárgyak elkobzása ellen tiltakozó hívek iratai előrevetítik az 1945 utáni kelet-európai egyházpolitika háttérét, mozgatórugóit, a „békepapi mozgalom” létrehozásának körülményeit, az egyházi kirakatperek mechanizmusát.

Históriás könyv. Fejezetek a Kiss Bálint Református Általános Iskola történetéből. Szerk. Karikó-Tóth Tibor. Munkatársak: Antalné Koncz Éva, Kovách Péter, Tomcsányiné Lucz Szilvia. Szentest: Kiss B. Ref. Ált. Isk., 2001. 124 p.

A kötet összeállítói főként személyes visszaemlékezések alapján mutatják be a szentesi Kiss Bálint Református Általános Iskolát.

Horváth László: A Benei Református Gyülekezet története. Bp.: Hatodik Síp Alapítvány; Beregszász: Mandátum, 2001. 114, [15] p.

A Bereg megyei településen a 16. század óta létezik református gyülekezet. A kötet bemutatja „a beregi öreg templom”-ot, a harangokat, felsorolja a gyülekezet lelkészeit (1576–), a gondnokokat (1772–) és a presbitereket (1772–1948).

Istvánfi Gyula: Erdélyi református templomok. Munkatársai Daróczi Miklós et al. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. 264, [3] p. (Veszendő templomaink 1.)

Az Erdélyi Református Egyházkerületben (Kolozs, Alba, Beszterce-Naszód, Hunyad, Maros, Hargita és Kovászna megye) végzett felmérések eredményeként 673 református templomot tartanak számon, ebből 243 műemlék. A válogatáskor a következő szempontokat vették figyelembe: – a templom kora: ne legyen fiatalabb 200 évnél; – a templom szerkezeti állapota indokolja a sürgős figyelembevételt; – a templom gyülekezete 100 fő alatti, vagy már elhagyott, veszélyeztetett. A templomok szöveges leírásakor a következő adatokat veszik fel: Sorszám. A helység magyar és román neve. A megye román és magyar neve. Története: építési ideje, legrégebbi okleveles említése, névváltozatok, okleveles adatok, a templom átépítése, története. Leírása: a templom elhelyezkedése, környezete, alaprajzi elrendezése, jellemző szerkezetei, berendezései, művészettörténeti értékei, szövegek, feliratok. Állaga: fal, tető, nyílászárók, a felmérés ideje. Hívek: létszám a felmérés idején. Minősítés: az állapot, használat, veszélyeztetettség foka. Javaslat: a szükséges beavatkozásra, a használat lehetőségei. Irodalom.

A kókai plébánia története, 1651–1999. Gyűjt., szerk. Gyenes István. Kóka: Önkormányzat, cop. 2001. 195 p.

A 18–19. században íródott egyház- és plébániatörténetek közlése alapján ismerkedhetünk meg a kókai gyülekezet történetével: Túri Pál történetírása: Bevezetés a váci egyházmegyéhez tartozó Kóka község templomának és plébániájának történetéhez, melyet az Úr 1787. esztendejében kezdett el az újonnan jött plébános, Thuri Pál. – A 15. plébános: A kókai egyház történetének folytatása Rick Keresztelő János plébános idején. – Chvály Endre, a 16. plébános: A templom története napjainkig (1813–1839). – A plébánia történetének folytatása Chvály Endre halála után.

Lázár Imre: Keresztény zarándokhelyek Egyiptomban. Utazás a Szent Család nyomában. Bp.: Panoráma, 2001. 197 p., [40] t.

Lázár Imre könyvét inkább ismeretterjesztő, mint tudományos jellegű kiadványnak minősíti. Bízunk abban, hogy az olvasó elegendő történelmi, vallástörténeti, régészeti, teológiai, építészeti és művészettörténeti adatot talál. Ezt a sokoldalú megközelítést az a tény teszi szükségessé, hogy magyar nyelven mindeddig igen kevés könyv jelent meg az egyiptomi keresztény kultúráról. A könyv a Szent Család egyiptomi útjának élő emlékeztető térképezi fel. Végigvezet azokon a helyeken, ahol a mintegy kétezer éves kopt hagyomány megőrizte a látogatás emlékeit.

Liturgiam authenticam. A népnyelvek használata a római liturgia könyveinek kiadásában. Szerk. Rihmer Zoltán. Bp.: Szent István Társulat, 2001. 46 p. (Római dokumentumok. Istentiszteleti és szentségi fegyelmi kongregáció)

A második vatikáni zsinat (1963–1965) rendelkezett először úgy, hogy a katolikus egyházban is be kell vezetni a szent liturgiába a nemzeti nyelvek használatát. Ennek az alapelvnek és az ezt követő rendelkezések kiegészítése és pontosítása most magyarul is hozzáférhetővé vált. A hivatalos kiadvány részletesen ismerteti és meghatározza a népnyelvek használatát a római liturgia könyveinek kiadásában.

Lukcsics József: A veszprémi egyházmegye könyvészete. 2. bőv. kiad. Hn.: Mezei Zsolt, 2001. 272+XXIV p.

A kötet maig alapmunka a megye helytörténetét tekintve. Lukcsics József a települések (plébániák, filiák) szerint gyűjtötte össze a rájuk vonatkozó irodalmat. Külön jegyzékben szerepelteti a gyakran hivatkozott, rövidítésekkel idézett művek jegyzékét, a használók számára pedig a bibliográfiához készült településnév-mutatók segítik az eligazodást a kötetben. A kötet 1909-ben jelent meg először. Jelen kiadást Mezei Zsolt egészítette ki a további helytörténeti kutatásokhoz forrásként szolgáló legfontosabb művek jegyzékével.

Major Zsolt: A Martonyi Református Egyházközség története. Martonyi: Szerző, 2001. 96 p.

A martonyi református egyházközség 1586 körül jött létre. Az egyházközség 1754-ig Szalonai filiája volt, amikor is a gyülekezet önállósult. Ekkor 217-en vallották magukat reformátusnak. A 18. század fordulójára óta működik a presbitérium. Lelkipásztoruk 1754-től folyamatosan ismert.

Makkay János: A laskodi Szent László-freskó és a keresztről leemelt vérző Megváltó. Szent László és a Szent Grál Laskodon. Bp.: Szerző, 2001. 51 p. (Tractata Minuscula 25.)

A Szent László-freskók eddigi kutatástörténetében az egyik legváratlanabb felfedezés a laskodi református templom restaurálása alkalmával történt. A 13. századi alapítású templom freskói közül a legrégebbiek egyidősek lehetnek a templom építésével. Ezek közé tartozik a ránk maradt ábrázolások egy része a hajó északi és déli faláról. Stílusukban a csarodai templom északi és keleti falán látható, az ottani templom építésével közel egyidős falképeknek felelnek meg.

Mons Sacer Pannoniae. Ezer év bencés kultúrtörténete. Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2001. CD-ROM

Hasonló címmel megjelent már egy háromkötetes összefoglaló a pannonhalmi bencés főapátság történetéről. A most kiadott elektronikus dokumentum is hasonló jellegű. Az első rész a mai Pannonhalmát mutatja be: a főapátság kulturális, lelkipásztori és szerzetesi közösségét, képet ad az itt folyó nevelésről, az intézmény kapcsolatairól és a liturgiáról. Másik fő része: a főapátság, annak könyvtárának és levéltárának története. A harmadik részben a bencés szerzetesi közösség története kerül bemutatásra, végül pedig a Regula szerepel.

Navratil Ferenc–Lőrincz Zoltán: Ezer év 100 templom. Elektronikus dokumentum. Hn.: Nautilus Multimedia Group, 2001. 1 db CD-ROM

A magyar, angol és német nyelvű CD-ROM Magyarország ezeréves története alatt épített száz legszebb templomát, zsinagógáját mutatja be. A templomok kiválasztásánál a szöveget író Lőrincz Zoltán és a fényképeket készítő Navratil Ferenc objektív válogatásra törekedett, és igyekeztek minden felekezetet (katolikus, református, evangélikus, szerb ortodox és zsidó) templomából a legszebbeket bemutatni. A CD-ROM-ban lexikonszerűen lehet keresni. A kiválasztott templomról építésének történetét, belső elrendezését, külső megjelenését, földrajzi elhelyezkedését, alaprajzát tekinthetjük meg. A nézegetést zene és narrátor is kísérheti.

Orbán József Gyula: Katolikus papok békemozgalmi Magyarországon 1950–1956. Bp.: METEM, 2001. 307 p. (METEM-könyvek 33.)

Az 1950-ben létrejött békemozgalom szervezetiileg tömegmozgalom volt, jellegét tekintve pedig társadalmi, politikai mozgalom. Megítélésében igen eltérőek a vélemények, hiszen pozitív és negatív érvek egyaránt elhangzottak és hangzanak el mai is: a mozgalom gyengítette az egyházat, ellenálló képességét, népellenes intézkedésekben közreműködött, megbontotta az egyház egységét, hátba támadta az egyház érdekeit, kiszolgálta a rendszert, az egyház tekintélyét tulajdonképpen teljesen megszüntették. Viszont átmentették az egyházat a nehéz időszakon, konkrét segítséget adtak neki, átmentették az intézményeket, s megvédték azt a szétveréstől és csökkentették a bizalmatlanságot. A katolikus békepapok és a békemozgalom szerepe nem egyértelmű, mindenképpen az adott korba, politikai helyzetbe elhelyezve kell értékelni.

Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítás a Pannonhalmi Bencés Főapátságban 2001. március 21-től november 11-ig = Benedictine monasteries in medieval Hungary. Exhibition at the Benedictine Archabbey of Pannonhalma 21 March – 11 November 2001. Szerk., rend. Takács Imre; a katalógustételek szerzői Cséfalvay Pál et al.; rajzok Koppány Tibor et al.; fotók Mudrák Attila et al. Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001. 752 p.

A *Bencés monostorok a középkori Magyarországon* című pannonhalmi kiállítás része az egyetemes kereszténység jubileumi rendezvényeinek, és kiemelkedő helyet kívánt elfoglalni a Magyar Millennium kulturális eseményei között. Szent Márton monostora 1996-ban alapításának ezredik esztendejére tekintett vissza. A 996-ban alapított pannonhalmi apátságot a tatárjárásig számos további, királyi és nemzeti alapítású monostor követte. Ezek életét, a magyar egyházban és a nemzeti kultúrában betöltött szerepét akarták a kiállítás szervezői bemutatni az 1996-os millenniumi kiállítás folytatásaként és kiegészítéseként a Pannonhalmán 2001. március 21. és november 11-e között megrendezett kiállítással. A kötetben szereplő tanulmányok: *Várszegi Asztrik OSB: Bevezető. I. Előzmények és kezdetek: Széke Béla Mikós: Zalavár a Karoling-korban. Szovák Kornél: A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. Solyms Szilveszter OSB: Az első bencés szerzetesek hazánkban. II. Műveltség és írás a monostorokban. Bánhegyi Miksa OSB: Magyar bencés könyvtárak a középkorban. Szovák Kornél: Bencés hiteles helyek a középkori Magyarországon. III. Művészet és a mindennapi élet: Lovag Zsuzsa: A magyarországi bencés kolostori műhelyekről. Nebojša Stanojev: A dombói Szent György monostor bizánci ikonjai. Végh András: Bakonybél Árpád-kori padlótléglái. IV. A liturgia tárgyai: Wehli Tünde: A magyarországi bencés könyvfestészet történetéhez. Jékely Zsombor: Jáki és garamszentbenedeki falképek. Takács Imre: A garamszentbenedeki apátság későközépkori felszerelése. V. Az építészet emlékei: Tóth Sándor: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. Heitelné Móré Zsuzsa: Monostorok a Maros mentén. Marosi Ernő: Bencés építkezések a 13. században. Papp Szilárd: Pannonhalma és Somogyvár. VI. Hervay F. Levente O.Cist: A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon: Bencés élet a középkori Magyarországon. A bencés apátságok, az apátos monostorok és a puszta monostorok története. Függelék: Válogatás a magyarországi bencés rend történeti forrásszövegeiből.*

Péteri Pál: Róma régi és új templomai. Kaposvár: Szerzői kiad., 2001. 308 p.

A szerző 520 katolikus és nem katolikus templomot, valamint katakombát mutat be könyvében, amely útikönyvszerűen vezeti körbe az olvasót az örök városban.

Sárközy Péter: „Roma est patria omnium fuitque.” Lászlai János erdélyi főesperes sír- emléke a római Santo Stefano Rotondo templomban. Bp.: Szt. István Társ., 2001. 63 p.

Róma legmagasabb dombján, a Mons Calliuson áll az V. században épült Santo Stefano Rotondo. A Szent István mártír tiszteletére emelt kerektemplom nemcsak az örök város egyik legnevezetesebb építészeti emléke, hanem több mint ötszáz éve a magyar művelődéstörténet, a római magyar jelenlét egyik legértékesebb monumentuma is. A templom liturgikus kezelését 1454-ben V. Miklós a magyar pálosokra bízta. A templom mellé emelt kolostorban laktak a Szent Péter bazilika magyar gyóntatói, köztük a templom főoltára mögé temetkezett Lászlai János gyulafehérvári kanonok is. Sírkövén a humanista magyar pap által szerzett latin epitaphium máig hirdeti, hogy mi magyarok is otthon érezhetjük magunkat az örök városban, hiszen Róma mind- egyikünk közös hazája. A Santo Stefano Rotondo kolostorban létesült 1579-ben az első római magyar kollégium, majd ennek a Collegium Germanicum Hungaricumba való beolvasztását követően, 1580-tól a templom és a kolostor a magyar és a német katolikus egyház közös római kollégiuma kezelésébe került. Májig e két nemzet római szeminaristái vallják magukénak ezt az ókeresztény kerek templomot, mely VI. Pius 1776. június 20-i bullája alapján egyúttal a magyar nemzet római temploma is.

Sasvári László: Ruszinok nyomában. Szerk. Zelles László. Bp., 2001.

A szerző könyvében tematikusan követi végig a ruszinok betelepülése nyomán a magyarországi megyéket és azok ruszin hagyományú kapcsolatait. Ez a könyv is bizonyíték lehet arra, hogy a ruszin nemzetiség a közép-európai népek széles táborába tartozik, évszázados együttélése a magyar és más népekkel hatással volt a magyarországi és az európai kulturális, gazdasági fejlődésre. A könyv többek között ruszin és szerb, ruszin és görög, ruszin és örmény kapcsolatok egymásra hatását vizsgálja. A szerző vallástörténeti szempontból nyújt áttekintést a ruszinok több évszázados múltjáról, de mivel a görögkatolikusság története szorosan egybefonódik a ruszinság történetével, így ennek a népcsoportnak a hagyományvilágáról, néprajzi sajátosságáról, ma még fellelhető szokásairól, kulturális értékrendjéről is átfogó képet kapunk.

Sasvári László: Templomok ruszin örökségünkben. Szerk. H.-Klebaskó Gábor. Bp.: Országos Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 2001.

1819-ben a munkácsi egyházmegyéből sok parókia az eperjesi egyházmegyéhez került. Ekkor még ebben az egyházmegyében is a ruszinság volt többségben. 1912-ben jött létre az említett megyék területén a hajdúdorogi egyházmegye, majd 1924-ben a Miskolctól északra fekvő parókiából a miskolci exarchátus. A könyvben harminckilenc település templomát mutatja be a szerző. A ruszin templomok gyakran egyhajósak, szentélyük kelet felé épül, többnyire félköríves záródású. Általában kis dombon vagy magaslaton helyezkedtek el. Többnyire kőfallal körülvett templomkertjeik vannak. A templomok kezdetben három részre tagolódtak: 1. szentély; 2. a hajó első fele a férfiak részére, oldalbejárattal; 3. a hajó másik fele a nők részére, homlokzati bejárattal. E tagolás sok esetben még a mai állapotban is felismerhető. A görög katolikus templomok legjellegzetesebb berendezési tárgya az ikonosztáz, a szentképekkel borított fal, mely a hajót a szentélytől választja el. Jelen összeállítás a Magyarországon található ruszin építészeti és egyházi örökség megismeréséhez szeretne hozzájárulni.

Szentjeink és nagyjaink Európa kereszténységéért. A Vatikáni Kiállítást Előkészítő Bizottság, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem által rendezett történeész konferencia előadásai 2000. május 4–5. Szerk. Beke Margit. Bp.: Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága, 2001. 205 p. (Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis 1.)

A konferencia a Hungariae Christianae Millennium vatikáni kiállítás előzményeként zajlott le. A rendezvény céljával azt jelölte meg, hogy válogatást adjon azon jeles személyek sorából, akik az egységes keresztény Európa létrejöttéért fáradoztak. A kötetben szereplő előadások a következők: *Spányi Antal*: Ajánlás. *Bíró László*: Beköszöntő. *Paskai László*: Magyar szentek a keresztény Európában. *Borókai Gábor*: Szentjeink Európában. *Seregély István*: Az újraevangelizáció a kezdődő évezred küszöbén. *Nemeskürty István*: Hazánk és a tudomány. *Francesco Buranelli*: A Vatikáni Múzeum a harmadik évezred küszöbén. *Horváth István*: Szent István király esztergomi székhelye. *Ferencz Csaba*: Szent István koronája. *Beke Margit*: A Szent Jobb tisztelete az újkorban. *R. Várkonyi Ágnes*: Szent István hagyománya II. Rákóczi Ferenc állameszméjében. *Uzsoki András*: Boldog Gizella királyné és Szent Imre herceg. *Sólymos Szilveszter*: Szent Ágnes, magyar sarjából cseh nemzeti szent. *Sz. Jónás Ilona*: Szent Erzsébet az egyházban. *Orbán Imre*: Megjegyzések Árpád-házi Margit sikertelen szentté avatási eljárásaihoz. *Török József*: Boldog Özséb és a pálos szerzetesek a középkori Európában. *Prokopp Mária*: Magyarországi Mária, nápolyi királyné (1253–1323). *Tusor Péter*: Magyar szentek liturgikus tisztelete és a római Sacra Rituum Congregatio a korai újkorban. *Czékli Béla*: Oláh Miklós reformtörekvései. *Gárdonyi Máté*: Szántó István a katolikus megújulásért. *Szabó Tamás*: Báthory István és az erdélyi katolicizmus. *Szilas László*: Kassai vértanúk – európai szentek. *Rostás Sándor*: Orosz László a paraguayi misszióért. *Krizsán László*: Afrikai magyar missziók a XIX. század végén. *Halász Lajos*: Magyar verbiták missziója a Fülöp-szigeteken. *Adriányi Gábor*: Simor primás és az I. vatikáni zsinat (1869–1870). *Cséfalvay Pál*: Ipolyi Arnold a keresztény értékekért. *Szabó Ferenc*: Prohászka Ottokár a II. Vatikáni zsinat előfutára. *Erdő Péter*: Csernoch János szerepe az 1917-es kodifikációban.

A szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete. Szerk. Barna Gábor. Szeged: SZTE Néprajzi Tansz., 2001. 294 p. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár 8.)

A keresztény egyházak devotiójának mindig fontos része volt a szentek kultusza. A kötetben szereplő szerzők tanulmányai ezt a témát mutatják be: *I. A szentek tisztelete*: Barna Gábor: Szenttisztelet. Bevezető gondolatok a szenttisztelettel foglalkozó konferenciához. *Szakács Béla Zsolt*: „Párhuzamos életrajzok.” A Magyar Anjou Legendárium Márton- és Gellért-ciklusa. *Cserbák András*: A keleti templom ikonográfiája és a vizuális kommunikáció. *Hetény János*: Egyházi inkulturáció a szentek népi tiszteletében. *II. Magyar szentek*. *Antal József*: Énekek Szent Gellért-ről. *Eperjessy Ernő*: Magyar szentek énekei egy XIX. századi horvát kézirat énekeskönyvben. *Lángi József*: Új, eddig ismeretlen Szent László ábrázolások falképeken. *Kostyál László*: Változatok egy témára – Árpád-házi Szent Erzsébet. *Landgraf Ildikó*: Erzsébet, a magyarok királynéja – második Szent Erzsébet. *III. A szentkultusz kelettől nyugatig*. *Szabó Irén*: A magyarországi görög katolikusok Szent Miklós tisztelete. *Turok Margit*: A Szent György kultusz és a magyarság kapcsolata. *Welker, Klaus*: Martin von Tours – pannonischer Heiliger, Bischof in Gallien und Confessor. *Dvořáková, Hana*: Alte und neue Wallfahrtsorte. *Simándi Katalin*: Szentek a latin nyelvű harangfeliratok tükrében. *Zsámbéky Mónika*: A domonkos szentek tiszteletének népszerűsítése a szombathelyi rendházban a XVII–XVIII. században. *Szigeti Jenő*: Protestáns szentek – szent protestánsok. *Erdélyi Zsuzsanna*: Szent Ferenc és a szent költészet. *IV. Szenttisztelet a népi vallásosságban*. *Szacsavay Éva*: A paraszti szentkultusz „reprezentációja 1896-ban. A millenniumi falu enteriőrjeinek szentképei. *Tánczos Vilmos*: A Szent megnyilatkozásai a moldvai és a gyimesi népi imádságokban. *Polner Zoltán*: A népi imádságok és a Krisztus-legendák szentjei. *Józsa László*: Szent Márton tisztelete egy alföldi kun városban. *Grynaeus Tamás*: A két Szent Antal. *Ifj. Lele József*: Boldog Bálint Sándor?

A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából, 1962–2002. A zsinati dokumentumok áttekintése és megvalósulása. Szerk. Kránitz Mihály. Bp.: Szt. István Társ., 2002. 480 p.

1962–1965 között zajlott le a XX. század legjelentősebb egyházi eseménye, a II. Vatikáni Zsinat. A kötet bepillantást ad a zsinati folyamatokba, ill. a dokumentumok utóéletének az Egyház gondolkodását és mindennapjait átformáló következményeibe. Az új és naprakész magyarázatokat a legfelkészültebb magyar teológusok írták széleskörű kitekintéssel a nemzetközi szakirodalomra. A kötet tartalma: *Pákozdi István*: Sacrosancta concilium. Konstitúció a szent liturgiáról. *Lukács László SchP*: Inter mirifica. Határozat a tömegtájékoztatási eszközökről. *Szabó Ferenc SJ*: Lumen gentium. Dogmatikai konstitúciók az Egyházzal. *Seszták István*: Határozat a keleti katolikus egyházakról. *Kránitz Mihály–Hafenscher Károly*: Unitatis redintegratio. Határozat az ökumenéről. *Erdő Péter*: Christus Dominus. Határozat a püspökök páspatori szolgálatairól az Egyházban. *Orosz Athanász*: Perfectae caritatis. Határozat a szerzetesi élet korszerű megújításáról. *Gaál Endre*: Optatum totius. Határozat a papképzésről. *Tözsér Endre SchP*: Gravissimum educationis momentum. Nyilatkozat a keresztyén nevelésről. *Nemeshegyi Péter SJ*: Nostra aetate. Nyilatkozat az Egyház és a nemkeresztyén vallások viszonyáról. *Várnai Jakab OFM*: Dei Verbum. Dogmatikai konstitúciók az isteni kinyilatkoztatásról. *Tomka Miklós*: Apostolicam actuositatem. Határozat a világi hívek apostolkodásáról. *Nemeshegyi Péter SJ*: Dignitatis humanae. Nyilatkozat a vallásszabadságról. *Beran Ferenc*: Presbyterorum ordinis. Határozat a papi szolgálatról és életről. *Tomka Ferenc–Tomka Miklós*: Gaudium et spes. Lelkipáspatori konstitúciók az egyház és a mai világ viszonyáról.

Bangert, William V.: A jezsuiták története. Bp.: Osiris–JTM, 2002. 489 p.

A 16. században létrejött jezsuita rend egyetemes történetéről átfogó jellegű összefoglalást most olvashatunk először magyar nyelven. W. Bangert a jezsuita rendtörténet-írás tekintélyes alakjának számít. Könyve sajátos színezetű alkotásnak tekinthető abból szempontból, amennyiben „belső” szempontok szerint tárgyalja a jezsuiták közel 500 éves tevékenységét. Azt emeli ki és arról beszél, ami magának a rendnek fontos, ami a rend önértelmezése szempontjából meghatározó mozzanat. A mű lényegében mentes a „külső” szerzőknél gyakran megjelenő kritikától, de nem is igyekszik meggyőzni az olvasót tárgya egyedülálló kiválóságáról. A rendtörténet nyolc fejezetben mutatja be a jezsuiták történetét, a rend terjedését Európában és a többi kontinensen: 1. Az alapító és hagyatéka 1491–1556. 2. Egyre szélesedő látóhatárok 1556–1580. 3. Gyors növekedés és új vállalkozások 1580–1615. 4. Az új politikai és kulturális hatalmak kihívásai. 1615–1587. 5. A felvilágosodás korának kihívásai 1687–1757. 6. Száműzetés, feloszlás és visszaállítás 1757–1814. 7. Alkalmazkodás egy új politikai, társadalmi és gyarmati helyzethez 1814–1914. 8. A 20. század.

A bécsi Pázmáneum. Szerk. Zombori István. Bp.: METEM, 2002. 408 p. (METEM-könyvek 37.)

Pázmány Péter esztergomi érsek magyarországi egyetemalapítása (1635) mellett a bécsi papnevelő intézet, a Pázmáneum tekinthető legjelentősebb intézmény-alapításának. Az alapító levél 1619-ből származik, működését azonban csak 1623-ban tudta megkezdeni. Az intézmény a magyar papi utánpótlás-nevelés és a katolikus megújulás központja lett. Működése lényegében folyamatosnak mondható jelen korunkig. 1956-ban felkarolta a forradalom menekültjeit. 1971–1975 között Mindszenty József esztergomi érsek élt a Pázmáneumban. 2002-ben az Intézet visszakerült a magyar katolikus egyház felügyelete alá. A kötet tartalma: *Fazekas István*: A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784). *Beke Margit*: A Pázmáneum története az újraindulástól napjainkig (1803–2002). *Valentiny Géza*: Cserkészlet a Pázmáneumban. Mindszenty bíboros a Pázmáneumban. *Veres Árpád*: A bécsi Pázmáneum mindennapi élete. *Boda Zsuzsa–Kiss Erika*: A Pázmáneum művészi értékei.

A Berettyóújfalui Baptista Gyülekezet 125 éves történelme. Összeáll. Szatmári Csaba. Berettyóújfalu: Berettyóújfalui Baptista Gyülekezet, 2002. 108 p.

A Berettyóújfalui Baptista Gyülekezet történetének kezdete napra pontosan ismert: 1877. augusztus 21-én merítette be a Dunába Lisztes Andrást Meyer Henrik. Lisztes András 1919-ig pontosan feljegyezte az eseményeket. A kis kötetben a gyülekezet életében fontos szerepet játszó személyekről, előjárókról, vezetőkről tájékozódhatunk, valamint a korabeli esemény-beszámolókat is. elolvashatjuk.

Brunori, Pietro: A katolikus egyház. Alapok, személyek, intézmények. Bp.: Szt. István Társ., 2002. 125 p. (Pázmány könyvek sorozat, 2.)

A harmadik évezred fordulóján a katolikus egyház tagjainak száma meghaladta az egymilliódot. A világ e legnagyobb intézménye minden országban jelen van hívei és hierarchiája által. A katolicizmus vallási és kulturális vonatkozásaival minden ember találkozott már valamilyen formában, de vajon mennyit tudunk az egyház szervezeti felépítéséről. Mely kongregációk és milyen joghatósággal irányítják ezt az intézményt? Milyen alá és fölérendeltségi viszonyt jelentenek az ismert vagy kevésbé ismert egyházi méltóságok? Mit jelképeznek e méltóságokhoz kapcsolódó tárgyak, pl. a mellkereszt, a gyűrű vagy a címer? Mekkora költségvetéssel dolgozik a katolikus egyház? Milyen bevételei vannak? Ezekre a kérdésekre is választ ad Pietro Brunori könyvében, mely röviden összegzi a katolikus egyház alapjait, személyeit, működését és intézményeit.

Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére: tanulmányok = Festschrift zu Ehren von Csaba Csapodi. Szerk. Rozsondai Marianne. Bp.: Argumentum, cop. 2002. 433 p.

Csapody Csaba életműve kiterjed a magyar és az egyetemes történelemre, a magyar művelődés- és könyvtártörténetre, valamint a könyvtárügyre. A tiszteletére összeállított kötetben többek között a következő tanulmányok olvashatóak: *Benkő Loránd*: Anonymus és az ittebei bencés monostor. *Knapp Éva-Tüskés Gábor*: Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában. *Körmendy Kinga*: Az Árpád-házi szent királyok Rajna-menti búcsújáróhelyei. *Madas Edit*: A legkorábbi fennmaradt magyarországi prédikációk (Sermók Hartvik püspök szertartáskönyvében.) *Rozsondai Marianne*: Kinek készült valójában Nagylucsei Orbán Psalteriuma? *Szelestei N. László*: A barokk prédikációs gyakorlat ellen: Benyák Bernát kiadatlan fordítása 1772-ből. *Szörényi László*: Berger Illés eposza a Szent Keresztről és a magyar történelem. *Török Gyöngyi*: A Magyar Anjou Legendárium eddig ismeretlen lapja a Louvre-ban.

A Dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei. Katalógus. Összeáll. Szabó Henriette. Bp.: Országos Széchényi Könyvtár; Osiris, 2002. 179 p. (Nemzeti téka)

A 18. századi alapítású Dévai Ferences Rendházat a Bulgáriából Havasalföldre, majd a Vulcão-szoroson át Erdélybe menekült bolgár szerzetesek, valamint a velük érkezett bolgár családok alapították. 1852-től a Kapisztrán Szent Jánosról, majd 1900-tól a Szent Istvánról nevezett provinciához tartozik. Az 1950-es évek elején államosított épületet a kilencvenes években jogos tulajdonosai visszafoglalhatták. A kolostor felújításakor végzett munkálatok során került elő a zárdatemplom tornyába elrejtett egykori ferences könyvtár pár száz kötetnyi anyagi. A megsemmisítéstől megmenekült gyűjteményben számos bibliográfiailag ismeretlen, nyomdatörténeti és kötetstörténeti szempontból figyelemre méltó mű maradt fenn. A Bolgár Rendtartomány és az általa alapított dévai rendház történetének összefoglalását követően a gyűjtemény 334 kötetnyi régi nyomtatványának részletes leírását tartalmazza a katalógus, feltárva a tulajdonosi és egyéb kéziratos bejegyzéseket, a kötetek állapotára vonatkozó adatokat. A könyv elsődleges célja ennek az eddig feltáratlan egyházi gyűjteménynek a feltérképezése, valamint autopszia révén való részletes leírása és ezen keresztül az erdélyi ferences könyvkultúra egy fejezetének a megismertetése.

Doctrina et Pietas. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére. Szerk. Dienes Dénes, Szabadi István. Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára; Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye, 2002. 234 p.

A 70 éves Barcza József tiszteletére tanulmányokat rendeztek egy kötetbe a kötet összeállítói születésnapjához, melyek közül a következőket emeljük ki: *Győri L. János*: Kegyetesi sikerkönyv a 17. században. *Molnár János*: A Mindszenty-ügy Csanád vármegyében. *Fazakas Sándor*: Egyház és politika a rendszerváltás után a Magyar Református Egyházban. *Hörsik Richárd*: A debreceni és a sárospataki kollégium kapcsolata. *Péter Katalin*: Pataki diákok a Debreceni Református Kollégiumban 1671-ig. *Rácz István*: A Debreceni Tractus prédikátorainak létszáma és társadalmi státusza 1725–1814. *Fabiny Tibor*: Az Evangélikus Teológiai Fakultás az Erzsébet Tudományegyetemen.

Erdély a keresztény magyar királyságban. Tanulmányok. Benkő Loránd, Bóna István, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor, Vekov Károly tanulmányai. Benkő Samu előszavával. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2002. 135 p. (Erdélyi Tudományos füzetek 231.)

A kötet az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2000. évi ünnepi közgyűlésén elhangzott előadások bővített és szerkesztett tanulmányait adja közre: *Benkő Loránd*: Észrevételek Erdély déli részének korai Árpád-kori történetéhez. I. Előzetes megjegyzések. II. Gyulák vagy gyulák? III. A magyar népesség. IV. Lehetséges kapcsolatok. *Bóna István*: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában: Korszakunk régészeti kutatásának rövid története. Honfoglaló magyarok régészeti emlékei Erdélyben. Magyar honfoglalás és megtelepedés a X–XI. századi Erdélyben. Az államalapítás korának régészeti emlékei. Az egyházi központ kialakulása és a korai egyházi építészet. *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi püspökség középkori birtokairól. *Tonk Sándor*: Erdély integrálódása a középkori magyar államba. *Vekov Károly*: A keresztény egyházszervezés kezdetei Erdélyben.

Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve 1500–1502, 1507–1527. Közzéteszi: Solymosi László. Bp.: Argumentum Kiadó, 2002. 258 p.

Az esztergomi székeskáptalan magyarországi viszonylatban gazdag középkori forrásanyaggal rendelkezik. Levéltára számos középkori oklevelet őriz (döntően jogi vonatkozású oklevelek). A többi esztergomi kódex és nyomtatvány mellett a középkor utolsó három évtizedéből a káptalani ülések jegyzőkönyve is elkerülte a pusztulást. A latin nyelvű kódexet Luigi Ferdinando Marsili bolognai tudós, diplomata mentette meg. A kiváló hadmérnök 1686-ban jelen volt Buda ostrománál. Feljegyzése szerint a vár visszafoglalása után a budai könyvtárban bukkant a kódexre, melyet magával vitt és később hatalmas kéziratgyűjteménye részeként szülővárosa egyetemére hagyott. A bolognai kódex nem számadáskönyv, hanem olyan jegyzőkönyv, amely az adott időszakból a káptalan ülésein született döntések meghatározó körét tartalmazza. Ezek a döntések gazdasági jellegűek voltak, és alapvetően a jövedelemkezeléssel és a jövedelem felosztásával foglalkozik. Az esztergomi jegyzőkönyv gerincét a gazdasági tisztségviselők választásával, illetve meghatározó jövedelmek szétosztásával kapcsolatos döntések évről évre ismétlődő sorozatok képe adják.

Evangélikus arcképcsarnok. Szerk. Tóth-Szöllös Mihály. Bp.: Evangélikus Sajtóosztály, 2002. 185 p.

Közel kétszáz arcképet mutatnak be a kötet összeállítói. A reformáció kezdetétől fogva prédikátorok, lelkészek, tudós teológusok és más tudomány jeles művelői, pedagógusok, a különböző művészetekben alkotók – írók, költők, képzőművészek – az ipartörténetben számon tartott mérnökök, műszakiak és Magyarország történelmének alakításában tevékenyen részt vevő, a függetlenségért harcoló katonák, politikusok életét és tevékenységét igyekeznek bemutatni a szerzők a rövid életrajzokban. A névsorból néhány név: Áchim L. András, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bajza József, Balassi Bálint, Bél Mátyás, Benczúr Gyula, Berzsenyi Dániel, Bornemisza Péter, Dessewffy Arisztid, Domanovszky Sándor, Döbrentei Gábor, Gerengel Simon, Gömbös Gyula,

Görgey Artúr, Hajnóczy József, Kossuth Lajos, Madarász Viktor, Mikszáth Kálmán, Orlay Petrics Soma, Payr Sándor, Petőfi Sándor, Schulek Frigyes, Sylvester János, Tessedik Sámuel, a Thurzó-család, Wigner Jenő Pál.

Az európai egyházi építészet remekei: katedrálisok, kolostorok, zárándokhelyek. A kísérszöveget írta Charlotte Behringer et al. Bp.: Librotrade, 2002. 544 p.

Az európai egyházi építészet legismertebb 270 remekét tekinthetjük meg szöveggel, képekkel és alaprajzokkal országok szerint, ezek közül néhány: Belgium: Anderlecht. Csehország: Prága: Szent Vitus-dóm, Strahov. Németország: Aachen, Bamberg, Fulda, Köln, Mainz, Regensburg, Trier, Worms. Görögország: Athosz, Korfu. Spanyolország: Córdoba, Escorial, Montserrat, Salamanca, Sevilla, Toledo. Franciaország: Amiens, Arles, Chartres, Cîteaux, Cluny, Lisieux, Párizs, Reims, Toulouse, Vézelay. Nagy-Britannia: Canterbury, Durham, Gloucester, London, Oxford, York. Olaszország: Assisi, Bologna, Firenze, Montecassino, Padova, Róma, Siena, Velence. Litvánia: Vilnius. Luxemburg: Echternach. Magyarország: Andocs, Budapest, Pannonhalm, Szeged. Hollandia: Middelburg, Thorn, Utrecht. Ausztria: Bécs, Göttweig, Heiligenkreuz, Melk. Lengyelország: Czeszochowa, Krakkó, Wrocław. Portugália: Fátima. Románia: Csíkszereda. Oroszország: Szentpétervár. Svájc: Bazel, Sankt Gallen. Ukrajna: Kijev.

Görföl Tibor–Kránitz Mihály: Teológusok lexikona. Bp.: Osiris, 2002. 395 p. (Osiris kézikönyvek)

A Teológusok lexikona a teológia iránt érdeklődők és azok számára igyekszik lehetővé tenni a tájékozódást, akik tanulmányaik során teológiával, teológiai kérdésekkel foglalkoznak; arra is törekszik, hogy a szakemberek számára se pusztán hasznos adattárat adjon kézbe. A lexikon az első századtól napjainkig több mint ötszáz teológust mutat be. Az egyes szócikkek röviden felvázolják a szerzők életét, bemutatják jelentősebb műveiket, összegzik gondolataikat, és kitérnek későbbi korokra gyakorolt hatásukra. A szócikkek megközelítése elsősorban problémaközpontú, azaz az adott korban felmerülő lényegi kérdések bemutatására törekszik.

Gyarmati Ildikó: Egyházi protokoll. A nagyegyházak protokoll- és liturgiai szokásai. Bp.: Athenaeum 2000, cop. 2002. 131 p., XVI t.

A szerző könyvével azt szeretné elérni, hogy az érdeklődők megismerjék a magyarországi nagyegyházak (katolikus, református, evangélikus, zsidó) protokoll- és liturgiaszokásait, és a hívőkben tudatosuljanak az egyházuk által igényelt viselkedési normák. A más vallások, felekezetek hívei és a nem hívők pedig érezzék át és értsék meg ezeket a liturgiai és protokolláris formákat, és próbáljanak alkalmazkodni hozzájuk. Jelen kötetben négy magyarországi nagyegyház liturgia- és protokollszokásait foglalja össze. A kötet egy sorozat első része, ugyanis Gyarmati Ildikó már dolgozik a Magyarországon bejegyzett valamennyi egyház és vallási közösség protokoll- és liturgiai-szabályainak megismertetésén. A szokásokat mindegyik nagyegyháznál azonos szerkezetben tárgyalja: 1. Köszöntés. 2. Megszólítás. 3. Tegezés, magázás. 4. Kézfogás. 5. Rangsorolás. 6. Pontosság, meghívás, meghívók. 7. Névjegykártya. 8. Ajándékozás. 9. Virágok szerepe (virágdísz a templomokban, a virágok színei, virágadás). 10. Liturgikus szertartások. 11. Egyéb liturgikus szokások (sajátos szokások, törvények). 12. Az egyház ünnepei. 13. Étekezési szokások. 14. Öltözködés, kellékek; a színek szerepe. 15. Fényképezés, videózás a szertartásokon. 16. Az egyházak szervezeti felépítése. 17. Az egyházi zene.

Hatos Pál: Reformáció és történelmi hagyomány. A genfi reformációkép változásai a XVI–XX. században a historiográfiai elemzés tükrében. Bp.: Osiris, 2002, 249 p. (Doktori mestermunkák)

Az értekezés a reformációhoz való viszonyt négy évszázados történeti távlatban tekinti át a protestantizmus egyik legismertebb európai közösségében. Mivel az eszmétörténet-írás számára a genfi történeti hagyomány megkülönböztetett jelentőséggel bír, történeti változásainak rekonstruálása több szempontból is felhasználható. Az értekezés megállapításai szerint a genfi

identitás a 20. század elejéig a város 16. századi történetének integrációján nyugodott, eleinte a várostörténet aktuálisnak értelmezett teológiai identitásaként, később nemzeti múlt alapító eseményeként. A könyv egyben a nyelviség kérdését középpontba állító kortárs történelemelméleti elképzelések alkalmazhatóságának gyakorlati próbája is. Hatos Pál a reformációkép és az identitás kapcsolatrendszerét a többretegű kontextuális és a magyarázati javaslatok plurális alkalmazásával kísérli meg bemutatni.

Az iszlám világa. Az iszlám művészete a 18. század elejétől a 20. század végéig. Az anyagot összeáll. és a kötetet írta Dzsehán Sz. Radzsab et al. Kiállítási katalógus: Keszthely: Helikon Kastélymúzeum, 2002. 160 p.

A Helikon Kastélymúzeum régóta készült az iszlám kultúra világát bemutató múzeum meg alapítására. Ennek első megnyilvánulása *Az iszlám világa* című időszaki kiállítás. E gazdag bemutatót a kuvaiti Tárek Szajjid Radzsab úr felajánlása tette lehetővé. Igen gazdag múzeumából, mely az iszlám világ egyik legjelentősebb magángyűjteménye, válogatta ki azt a háromszáz műtárgyat, amely huszonöt országot reprezentál. A kiállított tárgyak az iszlám szülőhelyéről (Arabia és az Öböl országai), a Magrib, a nyugati iszlám világából (Marokkó, Algéria, Tunézia) és a Masrik, a keleti iszlám világából (pl. Egyiptom, Szudán, Szíria, Irak, Pakisztán) származnak. A kiállítás mindhárom térségből kosztümöket, textileket, ékszereket, amuletteket, talizmánokat, kerámiaedényeket, csempéket, fémtárgyakat, lakozott munkákat, fegyvereket, kalligráfiákat, koránokat és imakönyveket, kéziratokat, valamint pecséteket mutat be. Ilyen átfogóan gazdag életmód-kiállítás az iszlám világról még nem volt Magyarországon.

Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek. Szerk. Tomisa Ilona. Bp.: Osiris, 2002. 350 p. (Milleniumi magyar történelem)

A kötet tematikus válogatás korábban latinul már megjelent jegyzőkönyvekből. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek az egyház korabeli bemutatásán túl igen sok bejegyzést tartalmaznak a falvak életéről, hétköznapijairól, szokásairól, így gazdag forrása az egyháztörténetnek, a történet-tudománynak, a művelődéstörténetnek, a művészettörténetnek, a néprajznak és az irodalomnak is. A könyv az alábbi tematikus fejezetekben tartalmazza a forrásokat: Egyházi fegyelem a gyakorlatban; A plébániák javai (templomfelszerelési tárgyak, könyvtárak stb.); Katolikusok és reformátusok viszállya; Csodás esetek; Egyházi birtokok és templomok állapota; Az andocsi búcsú; Paphívás és papmarasztalás szokása Erdélyben; Katolikus papok és szerzetesek elűzése, javaik elkobzása; Házassági szokások és perek; Népi hiedelmek a pestis távoltartásáról; Pünkösdi búcsújárási szokások; Török pusztítások; A törökök és a helyi lakosság együttélése a Hódoltságban; A plébánosok javadalmai; A hívek adózási szokásai; A német és magyar iskolamesterek életmódja; A szentkultusz változásai.

Kaufmann Dávid: A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából, előzményei (1625–1670) és áldozatai. Bp.: Múlt és Jövő K., cop. 2002. 238 p. (Zsidó tudományok)

„Miótan a bécsi kereskedők ismételten felléptek zsidó ellenlábasaik ellen,” II. Ferdinánd 1624. június 10-én úgy határozott, hogy olyan alkalmas helyet keres a zsidók számára, amely új lakóhelyükként kielégítő személyes védelmet tud nekik nyújtani. Választása az Unterer Werd nevezetű területre esett, amely a mai Bécs II. kerületének a része. A zsidók sorsáról döntő konferenciára 1669. június 19-én került sor. 1670. február 28-án I. Lipót aláírta az osztrák zsidókra vonatkozó dekrétumot. Március elsején kikiáltók vonultak végig Bécs utcáin, és trombitahang kíséretében tudatták a néppel, hogy június 20-ig minden zsidónak örökre távoznia kell Bécsből és Alsó-, Felső-Ausztria minden városából, falujából. Útlevelet kaptak, amellyel oda utazhattak, ahol befogadták őket. Legelső útjuk a szomszédos Cseh- és Morvaországba vezetett, többen pedig a különböző német államokat keresték fel.

Kincsek a nemzet könyvtárából. Szöveg: Monok István. Fotók: Hapák József. Bp.: Magyar Könyvklub, 2002. 416 p. Fotóalbum. – A kötet angol és német nyelven is megjelent.

Nemzeti Könyvtárunk, az Országos Széchényi Könyvtár 2002-ben ünnepelte alapításának 200. évfordulóját. A Könyvtár egész évben kiállításokkal, konferenciákkal, könyvek megjelentetésével emlékezett. Ezen ünnepségek sorába tartozik jelen reprezentatív kiadvány megjelentetése is. A kötetben a Könyvtár történetét és a különböző táruk gyűjteményeit mutatják be a Könyvtár munkatársai: *Monok István* főigazgató: A Nemzeti Könyvtár történetéről. *Karsay Orsolya-Földesi Ferenc*: Kézirattár. *Velencei Katalin*: Régi Nyomtatványok Tára. *Plíhál Katalin*: Térképtár. *Szőnyiné Szerző Katalin-Kelemen Éva*: Zeneműtár. *Belitska-Scholtz Hedvig*: Színháztörténeti Tár. *Cseh Mária-R. Kutor Beáta*: Kisnyomtatványtár. Az egyes gyűjtemények legszebb és legnagyobb értékét képviselő darabjait, dokumentumait mintegy ötszáz, világszínvonalú nyomdai minőségben készült színes fénykép mutatja be.

Kovács Imre Endre-Legeza László: Premontreiek. Szerk. Török József. Bp.: Mikes, 2002. 96 p., [64] t. (Szerzetesrendek a Kárpát-medencében)

A sorozat legújabb kötete a premontrei rendet mutatja be. A 12. században Szent Norbert alapította szerzetesi közösséget az alapítás helyéről, Premontre-ről nevezték el premontrei rendnek. Az alapító a prédikálásra lehetőséget biztosító ágostoni regulát választotta a benedekivel szemben. A Szent Ágoston reguláját követő kanonokrendek családjába tartoznak. Magyarországon 1130-ban jelentek meg először, a váradergyfoki prépostságban telepedtek le. A középkorban hiteles helyi tevékenységüket kell kiemelni (pl. Lelesz). A Török Hódoltság ideje alatt a premontrei rend is megszűnt hazánkban, s csak a 18. században, 1702-ben éledt újjá: Ausztriából és Morvaországból jöttek a rendtagok. 1785–1787 között II. József feloszlatta a szerzetesi közösségeket, majd 1802-ben visszavonta rendeletét, s új feladattal bízta meg őket. Ekkor lettek a premontreiek a bencésekkel és a ciszterciekkel együtt tanító rendek. A rend 1948-ig, az államosításig működhetett. 1989 óta ismét működhet a 900 éves múlttal rendelkező Premontrei Kanonokrend. A kötet második felében színes fényképek mutatják be a premontrei monastorokat.

Kovács László-Görföl Jenő: Középkori templomok a Csallóközben. Dunaszerdahely: Nap K., 2002. 111 p.

A csallóközi templomok nagy része közel hétszáz éves. Külsőre is nagyon hasonlóak, azonos stílusjegyek fedezhetők fel rajtuk: eredetileg téglából épültek román stílusban. Egyhajós alaprajzúak, a templom nyugati homlokzatát torony zárja le, amelynek négy sarkán jellegzetes fiatornyocskák láthatók. A kötet szerzői bemutatják a Csallóköz kialakulását, benépesülését, állam- és egyházszervezetét, s a 13. századot megelőző templomépítés román stílusjegyeit. A mai formájukban látható felső-csallóközi templomok egy része mégsem a román, hanem a gótika stílusjegyeit viseli magán, ugyanis később a templomokat ebbe a stílusban alakították át. Részletes tartalomjegyzék segíti az eligazodást a sajátos útikalauzként használható kötetben.

Kölnei Livia-Balázs Erzsébet: In omni hora = Minden órában: a Tizennégy Segítőszent kultusza Magyarországon. Bp.: Kairosz, 2002. 158 p.

A Tizennégy Segítőszent tisztelete valószínűleg Dél-Németországban alakult ki, innen terjedt el Közép-Európában. Magyarországra a XV. század utolsó negyedében érkezett, s különösen azokon a területeken honosodott meg, ahol német telepések laktak. Erről tanúskodnak a felvidéki Tizennégy Segítőszent-ábrázolások. A török kiűzése utáni korszakban újra elterjedt ez a tisztelet. A kultusznak ezt a második magyarországi hullámát barokk oltárképek sora jelzi. A XIX–XX. században háttérbe szorult, elfelejtődött. A Tizennégy Segítőszent – Ákos, Balázs, Borbála, Cirjék, Dénes, Egyed, Erazmus, Euszták, György, Alexandriai Katalin, Kristóf, Antiochiai Margit, Nikodémiai Pantaleon és Vid – közös magyarországi emléknapja július 12. Tiszteletüknek viszonylag kevés tárgyi és írásos emléke maradt fenn a középkori Magyarország területén: *eredeti lelőhelyükön fennmaradtak*: Lőcse, Besztercebánya, Bártfa, Kisszeben, Kassa; *múzeumban*:

Garamszentbenedek, Ludrófalva, Liptószentmária, Csegöld; *csak írásos források említik*: Kassa, Kelénpaták (Sopron mellett), budavári Magdolna-templom. A Tizennégy Segítőszenthez külön-külön és együttesen is fohászodtak közbenjárásért, segítségért a késő középkortól kezdve. Az emberek valamennyi problémára, betegségre találtak megfelelő közbenjáró szentet, akinek leghatékonyabbja, élettörténete alapot adhatott egy sajátos helyzetben a segítségkérésre.

Kramer von Reisswitz, Crista: A pápacsinálók. A bíborosok és a konklávé. Bp.: Magyar Könyvklub, 2002. 280 p.

A bíborosok kollégiuma egy olyan, 120–130 püspökből álló, nemzetközi összetételű csoport, amelynek tagjai a pápától bíborosi rangot kaptak. „Az ő idejük akkor jön el”, amikor a katolikus egyház fő meghal, és új pápát kell választani. A bíborosok mögött bezáródnak a bronzkapuk, és zárt ajtók mögött megkezdődik a konklávé. Az ajtók egészen addig nem is nyílnak meg, amíg a Sixtus-kápolna fölötti kéményből fel nem száll a fehér füst.

1216-ban Perugia polgárai egyszerűen elzárták a „pápacsinálókat” a külvilágtól, ugyanis már nagyon elhúzódtott a választási procedúra, és egyre nagyobb nyomás nehezedett a bíborosokra. Elejét kellett venni egy esetleges külső befolyásnak, zsarolásnak: így született meg az ún. „konklávé”. Ezt követően X. Gergely volt az, aki az egyház számára hivatalosan törvénybe iktatta a konklávé intézményét.

Le Goff, Jacques: Assisi Szent Ferenc. Bp.: Európa, 2002. 212 p.

„Assisi Szent Ferenc egyénisége kétszeresen is lenyűgöz amióta csak érdeklődésem, lassan már fél évszázada, a középkor felé fordult. Mindenekelőtt maga a történelmi személy, aki a XII–XIII. század fordulójának meghatározó időszakában, amikor egy modern és dinamikus középkor vette kezdetét, mozgásba lendítette a vallást, a tág értelemben vett kultúrát és a társadalmat. Félig szerzetesként, félig laikusként ... Ferenc meghatározó szerepet játszott az új keresztény társadalom apostolaivá váló, frissen megalapított koldulórendek felemelkedésében, és ökológiai dimenzióval gazdagította a keresztény lelkiséget ... Ferenc saját kora és a középkori történelem mindmáig legvonzóbb egyéniségei közé tartozik. Megigézett ugyanakkor az írásaiban, életrajzíróinak beszámolóiban és a képeken meglevenedő ember is. Egyszerűség, alázat és átlagos külső nála presztízzsel, erkölcsi tekintéllyel és kivételes kisugárzással is párosul, s olyan meggyőző ösztönözéssel lép eléünk, hogy megközelítésünk egyszerre lehet azonosulós és távolságtartó” – olvashatók az Előszóban a neves francia történész, Jacques Le Goff szavai.

Lettere di Principi. Litterae Principum ad Papam (1518–1578). Fejedelmi levelek a pápának (1518–1578). Az olasz nyelvű szövegeket Kulcsár Péter, a latin nyelvűeket, valamint a bevezetést és a jegyzeteket Nagy Gábor fordította. Átírta és kiadta: Besenyei József. Roma–Bp.: Római Magyar Akadémia Fraknoi Vilmos Történelmi Intézete–Országos Széchényi Könyvtár, 2002. 259 p. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes. 3.)

A 16. századi magyar történelem az egyik legforráshiányosabb korszakunk. Ennek a ténynek azonban nem csak az ismert történelmi események az okai, hanem az, hogy a fennmaradt dokumentumok egy része kiadatlan. Jelen kiadvány ezt a hiányosságot igyekszik pótolni. A kötetben közölt levelek sok új információval gazdagítják az egyház felső vezetéséről, s néhány világi főúr szerepéről alkotott képünket. A forráskiadvány minden olyan levelet közöl, amelyet Magyarországról írtak a pápának, illetve a Szentszék valamely diplomatájának. A levelek szerzői: Beriszló Péter veszprémi püspök, Bakócz Tamás esztergomi érsek, II. Lajos magyar király, Mária királyné, Szalkai László esztergomi érsek, Török Mihály a Dunán inneni, valamint a Dráva, Száva, Kulpa melletti és közti részek főkapitánya, Drágffy János temesi ispán, Frangepán Bernardin, Campeggio bíboros, Móré Fülöp pécsi püspök, Raguza városa, Horlovicz Gergely és Krusics Péter zenggi kapitányok és klisszai grófok, Brodarics István királyi titkár, szerémi püspök, kancellár, Werbőczy István nádor, Kálnai Imre, Gosztonyi János erdélyi püspök, Burgio bárója, Radu havasalföldi vajda, Tomori Pál kalocsai érsek, Batthyány Ferenc dalmát, horvát és szlavón bán, I.

Ferdinánd magyar király, Várdai Pál esztergomi érsek, I. János király, György szász fejedelem, Erasmus Sayrar zenggi kapitány, a zenggi káptalan, Zengg városa, Erdődy Simon zágrábi püspök, Verancsics Antal egri püspök, Bánffy János nádor, Frangepán Ferenc, Augustinus Museus jogi doktor, Fráter György váradi püspök, Oláh Miklós esztergomi érsek, Dudith András, San Severina bíboros.

Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania 1572–1717 = Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről, 1572–1717. Ed. István György Tóth. Roma: Római Magyar Akadémia; Bp.: METEM: MTA Törttud. Int., 2002. 1. köt. 2002. 756 p. (Fontes. Bibliotheca Academiae Hungariae. Roma, 4.)

A Hitterjesztés Szent Kongregációja (Sacra Congregazione de Propaganda Fide) megalapításaakor, a 17. században a hittérítés súlypontja még Európában volt. Ekkor még a hangsúly nem a pogányok, a távoli kontinensek lakói, hanem az európai protestánsok térítésén, valamint az Itáliához közeli Török Birodalom misszióin volt. Ebből következőleg Magyarországnak mind a császár, mind pedig a szultán birodalmához tartozó darabja a Kongregáció számára a kiemelkedően fontos területek közé tartozott. Az okmánytár célkitűzése szerint egy igen bő válogatást tesz közzé a három részre szakadt Magyarország misszionáriusainak Rómába küldött leveleiből a katolikus missziók megindulásától a török korszakot lezáró pozsareváci békéig. A dokumentumok szinte kizárólag a Kongregáció római levéltárából vannak közölve, melyeket püspökök, érsekek, jezsuiták, ferencesek (obszervánsok és konventuálisok), bencések, apostoli vizitátorok küldtek Rómába.

Lőrincz Zoltán: „Tedd templomoddá, Istenem”. Válogatás Árpád- és középkori eredetű református templomokból. Fotó: Hapák József. Bp.: Kálvin, 2002. 115 p.

A szerző a teológus szemével látja és láttatja, a művészettörténész szakértelmével pedig pontos leírását adja a következő református templomoknak: Abaújtúr, Anarcs, Beregdaróc, Boldva, Csaroda, Csenger, Csengersima, Decs, Edelény, Felsőregmec, Gacsály, Göncruszka, Gyügye, Karcsa, Kisszekeres, Korlát, Litér, Miskolc-Avas, Nagyharsány, Negyszekeres, Nyírbátor, Ócsa, Ragály, Rakacaszend, Rudabánya, Sajószentpéter, Sonlád, Szabolcs, Szalonna, Szamostatárfalva, Szamosújlak, Szerencs, Szikszó, Túrlicse, Vámosatya, Vámosoroszi, Vizsoly, Vörösberény, Zubogy.

Madas Edit: Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002. 256 p. (Csokonai könyvtár 25.)

Középkori írásbeliségünk más területeihez hasonlóan prédikációirodalmunk is igen forrászegény. Az első háromszáz évből néhány egymástól elszigetelt mű maradt fenn. A prédikációirodalom magyarországi története egy hazai szükségletre készült prédikációgyűjteménnyel kezdődik. A kötet első fejezetében három egymást kiegészítő forrás segítségével rekonstruálható Szent Gellért püspök elveszett homiliáriuma, tisztázva a műfaj 11. századi történetének legfontosabb kérdéseit, és újraértelmezve a Gellért-filológia néhány vitatott pontját. A püspöki prédikáció első fennmaradt emlékei a 11–12. század fordulóján készült Hartvik-féle *Agenda pontificalis*ban olvashatók az *ad populum* sermók. A 12. század végén másolt *Halotti Beszéd* a műfaj legismertebb, s nemzetközi viszonylatban is egyedülálló emléke. A 13. században az új egyetemi szövegelemző módszerek hatására a prédikáció stílusa alapvetően megváltozott. Az ún. *thematikus* sermók a koldulórendek közvetítésével Magyarországon is megjelentek. A kötetet a *Pécsi egyetemi beszédekkel* és a *Gyulafehérvári sorok* kódexével foglalkozó tanulmány zárja.

Magyar katolikus lexikon. Főszerk. Diós István. Szerk. Viczián János. Bp.: Szt. István Társ., 1993–. 7. köt. Klacs – lond. 2002. — LXXVII, 926 p., [32] t.

A *Szent István Társulat* 1980-ban vállalta el azt a feladatot, hogy megjelenteti a *Magyar Katolikus Lexikont*, melynek első kötete 1993-ban jelent meg. A Lexikon egy katolikus szellemű művelődéstörténeti összefoglalás igényével készült, amely elsősorban a katolikus hívek egyházukkal és hitükkel kapcsolatos tájékozódását kívánja segíteni.

Mészáros István: „Devictus vincit”: tanulmányok a magyar katolikus egyház 1945–2000 közötti történetéről. Bp.: Szt. István Társ., 2002. 230 p.

A magyar katolikus egyház 1945–2000 közötti fél évszázad történeti feldolgozása a szakemberek fontos feladata. Ehhez kíván adalékot adni ez a tanulmánygyűjtemény, amely az elmúlt évtizedben készült Mészáros István-írásokból ad válogatást: A püspöki kar „választási” körlevele (1945). Tüntetés az egyházi iskolák védelmében (Sopron, 1948. június 7.) Az iskolaállamosító országgyűlési ülés beszéde (1948. június 6.). „Diáksztrájk” és megtorlás Zalaegerszegen (1948. október 30.) Szerzetesség Magyarországon (1945–1950). „Megegyezett az állam a katolikus egyházzal” Az 1950–1964 közötti megegyezések természetéről. Párhuzamos életrajzok. A szegedi „bajszos pap” jelentései 1952-ben. Vallásos nevelés, állami iskolák (1949–1990). A vallásellenes harc alapokmánya (1958). Az ateista nevelés hétköznapijai. Kisközösségek pusztító viharban (1960–1975). Egy könyv ürügyén. Két nyilatkozat: 1989. július. A katolikus nevelés új korszakának küszöbén. Beszélgetés múltról, jövőről. A Szent István Társaság ezzel a kötettel köszöntötte a 75 éves szerzőt.

Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647). Bp.: Balassi Kiadó, 2002. 587. (Humanizmus és reformáció 26.)

Molnár Antal a magyarországi török hódoltság területén szervezett katolikus missziók történetét kíséri végig az első lépésektől a missziós intézményrendszer megszilárdulásáig. A kötet alapvetően a balkáni katolikus egyházi viszonyokból és a balkáni missziók megszervezéséből kiindulva ismerteti a hódoltsági missziószervezés történetét. A Róma–Raguza–Belgrád–Buda/Temesvár vonalon futó egyházi és művelődési kapcsolatrendszer bemutatására a magyar történetírásban eddig még nem történt kísérlet. Jelen munka ennek az űrnek köszönheti újszerűségét. A feldolgozott források nyomán megelevenednek a helyi egyház életének mindennapjai, kézzelfoghatóvá válik a római kúria hatóságainak döntési mechanizmusa és szempontrendszere. A szorosabban vett egyháztörténeti tanulságokon túl megrajzolható a missziók társadalmi közege, a szervezőmunka anyagi és technikai hátterét jelentő kereskedelmi hálózatok. A 17. század első harmadától kitapintható a missziók politikai orientációja, a kezdeti elzárkózástól eltérően a déli egyházi struktúrák képviselői egyre szorosabb kapcsolatokat építettek ki a bécsi udvarral. A missziós forrásanyag alapján sokkal árnyaltabb kép alkotható a részleteiben oly kevésbé ismert délszláv bevándorlás etnikai és felekezeti összetevőiről.

Nagy Alajos: Istenért és a népért. Rozmán Alajos élete. Lakitelek: Antológia Kiadó, 2002. 149 p.

Rozmán Alajos Veszprém megyében volt katolikus pap, plébános. A szerző, nevelt fia lévén a plébánosnak, első kézből való információk alapján írta meg az életrajzot. Rozmán a holokauszt idején sok zsidónak segített, amiért később kemény megtorlásokat kellett elszenvednie. Hite miatt és az 1956-os forradalomban való részvételéért börtönbe került.

Püspöki Nagy Péter: Szent Gellért csanádi püspök-vértanú élete és műve. A Velencéből áthozott ereklye bemutatásának emlékére a Budapest-Belvárosi Római Katolikus Főplébánián, 2002. március 23. Bp.: Belvárosi Római Katolikus Főplébánia, 2002. 149 p.

Szent Gellért csanádi püspök földi maradványainak ez a templom adott először nyugvóhelyet, míg I. András rendelkezésére át nem vitték püspöki székvárosába, Marosvárra. Az itáliai hagyomány szerint Szent Gellért püspök ereklyéinek többségét az 1400-as évek elején vitték át szülőföldjére, ahol a muránói bazilika lett az őrzője. Végül ereklyéjének egy darabja visszakerülhetett első őrzési helyére, a Belvárosi Főplébánia Nagyboldogasszonyról elnevezett templomába. A könyv kiadását ez a harmadik átvitel, Szent Gellért első magyar vértanú tiszteletének új, március 23-ra eső ünnepe indokolta. A könyv első fejezetében Szent Gellért püspök életét és műveit, a másodikban az évszázadokon keresztül átvélő tiszteletét, a harmadikban pedig tiszteletének régi-új kegyhelyeit ismerhetjük meg.

Sáros András: A jászberényi főtemplom története. Jászberény: KÉSZ Jászberényi Cso., 2002. 192 p. (KÉSZ könyvek, 1.)

A jászberényiek ősi temploma a 14. században épült fel. A templomra vonatkozó első hiteles adat 1472-ből való, amikor IV. Sixtus bullájában megengedte a ferenceseknek, hogy letelepedjenek, s birtokba vegyék a templomot. A 16. században a török csapatok többször végigdúlták a Jászságot, amikor is a templom megrongálódott. 1637-ben magyar csapatok rabolták végig a környéket. Az új templomot 1699-ben szentelték fel. A 18. század az újjáépítés százada: a jászberényi templomot is felújították, kibővítették. A kötet függelékében a jászberényi plébánosok (1596–), a hittanárok (1873–1958), az állami hitoktatók (1913–1950) és a káplánok (1718–) nevei szerepelnek.

Stoll Béla.: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1542–1840. 2. jav. és bőv. kiad. Bp.: Balassi, cop. 2002. 819 p.

A kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények a XVI–XIX. századi magyar költészet legfontosabb forrásai. Az 1963-ban megjelent első kiadás óta igen sok változás történt, amelyek elavulttá tették a kötetet: előkerültek lappangó gyűjtemények, új jelzetet kapott néhány könyv, ki lettek adva és eddig ismeretlen kéziratos énekeskönyvek is előkerültek – 1409 új tétellel gyarapodott a bibliográfia. Az új tételek nem lettek beosztva a régié közé, s a régi tételszámok sem lettek megváltoztatva. A bibliográfia csak a kötetes (énekes, dalos-verses könyveknek, kódexeknek, graduáloknak, gyűjteményeknek nevezett) kéziratok könyvészetét adja, és a verskézíratok (egy-kétleveles verskézíratokat, nyomtatványok vagy más tartalmú kéziratok kötetstábláira és előzőklevelére beírt énekekét) nem veszi figyelembe. Kihagyták azokat a XVIII–XIX. századi kézíratokat, amelyek teljes egészükben egy szerző verseit tartalmazzák. Továbbá kimaradtak azok a kézíratok, amelyek gyakorlatilag nem léteznek, s a verses anyagot nem tartalmazó „énekeskönyvek”: passiók, prózai zsolnáfordítások.

A tari Szent Mihály-templom és udvarház. Írta Juan Cabello et al. Utánnnyomás. Bp.: Akad. K., 2002, cop. 1993. 154 p., [100] t. (Művészettörténeti füzetek 22.)

A feltárás eredménye a templom történeti részleteinek megismerése, három különböző korú, nagyságú, szerkezetű és díszítésű templom elkülönítése, elméleti rekonstrukciója és első értékelése ebben a kötetben tárul fel. Különös érdeklődésre a harmadik templom számíthat, amelyet Tari Lőrinc építtetett a 15. század első negyedében. A kötet tartalma: *Joan Cabello*: A tari Szent Mihály-templom kutatása. *Wehli Tünde*: A tari Szent Mihály-plébániatemplom falképei. *Derdák Éva*: A tari Szent Mihály-templom falképeinek restaurálása. *Bérci László*: A tari plébániatemplom faszobrászati emlékeinek restaurálása. *Sedlmayr János*: A tari római katolikus templom helyreállítása. *Joan Cabello*: A Tari család udvarháza – Tari Lőrinc birtokközpontjának rekonstrukciója új lehetőséget kínál a történelmi személyiség vizsgálatához, az épületek művészettörténeti értékelésével pedig egy újabb tükör létrehozása lehetséges.

Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről. Kéziratos kódexek, zsinatok, középkori műfajok. Szerk. Erdő Péter. Bp.: Szt. István Társ., 2002. 239 p. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae. III., Studia, 3.)

A kötetbe foglalt tanulmányok alapján mind az oktatás és a könyvkultúra, mind a zsinati jogalkotás területén további jelentős adatokkal gazdagodik az a kép, mely az utóbbi évek kutatásai nyomán középkori egyházjogunkról kialakult. *I. Kéziratos kódexek*: *Solymosi László*: Könyvhasználat a középkor végén. *Erdő Péter*: Középkori kánonjogi kódextörédek Esztergomban. *II. Zsinatok*: *Szuromi Sz. Anzelm*: Az Ankyrai Zsinat kánonja az első két Esztergomi zsinaton. – Az első három esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a 12. században. – A keleti egyházfegyelem befolyása a korai magyar zsinatokon. *III. Középkori műfajok*: *Körmendy Kinga*: A kánonjog középkori egyetemi oktatásával és a 15. századi esztergomi vikáriusok olvasmányával, működésével kapcsolatos kéziratos fordítások az esztergomi egyházmegye 1543 előtti könyváll-

mányában. – A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe. – A jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana a 16. század elején.

A templomos lovagrend regulája. Ford., bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Stossek Balázs. Szerk., a szöveget gond. Pánczél Hegedűs János. Bp.: Agón–Kairosz, 2002. 212 p.

A templomos lovagrend az első keresztes hadjárat után, a Szentföldön jött létre. 1120 körül kilenc lovag elhatározta, hogy életét a muszlimok által folyamatosan zaklatott zarándokok védelmének szenteli. Az Hugues de Payns által vezetett kis társaság tagjai Krisztus szegény Lovagjainak (paupéres commilitorum Christi) nevezték magukat. Ezzel is kezdeti szegénységükre és elhivatottságukra akartak utalni. A lovagoknak II. Balduin jeruzsálemi király vette pártfogását, aki Jeruzsálemben, az egykori Salamon-templom helyén telepítette le őket. Lakhelyük miatt kezdték el őket a Templom lovagjainak vagy templomos lovagoknak (fratres militiae Templi) nevezni. A templomosok regulájának csak kevés példánya maradt fenn. A rend 1312-es eltörlése óta eltelt 700 évet tizennégy olyan kézirat vészelte át, amely megőrizte a rend szabályzatát. A kéziratok többsége valamely nemzeti nyelven íródott: franciául, németül, angolul vagy katalánul. A 686 fejezetből álló szabálygyűjtemény a következő nagyobb egységekből épül fel: 1–72. fejezet: Eredeti, latin regula. 73–76: Ünnepek listája. 77–197: Szervezeti felépítés. 198–223: Nagymester választása. 224–278: Büntetések, első rész. 279–384: Konventi élet. 385–543: Általános káptalan ülései, újabb büntetések. 544–656: Újabb büntetések, példák. 657–686: Felvételi jegyzőkönyv.

Tüdös S. Kinga: Háromszéki templomvárak. 2. jav. bőv. kiad. Marosvásárhely: Mentor K., 2002. 221 p. (Erdély emlékezete)

A szerző könyvével arra vállalkozik, hogy bemutassa a régi Háromszék (Kovácsna megye, Románia) sajátos építészeti műemlékeit, a tornyokkal és bástyákkal erősített templomokat, valamint hogy felvázolja azok történelmi, társadalmi hátterének, építészettörténeti sajátosságait. Egyedi gazdasági, társadalmi, hadászati és kulturális körülmények hatására különleges csoportot alkotnak, de mindezen jellegzetességek ellenére szervesen illeszkednek a korabeli műemlékek sorába. Munkája során a helyszíneken feltérképezte a még fennálló templomvárakat, összegyűjtötte a szétszóródott adatokat, elhelyezte a XVI–XVII. századi székely történelemben, s mindezek alapján vázolta fel a templomvár-építést. Összesen harminckettő településen találunk kerített, tornyos és bástyás védőfallal övezett templomvárat a régi Háromszéken, melyekről fényképek is találhatók a kötetben. Az adattári részben adományozók és művészeti pártolók, mesterek, művészek, építésszek is szerepelnek.

Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica. Bp.: Balassi Kiadó, 2002. (Bibliotheca unitariorum) 4/1. 2002. 690 p. 4/2. 2002. 703–1206 p.

Az 1984-ben létrejött Holland Unitárius Könyvtári Alapítvány támogatásával megjelenő sorozat, az Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica (Az erdélyi unitárius egyház története) negyedik, kétkötetes része jelent meg. Latin nyelvű forrásszövegeket tartalmaz, amelyek a 16–17. századi unitárius egyház életét mutatják be.

Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján 2002. május 16–augusztus 20. Szerk. Karsay Orsolya. Munkatárs: Földesi Ferenc. Bp.: Országos Széchényi Könyvtár, 2002. 286 p.

Az Országos Széchényi Könyvtár 2002-ben kiállítások sorozatával ünnepli alapításának 200. évfordulóját. A Kézirattár által rendezett nemzetközi corvina kiállítás nemcsak új tudományos szempontokat érvényesít, hanem Mátyás király könyvtárának eddig ismert darabjai mellett új, frissen felfedezett corvinákat mutat be. A szenzációs lelet a firenzei Bibliotheca Medicea Laurenziana hírnevét öregbíti. Itt bukkant rá Angela Dillon Bussi kutatónő annak a 150–200 kódexnek a nyomára, amelyek Mátyás megrendelésére készültek, de 1490-ben bekövetkezett halála miatt már nem jutottak Budára. A páratlan felfedezésből a kiállítás tizenkilenc kódexet mutat be. Az új firenzei corvinák jó része most kerül először nyilvánosság elé. Nem kevésbé becses a hét

Bécsből és a négy Wolfenbüttelből kölcsönzött corvina, amelyek még nem szerepeltek magyar kiállításon. Melléjük tizenhat darab került kiállításra a Nemzeti Könyvtár harmincöt corvinájából. Két további corvinát a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára küldött.

A katalógus első felében a következő tanulmányokat olvashatjuk: *Karsay Orsolya*: Uralkodók és studiolók; *Angela Dillon Bussi*: Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról; *Pócs Dániel*: Exemplum és analógia; *Földesi Ferenc*: Budától Bécsig; *Wehli Tünde*: Négy wolfenbütteli corvina; *Pajorin Klára*: A humanista symposionrendezvények; *Mikó Árpád*: A Corvina-könyvtár története; *Madas Edit*: Magyar nyelvű kódexirodalom (1440 k.–1530 k.). A második részben a kódexek legszebb oldalai szerepelnek, kiemelve tartalmi, formai és művészettörténeti jelentőségeiket.

Valter Ilona: Bélapátfalva, ciszterci apátsági templom. 9. kiad. Bp.: TKM Egyes., 2002. 20 p. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 128.)

Az apátság Magyarország egyetlen épségben megmaradt középkori ciszterci apátsági temploma. Bél-kő aljában 1232-ben alapította II. Kilit egri püspök, anyapátsága a pilisi monostor. Az apátság valószínűleg családi monostor volt. 1246-ban a tatár támadás után újraépítették. A 14. században egy apát és két szerzetes lakott itt, így szükség volt más monostorokból felszentelt papokat hívni. A 15. században ezt a monostort is elérték a kor problémái: a kommenda-rendszer, és a fegyelem lazulása. A 16. század harmincas éveiben az apátság elnéptelenedett, miután a református hitre tért Perényi Péter elfoglalta az egri püspök és káptalan birtokait 1544-ben. Az apátság 1548-ban I. Ferdinándé lett, 1678-ban az egri káptalané, 1700-ban pedig az egri papnevelő intézeté. 1732-ben elkezdődtek a felújítások, s 1745-ben Erdődy Gábor egri püspök felszentelte az újjáépített templomot. A templom latin kereszt formájú, keresztházas, bazilikás elrendezésű. A ciszterci előírásoknak megfelelően az épületen nincs torony. A monostor mai formája a 18. században alakult ki.

Vanyó László: Az egyházatyák bibliája és az ókeresztény exegézis módszere, története. Bp.: Jel K., 2002. 328 p.

Az ókeresztény kor (I–V. század) egyházatyáinak már különböző bibliafordítások (pl. Septuaginta, Vetus Latina, Vulgata) álltak rendelkezésükre, és teológiájukat, bibliamagyarázataikat alapvetően meghatározta az, hogy milyen szöveg alapján értelmezték a kinyilatkoztatást, milyen irodalmi formák alapján rekonstruálták a próféták és Jézus szavait. A kötet címe utal a Septuagintára, a Vetus Latinára és a Vulgátára, a fordítások mellett a korabeli exegetikai módszerekre, melyekkel ezeket a szövegeket megközelítették és kifejtették. Már maga a fordítás elkészítése is bizonyos mértékig exegetikai kérdés, és a lefordított szöveg kanonizálása a benne foglalt exegetikai felfogás kanonizálása. A „Biblia patristica” tárgykörén belül sajátos kérdéseket vet fel az Ószövetség, amelyet fordításként fogadott örökébe az Egyház, és ennek a fordításnak a viszonya az eredeti héber szöveghez fordítás elkészülte utáni századok során minden kérdésesebbé vált.

Veszendő templomaink II. Bp.: Nemzeti Tankvk., 2002. 2. Erdélyi római katolikus templomok. 2002. 281 p.

A sorozat második kötete az erdélyi római katolikus, veszélyeztetett, pusztuló templomokat veszi számba a következő megyékből: Kolozs: tizennyolc templom, Alba: hat, Beszterce-Naszód: egy, Szilágy: egy, Hunyad: négy, Maros: négy, Hargita: egy és Kovászna: egy. A templomok szöveges leírásakor a következő adatokat veszik fel: Sorszám. A helység magyar és román neve. A megye román és magyar neve. Története: építési ideje, legrégebb okleveles említése, névváltozatok, okleveles adatok, a templom átépítése, története. Leírása: a templom elhelyezkedése, környezete, alaprajzi elrendezése, jellemző szerkezetei, berendezései, művészettörténeti értékei, szövegek, feliratok. Állaga: fal, tető, nyílászárók, a felmérés ideje. Hívek: létszám a felmérés idején. Minősítés: az állapot, használat, veszélyeztetettség foka. Javaslat: a szükséges beavatkozásra, a használat lehetőségei. Irodalom.

Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Repr. kiad. Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 2002. 215 p.

XI–XII. század királyaink határozatai kizárólag törvénygyűjteményekben maradtak ránk. A törvénygyűjtemények különböző korokban, szerkesztésekben és másolatokban éltek túl a történelem viharait. Szövegeik meglehetősen sok eltérést mutatnak. Szent István, Szent László és Kálmán egyházi és világi határozatai nagymértékben hasonlítanak a korabeli Európa más országaiban született jogszabályokra. Királyaink határozatainak szétválasztása, az eltérő szövegek közötti különbségek egybevetése, továbbá a korabeli európai jogszabályokkal való harmonizálása rendkívül összetett feladat. Ezt a problémát oldotta meg Závodszy Levente (1881–1938) ebben a nyomtatásban megjelent doktori disszertációban – mindezt olyan sikerrel, hogy máig nem sikerült egészében túlhaladni teljesítményét. Jelen kiadás egyfelől főhajtás a szerző 1904-ben megjelent munkája előtt, másfelől annak elősegítése, hogy az alapvető, de ma már nehezen hozzáférhető könyvet eredeti formában használhassuk ma is – írja az előszóban Érszegi Géza.

Zimmermann, Harald: A középkori pápaság. A középkori pápák története a historiográfia tükrében. Bp.: Books in Print K., 2002. 240 p. (Orbis universalis. Történettudomány)

A könyv alapja a *Liber pontificalis*, amely az egyes pápák életét, az Egyház élén eltöltött éveik eseményeit mutatja be a kezdetektől a középkor végéig. Ez a pápaság „hivatalos” története, hiszen a művet Rómában, a pápai kúriában írták folyamatosan több mint ezer éven át, időnként átdolgozva, kiegészítve az elődök szövegét. Korántsem egységes, egyenletes munka: némely pápáról igen részletesen szól, másokról épp csak néhány adatot közöl. A *Liber pontificalis* írása időnként hosszabb időre abbamaradt (pl. 9. század vége – 12. század, 13–14. század). A hiányzó részleteket a későbbi folytatók időközben keletkezett, különböző feljegyzések, elbeszélések, valamint a pápaság egyéb történetírói munkáinak felhasználásával igyekeztek pótolni. Zimmermann egybeveti a *Liber pontificalis* azon szövegeivel, amelyeket az egyes pápákról egyéb forrásokból ismerünk. Így kiderül, hogy Rómában mit tartottak fontosnak elmondani az egyes pápák életéről, tevékenységéről, s miről hallgattak.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

2002/1-4

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

KITKA, IOANN

KATIHISZISZ MALÜJ ... [„Kis katekizmus...”].

Sajtó alá rend., utószó: Udvari István. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 1997. 203 p.
(Buda, 1801. kiad. hasonmása.)

Nemcsak az eredeti kötet könyvészeti és művelődéstörténeti fontosságával, hanem a most megjelent reprint ízléses kiállításával is felhívja magára a figyelmet a kárpátaljai ruszinok számára írt katekizmus.

Közismert a *budai Királyi Magyar Egyetemi Nyomda* szerepe a Kárpát-medence különböző etnikumainak nemzeti megújulásában. Szinte valamennyi szerb, szlovák, román, ruszin és más kiadvány itt látott napvilágot, amely a felvilágosodás hatása alatt formálódott fiatal nemzeti kultúrákat volt hivatva fejleszteni, vagy éppen megteremteni. Különösen azóta látjuk ezt, amióta az Egyetemi Nyomda megalapításának kettőszázötvenedik évfordulóján vaskos kötet adta közre a különböző nemzetek és nemzetségek számára nyomtatott kiadványok jelentőségével, művelődéstörténeti szerepével foglalkozó kutatások eredményeit. (Typographia Universitatis Hungaricae Budae. 1777–1848. Publié par Péter Király, Akadémiai: Budapest, 1983.) Érdemes hozzátennünk, hogy Király Péter professzor olyan fontosnak tartotta a nyomda szláv, román és görög kiadványainak a kelet-közép-európai nemzeti megújulásban játszott szerepét, hogy a szláv irodalmi nyelvek kialakulásával foglalkozó rangos amerikai kötetben közölt róla tanulmányt (Király Péter: *The Role of Buda University Press in Development of Orthography and Literary Languages*. In: Stone, G.–Worth, D. [ed.]: *The Formation of Slavonic Literary Languages*. Columbus, Ohio, 1985, Slavica Publishers), majd önálló angol nyelvű kismonográfiát is szentelt a kérdésnek. (Király Péter: *National Endeavors in Central and Eastern Europe. As Reflected in the Publications of the University Press of Buda 1777–1848*. Bp., 1993.). A magyar szalvisztika doyenje, aki a honfoglalástól a középkoron át a felvilágosodásig számos kérdés vizsgálatával gazdagította a magyar történettudományt is, nemrégén ünnepelte nyolcvanadik születésnapját. Ez alkalomból köszönti őt a Kis Katekizmus reprintjének sajtó alá rendezője, Udvari István, a Király professzor szerkesztésében megjelent *Typographia ...* címlapját is közölve. (181.) A következő oldalakon a budai nyomdában készült kárpátaljai ruszin kiadványok jegyzékét is megtaláljuk (182–183), amelynek francia nyelvű címe és lábjegyzetei azonban kissé eltérnek az ukrán-magyar bilingvis kötet világától. A szűkebb szakmabeliek előtt azonnal világos, hogy ez Király: *Typographia ...* 1983. 490–491. átvétele, kár, hogy erre itt semmiféle közvetlen utalás sem történik. Az eredetiben egyébként a

vonatkozó fejezetcím latin: *Index librorum selectorum in Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848 impressorum* (477.), alcímei és a magyarázó szöveg francia; ebből kiderül, hogy a ruszin kiadványok jegyzéke az eperjesi Olena Rudlovcsák és Miskey Pál közös munkája (478). Célszerűbb és etikusabb is lett volna ukrán-magyar bilingvis fejezetcímmel közölni, hogy mit tartalmaz ez a jegyzék, majd pedig lábjegyzetben pontosabban megjelölni, honnan történt az átvétel. – Ezzel együtt, noha ezt magának az ünnepeltnek kell megítélnie, a magunk részéről bizonyosak vagyunk abban, hogy ez a születésnap ajándék méltó Király professzor életművéhez.

A kárpátaljai ruszinság számára az egyházi unió (1646) jelentette a bármennemű művelődés lehetőségét, hiszen az unió előtt az ortodox papok jobbágy sorban éltek. (Lacko, Michael: *Unio Uzhorodiensis Carpathicorum cum Ecclesia Catholica. Romae, 1955. Uo. 2. kiad. 1965.*) Bár a helyzet ezután sem változott valami gyorsan, még a tizenharmadik század első felében is megtörtént, hogy a ruszin papot robotra hurcolta földesura, nem törődve a királyi rendelettel, amely immár kiemelte az egyesült (görög katolikus) klérust a jobbágy sorból, és papíron a római katolikusokkal tette egyenlővé. (Perényi József: A kárpátaljai ukránok egyházi uniójának kezdete a 17. század közepén. MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. 12 (1958) 1–4. 179–198.) A helyzet gyökeresen csak az önálló munkácsi görög katolikus egyházmegye felállításával (1771) változott meg. (Medve Zoltán: Az unitus egyház helye Kárpátalja művelődésében. In: Bárdos István–Beke Margit [szerk.]: *Egyházak a változó világban. Esztergom, 1991. 231–235.*) Ezt elősegítette az a szerencsés körülmény, hogy a püspöki széket olyan kimagasló egyéniség töltötte be, akiben az energikus vezetői tulajdonságok egyesültek a széles látókörű műveltséggel: Bacsinszky András. (Baran, Oleksander: *Jepiszkop Andrej Bocsinszkij i cerkovne vidrodzsennya na Zakarpattji. Sask, 1963, Yorktown. /Bibliotheca Logos. 33./*. Bacsinszky 1772-től 1806-ig tartó egyházkormányzása jelenti a kárpátaljai ruszin felvilágosodás és nemzeti megújulás első nagy korszakát; akkor formálódik az írástudó ruszin klérus, mint immár saját nemzeti értelmiségi réteg, ekkor teremődnek meg az alapok ahhoz, hogy majd a következő nemzedék alatt már ne csupán az analfabétizmus és hitbéli tudatlanság felszámolása legyen a cél, hanem a felvilágosodás korszerű filológiáját (Josef Dobrovský. Ld. Tichy, František: *Josef Dobrovský a Podkarpatská Rus. In: Josef Dobrovský. Sborník statí. Praha, 1929. 332–343.*) nemkülönben a felvilágosodás racionalista nemzeti történetírását és néhol a természettudomány korszerűbb gondolatait is (newtoni fizika) képes legyen megismerni, felfogni és különösen a nyelvtudomány terén megfelelő szinten akceptálni a ruszin értelmiség Fogarassy János, LutsKay Mihály grammatikáiban, Csurgovics János és LutsKay Mihály történetírói, valamint prédikációs műveiben, Dohovits Bazil rokokó költészetében és meglehetősen dilettáns, de nagy igyekezettel művelt természetfilozófiájában (Földvári Sándor: *Dohovics Bazil – az első ruszin természetfilozófus. Acta Acad. Paed. Agriensis. Nova Series. Sect. Philosophistica. Tomus 13 (1997) 105–114.*) Ennek a két korszaknak határán, az előfelvilágosodás úttörő periódusának és az érett nemzeti megújulás kiforrott ruszin tudományosságának fordulópontján jelent meg Ioann Kutka két katekizmusa. Közülük az elsőt, a Kis katekizmust tarthatjuk most kezünkben.*

* A ruszinok neveit ott írjuk magyarosan, ahol az illető szerző maga is részesévé vált a magyar írásbeliségnek, illetve szoros kapcsolatban állt a korabeli magyar szellemi élettel. Így LutsKay az eredeti Pop családnevet a szülőfalujáról vett magyarosra cserélte fel; Dohovits pedig magyarul is verselt, sőt ro-

Korábban a nagyszombati nyomda adott három kiadványt a ruszinoknak, az első De Camelis püspök Katekizmusa volt 1698-ban, majd alig eg évre rá a papságra is kétségbeejtően jellemző írástudatlanságot enyhíteni akaró ábécéskönyv (Bukvar, 1699). Nemrégiben adott hírt Bor Kálmán egy negyedik nyomtatványról is, amely a nagyszombati jezsuiták nemzeti kultúrapártoló lelkületéről tanúskodik. (Elfeledett nagyszombati cirill betűs nyomtatvány 1724-ből. Magyar Könyvszemle 111 (1995) 319–322.) A ruszinok számára készült nyomtatványokat, valamint a Kutka-féle Kis katekizmus beható nyelvi elemzését adja Udvari István (ukránul 184–189, magyarul 191–198), aki nek a korabeli ruszin hivatali írásbeliség monografikus szintézisét is köszönhetjük. (Udvari István: Ruszin (kárpátukrán) írásbeliség a 18. században. Budapest, 1995). A példásan korrekt, ám nyelvészhez illő szűkszavúsággal megírt utószó tényeit jobban értékelhetjük, ha felhívjuk a figyelmet néhány művelődéstörténeti vonatkozásra, amelyet feltétlenül tekintetbe kell vennünk a Kutka-életmű elemzésekor.

(Amikor az Udvari által írt utószóra hivatkozunk, a magyar nyelvű változat oldal-számait jelezzük; fontos azonban megjegyeznünk, hogy ukrán nyelven is közli ugyanezt az utószót, sőt a magyar változatot megelőzően.)

Mindenekelőtt azt, hogy a már említett De Camelis-féle katekizmus kiadását is (amelyről a tömör előszó adta keretek közt is megfelelő tárgyilagossággal emlékezik meg a szerző) alapvetően annak a Kollonich Lipót esztergomi érseknek köszönhetjük, aki a görög katolikusokat minden vonatkozásban segítette, jogi, gazdasági, kulturális értelemben egyaránt. (Maurer, Joseph: Kardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn. Innsbruck, 1887. 256–265., 369–380.) Az utószóban, minthogy egy bő bekezdést szentel a szerző De Camelisnek és kiadványainak, érdemes lett volna szólnia arról is, hogy Kollonich Lipót éppen az első ruszin katekizmussal egyidőben adhatja ki Petrus Canisius Kis Katekizmusát latinikával a horvátok, cirillikával a szerbek számára. (RMK II: 1844.) Canisius Kis és Nagy Katekizmusa óriási hatással volt mind az európai, mind a magyar katekizmusírássra. A magyar katolikus katekizmus története latin vonatkozásban már nem nélkülözi a monografikus áttekintést. (Szentiványi Dezső: A katekizmus története Magyarországon. Bp. 1944., Uő: Petrus Canisius katekizmus. Bp. 1944; a két munka szövege azonos), az egyesültek hittani és prédikációs irodalmát azonban mindezekig senki sem vizsgálta teológiai szempontból!

Jóllehet a dogmatikai kérdések cseppet sem voltak elhanyagolhatók. Alapos vitát kavart Bradács János, az önálló munkácsi egyházmegye első püspökének két kiadványa, amelyekről Bozsicskovics Bazil krizsevci szerb görög katolikus püspök azonnal ki-mutatta, hogy eretnkségeket tartalmaznak, így meg kellett őket semmisíteni. Ez volt az alapja a görög katolikusok bécsi szinódusának, amelyet Mária Terézia hívott össze, és ez a szinódus határozott úgy, hogy ki kell adni az alapvető hittankönyveket és templomi szerkönyveket a birodalom szláv ajkú unitus egyházainak használatára. (Lacko, Michael S.J.: Synodus episcoporum ritus byzantini catholicorum ex antiqua Hungaria Vindobonae a 1773. celebrata. Roma, 1975. /Orientalia Christiana Analecta. 199./). A katekizmus népnyelvi megjelentetésére a szinodális határozat alapján Udvari nagyon

---

kokó szerelmes verseit kizárólag magyarul írta. Minthogy a ruszinok értelmisége anyanyelvi szinten beszélt és írt magyarul, a hovatartozás megítélése természetesen vita tárgya lehet, ám ez kívül esik a recenzió keretein.

helyesen utal (193.), ám itt nem csupán a nyelvi kérdésről volt szó, hanem ennél jelentősen többről: az egész Kárpát-medence görög katolikusságának episzkopális szinten egyeztetett összefogásáról egy alapvető hitéleti, dogmatikai feladat megoldására. Korántsem csupán a katekizmus, hanem – mint mondtunk –, az összes szükséges szerkönyv katolikus hittani szempontból helyes szövegének megjelentetéséről. Ez a szinódusi határozat volt az alapja a Bacsinszky-féle bibliakiadásnak is. Ebben a folyamatba illeszkedett Kutka két katekizmusa, és ez a magyarázata, hogy oly sok kiadást megért, s viszonylag sokáig használták (amint Udvari felsorolja ezeket. 191). A szerző említi a Bellarmin-féle katekizmus román fordítását (193), és fontosságát szakirodalmi hivatkozásokkal is kiemeli. Ám korántsem csupán azért volt ez fontos, mert a román híveknek érthető nyelven jelent meg. Azért éppen Bellarmint fordították, mert ez a római katolikus szerző vitán felül elfogadható volt hittani szempontból a görög katolikus hívek lelki épülésére. Egy, a beszélt népnyelven megírt, ám eretnekségeket tartalmazó munka botrányosan káros lehet, mint a bécsi szinódus kiváló példa is mutatja – ugyanakkor egy hittanilag korrekt, ám esetleg konzervatív egyházi szláv nyelvű katekizmus felbecsülhetetlen értékű a hitben műveletlen, az orthodox batykók idejében még Szent Pált is Istennek tartó egyesült parasztok sötétségének felszámolására. (A példára és a lelki sötétségre lásd: Bonkáló Sándor: *A rutének (ruszinok)*. Basel – Budapest, [1996] (2. kiad.). Sajtó alá rend., jegyz. és utószó: illetve Salga Attila). A példásan lelkiismeretes nyelvi elemzés így meglehetősen egyoldalú marad, ha egyetlen szóval sem utal a szerző arra, hogy nem a népnyelv öncélú művelése volt a katekizmusok kiadásának oka. Hiszen közli a szerző Bacsinszky püspök szigorú rendeletét (192–193), amely előírja a katekizmus megvásárlását, oktatását a leánygyermekeknek is, és a házasulandók vizsgakötelezettségét. A kötet teljes címében pedig (Katihiszisz malúj ili nauka pravoszlavno-hristijánszkaja...) a „pravoszláv” = ’igazhitű’ jelző, a ’hittanilag helyes, egyedül üdvözítő hit’-re utal, jelen esetben tehát a katolikus egyház hitvallására. – Nem lenne haszontalan egyszer azt is megvizsgálni, hogyan érvényesül a katolikus katekizmusok hatása az unitus szerzők műveiben, hogyan viszonyulnak egymáshoz például a horvát és szerb Canisius-fordítás, valamint azon önálló ruszin katekizmusok, amelyeket De Camelis, Kutka és mások (például Dohovits) neve fémjelez. Valószínű, hogy Kutka Kis és Nagy Katekizmusa is fellelhetné Canisius hatását az alapos kutatás, amelynek éppen ez a reprint teremtheti meg a jobb lehetőségét.

Életútja is több szempontból jelképes. Születésekor (1750) élesedik a harc a munkácsi görög katolikus és az egri római katolikus egyházmegye között. Kutka négyéves, amikor Barkóczy Ferenc egri püspök nagyszabású oktatási reformjainak keretében kiveszi a képzést a jezsuiták kezéből, a kassai Kisdianumot az egri teológiába olvasztja, és Foglár György alapítványának köszönhetően megteremti a felsőfokú jogi oktatás körülményeit is Egerben. A nagyszabású püspöki koncepció része, hogy mint jó pásztor, nemcsak a latin rítusú hívekről kíván gondoskodni, keményen megfegyverelve a hitben, vagy tudásban lemaradottabb római katolikus papjait, hanem gondoskodni kíván a mérhetetlen tudatlanságban szenvedő görög rítusú hívekről is, és megszerzi Mária Terézia anyagi támogatását évi hat görög katolikus alumnus képzéséhez, akik közül négy ruszin, kettő pedig román volt. Ezeket a helyeket nem mindig töltötték be, mert Eger-ellenes érzületük miatt vonakodtak a munkácsi ifjak ott tanulni. Jóllehet éppen Bacsinszky egyik körleveléből tudjuk – amit Udvari is idéz egy korábbi munkájában –, hogy még 1805-ben is tanultak Egerben ruszin seminaristák. (Udvari István: *Ruszinok*

a 18. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Nyíregyháza, 1992., 2. kiad. 1994.) Amit pedig a Munkácsi Püspöki Levéltár adatai mutatnak – néhai Bendász István kanonok több évtizedes kutatómunkájának eredményeként –, az az, hogy az európai műveltséget az egri, a kassai, a nagyváradi filozófiai osztályok elvégzésével sajátították el a ruszin ifjak, majd nagyobb részük ezt követően ment a görög katolikus szemináriumba, legtöbbször Nagyváradra, illetve Munkácsra. (Bendász István kéziratban maradt adatgyűjtése a Munkácsi Püspöki Levéltár 1739, 1740, 1749, 1775, 1784, 1791, 1792. és 1896. évi kéziratot schematizmus-anyaga alapján. Családi hagyatékként, főtisztelendő Bendász Dániel görög kat. lelkész tulajdona. Vö. Földvári Sándor: Eger szerepe a ruszin papképzésben. *Studia Ucrainica et Rusinica Nyíregyháziensis*. 5. 1996. 203–212.) Így tett Kutka is, amint Udvari utószavában olvassuk: a filozófiai osztályokat Kassán, a teológiát Munkácson végzi. Ezek tehát nem pusztán életrajzi tények, hanem predestináló erejű tényezők.

Amikor katekizmusai megjelennek, már nem Eger, Nagyvárad vagy Nagyszombat jelenti a magasabb műveltség elsajátításának színhelyét, hanem Bécs. Itt, az 1774-ben Mária Terézia által alapított Barbareumban óriási szellemi pezsgés indul meg, a ruszinok más szláv népek fiatal értelmiségével találkoznak, a Habsburg Birodalom és Európa akkori szellemi centrumának életét tapasztalhatják (gondoljunk csak Mozarthoz!), és itt működik az a Kopitar, illetve az ő meghívására az a Dobrovský, akinek a szláv filológia, illetve az ausztrorszláv népek nemzeti megújulása születésében kulcsszerepe volt. Ők ketten szorgalmazzák a kárpátaljai szlávok tanulmányozását is (Dobrovský: *Slovanka. Zur kenntniss der alten und neuen slawischen Literatur, der Sprachkunde nach allen Mundarten, der Geschichte und Alterthümer von J. Dobrowsky, der kön. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften und der slowakischen in Ungarn Mitglied*. Prag. 1. 1814. 104–110., Kopitar: *Wiener Allgemeine Zeitung* 2. 1814., 3. 1815.). Ez a felhívás méltó követőkre talál, főként a már említett Lutszkay Mihály munkásságában, akinek egyházi szláv - ruszin párhuzamos nyelvtana (Lutszkay, Michael: *Grammatica Slavo-Ruthena, seu [sic!] vetero-slavicae, et actu in montibus Carpathicis parvo-russicae, seu dialecti vigentis linguae*. Edita per Michaellem Lutsckay, parochum et v. a. diaconum Unghvariensem, actualem Serenissimi Principis et Ducis de Lucca capellanum aulicum. Budae, 1830.) és kétkötetes prédikációs gyűjteménye (Cerkovnjüja beszidi navszii nyegyili roka. Budae, 1831.) szintén a Budai Királyi Magyar Egyetemi Nyomda terméke.

Méltán nevezte tehát a kötetet sajtó alá rendező Udvari István a Kutka-féle Kis Katekizmust „egy 19. század eleji ruszin kulcsmű”-nek (191., majd ismét: „minden szempontból kulcsmű” 193.). Helyesen domborítja ki, a tőle megszokott alapos nyelvészeti elemzéssel, hogy Kutka katekizmusai jól illeszkednek abba a bonyolult nyelvi folyamatba, amely a tizenharmadik században önállóvá vált munkácsi püspökség hivatali írásbeliségétől kezdődően egy, a beszéd népnyelvhez mindinkább közeledő írott nyelvvel váltja fel az egyházi szlávot, noha egységes irodalmi norma mindvégig nem alakul ki. Így láthatjuk, hogy Kutka katekizmusától egyenes út vezet Csurgovics és Lutszkay prédikációihoz, Dohovits Bazil ruszin népies verseihez, majd később Alekszander Duhnovics első korszakának ruszin nemzeti irodalmához. Éppen ebben rejlik e szép kiállítású kötet egyik, útmutató értéke. Idestova egy évtizede kezünkben van Lutszkay Grammaticájának reprintje egy ungvári kiadásnak köszönhetően, amely azonban jóval több kívánnivalót hagy maga után, gondoljunk csak Petro Lizanec kíséretanulmányának

olyan tévedéseire, mint Nagyszombat (Trnava) azonosítása a bolgáriai Veliko Trnovoval (ukrán fordítással: Ungvár, 1989), sőt az ungvárinál korrektebb gondozásban már megjelent Münchenben is, a szerző halálának 150. évfordulóján (Ukrainische Freie Universität kiadása, 1983. Sajtó alá rend., utószó: Olexa Horbatsch), noha ez Magyarországon keveseknek elérhető. A könyvszakma következő dicséretes lépése lehetne tehát LutsKay prédikációinak reprint kiadása, avatott szerző megfelelő kísérőtanulmányával, hozzásegítve a kutatást az Egyetemi Nyomda kárpátaljai kiadványainak jobb megismeréséhez.

Földvári Sándor

A SZENT MARGIT GIMNÁZIUM JUBILEUMI ÉVKÖNYVE.

Főszerk. SümeGH László. Bp. 2000. 304 p. + fényképek.

Az iskolai „értésítő” történetének kezdete 1777-re nyúlik vissza. A híres uralkodói rendelkezés, a Ratio Educationis intézkedett arról, hogy mindegyik tanév végén néhány lapos nyomtatott kiadványt kell megjelentetnie mindegyik gimnáziumnak, amelyben osztályonként felsorolják a tanulókat, de nem ábécé-rendben, hanem átlagos-általános tanulmányi eredményeik alapján négy-öt csoportba sorolva. Ez a kezdetben latin nyelvű füzet a reformkorban magyarrá vált, a címe „érdemsorozat” lett.

Új fejezet kezdődött e tanévvégi iskolai kiadvány ügyében 1850-től: az ekkor indított középiskola-reform alapidokumentuma – az Organisations-Entwurf – minden gimnáziumot kötelezett arra, hogy a tanévek végén olyan nyomtatott beszámolót-tájékoztatót adjon ki, amely kellő részletezettséggel tartalmazza a *tanév iskolai eseményeit*, valamint a *tanulók osztály-névsorait*, az ábécérendbe sorolt nevek mellett pontosan feltüntetve az egyes tantárgyakból szerzett, számmal kifejezett osztályzataikat. De azt is jónak tartja ez az 1850-es kultuszminiszteri rendelkezés, hogy e kötetben minden tanévben közöljön az iskola egy-két tanára *tudományos igényű tanulmányt* saját szaktárgyuk köréből, egyéni kutatásaik alapján. Később mindegyik értesítő szerves része lett az *iskola történetének rövid összefoglalása*. Ez a négy részből összetevődő anyag lett azután az iskola „értésítő” tartalma, hosszú évtizedeken át, amelyet már nem csupán a gimnáziumok, hanem a többi, szakjellegű iskolák is megjelentettek. Az 1930-as évektől sok helyen „*évkönyv*” lett az értesítő neve, változatlan tartalommal.

Száz év elteltével 1950-ben miniszteri rendeletre megszűnt az iskolai értesítők, évkönyvek kiadása, de az 1960-as évektől kezdve helyi kezdeményezések nyomán lassan újra visszatért – a korábbiakhoz hasonló tartalommal – a tanévvégi évkönyvek kiadása.

Az Országos Széchényi Könyvtár s az Országos Pedagógiai Könyvtár raktárpolgain ott sorakoznak a hazai iskolák 1777–1950 közötti érdemsorozatainak, értesítőinek, évkönyveinek füzetei, kötetei: hatalmas művelődéstörténeti kincsesbánya!

Elsősorban az iskolatörténet kutatói számára kikerülhetetlen, kihagyhatatlan kutatási terep ez, hiszen egy-egy iskola tudományos történetének megírásához alapvető forrás az iskolák által kiadott értesítőkben levő tanévenkénti eseménybeszámolók. Ugyanakkor jóleső meglepetés felfedezni egykori iskolai értesítőkben például Arany János, Babits Mihály, Juhász Gyula „tanár urak” egy-egy szaktanulmányát, Rómer Flóris,

Márki Sándor, Fináczy Ernő vagy Öveges József kutatási eredményeit. S nem utolsósorban a tudományos érdeklődés – no meg a kíváncsiság is –, viszi a kiemelkedő közéleti, művészeti, egyházi személyiségek életrajzíróit az iskolai értesítők kézbeviteléhez, hogy megnézzék: vajon milyen tanulók voltak ők középiskolás korukban, milyen osztályzataik voltak?

1920-ban nyílt meg az *Isteni Megváltóról* nevezett nővérek kongregációja szerzetesnővéreinek leánygimnáziuma Budapesten, amely Szent Margit nevét vette fel. Nyolc osztálya – 10–18 éves leányok számára – 1928-ig épült ki, ekkor tartották az első érettségit. Húsz év múlva, 1948 júniusában a kommunista diktatúra ezt az iskolát is államosította, s mint Kaffka Margit Gimnázium folytatta működését világi pedagógusok vezetésével. Majdnem fél évszázad telt el, amíg 1996. augusztus 1-i hatállyal az iskola – ismét Szent Margit Gimnázium néven – újra az Isteni Megváltóról nevezett nővérek irányítása alá került.

Az iskola alapításának 80. évfordulójára jelent meg *„A Szent Margit Gimnázium Jubileumi Évkönyve 1920–2000”* című kötet. Főszerkesztője Sümegh László, a gimnázium igazgatója, olvasószerkesztők: Murányi Iлона és Temesi Viola gimnáziumi tanárok.

A hagyományoknak megfelelően többek között az iskola múltjáról közöl az évkönyv írásokat; hozzá egykori nagynevű igazgatójának, Szabó K. Erika nővérnek – régi értesítőkből átvett – két tanulmányát (*„A világnézeti nevelésről”, „Az esztétikai nevelésről”*). Mai körülményeinket ismerve érdekes olvasmány *„Az Isteni Megváltó Leányai Szent Margit Leánygimnáziumának ifjúsági fegyelmi szabályzata”,* valószínűleg az 1930-as évekből.

Ugyan a beszédek között kapott helyet, de *megrendítő kordokumentum Hargitai Anna M. Magna nővér „Tanúim leszek” című felolvasásának szövege.* Ő 1948 nyarán lépett az Isteni Megváltó Leányai szerzetesközösségébe Sopronban, s azóta ez az emberek szolgálatán keresztül Istennek szentelt élet milyen megpróbáltatásokon ment keresztül! Ugyanakkor milyen hősi élet volt: mindhalálig hűségesen Istenhez, egyházhoz, hivatáshoz. Egy tragikus fél évszázad magyar egyháztörténetének minden sötétsége és fényessége tükröződik e drámai vallomásban.

Számos beszámoló szól a *2000/2001-es tanév* iskolai eseményeiről, ünnepélyeiről, rendezvényeiről, hazai és külföldi iskolaközi kapcsolatokról, a Szülői Munkaközösségről, a Budai Margitosok Baráti Köréről. Jól kiegészítik az iskola belső életére vonatkozó információkat a színes fényképek.

S itt van a kötetben a hagyományos „érdemsorozat” is, a régóta megszokott táblázatos formában. Ma, a 21. század elején azonban felmerülhet a kérdés: vajon az Európai Unióban érvényes Diákjogi Charta lehetővé teszi-e ezeknek az osztályzatoknak az ily módon való nyilvánosságra hozatalát? Nem sérti ez a diákok személyiségi jogait? (Nem csupán azért, hogy ha nagy emberek lesznek, a kutatók könnyen rábukkannak esetleges rossz jegyeikre, de azért is, mivel szüleik, nagyszüleik – ha rossz tanulók voltak – aligha hivatkozhatnak egykori saját „jó” példájukra gyermekeik, unokáik előtt.)

A kötet jelentős terjedelmét foglalják el a pedagógusoktól, diákoktól, szülőktől, nagyszülőktől származó publicisztikai jellegű írások, versek; szerepelnek politikusoktól származó üdvözlő szövegek is.

Fényűző nyomdai kiállítású, drága könyvet adott a gimnázium tanulóinak, azok szüleinek kezébe az iskola igazgatója ezzel a jubileumi kötettel. Milyen jó volna, ha – ugyan egészen egyszerű külsővel – az *Isteni Megváltóról* nevezett nővérek által a 19. és

20. század folyamán fenntartott és vezetett összes iskola hiteles, tudományos igénnyel megírt összefoglaló történetének kötetét is kézbe kaphatnánk a közeljövőben.

Mészáros István

BERZEVICZY KLÁRA

A MAGYAR KATOLIKUS KLÉRUS ELITJÉNEK KÉPZÉSE. 1855–1918.

A Hittudományi Kar hallgatói. Bp. 2000. 148 p.

/Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből. 21./

Figyelemreméltó adattárat tett közzé Berzeviczy Klára e kötetében: a budapesti – lényegében állami – tudományegyetem egyik fakultása, a hittudományi kar hallgatói közé 1855–1918 között beíratkozottak teljes névsorát a korabeli hivatalos anyakönyvekből. (Ismert: ez az egyetem 1921–1950 között Pázmány Péter Tudományegyetem névvel működött; jelenleg: ELTE /Eötvös Loránd Tudományegyetem/).

A szerző rövid bevezetésében – korábbi feldolgozások alapján – ismerteti e fakultás történetét, az oktatott tananyagot. Érinti azt a vitát is, amely az 1860-as évek végén folyt liberális politikusok kezdeményezésére: szerintük teológiai karnak nincs helye az egyetemi szervezetben, mert „a dogmák akadályozzák a szabad tudományos kutatást és oktatást”. Maga a névsor *összesen 1931 személy nevét* tartalmazza: ennyien íratkoztak be a jelzett 63 év alatt. Ezek alapján szerzőnk különböző statisztikai táblázatokat is összeállított a hallgatók egyházmegyéje, születési helyük, anyanyelvük és a szülők foglalkozása szerint, külön a latin, külön a görög szertartású növendékek adataiból.

A szerző – jó pozitivistá módon – érdekes adatok sokaságát borítja az olvasó elé, rábízva, hogy mit tud kiolvasni belőlük.

Vajon itt ekkor valóban a magyar katolikus egyház „elitjét” képezték? Sajnos, ennek az utóbbi évtizedben felkapott divatszónak („elit”) eléggé bizonytalan a jelentéstartalma. Vajon ebből az 1931 személyből lett az 1870-es évektől az 1940-es, 1950-es évekig a magyar katolikus egyház meghatározó súlyú, tekintélyes irányító vezetőrétege?

Aligha. Egyrészt azért, mert nem tudjuk, hogy közülük hányból lett felszentelt pap. Ezekben az évtizedekben négy év volt az egyetem hittudományi karán a tanulmányi idő. A közölt névsorban viszont sok név mellett ennél kevesebb – három, kettő, vagy egy – elvégzett tanév jelzése szerepel. Ők tehát nem íratkoztak be újra, vagyis kimaradtak. Zömük nyilván világi pályára ment; de lehetett köztük olyan is, aki külföldi egyetem teológiai karán folytatta tovább tanulmányait. Tehát nem tudjuk, hogy az 1931 beíratkozott hallgatóból hányan lettek papok.

Másrészt nem tudjuk, hogy *mi lett azokból, akik sikerrel abszolválták mind a négy tanévet: milyen szintre jutottak, valóban bekerültek-e az „elit”-be?* Erre az egyetemi anyakönyvek természetesen nem adnak választ. De a magyar katolikus egyház újabkori történetét többé-kevésbé jól ismerő szakember a majdnem másfélezres névsorban alig-alig talál ismerős nevet, jóllehet az itt szereplők ekkor – a dualizmus idején s a 20. század első felében – végezték papi szolgálatukat valamilyen poszton. Ha valóban az elitben lettek volna, akkor valamilyen apró nyomot hagytak volna maguk után, akár az írott történelemben, akár az emlékezetben.

A kötet szerzője összeállítást közöl a nyilvánvalóan irányító szerepbe került elit-tagokról: a római katolikusok között 11 későbbi püspököt, 2 egyházmegyei helynököt, 4 szerzetes rendfőnököt, a görög katolikusok között pedig 9 püspököt és egy helynököt talált. Ez összesen 27 személy.

Rajtuk kívül azonban igen kevés, később ismertté vált papi személy nevét fedezhetjük fel a közölt névsorban. A 19. század 45 évéből jómagam csupán a következő „befutott” papokra bukkantam:

Acsay Antal, Bedi Vince, Bednárz Róbert, Bilkey Ferenc, Dedek Crescens Lajos, Dudek János, Giesswein Sándor, Hodinka Antal, Izsóf Alajos, Karácson Imre, Karácsonyi János, Lukcsics József, Mészáros János, Pokorny Manó (azaz Pokorny Emmánuel: jeles hittankönyvek szerzője). Valamivel több ismerős név akadt az 1900 szeptemberétől 18 tanéven át beíratkozottak között: Artner Edgár, Bárdos István, Bozsik Pál, Csík József, Gigler Károly, Gutheil Jenő, Koudela Géza, Langmár Lipót, Majsai Mór, Marczell Mihály, Mentés Mihály, Pataky Arnold, Potyondy Imre, Saly László, Tiefenthaler József, Vanyek Béla, Záborszky István, Zsigovits Béla.

Más kutató bizonyára más, számára ismert neveket fedezne fel ebben a névsorban, de valószínűleg nem sokkal többet. S az is valószínű, hogy ezek – a budapesti hittudományi karról kikerült – „elit” tagjai főként a következő szintekre kerültek: kánonok lettek, vagy az érseki-püspöki udvarok szolgálattevői, vidéki szemináriumok teológiai tanárai, nevesebb állami középiskolák hittanárai, nagyobb városi, fővárosi egyházközségek plébánosai. Néhányan mint tudós teológusok és történészek váltak ismertekké. Többen érkeztek vissza professzornak a budapesti hittudományi fakultásra.

Számosan bekerültek tehát – a bécsi, római, innsbrucki, freiburgi egyetemeken végzetek mellé – az itt szereplő nevek viselői közül a magyar katolikus egyház korabeli „elit”-jébe; mások annak középső szintjén tevékenykedtek (ha ez még az „elit” részének tekinthető). A névsorban szereplők legtöbbször azonban alighanem mint lelkipásztor végezte papi szolgálatát. Dehát erre volt hivatása, elhivatottsága!

Az iskolai anyakönyvekkel foglalkozókat gyakran megtréfálják a *magyarosított nevek*. Így járt kötetünk közreadója is. Szerepel a nevek között Frankl Vilmos. Ő nem más, mint a későbbi neves püspök, Fraknói Vilmos. S ott szerepel Hadarich Kálmán, vagyis – ahogy ma ismerjük – a későbbi nagynevű zirci apát, Endrédi Vendel is. Kettőjükkel tehát gyarapszik a püspök-rendfőnökök sora.

Nem érthető, hogy könyvünk szerzője miért hagyta ki külön összesítéséből az 1918 előtt itt tanult, de 1945 után kinevezett főpapokat: Rogács Ferenc pécsi püspököt, Chira Sándor munkácsi püspököt, váci apostoli kormányzót, valamint Pakocs Károly szatmári és Sándor Imre gyulafehérvári helynököt, Szabó István szatmár-nagyvárad apostoli kormányzót, Schriffert Béla nagyvárad vikáriust, illetve a magyarországi elitnél is magasabb, nemzetközi szintre emelkedett Tomek Vince piarista generálist.

A névsor száraz adathalmazait böngészve az is kiderül a figyelmes olvasó előtt, hogy e 63 év alatt a teljes Kárpát-medence katolikus hívei számára képezték itt a lelkipásztorokat. Ezt mutatják a növendékek anyanyelvét jelző adatok: egyharmaduk anyanyelve hazai nemzetiség nyelve (főként szlovák) a latin szertartásúak között; a görögkatolikusok háromnegyed része pedig román, vagy rutén anyanyelvű. Ebből pedig az következik, hogy a magyar állami egyetem teológiai fakultása is igyekezett ellátni a hazánk területén élő nemzetiségeket jól képzett papokkal s ezáltal *jelentősen hozzájárult saját nemzetiségi értelmiségük gyarapításához, erősítéséhez*.

Ennek leszögezésével és kimondásával – merem remélni – senki sem esik a „nacionalizmus” bűnébe.

S azzal sem, ha az óriási adattömegből kiemeljük Lepold Antalt, a művészettörténet tudósát, Schütz Antalt, a hittudomány nagy alakját, Martin Aurélt, az 1930-as évek magyar bibliafordításának egyik vezető résztvevőjét: mindhármuk anyanyelve a német volt. De ők – akik születésükkor a hazai német etnikai kisebbség tagjai voltak – magyarokká váltak. Ők felnőttkorukban már *nem németek voltak, hanem magyarok*: Annak vallották magukat, annak népét, annak művelődését szolgálták. Hatalmas a magyarság vitális ereje!

A budapesti egyetem teológiai karára az egyházmegyei ordináriusok a papnak jelentkező fiatalok közül *a legkiválóbb szellemi képességűeket* küldték. Ennek tudatában elgondolkodtató: a növendékek mintegy fele falusi parasztsaládokból és falusi-városi iparoscsaládokból került ki; tehát nem voltak kisebbségben az értelmiségből („polgárságból”, „úri” körökből) érkezőkkel szemben. Az alsóbb társadalmi rétegekből való feláramlás egyik kiváló csatornája volt a dualizmus idején (is) a budapesti egyetem hittudományi fakultása.

Érdekes, hasznos ez a kiadvány: túl azon, hogy a magyar – benne a katolikus egyházi – felsőoktatás történetének egyik fontos adatbázisa került így a szakemberek, az érdeklődők kezébe – a száraz, személytelen adatok segítségével jól kibonthatók a mögötük lévő korabeli tények, történések, folyamatok: az élettelenből az élet.

Mészáros István

GAAL GYÖRGY

MÚZSÁK ÉS ERÉNYEK JEGYÉBEN.

Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2001. 564 p.
(Dolgozatok Erdély Unitárius Múltjáról).

Gaal György munkája az erdélyi nevelésügynek mindmáig hiányzó unitárius vonatkozását hivatott bemutatni. Maga a cím a kollégium kapujának föliratától kölcsönzött, közelve az intézet céljait: a tudományokkal és az erényekkel a jövőre való felkészítést.

Az „Elöljáró” alapján ismertté válik, hogy a szerző, a volt Unitárius Kollégium, a mai Brassai Líceum tanáráként tartott és az Unitárius Egyházzal való szimpatizálását a múltban élő híres Gyergyai orvos-családdal való rokonságából és az unitárius egyházi nevelés ismeretéből és kellő értékeléséből meríti.

Az unitárius iskolaügy átfogó és részletes bemutatásával először Gál Kelemen foglalkozik 1935-ben megjelenő két kötetes munkájában (A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935.). Az ezt követő, hasonló tartalmú, de kisebb terjedelmű munkák főleg a Keresztény Magvetőben látnak napvilágot, mely többször foglalkozik az erdélyi unitárius iskolák nevelésügyét képező problémákkal. Megjegyzendő, hogy a mai Magyarország területén élő kevés számú unitáriusság – anyagi okokból –, csak elemi iskolák fönntartását tartotta szükségesnek és a középiskolás kort elérő diákjait más felekezetek által fönntartott, vagy az állami iskolákba irányította, bár rendelkezett Főiskolás Diákotthonnal is.

A nagy múltú kolozsvári volt Unitárius Kollégium az erdélyi hasonló jellegű, de más felekezetek által fönntartott iskolákkal együtt, a tudományok mellett a nemzeti öntudat ápolását is szolgálta, mint ahogy teszi ma is, a román államtól elvett és néhány éve engedélyezett egyházi jellegű „osztályaiban”. Hogy ezek jelentősége a nagyközönség előtt is ismertté válhasson, állítja össze könyvét a szerző, korábbi dolgozatai felhasználásával.

A könyv – tartalmát illetően – tanulmányokra, ismertetésekre és függelékre tagolódik.

A „Tanulmányok” részben húsz tanulmány olvasható. A protestantizmusnak művelődéstörténeti szerepét követően, 7 tanulmány foglalkozik az Unitárius Kollégiummal kapcsolatos általános tudnivalókkal, illetve azok jeles tanáraival. Brassai Sámuellel, Berde Áronnal és Kelemen Lajossal. Ezt követi a kollégiumhoz kötődő 3 országos hírű tudós, Kőváry László, Jakab Elek és Gyergyai Árpád bemutatása. Megemlékezik a Székelyföld nagy kutatójáról, Orbán Balázsról, Gyallay Pap Domokos íróról és az Éjszaki család művész tagjairól.

Az „Ismeretése” című második rész a nagy unitáriusok életműve egy-egy részét mutatja be. Az előbbi részben már felsorolt tanulmányokon túl itt közöl ismertetést Tóth István: Múzsák fellegvára című könyve (1977) 16–17. században élő erdélyi humanista költészetről, és költőiről, Tiboldi István tanítómesterről, Hajós József Böhm-elemzéséről, Varga Béla bölceleti írásairól, Mikó Imre önéletrajzi regényéről, Török Tamásnak, az unitár vallás keletkezéséről írt regényéről és bemutatja a székelykeresztúri gimnázium legújabb történetét.

A „Függelék” II. József 1781. évi *tűrelmi rendeletének* a szerző magyarra fordított szövegét és Aranyosrákosi Székely Sándor püspökké választásának eseményét adja közre.

A könyv vége – újszerű formában – pár sorban írja le, hogy a könyvben foglalt tanulmányok hol és milyen felkérésekre jöttek létre. A könyv tartalmát névmutató zárja.

A hiánypótló és ismeretek közlésében bővelkedő könyv annak az unitárius szellemű nevelésnek állít emléket, amely a mai kisebbségben élő erdélyi magyar ajkú lakosság továbbbi életviteléhez szolgálat szellemi segítséget.

Kelemen Miklós

HARANGOZÓ FERENC

A CSENDLAKI PARÓKIÁTÓL A SZIBÉRIAI HÓMEZŐKIG.

Szerk., sajtó alá rend. Fancsali Andrásné. Kőrmend, 2001. 144 p.

Adalék a *Terror Háza* helyrajzához: Harangozó Ferencet, a szombathelyi egyházmegye papját 1948 áprilisában az államvédelmi szerv emberei az Andrássy út 60-ba vitték, ott „hamar jöttek a pribékek és minket szétkapkodtak. Először a „kopasztóba” vittek, ahol elszedtek tőlünk mindent ... Levittek egy „nem mély” pincébe. Mikor becsukódott mögöttem a vasajtó, csak sötétet láttam. Aztán lassan fölfedeztem egy aknanyílást, azon kis fény szűrődött be. Fölkuporodtam a nyirkos faficcsra és bámultam a vastag üvegű aknára. Ott, azon túl van az Andrássy út. Ott, túl, azon a rácsos lyukon túl van a szabadság, a tavasz ...”. Majd a dél-budai internálótábor következett.

„Aztán újra az Andrássy ut 60-ba kerültünk. Most már a mély pincékbe vittek. A 29-es pincébe. Itt voltak a „súlyos esetek”. A zegzúgos pince-labirintust géppisztolyos, szuronyos örök őrizték. Az embert kézzől kézre adták a tekervényes folyosókon. Betonlépcsőkön bukácsolunk, alagcsöveg alatt bujkálunk, míg odaérünk a 29-esbe. A betont ott már részben víz borította. Kinyílt a nehéz ajtó, aztán újra becsukódott – mögöttem! Vízben álltam. Rohadt pinceszag ütött meg. Elöttem magas faciprccs, alatta piszkos sötétség. A priccsre rozoga falétra vezetett. Fölkapaszkodtam...”.

Harangozó Ferenc (1908–1991) a második világháború után a szombathelyi püspöki szeminárium vicerektora – azaz gazdasági ügyeinek intézője – volt, aki 1948. március 11-én Szombathelyen, a nyílt utcáról rabolt el a kommunista titkosrendőrség. Több helyen tartották a hazai fogságban, ahol embertelen testi-lelki kínzásokat kellett elszenvednie. De azután a kegyetlenség, a barbárság még mélyebb bugyraiba került: 1948. december 10-én az ausztriai Badenben székelő szovjet katonai törvényszék előbb halálra, majd 25 évi szibériai kényszermunkára ítélte. Gyötrelmes körülmények között töltötte a következő éveket a szovjet gulág-munkatáborokban, amelyet a rabok nagy része nem élt túl.

Ő túlélte: 1955 novemberében térhetett vissza Magyarországra, ahol azonban újabb börtön várta. Az 1956-os forradalom szabadította ki. 1956 novemberétől Ausztriában, Svájcban végzett papi szolgálatot, 1960–1973 között a nyugat-németországi, bajorországi Burg Kastl magyar gimnáziumának igazgatója. Nyugdíjba térve – lelkipásztori, szerkesztői munkája mellett – az ekkor Bécsben élő Mindszenty bíboros segítője, ügyintézője, „titkára” (1936–1937-ben káplánja volt Zalaegerszegen); ő szervezte és kísérte el a bíborost dél-afrikai és dél-amerikai útjaira. Az 1970-es évek közepétől a magyar határ közelében levő ausztriai Cinfalván (Siegendorf) élt. 1990 májusában kaphatott magyar útlevelet, azután egyre többet tartózkodott itthon. 1991. december 23-án Szombathelyen hűnyt el; szülőfalujában, a közeli Szentpéterfán helyezték örök nyugalomra.

De miért ítélték el magyar és szovjet vérbírái ilyen iszonyatos büntetésre? *Mit tett? Mit vétett?* Erről így vallott a hirhedt Katonapolitikai Osztályon (ez a budapesti Bartók Béla úton, a volt Hadik-laktanyában működött, ugyancsak „terror háza”-ként) az öt valató ávos-ezredesnek:

„Igen. Sulyok Dezsőt és több üldözött paptestvéremet én segítettem át a határon [= Ausztriába]. Részből személyesen, részből kioktatva őket, merre menjenek. A népi német [= sváb] menekülőket meg a kocsink vitte át az én parancsomra. Erről tudtak a határőrző közegeink, hiszen százával mentek át naponként egy-egy kis távon. Ezt semmi féle [= egyéni] érdekből nem tettem, csak egyszerűen kötelességből, mint pap és ember. Ezek mind ártatlanul üldözött emberek voltak, akiken nem segíteni gyávaság és megaluvás lett volna. Én a háború alatt ugyanilyen természetes módon segítettem zsidókat és szlovéneket. Erről sokan tudnak, úgyhogy bizonyítanom sem kell. És ha újra választanom kellene, hogy segítek, vagy ne segítek, újra csak segítenék.”

A szovjet hadbírák erkölcsi érzéke számára azonban ez az érvelés megfoghatatlan volt: ők a Szovjetunió elleni kémkedés és összeesküvő szervezkedés *nemlétező büntetésben* mondták ki kegyetlen ítéletüket.

Nem tudom, hogy napjainkban, 2003-ban, milyen mélységben tanítják a fiataloknak az egyházi és az állami iskolákban ezeknek az évtizedeknek a történelmét. Érdemes lenne ezt a könyvet is kezükbe adni, hogy az évszámok, törvények, egyezmények, pártcsa-

tározások ismertetése mellett az ezek mögötti-alatti élő valóságot – a maga teljes életszerűségében – megismerjék. Azt például, hogy mit jelentett akkortájt egy ember szabadsága, emberi méltósága; mit jelentett a valóságban a nemzeti függetlenség; milyen módszerekkel „építették” a kommunisták az olyan nagyon dicsőített szocializmust; hogy miért menekültek innen az emberek; hogyan történt a bíraskodás, milyen volt a vallatás, milyen mély volt a börtönpince; milyen volt az élet a szibériai őserdőkben 40 fokban hidegben fakitermelést végző rabok számára ... És sok minden más, korabeli „hétköznapi” történelmi esemény kerül e kötet által emberi közelségbe, mai fiataloknak, felnőtteknek egyaránt.

A könyv elé a kiadó, Gyürki László körmendi kanonok-plébános írt bensőséges személyes emlékező szavakat; majd a kiadvány szerkesztésében résztvevő tudós szakember, a téma kiemelkedő szakértője, Hetényi Varga Károly bevezetője következik.

Harangozó Ferenc 1942 őszén lett az akkor Magyarországhoz, ma Szlovéniához tartozó Muravidék lelkipásztora, állomáshelye Csendlak falu plébániája volt. Szerb kommunista partizánok már ekkor sűrűn látogatták ezt a területet, amely egyre fokozódott a szovjet hadsereg ideérkezéséig, ez 1945 húsvétja körüli napokban történt. A kötet első részében ezekre az évekre emlékezik Harangozó atya.

Szombathelyi elrablásának történetével kezdődik a következő terjedelmes rész: az egykori rab pontos és hű képet ad a vallatásokról, rabtartóiról, a történeletről, egészen a badeni fogdában töltött időig, az ott elhangzott ítéletig. Ez ugyancsak Harangozó Ferenc írásba foglalt visszaemlékezése.

Megrendítő a vallomás a gulágokon töltött évekről. Ez egyrészt Hetényi Varga Károly interjújában, másrészt Harangozó atya írásában tárul az olvasók elé.

Érdekessége a kötetnek az az irategyüttes, amelyet 1967-ben, 1968-ban gyűjtött a Harangozó igazgató által vezetett Burg Kastl-i magyar gimnáziumról – kiküldött ügynökei révén – a budapesti rendőrfőkapitányság Politikai Osztályának III/a. csoportja. A dosszié neve: „A bajorok”. Egy mondat a budapesti rendőrtiszt elemzéséből:

„Feldolgozó munkánk során – több ízben – itthon élő személyt derítettünk fel, akik valamilyen módon, telefonon vagy levelezés útján kapcsolatban vannak az említett gimnázium tanáraival, hallgatókkal. A munka érdekében szükséges lenne az üzenetek rögzítésére, a kapcsolatok jellegének tisztázására, tevékenységük felderítése céljából.” Tehát a magyar elhárító szervek még ekkor – az állítólag „puha” Kádár-diktatúrában – sem tévesztették szem elől Harangozó atyát, az egykori gulág-rabot!

A befejező fejezet Nagy Alajos „A fáradhatatlan emigráns” című írása, amelyben Harangozó atya 1956–1991 közötti életének főbb eseményeiről számol be. Így zárul a tanulmány s a kötet: „... a szovjet hadsereg távozása után nem akadályozta semmi, hogy végre szabad szülőföldjére lépjen Harangozó atya. Emigrációja, bujdosása véget ért. Feladatait teljesítette, pályáját megfutotta. Isten megadta neki azt a nagy kegyet, hogy hazájában haljon meg és hazai, szentpéterfai föld borítsa.”

A közelmúlt tragikus magyar történelmének hiteles tanúságtevője, átélője, ártatlan megszenvédője volt ez a szombathelyi pap, ez az „igaz ember”. Könyvének lapjai éppen olyan becses és értékes történelmi dokumentumok, mint a régi századok – ma levéltárakban őrzött –, vörös viaszpecsétetes oklevelei, nehezen olvasható fóliánsai, vagy hivatali írnokok cikornyás iratai.

ELFELEJTETT HITVALLÓINK.

A kilencvenéves Lénárd Ödön köszöntése. Pécs, 2001. 60 p.

2003. január 11-én tartotta érseki székfoglaló szentmiséjét az esztergomi bazilikában Erdő Péter, Magyarország új prímása. A meghívottak első sorában ült a 92 éves Lénárd Ödön, aki 1948–1977 között papi hivatásának hűséges teljesítése miatt 18 és fél éven át szenvedett a kommunisták börtöneiben. A magyar katolikus egyház nagy nyilvánossága előtt első ízben itt, ekkor kapott illő és méltó elismerést ez a hitvalló bátor pap.

A 20. századi diktatúrák pap-áldozatainak életét oly nagy önfeláldozással feltáró történész, Hetényi Varga Károly saját kiadásában kis könyvecskét jelentetett meg Lénárd Ödön 2001. június 10-én bemutatott vasmiséje, vagyis pappá szentelésének 65. évfordulója alkalmából. Életében hűen tükröződik a magyar katolikus egyház történelmének egy sötét, ugyanakkor hősi korszaka.

Lénárd Ödön mint piarista szerzetestanár 1936–1945 között a rend gimnáziumaiban tanárkodott, majd 1946-ban a magyar egyház nagysúlyú országos társadalmi szervezete, az Actio Catholica budapesti központjában a kulturális ügyek titkára lett. Irodájában tartóztatták le először 1948. június 16-án az államvédelmi hatóság emberei; a börtönből 1953. augusztus 1-én szabadult. Közte és – az 1950-es egyezmény után Rákosiék által engedélyezett –, piarista rend között ekkor megszakadt a kapcsolat, ami – a jelek szerint a továbbiakban sem állt helyre.

A rendházba ezután természetesen nem mehetett vissza: árukihordó lett az Óbudai Cipőjavító Szövetkezetnél, majd vízóra-leolvasó. Azután újabb börtönidő következett 1961. április 19-től 1963. március 26-ig. Ezt követően a budapesti Közgazdasági Egyetem konyháján adminisztrátor. 1967. február 6-tól 1977. június 30-ig ismét a börtönök lakója. 1978-tól máig a ciszterci nővérek közösségének lelki vezetője, lelki könyvek írója. 1991. május 27-én a Legfelsőbb Bíróság a vele szemben hozott ítéleteket semmisnek nyilvánította.

Hetényi Varga Károly ebben a köszöntő könyvecskéjében Lénárd Ödön három perének anyagát ismerteti a Történeti Hivatal eredeti iratai s más hiteles dokumentumok alapján.

Először 1948. július 23-án a bíróság „izgatás” miatt emelt vádat ellene s törvénysértő módon 6 évi börtönbüntetésre ítélte. Ismert, hogy 1948 tavaszán, főként májusban és június első felében a hazai kommunista párt és társutasai hatalmas és brutális propaganda-hadjáratot folytattak az egyházi iskolák államosítása érdekében. Nagy múltú, tekintélyes oktató-nevelő intézményei védelmében a katolikus egyház is mozgósította erőit, Mindszenty bíboros intenciói alapján, elsősorban a katolikus szülőket és pedagógusokat. Ennek a védekező harcnak volt egyik irányító központja az Actio Catholica kulturális osztálya, Lénárd Ödön vezetésével. Jogosan vívták védekező harcukat a törvény- és jogsértő ellenféllel szemben, semmiféle „izgatást” nem követtek el „a fennálló államrend, a demokrácia ellen”.

Az utolsó szó jogán elmondott – ma is tanulságos – beszédében Lénárd Ödön többek közt ezt mondta: „...itt nem izgatásról van szó, hanem arról, hogy te beszélhetsz és te mások, nem; te elmondhatod mélyen átérezve, hangsúllyal, hogy milyen drága neked a magad meggyőződése, és te, mások, nem. Arról van szó, hogy hihetek-e vallásomban,

gondolhatok-e, beszélhetek-e róla, életemet formálhatom-e szerinte? És ez nem politika! ... Itt is az evangéliumról és a vallásos életről van szó. Ha mi bűnösök vagyunk, ugyanezt a bűnt velünk együtt gondolatban és szándékban 11 magyar megyéspüspök és 4 ezer pap is elkövette. De mi tudjuk, hogy nem vagyunk bűnösök, csak ragaszkodunk Istenhez, az evangéliumhoz és a gyakorlati vallásos élethez. De ehhez töretlenül, mindhaláláig.”

Másodszor a bíróság 1961. június 19-én találta bűnösnek Lénárd Ödönt „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének büntetéseben” és ezért 7 és fél évi börtönbüntetésre ítélte.

Ismert (?) a magyar katolikus egyház újabb kori történelméből, hogy az 1960-as évek elején a kommunista rezsim rendőrségi hajtóvadászatot indított a katolikus ifjúsági kisközösségek ellen. Ezek élete az 1950-es évektől folyamatos volt, majd később – a heves támadások elmúltával – az 1980-as, 1990-es években gyönyörűen kiteljesedett. De az 1960-as években s az 1970-es évek első felében kemény üldözés volt a sorsuk. A bíróságokon 1961-ben kezdődtek a velük kapcsolatos perek, az utolsó 1972-ben hajlott le, elítéltjeik a 70-es évek közepéig még a börtönben ültek. A bíróság ugyanis államellenes összeesküvésnek nyilvánította e kisközösségek működését, jöllehet e fiatalok – papok és világiak vezetése alatt – a hit, a vallás, az erkölcs, a lélek dolgaival foglalkoztak összejöveteleiken, kirándulásaikon, ájtatosságaikon. A vallásszabadság súlyos megsértése volt működésük akadályozása, vezetőik, tagjaik bebörtönzése. Tucatnyi ilyen kisközösségi per volt e bő évtized alatt, sok-sok börtönévet róttak ki ártatlan áldozataikra a kommunista vérbírák.

(A magyar egyháztörténeti kutatás egyik nagy adóssága e perek összefüggő részének tudományos, hiteles feltárása, beleágazva a kor magyar egyházának életébe, túl a már eddig megjelent részletpublikációkon!)

Lénárd Ödön e perében összesen 16 vádlott szerepelt. „A bíróság – írja Hetényi Varga Károly –, nem elégszik meg a vádlottak felelősségre vonásával és megbüntetésével. Ennél többet akar: azt, hogy a vádlottak saját maguk ítéljék el tetteiket, saját maguk vallják magukat bűnösnek, mutassanak mélységes megbánást, tagadják meg korábbi magatartásukat, meggyőződésüket...”. S ezt rögzíti a hivatalos jegyzőkönyv: a vádlott „Lénárd Ödön saját tevékenységét nem ismeri el bűncselekménynek, kijelenti, hogy papi tevékenységet folytatott.”

Három szabad év után 1966. április 19-én újra letartóztatták a hivatását minden körülmények között végezni akaró papot: „Nevezett a belügyminisztérium rendelkezésére álló adatok szerint alaposan gyanúsítható azzal, hogy létrehozója és irányítója egy illegális szervezetnek, aminek tagjait népi demokrácia ellenes szellemben neveli.” De ő ezt vallotta: „A Btk. 207. §-ába ütköző egyesülési joggal való visszaélés büntetettét nem követtem el, nem érzem magamat bűnösnek ... Hozzám forduló érdeklődőket vallási-erkölcsi nevelésben részesítettem. Részben az ő, részben az én kezdeményezésemmre összefüggő ismertetéseket tartottam részükre, és egyes kérdéseikre is válaszoltam ... Tagadom, hogy bárkit népi demokrácia ellenes szellemben neveltem volna. Egyházam álláspontja az, hogy pap ne politizáljon és ehhez én tartottam magamat. Csak vallási és valláserkölcsi kérdésekkel foglalkozom.”

S most se – akárcsak eddigi pereiben – egyetlen tanítványa nevét sem árulta el, bármennyire is szorongatták ennek érdekében pribékjei. De a vádiratban most egy újabb pont is került: „Lénárd Ödön azzal, hogy a Magyar Népköztársaság hátrányára

felhasználható adatot szerzett meg és juttatott ki külföldi szervezet számára, elkövette a Btk. 131. § (2) bek.-be ütköző kémkedés büntettét.” Több, mint tragikomikus Götz János fővárosi főügyész – tanult jogász! – indoklása: a vádlott 1966 januárjában megszerezte a Budapesti Egyetem által kiadott s bárki által beszerezhető Pedagógiai Közlemények című folyóirat 1965 szeptemberi számát, amelyben Polinszky Károly művelődésügyi miniszterhelyettes elemezte a Műszaki Egyetem politikai helyzetét, s e lapszámot kiküldte Bécsbe. A Művelődési Minisztérium szakvéleménye szerint azonban ez “a Magyar Népköztársaság hátrányára felhasználható anyag”!

Zárt tárgyalás után 1966. november 9-én a hírhedt Bimbó István törvényszéki bíró „összeesküvésre irányuló előkészület és kémkedés” büntetőben marasztalta el Lénárd Ödönt és 8 évi szabadságvesztésre ítélte. De ezt összevonta az előző perek ítéleteivel és összesen 19 évi börtönt állapított meg, amelyből hét évet már letöltött az elítélt. Fogvatartása ezért 1978 januárjában ér véget. Ezzel elkezdődött Lénárd Ödön börtön-kálváriájának leghosszabb szakasza.

1975 augusztusában aláírták az európai országok a Helsinki Egyezményt, szavatolva országukban az alapvető szabadságjogok megtartását. Lénárd Ödön családjával kegyelmi kérvényt készült beadni az illetékes igazságügyi szervhez. A hazai katolikus egyház vezetői azonban ezt aláírásukkal nem támogatták. 1975-ban az Amnesty International érdeklődött sorsa felől, de az AC vezetője azt válaszolta: már szabadon van, pedig változatlanul rab volt.

A Vatikánban VI. Pál pápánál 1977. január 9-én látogatást tevő Kádár Jánosnak Casaroli érsek – az Ostpolitik 15. vében vagyunk! – megemlítette Lénárd Ödön ügyét, amelyet a külföldi sajtóból mér régóta jól ismerhetett. Ennek nyomán fél év múlva a hazai kommunista párt legfőbb szerve, a Politikai Bizottság 1977. június 28-i ülése döntött a szabadulásáról, azzal a feltétellel, hogy illetékes hazai egyházi szervek gondoskodjanak arról, hogy szabadulása után elhagyja az országot. Lénárd Ödön 1977. június 30-án – két évvel a Helsinki Dokumentum aláírása után – kiszabadult, de nem ment külföldre, itthon maradt. Ugyanis nem volt „illetékes egyházi felettese”: mint szerzetes felett nem rendelkezett egyik megyéspüspök sem; mint „kereten kívüli” szerzetes fölött – akárcsak sok ezer hasonló sorsú szerzetestársa fölött – nem volt joghatósága az aktuális rendfőnökeknek. De a „jószívú” Kádár János „megdicsőült”: az általa irányított rendszer által 18 és fél éven át börtönben tartott rab papnak hat hónapot nagylelkűen elengedett! Tiszta lett a keze a nyugati művelt, jogtisztelő világ előtt: Magyarországon már nincs egyetlen pap sem börtönben, hazánkban teljes mértékben tisztelik a vallásszabadságot ...

Ez a könyv egy egyszerű pap példáját nyújtja, aki – hivatását teljesítve – egyrészt hűséges, másrészt tevékeny volt egy istentelen, egyházüldöző korszakban. Ugyanakkor rávilágít az ateista hatalom igazi arcára: emberellenességére, értékellenességére, jogellenességére, szabadságellenességére, bármennyire is igyekeztek (igyekeznek) ezt elleplezni, igazságosnak, tisztának, jónak hazudni. A 21. századba is áthallatszik Lénárd Ödön üzenete, amely a könyv borítóján olvasható:

„Nem voltunk hősök, nem voltunk szentek, csak hűségesek szerettünk volna lenni. Emberi törekvésünk, ügyetlenségünk azon is ejtett néhány foltot, hogy a Jóisten irgalma ne maradjon munka nélkül. De kétségtelenül iparkodtunk egyszerűen becsületeknek megmaradni, amilyenek például a spártaiak is voltak, még a kereszténység előtt. De hogy mikor szabadok vagyunk, alkalmazkodásból, félelemből ne hazudjunk

magunknak, az Egyháznak, a Jóistennek, testvérek, ez olyan rettenetesen nagy dolog lenne a huszadik században? Hiszen ezt már a spártaiak is tudták...”.

Mészáros István

SASVÁRI LÁSZLÓ

RUSZINOK NYOMÁBAN...

Budapest, Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 2001. 43 p.

Sasvári László neve nem ismeretlen a hazai keleti (ortodox és görög katolikus) keresztény egyházak története iránt érdeklődők előtt. A szerző számos tanulmányában dolgozta föl – elsősorban az Északkelet-Magyarországon élő – görög katolikusság és ruszinság történetét. Dolgozataiban a helytörténet, néprajztudomány, nyelv- és nyelvjárástörténet eredményeit használja föl, módszereit saját kutatásaiban alkalmazza. E folyóirat hasábjain is több közleménye látott napvilágot: összefoglalta a hazai görög ajkú ortodoxia utóbbi négy évszázadát (1994/3–4) és a magyarországi ortodox román parókiák történetét (1997/3–4.). Fontos újdonság és különlegesség a magyarországi ókatolikus mozgalmak históriájának – egyedülálló alaposságú – vizsgálata (1994/1–2). A közzelmúltban könyve jelent meg a METEM gondozásában (Az ikonosztáz vonzásában. Keleti egyházak Magyarországon. Budapest, 2002.).

„Hiánypótló kiadványt vehet kezébe a tisztelt olvasó dr. Sasvári László Ruszinok nyomában c. könyvét tanulmányozva. A könyv egy elveszett világ nyomait kutatja, amely a görög katolikus ruszinok hagyományvilágából táplálkozik.” – írta a kötet előszavában Zelles László újságíró. A vékony kötet a Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat és a Fővárosi Ruszin Kisebbségi Önkormányzat gondozásában jelent meg. A könyvben magyar (2–20. o.) és ruszin (25–43. o.) nyelven egyaránt szerepelnek az írások, amelyek cikkek, illetve Sasvári Lászlóval (Zelles László készítette) beszélgetések.

Közismert, hogy a mai magyar görög katolikus egyház (hajdúdorogi püspökség, miskolci exarchátus) híveinek nagy része elmagyarosodott (vagy nyelvét, de legalább hagyományait őrző) ruszin. A ruszinok (más néven rutének, kárpátoroszkok, magyaroszkok) hagyományosan a Kárpátalján, Észak-Erdélyben és Északkelet-Magyarországon élnek. Vannak azonban ruszin kirajzások. Jellegzetes példa az egykori csanádi püspöki birtok, majd vármegyei központ Makó (5-6. o.). Az 1740-es években letelepedett makói ruszinok egy része a 18. század végén tovább vándorolt: Bácskeresztúrra, Torontálorosziába (ma mindkét község Jugoszláviához tartozik). Makó görög katolikus (helyi elnevezés szerint „orosz”), az Oltalmazó Istenszülő tiszteletére szentelt temploma 1778-ra épült föl Mária Terézia támogatásával. A makói „orosz temetőben” 1847-ben építettek temetőkapornát Ferenczy Lászlóné Fehérváry Mária hagyatékából. A félköríves záródású szentéllyel bíró, zömök falú, egyszerű tornyú egyházi épületet 1847. szeptember 20-án szentelte föl Erdélyi Vazul nagyváradi görög katolikus püspök. (Orbán Imre: Makó római katolikus temetői a 18-19. században. Makó, 1992. A Makói Múzeum Füzetei 71. Különnyomat a Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1989-90. évi 1. kötetéből. 17-21. o.)

Makó görög katolikusságának történetéhez tartozik, hogy az 1860-as években éles vita bontakozott ki a liturgikus nyelvet illetően. A helyi ruszinok többsége ugyanis asszimilálódott a magyarsághoz, így az ószláv (egyházi szláv) nyelven végzett szertartásokat nem értették. Ugyanakkor az egyházközségben a román ajkúak száma is gyarapodott. A ruszin eredetű magyarok magyar, a románok román nyelvű szertartásokat (vagy legalább népénekeket) követeltek. (Vö. Janka György: A magyar liturgikus nyelv és a makói görög katolikusok. *Athanasiana*, 9. Nyíregyháza, 1999. 61-70.) A szegedi püspöki levéltár makói iratokat tartalmazó dobozában számos (magyar és latin nyelvű) dokumentum található a liturgikus nyelvvel kapcsolatban. A levelek egy részét a svájci születésű Bonnaz Sándor (1812-1889) csanádi püspökhöz, a makói görög katolikus templom kegyurához, illetve Papp-Szilágyi József (1813-1873) nagyváradai görög katolikus püspökhöz címezték. A nagyváradai főpásztor egyházfegyelmi okokra hivatkozva elenezte a magyar liturgikus nyelv használatát. (A századfordulón mozgalom is indult a magyar szertartási nyelv bevezetéséért. Eredménytelenül, hiszen az 1912-ben föllállított hajdúdorogi egyházmegye hivatalos liturgikus nyelv a klasszikus görög lett.)

A szerző említi a makói születésű, román származású Erdélyi (eredeti nevén Argyelán) Vazul (1794-1862) nagyváradai püspököt. Nem szerepel azonban a cikkben Pócsy Elek munkácsi püspök, aki az 1790-es évek közepén plébánosként szolgált a városban. A szegedi görög katolikus egyházközséget nem 1935-ben, hanem 1937. február 16-án emelte plébánia rangra Miklósy István hajdúdorogi püspök. (Giczi Zsolt: *Görög katolikusok*. In: *Szeged története*. 4. köt. Szerk. Serfőző Lajos. Szeged, 1994. 610-611.)

A kötet következő két írásában két község – Rakacaszend és Ajak – rövid történetét és ruszin vallási népszokásait ismerhetjük meg. Rakacaszenden hagyomány az első pénteki gyónás alkalmával tojást (mint az újjászületés jelképe) vinni a papnak, az esküvői menetet pedig búzaszemekkel (termékenységi szimbólum) dobálni. Érdekesség, hogy az ajaki ruszinok „tót” származásúnak vallják magukat; annak ellenére, hogy a faluban éltek római katolikus vallású szlovákok is. Valószínűleg az őket körülvevő magyar lakosság mindkét szláv népcsoportot „tótnak” nevezte.

A Sasvári Lászlóval készült interjúkban a kutató a Zempléni-hegység, a Cserehát, Miskolc és térsége, a Hajdúság és Szabolcs megye ruszin hagyományi településeit veszi számba, mutatja be. A Bodrog partján fekvő Végardó 1830 körül épült, barokk plébániaépületéről nevezetes. A görög katolikus egyház tulajdonában ugyanis – a templomokon kívül – csak két műemlék jellegű épület van: a végardói parókia és a máriapócsi bazilita monostor. A Rakaca folyó völgyében fekvő Viszló község hagymakupolás barokk templomának (titulusa: Urunk Mennymenetele) korábban Szent Dömötör volt a védőszentje. A sirmiumi eredetű Dömötör (más ejtés szerint Demeter) katonaszent volt, tisztelete a 11. századtól elterjedt volt a Kárpát-medencében. A középkor végére azonban a pásztorok védőszentje lett. Dömötör napja (a latin szertartású naptárban október 26.) nagy ünnep volt, a pásztorok ugyanis ekkor kapták meg egész éves bérüket. Ilyenkor a pénzt a borra sem sajnálták, ezért a szegedi nagytájbán elterjedt volt a mondas a részeges emberre: „Neki mindönnap Dömötör napja”. Kultuszának háttérbe szorulása összefügg a ruszin lakosság életmódváltásával (páztorkodásból földművelés). Gadna népi hagyományaiból említést érdemel a Nyikolajka-jércék szokása. Szent Miklós ünnepén – aki a keleti egyház patrónusa és legnépszerűbb szentje – a papnak csirkét vittek ajándékba. A Miskolc melletti Felsőzsolcán 1717. január 6. és február 16. között könnyezett egy Mária-kép.

A könyv utolsó írásai a ruszinok szerbekkel, örményekkel, görögökkel való kapcsolatát, valamint a rác és orosz szavak eredet jelentését tárgyalják. Szabolcs és Szatmár vármegyék területén a 16. század óta élnek szerbek, akik közül sokan görög katolikus vallás tértek, de a többség megtartotta hitét (jó példa, hogy az egri ortodox szerb egyházközségnek a 18. században volt a fénykora). Az örmények Erdélyben telepedtek le a 18. század elején (Szamosújvár és Erzsébetváros központtal), de éltek örmény katolikusok Északkelet-Magyarországon is. Kiemelkedő a Máramaros megyei Técsőn élő Hollósy Simon (1857-1918) festőművész. A görög kereskedők a 17. és 18. század fordulóján telepedtek Magyarországra. Megőrizték ortodox vallásukat, s lehetőleg templomot is építettek, de ahol erre nem volt lehetőségük (létszámuk vagy anyagi erejük miatt), ott a görög katolikus egyházközség tagjaivá váltak. A diszpóra második hulláma az 1950-es években menekült hazánkba politikai okokból, a szélsőjobboldali diktatúra elől menekülve.

Sasvári László könyve a ruszinok nyomdokain kalauzol bennünket a magyarországi történelem, egyháztörténet és néprajz ösvényein. A kötetben olvasható írások ismeretterjesztő művek, amelyeknek a szerző tudományos fölkészültsége és munkássága jó alapot biztosít. A könyvet – amelynek külön érdeme a kétnyelvűség – a ruszinok, vagy a történetük és hagyományaik iránt érdeklődők örömmel, haszonnal forgathatják.

Miklós Péter

DIE KONSTRUKTION DER VERGANGENHEIT. GESCHICHTSDENKEN, TRADITIONSBILDUNG UND SELBSTDARSTELLUNG IM FRÜHNEUZEITLICHEN OSTMITTELEUROPA.

Hrsg. von Joachim Bahlcke und Ostmitteleuropa. Duncker et Humblot, Berlin 2002
(Zeitschrift für Historische Forschung Beiheft 29)

A német egyesítéshez hozzátartozott a keletnémet tudományos élet újjászervezése, új intézmények alapítása is. Ennek jegyében a Deutscher Forschungsgemeinschaft és az új szövetségi államok közösen több új természettudományos és bölcsészettudományi intézetet hívtak életre az 1990-es években, amelyek az utóbbi években kibontakozó tudománypolitikai tendenciák szerint projektintézetek, azaz az alapító igazgatón kívül nincs állandó tudományos munkatársi gárda, hanem különböző, általában három-öt éves projektek futnak az erre az időre alkalmazott tudósok közreműködésével. A Közép- és Kelet-Európa-kutatás 1995-ben Lipcsében kapott új intézetet, amelyet német alapossággal megfogalmazott néven *Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas* (GWZO) neveztek el. Az itt 1996–2001 között folyó négy munkaterület hat projektjében a magyar történelem és egyháztörténelem művelői számára különösen érdekes volt a közép-kelet-európai államok koraujkori rendi berendezkedését, annak együttműködési mechanizmusait kutató vállalkozás, amelynek terméke a most ismertetendő kötet is.¹ Egy eredetileg 1999. szeptember 29–október 2. közötti

1 A Michael G. Müller vezette projekt teljes neve: „Die Entwicklung frühparlamentarischer ständischer Konsenssysteme als ostmitteleuropäisches Staatsmodell von 16 bis 18. Jahrhundert und deren Integrationsfähigkeit für konfessionelle, regionale und nationale Pluralität“. Az egyes munkatársak közül érde-

Lipcsében megrendezett konferencia köteté szerkesztett előadásaival állunk szembe. A választott téma nem érdek nélkül való, a történelem már a koraujkorban fontos legitimációs tényező volt, amely önigazoláson túl, társadalmi egyetértés megteremtésére, konfliktusok feloldásra és konfliktusok teremtésre egyaránt alkalmas volt.

Az előadások egyik csoportja Közép-Kelet-Európa historiográfiájával foglalkozott. Bevezető előadásában Norbert Kersken (Marburg/Lahn) (*Entwicklungslinien der Geschichtsschreibung Ostmitteleuropas in der Frühen Neuzeit*) a történetírás fejlődését mutatta be a térségben 16–18. század között. Matthias Weber (Oldenburg) tanulmányában (*Zur Konzeption protonationaler Geschichtsbilder. Pommern und Schlesien in geschichtlichen Darstellungen des 16. Jahrhunderts*) Pomeránia és Szilézia példáján mutatott rá a történettudomány szerepére hatalmi igények igazolásában, ill. elutasításában. Weber már a 16. századi szerzőknél nemzeti orientációjú, országuk iránti erős patriotizmust figyel meg, amelyből egyenes vonalat húz a XIX. századi nacionalizmusig. Bohuslav Dybaš (Thorn) (*Geschichtsdenken, Integration und Identität in Livland um die Mitte des 18. Jahrhunderts. Zur livländischen Geschichte im historischen Werk Jan August Hylzens*) egy olyan országba kalauzol, amely már a XVII. században több részre szakadt, Livlandról van szó, ahol az elemzett főnemesi historikus személye, Hylzen, azért érdekes, mert kettős kötődés figyelhető meg nála, az egyik oldalról erős lengyel tudattal rendelkezett, miközben a másik oldalról művében egységes livlandi népről beszél.

Arno Strohmeier (Bonn) tanulmánya (*Die Disziplinierung der Vergangenheit: Das „alte Herkommen“ im politischen Denken der niederösterreichischen Stände im Zeitalter der Konfessionskonflikte (ca. 1570 bis 1630)*) az alsó-ausztriai rendek példáján mutatja be, hogy hogyan változik érdekeknek megfelelően a múlt, a „régí szokás” alkalmazása. mint az ismert, az osztrák tartományokban nem szokás a koronázás, a rendek csupán hódolatukat mutattak be az új uralkodó előtt („Huldigung”), amely ünnepélyes aktus egyben azt is jelentette, hogy átruházták a felségjogokat az új fejedelemre, és nyilvánosan elismerték annak kormányzati hatalmát. A felekezeti küzdelmek idején a „Huldigung” volt az egyik eszköz, amely lehetőséget adott az erősen protestantizálódott alsó-ausztriai rendeknek, hogy az uralkodót vallási engedményekre kényszerítsék. A rendek II. Miksa 1568-as és 1571-es engedményeire hivatkozva próbáltak 1578-ban az új tartományúrnál, II. Rudolfnál engedményeket elérni, az evangélikus hit gyakorlatát mint a régi gyakorlat, régi szokás részét állították be. A „régí szokás”-ra való hivatkozás nagyon használható érvnek bizonyult más kérdések esetében is, pl. a rendi vezetőtestü-

---

mes megemlíteni az alapító igazgató Winfried Eberhardot (evangélikus rendek konszenszus kézsége), Joachim Bahlcket (magyar és cseh főpapság), Hans-Jürgen Bömelburgot (lengyel-litván és cseh-morva mágnások), Karel Hruzat (cseh és lengyel köznemesség), Arno Strohmeiert (az osztrák és magyar rendiség politikai elmélete). A projekt már két jelentős kötetet publikált: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur von 16-18. Jahrhundert*. Hrsg. von Joachim Bahlcke, Hans-Jürgen Bömelburg und Norbert Kersken. Leipzig 1996, ill. *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. Hrsg. Joachim Bahlcke und Arno Strohmeier. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1999. Különösen ez utóbbi lehet érdekes az egyháztörténet művelői számára, hisz a magyar történetírásban eddig kevés recepcióra talált *Konfessionalisierung* (konfesszionálódás, konfesszióhoz igazodás) fogalom közép-kelet-európai alkalmazásáról találhatók benne tanulmányok.

letek választásánál. A rendi politikai gyakorlatot megfigyelve az is látható, hogy a „régisokásra” való hivatkozás mögé sokszor új tartalom kerül.

A tanulmányok másik csoportja az emlékezet megőrzése, a múlt, a tradíció megőrzésének, megteremtésének kérdéseivel foglalkozik, amely olyannyira jellemző volt a középkelet-európai régióban döntő szerepet játszó nemesi kultúrára. Thomas Winkelbauer (Bécs) és Thomáš Knez (Brno) (*Geschlecht und Geschichte. Grablagen, Grabdenkmäler und Wappenzyklen als Quellen für das historisch-genealogische Denken des österreichischen Adels im 16. und 17. Jahrhundert*) síremlékek és heraldikai emlékek alapján a 16–17. századi osztrák és morva nemesség történeti-genealógiai gondolkodását vizsgálták közös tanulmányukban. Alaptézisük, hogy a nemesség családi tudata képezte az alapját a koraujkori rendi és tartományi öntudatnak. A nemesi őskultusz kiteljesedésének utolsó szakasza már a 18. századra esett, amikor az abszolutizmus kibontakozásával az uralkodó kultusza jól megfért az ősök kultuszával. Minderre az alappéldát a Magyarországon is ismert Althan család délmorvaországi Vranovban (Frain an der Thaya) található „ősterme” (Ahnensal) és családi kápolnája szolgáltatta, ahol az Althanok családi múltjukat valóságos elemekből és mitikus alakokból építették fel. Az alapos, gazdagon illusztrált tanulmány egyik utolsó lábjegyzetében utalás történik a magyar származású, Morvaországban birtokossá vált Serényi család miloticei (Millotitz) kastélyában található freskóciklusra, ahol hasonló családi apothéózis látható.

A tanulmánykötet egyetlen magyar szerzője, Hiller István a 16/17. század fordulóján felmerülő Esterházy család családi tradíciójának kiépülését mutatja be (*Traditionsbildung und politische Praxis: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*). A régi nemes család főnemesi rendbe való bekerülése Esterházy Miklósnak köszönhető, a „családi múlt” megkontsrualása irodalmi, képzőművészeti, építészeti eszközök segítségével azonban már fia, Esterházy Pál nádor műve, aki az Esterházyak múltját a fent már említett módhoz hasonlóan valóságos és mitikus elemekből konstruálja meg.

Hans-Jürgen Bömelburg (Varsó) referátumában a Piast- és a Jagelló-dinasztia kultuszának helyét vázolta a lengyel történeti gondolkodásban (*Das polnische Geschichtsdenken und der Piasten- und Jagiellonenkult in der Frühen Neuzeit*). A Piastok kultusza a XVI. századi kiforrálása után kiteljesedését a következő évszázadban élte át, ne utolsósorban a közép-nemesség kultusza révén, akik a nemzeti dinasztíát látták bennük, míg a litván származású Jagellók kultuszát a Wasa-dinasztia (1587–1667) támogatta saját maga dinasztikus törekvéseinek legitimációja miatt. A dinasztiairól kialakult kép a 18. században rögzült mélyen a lengyel történeti tudatban.

Jan Harasimowicz (Boroszló) (*Die „nahe” und „ferne” Vergangenheit in den ständischen Bildprogrammen der Frühen Neuzeit: Schlesien und Großpolen im historischen Vergleich*) Szilézia és Nagylengyelország példáján mutatja be a művészet koraujkori társadalmi funkcióját. Az utolsó Piastok, köztük Georg Heinrich liegnitz-i herceg a 17. században erőteljesen áptolták őseik emlékét, ezzel céluk egy új állam kereteinek megteremtése volt. Ezzel szemben Nagylengyelországban, Poznanban a Piaszt kultusz csak a 18. század utolsó harmadában, a nemesi köztársaság felbomlása idején és a 19. század folyamán bontakozott ki. Térnyerésében nem kevés nosztalgia is szerepet játszott.

Karen Lambrecht (Stuttgart) Boroszló és Krakkó példáján a városi történetírás eltérő funkcióit mutatja be (*Stadt und Geschichtskultur. Breslau und Krakau im 16. Jahrhundert*). Közben Boroszló, Szilézia fővárosa, amely saját múltja ápolása mellett

egyben a tartomány történeti múltjának megteremtésében is jelentős szerepet játszik, addig a rezidencia szerepét betöltő Krakkó esetében az udvar történetírásával szemben a saját történetírás menthetetlenül háttérbe szorul. A városi és rendi történetírás volt a témája Michael G. Müller (Halle) dolgozatának („*Die auf feyerlichen Vergleich gegründete Einrichtung. Städtische Geschichtsschreibung und lanständische Identität im königlichen Preußen im 17. und frühen 18. Jahrhundert*”). Müller gondosan kidolgozott munkája jól mutatja, hogy az aktuális politikai érdekeknek megfelelően kerülnek a múlt egyes elemei előtérbe, ill. szorulnak háttérbe.

A tanulmánykötet utolsó csoportjának dolgozatai érdekelhetik a legjobban a Vázlatok olvasóit, hisz itt három dolgozat keretében az egyházi rend és a múlt kapcsolata kerül görcső alá. Joachim Bahlcke (Erfurt), aki a 18. századi magyar klérusról írta habilitációs értekezését,² itt a török ellenes visszafoglaló háborúktól II. József koráig követi a magyar katolikus egyház viszonyát a történelemhez (*Die Autorität der Vergangenheit: Geschichtsbilder, Erinnerung und Politik beim höheren Klerus Ungarns im späten 17. und 18. Jahrhundert*). A török kiűzése után a visszahódított területek birtokba vétele, az évszázadokon keresztül csak korlátozott mértékben működő egyházmegyék újjászervezése megerősítette a magyar és horvát klérus múlt iránti igényét. Míg a horvátországi egyházmegyék esetében a fő kérdés a magyar egyháztól való elhatárolódás lett, addig a magyarországi főpapság számára a 18. század döntő problémáját a protestáns felekezetekkel való küzdelem jelentette, amelynek során még a század közepén is olyan a protestantizmust létét elutasító munkák születnek mint Padányi Bíró Márton veszprémi püspök híres *Enchiridion*-ja. Mária Terézia, aki az 1760-as években mindinkább szembekerült a magyar rendiséggel, annak megtörését a katolikus felsőrétegen keresztül próbálta meg, ennek jegyében születtek Kollár Ferenc Ádám művei (1762, 1764). A várt eredmény helyett azonban csak azt sikerült elérnie, hogy a magyar püspöki kar még szorosabb viszonyt ápolt Rómával, és az 1780-as években egységesen befordult II. József reformjaival.

Petr Mat'a (Prága) tanulmányában („*O felix Boemia, quando sacerdotum consiliis regebaris*” *Geschichte als Argument im politischen Denken des höheren Klerus Böhmens und Mährens im 17. und frühen 18. Jahrhundert*”) a cseh felső klérus és a történelem viszonyát boncolgatja a 17. század folyamán. Megállapítása szerint a cseh katolikus egyházban nagyon erős történeti tudat fejlődött ki, különösen a huszita háborúk előtti kora vonatkozólag, amikor az egyház befolyása még teljesen érintetlen volt. Jóllehet a kor történetírónak a többsége az egyháziak közül került ki mint a jezsuita Bohuslav Balbín vagy Thomas Pešina, a legnagyobb hatású munka szerzője azonban mégis egy világi főúr volt, Wilhelm Slavata cseh főkancellár, akinek kéziratban maradt 14 kötetes munkáját a legtöbb korabeli történetíró számára a kiindulópontot jelentette. A történelmi érvek olyan kérdésekben is szerepet játszottak mint az újjászervezett prágai érsekség és az olmüci püspökség között dúló szupremácia vitában, vagy a világi rendekkel vívott hasonlóképpen elsőség körül kibontakozó összetűzésben.

A kötet utolsó tanulmánya Stanislaw Roszak (Thorn) tollából (*Politik und Mäzenantum. Einstellungen und Verhaltenweisen der polnischen Bischöfe angesichts der*

2 Ungarische Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790). Habilitationsschrift. Leipzig, 2001.

kulturellen und politischen Wandlungen unter August dem Starken und August III.) a lengyel főpapság 17. század végi – 18. század eleji, korábbi lengyel historiográfiától erősen elítélt magatartását elemzi. Roszak szerint a lengyel püspöki kar ebben a korban fokozott politikai aktivitást fejtett ki, mind több püspök szerzett szenátori széket, ami hátrányosan befolyásolta főpásztori tevékenységüket. A kor püspökeinek többsége régi nemesi családból került ki, csupán 20%-ukat lehet *homines novi* jelzővel illetni. A szenátorság megszerzésében főnemesi származása segítette a főpapot, viszont később a szenátor főpap családja fényét és befolyását növelte. A korábbi történeti állásfoglalásokkal szemben a szerző hangsúlyozza a korai felvilágosodás értékeivel szemben a főnemesség és a főpapság erőteljes „szarmata”, nemesi kötődését. Még a modernizációs törekvések is többségükben a nemesi értékrendből nyerték táptalajukat. Végezetül talán nem haszontalan néhány a szerző által idézett statisztikai adatot a magyar olvasónak is tovább adni. A korszak püspökeinek hivatalba lépési átlagéletkora 50 év volt, ami azt jelenti, hogy meglehetősen érett korban jutottak püspöki székre. A korábbi korhoz képest átlagos képzettségük is jelentősen megemelkedett, a püspökök 65%-a rendelkezett valamifajta akadémiai fokozattal. A püspökök politikai nézeteit és magatartását elemezve a szerző ismételtelen kiemeli a nemesi köztársaság alkotmányához való ragaszkodást, hisz ez az alkotmány biztosította egyben az egyház privilégiumait is.

A kötet használhatóságát egyesített hely és névmutató könnyíti meg.

Fazekas István

NÉMETH J. LÁSZLÓ

EGYHÁZTÖRTÉNETI FELADATGYŰJTEMÉNY.

H. é. n. 145 p.

NÉMETH J. LÁSZLÓ - ROBOTKA CSABA:

TÖRTÉNELEM FELADATGYŰJTEMÉNY. 1-3.

H. é. n. 145 + 135 + 128 p.

Már több mint egy évszázada, hogy a 19. század végén a nyugati és hazai „reformpedagógia” elszánt, újíto képviselői hangoztatni kezdték: az iskolában ne „lexikális ismereteket” bifláztassanak a tanulókkal, hanem ehelyett inkább gondolkodni tanítsák meg őket.

Csak részben jogos ez a kívánalma. Ez utóbbit – ugyanis a gondolkodni tanítást – már évezredek óta, Platón és Arisztotelész athéni iskolája igyekeztek megvalósítani tanítványaik körében középkori, újkori és legújabbkori jó pedagógusok, jó iskolák. De nem tudták volna ezt megtenni, ha előtte és közben a szükséges „lexikális ismeretek” nem látták volna el a tőlük tanulni akaró fiatalokat.

Ami pedig a történelemtanítást illeti: „*lexikális ismeretek*” nélkül a történelmet „*tanítani*” lehetetlen! Összefüggéseket bemutatni, ok-okozati kapcsolatokat észrevétetni nem lehet, ha a pedagógus előzőleg nem tisztázza, hogy milyen tények, események, folyamatok között kívánja kideríteni az összefüggéseket, érzékeltetni ok-okozati kapcsolatokat.

S nincs veszélyesebb tévtanító, mint az újságíró, tévériporterek, rádiókommentátor, politikai szónok, aki csak úgy „általában”, a konkrét tények (= „lexikális ismeretek”) alapos ismerete nélkül fejteget történelmi témákat, von le belőlök messzemenő következtetéseket.

A korszerű iskolai egyháztörténeti oktatás egyik országos hírű, kiváló szakembere, *Németh J. László*, aki az 1990-es évek elejétől több kiadványával segítette a pedagógusokat, a tanulókat az egyháztörténelem megismertetésében, megszerettetésében. „*Iván, 1992 januárjában*” kelt az előszava „*Egyháztörténeti feladatgyűjtemény*” című munkájának, amely nagy népszerűsége szert téve eredményesen használták iskoláinkban. Ezt jelzi, hogy a közelmúltban – 2000-ben – *új kiadása* jelent meg.

A hazai oktatásmódszertani szakirodalomban az 1960-as évek végén jelentek meg a *feladatlapok*, mint új iskolai segédletek. Ezek olyan gondolkodtató kérdéseket tartalmaznak, amelyekre a tanuló – megfelelő előkészítés után, egyéni értelmi erőfeszítéssel –, igyekszik választ adni. *Németh J. László* könyvében a kérdések, a feladatmegoldások műfaja sokféle: egyszerű adatválasz (név, évszám, esemény), kiegészítendő szövegek, feleletválasztás, összefüggésbeállítás, ok-okozati elrendezés, időrendbe-szedés, idézet-felismerés stb.

E feladatgyűjtemény az evangéliumi és őskeresztény időktől napjainkig követi a katolikus egyház történetét, megfelelő helyeken kitekintve a testvéregyházak történetére is. Öt csoportba sorolva összesen 278 feladatot talál a kötetben a pedagógus és a tanuló. Valóban gondolkodtató, az értelmi képességeket megmozgató a feladatok legtöbbször változatosak, ötletesek, szellemesek, némelyikük játékos, különféle nehézségűek. Egyes feladatoknál ott a jelzés: ezek „alaposabb tudást feltételeznek”.

Minden feladatlap elsősorban a diák számára készül; általa saját alkalmazásképes tudásának szintjét ismerheti meg, „mérheti le”. Tehát elsősorban a tanuló saját megnyugtatóására, illetve „nyugtalanítására” szolgál: vajon kellő, alapos, lelkiismeretes előkészület alapján tudja-e alkalmazni, „felhasználni” megszerzett ismereteit?

Mégis e kötetnek gyakorlatilag a pedagógusok veszik leginkább hasznát: saját tanulóik számára ennek segítségével összeállíthatják a „testre szabott” feladatlapot az egyes fejezetek tanórai feldolgozása végén, amelynek alapján nem csupán a tanulók tudását ítélik meg, de saját oktatómunkájuk hatékonyságát is. Mert nyilvánvaló: alapos szóbeli, beszélgetéses, lélektől lélekig ható *tanításra* van szükség e feladatlapok alkalmazása előtt; azonkívül elengedhetetlen a megfelelő *tankönyv*, s emellett igen hasznosak a kiegészítő *egyháztörténeti olvasmányok* is. S természetesen a feladatlap nem pótolja azt, hogy a tanuló képes legyen saját szavaival is – okosan, értelmesen, megformáltan – elmondani, kifejezni ezeket a témákat.

Szeretném remélni, hogy napjainkban a katolikus gimnáziumokban és katolikus szakjellegű középiskolákban kellő egyháztörténelmi oktatás folyik, hozzáértő pedagógusok által, 14–18 éves fiatalok számára. De remélem, hogy a katolikus alsóbb iskolatagozatok 13–14 éves tanulói is kapnak alapszintű tájékoztatást ebből a témakörből, tehát azok is, akik nem kerülnek középszintű iskolába.

Azt is remélem, hogy az egyháztörténet oktatása nem merül ki a pápák történetében, az egyházi szervezet változásainak, az egyházi élet külsőségeinek ismertetésében, hanem a középpontban *Isten népe lelkiség-története* áll. És azt is remélem, hogy az egyháztörténetre előírányzott idő nagy részét nem viszi el a középkori és a barokk-kori egyház, hanem a 20. század második felének magyar egyháztörténete is – amely sok szállal

kapcsolódik a jelenhez –, kellő súlyt kap, a 20. század szentéletű tanúságtevőivel együtt.

S egy további fontos kérdés: mi a helyzet a *nem egyházi iskolákba járó fiatalok* egyháztörténeti oktatásával? Ők a köztörténet tanulása során számos esetben találkoznak egyháztörténeti témákkal, történelemtanáruk egyéni felfogása szerint magyarázva, értelmezve azokat. E tanulók sokasága vajon hol kap keresztény szellemű, a valóságnak megfelelő korrekciót az így megtanult, tudatukba rögzült, sok esetben célzatosan félre-magyarázott egyháztörténeti vélekedésekkel szemben?

Köszönet illeti Németh J. Lászlót e kitűnő munkájáért; bárcsak – akárcsak eddig –, minél több történelemtanár, hittanár, hitoktató és tanuló kezébe elkerülne országszerzte. A szerző és könyve segít abban, hogy valóra váljon az, ameleit módszertani útmutatójában így fogalmazott meg: „A gyűjteménnyel nem az a célunk, hogy valami elvont ismeretdömping terhelje e vonatkozásban is a fiatalokat, hanem hogy minél többen – ezúttal is – felfedezzék, hogy – gyarlóságuk ellenére –, *Krisztus üdvösségszerző műve* folytatódik az egyházban.”

Ugyancsak a közelmúltban jelent meg új kiadásban Németh J. László és Robotka Csaba közös műve, a *„Történelem feladatgyűjtemény”*, három kötetben. Ebben – ugyancsak gondolkodtató feladatok keretében – került feldolgozásra az őskor, ókor, középkor, korai újkor története az általános iskola 5–6., az újkor története a 7., és a 20. század történelme a 8. osztály számára, mind egyetemes, mind magyar vonatkozásokban. Értékes segédkönyvek ezek is, s érdemes kiemelni: nagy szakértelemmel és hozzáértéssel szerepel bennük az egyháztörténelem is, mint a köztörténet szerves része.

1999-ben írták új kiadású kötetük előszavában a szerzők: „A jövő század első felnőtt nemzedéke ma még az általános iskola pajait koptatja, gyermekkorát tölti e forrongó világban. Kíváncsi lenne, hogy a mai kiskamaszok – a holnaputáni felnőttek – *világos, torzítatlan, tehertételektől mentes képet tudjanak maguknak kialakítani az elmúlt évszázadok történelméről*, a mai események közelebbi és távolabbi gyökereiről.” A szerzők három kötete „szeretne a fenti kíváncsi megvalósulásában a maga szerény eszközeivel közreműködni: segíteni az órán feldolgozott tananyag elmélyítését, megerősítését; hozzájárulni a feleletek, témazáró dolgozatok sikeréhez, a tanulmányi versenyeken, vetélkedőkön való eredményes szerepléshez.”

Mind az egyháztörténeti, mind a köztörténeti kötetek végén *kiegészítő részek* találhatók: párhuzamos kronológiák, pápák, királyok s más uralkodók adatsorozatai, az esztergomi érsekek, a zsinatok évszámai, valamint a *felhasznált, illetve ajánlott szakirodalom*. (Ne tűnjék szerénységnak, ha ez utóbbiak közé javasolom 1993–1995 között a Márton Áron Kiadónál megjelent, „Kimaradt tananyag” című könyvsorozatamat, benne a 20. század második felének köztörténetét, egyháztörténetét, iskolatörténetét tárgyalva, éppen diákok és tanárok számára feldolgozva.)

A feladatgyűjtemény-kötetek megrendelhetők: Németh J. László 9374 IVÁN, Árpád u. 18. címen.

Mészáros István

METEM-Könyvek

Sorozatszerkesztők:

Várszegi Asztrik OSB és Zombori István

1. Szabó Ferenc S. J.: A teológus Pázmány. A grazi „theologia scholastica” Pázmány életművében, Róma, 1990. 365. old. 2. kiadás Budapest, 1998. 368 old.	ára: 398 Ft ára: 950 Ft
2. Sólymos László Szilveszter – Várszegi Imre Asztrik: Pannonhalmi főapátok. 1. Kreuzs Krizosztom (1856–1885), Kelemen Krizosztom (1929–1950), Budapest, 1990. 370 old.	ára: 280 Ft
3. Udvardy József: A Kalocsai Főszékeskáptalan története a középkorban, Budapest, 1992. 152. old.	ára: 180 Ft
4. Csapodi Csaba: Gróf Zichy Nándor élete és politikája Budapest, 1993. 160. old.	ára: 200 Ft
5. Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla) Szerk.: Somorjai Ádám Budapest, 1994. 206. old.	ára: 300 Ft
6. B. Murádin Katalin: Faragott kőszószékek Erdélyben Budapest-Kolozsvár, 1994. 168. old.	ára: 350 Ft
7. Elmer István: Börtönkereszt Budapest, 1994. 224. old.	ára: 350 Ft
8. Fülöp Éva Mária: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949) Budapest, 1995. 252. old.	ára: 400 Ft
9. Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995. 318. old.	ára 550 Ft
10. Reisner Ferenc: A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertórium (1887–1944). Budapest, 1995. 178 old.	ára: 250 Ft
11. Boba Imre: Morávia története új megvilágításban Budapest, 1996. 197 old.	ára: 650 Ft
12. Orbán Gyula József: Friedensbewegung katholischer Priester in Ungarn, 1950–1956. Budapest, 1996. 380 old.	ára: 1500 Ft
13. Rónay Jácint: Napló Budapest–Pannonhalma, 1996. 400 old.	ára: 896 Ft
14. Galcsik Zsolt: Szerzetesrendek feloszlata Nógrád megyében (1950) (Dokumentumgyűjtemény) Budapest, 1996. 316 old.	ára: 650 Ft
15. Mező András: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Budapest, 1996. 314 old.	ára: 650 Ft
16. Sólymos Szilveszter: Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon Budapest, 1996. 176 old. + [18] t. ill.	ára: 650 Ft

17. **Magyar egyháztörténeti bibliográfia (1980–1990)** ára: 450 Ft
Budapest, 1997. 223 old.
18. **Jakó Zsigmond:** Társadalom, egyház, művelődés. ára: 950 Ft
Tanulmányok Erdély történelméhez. Budapest, 1997. 479 old.
19. **Dóka Klára:** Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. ára: 850 Ft
században. Budapest, 1997. 463 old.
20. **Hermann Egyed Emlékkönyv.** Budapest, 1998. 206 old. ára: 650 Ft
21. **A magyar piarista rendtartomány történeti névtára** ára: 1350 Ft
1666–1997. Budapest, 1998. 548 old.
22. **Kubinyi András:** Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a ára: 1200 Ft
középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 382 old.
23. **Zakar Péter:** A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–1849-ben ára: 800 Ft
Budapest, 1999. 191 old.
24. **Kelemen Miklós:** Unitárius kislexikon. Budapest, 1999. 191 old. ára: 800 Ft
25. **Borovi József:** Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása. ára: 1200 Ft
Budapest, 2000. 218 old.
26. **Holl Béla:** Laus librorum. Budapest, 2000. 300 old. ára: 1500 Ft
27. **Szabó Lajos:** Utolsó szalmaszál ára: 1000 Ft
Budapest, 2000. 352 old.
28. **Mészáros István:** „Állok Istenért, egyházért, hazáért”. ára: 1200 Ft
Írások Mindszenty bíborosról. Budapest, 2000. 222 old.
29. **Állam és egyház a polgári átalakulás korában** ára: 1200 Ft
Magyarországon 1848–1918.
Szerkesztette: Sarnyai Csaba Máté. Budapest, 2001. 184 old.
30. **Kisházi-Kovács László:** A városi kegyuraság Szegeden. ára: 1200 Ft
1917–1948. Budapest–Szeged, 2001. 226 old.
31. **Kund Miklós Regényi:** Die ungarischen Konvente der ára: 1500 Ft
oberdeutschen Karmelitenprovinz im Mittelalter.
Budapest–Heidelberg, 2001. 130 old.
32. **Orbán Imre:** „Ecce, iam vici mundum!” ára: 1500 Ft
Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon.
Budapest, 2001. 233 + 24 old. illusztráció.
33. **Orbán József Gyula:** Katolikus papok békemozgalma ára: 1500 Ft
Magyarországon. 1950–1956. Budapest, 2001. 307 old.
34. **Szilas László SJ:** Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben ára: 1200 Ft
(1591–1599). Budapest, 2001. 159 old.
35. **Frenyó Zoltán:** Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelics Vid ára: 1500 Ft
életműve. Budapest, 2002. 277 old.
36. **Tempfli Imre:** Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki ára: 4800 Ft
helynök élete és kora 1892–1966. Budapest, 2002. 1157 + 10 old.
illusztráció.

37. **A bécsi Pázmáneum.** Budapest, 2002, ára: puha kötés: 2000 Ft
377 + 29 old. illusztráció. kemény kötés: 2500 Ft
38. **Sarnyai Csaba Máté:** Polgári Állam és katolikus egyház (1848. március–december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése. Budapest, 2002. 179 +5 old. illusztráció. ára: 1200 Ft
39. **Schwarcz Katalin:** „Mert ihon jönnek Afonyotok és kezében új szoknyák” – Források a klarissza rend magyarországi történetéből. Budapest, 2003. ára: 1600 Ft
40. **Mező András:** Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. 546 p. ára: 1800 Ft
41. **Molnár Antal:** Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből. Budapest, 2003. 120 p. ára: 1000 Ft
42. **Csetri Elek – Frivaldszky János, id.:** A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvaldszky János a jezsuita, tudós és feltaláló. (1730–1784). Budapest, 2003. 160 p. ára: 1300 Ft

Előkészületben:

Molnár Antal: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon.

Valter Ilona: Téglalapítású templomok a középkorban Nyugat-Magyarországon
A Magyar Sion repertórium

ECCLESIA SANCTA

sorozat

- A katolikus egyház Magyarországon.** Budapest, 1991. 160 old. ára: 150 Ft
- A katolikus egyház a Szovjetunióban.** Budapest, 1994. 124 old. ára: 150 Ft
- A katolikus egyház Lengyelországban.** Budapest, 1994. 441 old. ára: 280 Ft
- Az orosz ortodox egyház története.** Budapest, 1999. 295 old. ára: 1200 Ft
- A katolikus egyház a balti országokban.** Budapest, 2000. 344 old. ára: 1680 Ft
- A katolikus egyház Írországon.** Budapest, 2002. 414 old. ára: 2500 Ft
- A katolikus egyház Észak-Európában.** Budapest, 2003. 284 old. ára: 1900 Ft

Előkészületben:

A cseh egyház története

A horvát egyház története

Az örménykatolikusok

A kopt egyház története

EGYÉB KIADVÁNYOK

- Zombori István szerk.:** Igazságot szeretettel. Budapest-Szeged, 1995. 203 + 4 o. ára: 440 Ft
- Zombori István szerk.:** Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete. Szeged, 1995. 172 + 28 o. ára: 360 Ft
- Zombori István szerk.:** Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Budapest, 1996. 337 + 16 o. ára: 1250 Ft
- Pál József:** Ferences harmadik rend Szegeden (1919–1944). Budapest, 1996. 80 o. ára: 300 Ft
- Lapo Lombardi:** La Santa Sede e i cattolici dell'Europa Orientale agli arbori della guerra fredda. Roma-Budapest, 1997. 155 o. ára: 850 Ft
- Mille anni di storia dell'arciabbazia di Pannonhalma.** Roma-Pannonhalma, 1997. 233 old. + [11] t. ill. ára: 1200 Ft
- Rudnay Sándor és kora.** Esztergom-Nagyszombat, 1998. 188 o. ára: 1000 Ft
- Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban** Piliscsaba-Budapest, 1999, 358 o. ára: 1400 Ft
- Bálint László:** Lakos Endre. Budapest-Szeged, 2000. 90 o. ára: 400 Ft
- Zombori István szerk.:** Katolikus múzeumok és kincstárak Magyarországon. Budapest, 2001. 106 old. ára: 1200 Ft
- Sasvári László:** Az ikonosztáz vonzásában. Budapest, 2002. 122 + 6 o. ára: 900 Ft
- Cevins, M.-M. de:** L'église dans les villes Hongroises à la fin du Moyen Age (1320 – 1490) ára: puha kötés: 4000 Ft
kemény kötés: 4500 Ft

HASONMÁS KIADVÁNYOK:

- Pásztor Lajos:** A magyarság vallásos élete a Jagellók korában Budapest, 2000. 181 o. ára: 1200 Ft
- Monumenta Vaticana I–VI., (V–VI. – egy kötet).** Budapest, 2000 ára: 1800 Ft/db
- Monumenta Vaticana II. sorozat I–III.** ára 1800 Ft/db

EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEK

Sorozatszerkesztők:
Szántó Konrád és Zombori István

1. Kalocsai főegyházmegye. Budapest, 1994. 135 old. Összeállította: Dóka Klára	ára: 250 Ft
2. kiadás, Budapest, 1998. 115 old.	ára: 250 Ft
2. Váci egyházmegye. Budapest, 1997. 136 old. Összeállította: Patkóné Kéringér Mária	ára: 250 Ft
3. Székesfehérvári egyházmegye. Budapest, 1997. 127 old. Összeállította: Dóka Klára	ára: 250 Ft
4. Veszprémi egyházmegye. Budapest, 1997. 296. old. Összeállította: Dóka Klára	ára: 450 Ft
5. Egri főegyházmegye. Budapest, 1998. 217. old. Összeállította: Dóka Klára	ára: 250 Ft
6. Győri egyházmegye. Budapest, 1998. 214 old. Összeállította: Dóka Klára	ára: 250 Ft
7. Pécsi egyházmegye. Budapest, 1999. 208 old. Összeállította: Patkóné Kéringér Mária	ára: 250 Ft
8. Szombathelyi egyházmegye. Budapest, 1999. 276 old. Összeállította: Dóka Klára	ára: 400 Ft
9. Esztergomi főegyházmegye. I–IV. Budapest, 2000. Összeállította: Hegedűs András–Tóth Krisztina I. kötet A–K. 300 old. II. kötet L–Z. 251 old. III. kötet. Mutató. 168 old. IV. Térképek 12 db.	ára: 3000 Ft

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Scholarly manuscripts related to Church history in Hungary, academic comments on books, articles, — photocopies of unpublished documents and sources, — related to the Church's history in Hungary and in Hungarian linguistic communities with correct references, double-spaced and typewritten, are invited and should be submitted in two copies to the Editor:

Zombori István, Szerkesztő, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, Szeged, Dugonics tér 12, H-6720 Hungary. Tel.: +36+62+426+043. Fax: 36+62+426+062.

E-mail: heh@mail.tiszanet.hu

References should be included in text within parenthesis and arranged as this example (Gabriel, 1986, p. 15). All references should be listed alphabetically at the end of the manuscript, author, title, year, place, publisher, and should be arranged as in the following examples:

Book:

3 Gabriel, Astrik, L. 1986. *The University of Paris and Its Hungarian Students and Masters During the Reign of Louis XII and François I.* Frankfurt am Main: Verlag J. Knecht.

Article:

Fraknói, Vilmos. 1902. „Vatikáni levéltár és a római magyar intézet.” *A katolikus Magyarország 1001–1901.* Edited by János Kiss, János Sziklay. Budapest: Stephaneum, I. pp. 425–429.

Every contributor should include with his/her manuscript a short abstract limited to 250 words and a short introduction about him/herself.

Author will receive 3 complimentary copies of the issue in which his/her article appears and 50 separatim

Any comment on method and observation about METEM project, request for information about advertising, sponsorship, bequeath, supporting Patron-, and Director-membership in METEM-International should be sent to Rev. Dr. Tibor Horváth, S. J., METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ont., Canada M4Y 2R5. Tel.: 1-416-922-2476. Fax. 1-416-922-2773

